

ДІАЛЕКТИ В СИНХРОНІЇ ТА ДІАХРОНІЇ:

загальнослов'янський контекст

КИЇВ 2014

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української мови

ДІАЛЕКТИ В СИНХРОНІЇ ТА ДІАХРОНІЇ:

загальнослов'янський
контекст

Київ 2014

ЗМІСТ

<i>Абрамян Ю.В.</i> Тенденції розвитку репертуару найменувань на позначення городніх культур в українських східнослов'янських говірках.....	9
<i>Антропов Н.П.</i> К истории научного обоснования белорусско-русского диалектного пограничья: запад – восток	16
<i>Аркушин Г.Л.</i> Частка не в західнополіських говірках	25
<i>Березовська Г.Г.</i> Назви прикрас у східноподільських говірках	30
<i>Бігусяк М.В.</i> Покутсько-наддністрянське діалектне порубіжжя в контексті передкарпатських ареалів	36
<i>Блохинская А.В.</i> Русско-украинское междиалектное взаимодействие как одна из особенностей языковой ситуации Приамурья	42
<i>Борис Л.М.</i> Назви прісних борошняних виробів у буковинських говірках ...	46
<i>Букринская И.А., Кармакова О.Е.</i> Опыт сравнительного анализа бытовых и фольклорных рассказов-воспоминаний	51
<i>Вендина Т.И.</i> Праславянская лексика в пространстве Славии	54
<i>Вербич Н.С.</i> Інтонація діалектного мовлення: проблеми та перспективи дослідження	60
<i>Вербич С.О.</i> Гідронімія Стрия в місцевому діалектному континуумі: особливості становлення	66
<i>Вербовий М.В.</i> Із спостережень над вставними сонорними приголосними в говірках Нижньої Наддніпряниці	73
<i>Верховод О.В.</i> Лексика живої природи східнослов'янських говірок у контексті міждіалектної взаємодії	78
<i>Волошинова М.О.</i> Лексика харчування в діалектному тексті	82

<i>Гажук-Котик Л.Г.</i>	
Специфіка системності формул ввічливості буковинців	87
<i>Георгиева С.И.</i>	
Вариантность как черта диалектной системы болгарских переселенческих говоров	92
<i>Герасим Н.В.</i>	
Лексика на позначення календарної обрядовості (на матеріалі діалектних текстів із Надсяння)	97
<i>Гецэвіч Ю.С., Гюнтар А.В, Лысы С.І., Русак В.П., Мандзік В.А.</i>	
Стварэнне сэрвіса арфаэпічнага генератара слоўнікаў	101
<i>Гецэвіч Ю.С., Зур Г.І., Барадзіна Ю.С.</i>	
Аўтаматызаваны пошук дыялектызмаў у электронных тэкстах з дапамогай NooJ	107
<i>Глібчук Н.М.</i>	
Явища міжчастининомовної омонії в діалектних текстах (на матеріалі записів із с. Волосянка Сколівського р-ну Львівської обл.)	113
<i>Глуховцева І.Я.</i>	
Варіанти фразеологічних одиниць в українських східнослов'янських говірках	118
<i>Глуховцева К.Д.</i>	
Діалектоносій як дискурсивна особистість	123
<i>Голодюк Я.Б.</i>	
Когнітивно-прагматичні особливості використання говіркових елементів в інтернетному дискурсі	129
<i>Гороф'янюк І.В.</i>	
Нове “старе” джерело вивчення подільського діалекту	135
<i>Гримашевич Г.І.</i>	
Транспозиційний потенціал прислівника в діалектному тексті ...	140
<i>Грищенко П.Ю.</i>	
Про один тип джерел сучасних діалектологічних студій	145
<i>Гынгазова Л.Г.</i>	
Образное отражение мира как типологическая черта диалектной языковой личности	155
<i>Данилюк О.К.</i>	
Назви на позначення лісу за породою дерев у говірках Волині ...	160
<i>Делюсто М.С.</i>	
Лакунарність у граматиці української наддунайської говірки ...	166
<i>Дидик-Меуш Г.М.</i>	
Лемківські риси в мовній тканині староукраїнського неканонічного євангельського тексту	172

<i>Дьяченко С.В.</i> Гласные первого предударного и ударного слогов в количественном отношении в одном архаичном южнорусском говоре	176
<i>Зорина Л.Ю.</i> Вологодские народные говоры как зона сохранения реликтового явления	179
<i>Зоря В.Г.</i> Говіркова основа ідіолекту Т. Шевченка: стан дослідження	184
<i>Иванцова Е.В.</i> О типологических особенностях языковой личности диалектоносителя	189
<i>Исаев И.И.</i> Проблемы фонологического анализа диалектной системы согласных с многоступенчатой фонетической реализацией признака “твёрдость-мягкость”	194
<i>Иваночко К.М.</i> Особливості наголошування предметних вербативів-онома- топів <i>рїпати–рїпнути–рїпїти–рїпотїти</i> та їх похідних у пів- денно-західних говорах української мови з екстраполяцією на слов’янський контекст	198
<i>Игнатенко Д.А.</i> Динаміка назв житлового комплексу в українських говірках на півночі Молдови	207
<i>Иценко О.С.</i> Інформативність акустичних сигналів: діалектне vs. літературне мовлення	212
<i>Касаткин Л.Л.</i> Пути трансформации яканья в одном русском говоре	217
<i>Кірілкова Н.В.</i> Назви великодньої випічки у говірках Рівненщини	219
<i>Клименко Н.Б.</i> Основні тенденції членування східностепових говірок Донеччини за даними лексики одягу	224
<i>Кобиринка Г.С.</i> Діалектні тексти як джерело дослідження акцентної системи	230
<i>Коваленко Б.О.</i> Лінгвальні особливості казки “Цар Соловей” Степана Руданського	237

<i>Коваленко Н.Д.</i>	
Вияв багатоплановості фразеологічної одиниці в діалектному тексті	244
<i>Ковтун В.В.</i>	
Семантичне наповнення прикметника <i>сивий</i> у діалектному тексті	249
<i>Колесник В.А.</i>	
Диагностирующие черты южных болгарских говоров (к вопросу о диалектных и этнокультурных границах)	254
<i>Колесников А.О.</i>	
Іменникова словозміна в українських південнобессарабських говірках	259
<i>Колеснік Л.Я.</i>	
Засоби передавання градаційних відношень у характерологічній лексиці покутсько-буковинських говірок ...	270
<i>Колосько Е.В.</i>	
Полисемантические звукоподражательные слова в составе диалектной лексики	275
<i>Костів О.М.</i>	
Ареал обниження наголошених голосних переднього ряду в сучасних лінгвогеографічних дослідженнях	280
<i>Кумеда О.П.</i>	
Східнополіські риси мови першодруків П.О. Куліша	285
<i>Кушмет М.С.</i>	
Назви картоплі в східностепових говірках Донеччини	290
<i>Левенець О.Ю.</i>	
Лексико-семантична структура здрібніло-пестливих прислівників у східнословобожанських говірках	295
<i>Лёнгрен Т.П.</i>	
Слово в контексте говоров-соседей как отражение характера этнокультурных связей	300
<i>Лесюк М.П.</i>	
Мовні засоби негативної характеристики людини в гуцульських говірках	302
<i>Леснова В.В.</i>	
Типи оцінок об'єкта номінації в діалектному мовленні	307
<i>Литвиненко Я.О.</i>	
Типи просторової поведінки орнітоназв у східнополіських говірках	311

<i>Мандзік В.А.</i> Специфіка реалізації позиційних зміненьня ў звонкіх зычных у літаратурнай і дыялектнай мове	316
<i>Мареев Д.А.</i> Із спостережень над динамікою дієслівної словозміни в сновсько-сеймських говірках східнополіського діалекту	322
<i>Мартінова Г.І.</i> Вербалізація менталітету середньонаддніпрянців у діалектному тексті	327
<i>Міняйло Р.В.</i> Віддієслівна рибальська лексика українських говірок на загальнослов'янському тлі	333
<i>Міроненко Т.В.</i> Семантика дієслів фізичної дії в аграрному дискурсі українських говірок Воронежчини	339
<i>Могіла О.А.</i> Поліські регіоналізми в метеорологічній лексиці української мови	344
<i>Наливайко М.Я.</i> Вуличні прізвиська жителів Львівщини: минуле і сучасне	349
<i>Нефедова Е.А.</i> Северные ветры: фрагмент диалектной картины мира	355
<i>Нечаева Н.О.</i> Германізми в українських діалектах: ареальний вимір	360
<i>Николаев С.Л.</i> Полесско-восточнорусские фонетические изоглоссы позднепраславянского происхождения	365
<i>Ніка О.І.</i> Діалектне маркування українських проповідей Антонія Радивилівського	371
<i>Оглезнева Е.А.</i> Украинские говоры на Дальнем Востоке России, их место и роль в языковой ситуации региона.....	376
<i>Омельковець Р.С.</i> Особливості мотивації назв кімнатних рослин західнополіського говору	381
<i>Панцьо С.Є., Вакарюк Л.О.</i> Мовно-естетичний потенціал діалектної лексики у поетичному дискурсі	385

<i>Поістогова М.В.</i>	
Флороназви східнополіського діалекту у світлі господарської цінності реалій	391
<i>Поліщук Л.Б.</i>	
Номінація будівельного матеріалу в східноpodільських говірках ...	397
<i>Романчук А.А.</i>	
Спор о древненовгородском диалекте: взгляд археолога	401
<i>Русак В.П.</i>	
Усходнеславянскія эксклюзівы (на матэрыяле Агульнаславянскага лінгвістычнага атласа)	406
<i>Руснак Н.А.</i>	
Категорія невизначеності в діалектному мовленні буковинців... 	412
<i>Руснак Ю.М.</i>	
Весільні терміни “обдарування” в буковинських говірках.....	416
<i>Рябець Л.В.</i>	
Діалектологія на сторінках українських енциклопедичних видань.....	421
<i>Сердюкова Т.І.</i>	
Конструкції з прийменником <i>на</i> в просторовій та часовій проєкціях	427
<i>Sierociuk J.</i>	
Historyczny kontekst gwar wielkopolskich	433
<i>Симоненко І.В.</i>	
Творення присвійних прикметників у східнополіському діалекті	438
<i>Сікора Г.В.</i>	
Редукція слова у мовленні львів’ян	442
<i>Слободян О.В.</i>	
Особливості функціонування народної географічної термінології в українських східнослобожанських говірках	446
<i>Сьянова Е.И.</i>	
Заметки о лексике с корневыми элементами <i>луск-</i>, <i>луц-</i>, <i>луп-</i>, <i>лух-</i>, <i>лушп-</i>, <i>лыск-</i> в русско-украинских говорах Воронежской области	451
<i>Тер-Аванесова А.В.</i>	
Об одной восточнославянской изоглоссе в области глагольного ударения	459
<i>Тищенко Л.М.</i>	
Побутова лексика Південної Слобожанщини в контексті інших суміжних та просторово віддалених діалектів	465

<i>Тищенко Т.М.</i> Способи номінації в рибальській лексиці східноpodільських говірок	471
<i>Ткачук М.М.</i> Лексична мотивація як параметр творення синонімів у ботанічній лексиці говірок Чорнобильської зони	477
<i>Толстая М.Н.</i> Синтаксис возвратного * <i>se</i> в говоре гуцульського села Головы начала XX века	483
<i>Хобзей Н.В.</i> Аспекти дослідження дієслівного префікса <i>ви-</i> у говірках південно-західного наріччя української мови	490
<i>Холодьон О.М.</i> Дієслівна лексика на позначення темпу мовлення як фрагмент мовної картини світу діалектоносіїв Східного Полісся	495
<i>Чешко Г.А.</i> Прислівники на позначення способу носіння одягу в східнополіських говірках	501
<i>Шчасная К.Д.</i> Уплыў дыялектнай мовы на фарміраванне варыянтных граматычных форм назоўніка ў сучаснай беларускай мове	503
<i>Щербина Т.В.</i> Вербалізація категорії кількості в говірках середньонадніпряньсько-степового порубіжжя	508
<i>Юсікова О.В.</i> Функціонування назв платових головних уборів в українських говірках	514
<i>Ястремська Т.О.</i> Діалектне підґрунтя Біблійної історії (початок XX ст.): фонетичний аспект	518

Тенденції розвитку репертуару найменувань на позначення городніх культур в українських східнослобожанських говірках

Назви сільськогосподарських рослин Східної Слобожанщини впродовж ХХ ст. зазнали суттєвих змін, спричинених передусім позамовними факторами: у рослинництві регіону розпочато культивування нових рослин і водночас вирощування деяких культур припинено, а відповідно з'явилися / зникли номени на їх позначення та для репрезентації супутніх сем.

У нашому дослідженні особливості розвитку назв сільськогосподарських рослин, зокрема основні динамічні тенденції, зображено на прикладі назв на позначення картоплі, її різновидів, стебла й листя, ягід на стеблах, лушпиння, куща картоплі.

Семему 'картопля (*Solanum tuberosum*)' у всіх досліджених говірках репрезентує лексема *кар'тошка* (виявлено морфемні варіанти – *кар'тоха* (пп. 2, 5, 14, 15, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 29, 36, 46, 47, 55, 56, 58, 61, 62, 63; у п. 43 – *ка'тоха*), *кар'топл'а* (*кар'тофл'а*) (пп. 3, 6, 18, 22, 29, 30, 34, 39, 41, 42, 44, 49, 50, 51, 59, 60). Спорадично в окресленому ареалі побутує номен *'бул'ба* (пп. 15, 29, 38, 55, 56). У двох говірках пам'ятають назву *бара'бол'а* (2, 19), яку вживали старі люди, але поступово номен виходить з ужитку. У сучасному діалектному масиві української мови спостерігаємо на позначення картоплі найменування, що побутують у східнослобожанському мовленні й мають різноманітні фонетичні відмінності: у правобережно-поліських говірках виявлено номени *кар'топл'а* (фонетичні варіанти *кор'топл'а*, *кар'тофл'а*, *кар'тохл'а*, множинна форма *кар'топл'і*, форма чоловічого роду *карто'пел'*, морфемний варіант *кар'тошка*) [СЛПП, 57]; *'бул'ба* [Там само]; *бара'бол'а*, *бара'бони* [Там само, 58]. Ще помічено дві лексеми, не притаманні східнослобожанському мовленню. До речі, номен *'бул'ба* [СЗГ I, 36] та варіанти *карто'n'іл'*, *кар'тофл'а* [Там само, 213] побутують у західнополіському мовленні. У говірках Чорнобильської зони спостережено репрезентант *кар'топл'а* в різних фонетико-граматичних варіантах [ГЧЗ, 126]. У говірках

подільсько-середньонадніпрянського діалектного суміжжя виявлено такі ж назви, як і в обстежених говірках, і ще помічено фонетичний варіант *кар'тохл'а* [АСЛПСДС, к. 79]. У буковинських говірках помічено варіанти цих лексем: *барабуля*, *бараболя*, *барабулі* [СБГ, 24], *бульба* [Там само, 42], *картофлі*, *картофля* [Там само, 192]); у гуцульських – *бара'бул'а* [ГГ, 248]; у нижньонадніпрянських – *бара'бол'а* (*бара'бул'а*) [СГНН II, 63], *кар'тошка* [Там само II, 154]; у полтавських – *бараболя* [СДЛП, 10], [Ващенко, 14], *бульба* [СДЛП, 14; Ващенко, 17], *картопля* [Там само], *картопка* [СДЛП, 40]. У надністрянських говірках з двадцяти дев'яти спостережених маніфестантів виявлено всього три лексеми, спільні зі східно-слобожанськими номенами – *бараболя*, *бульба*, *картоха* [НРС, 47–48]. Домінантними репрезентантами в білоруських говірках є номени *бульба* (*бульма*), *картошка*, *картофля* [ДАБ, к. 277]. У говірках російської мови на позначення картоплі виявлено лексеми *барабуля* [СРНГ 2, 102], *антиев хлеб* [Там само I, 261], *земляной горох* [Там само II, 125], *картавка* (*картофка*), *карташи*, *картёха*, *картов* (*картоф*, *картовь*, *картофь*), *картовка* (*картофка*), *картовля* (*картофля*), *картоля*, *картопля*, *картошка* [Там само III, 99–103, 106]; номен *бульба* (*бульба*, *буньба*), окрім названої, може також маніфестувати сему 'тыква' [Там само III, 273, 278]. Більшість з наведених найменувань зафіксовано в СГ: *бараболя* [СГ I, 26], *бульба* [Там само, 109], *картопля* [Там само II, 223], *картоха* [Там само, 224], також виявлено їхні фонетичні варіанти: *кантопля*, *кантоха* [Там само II, 215], *картохля* [Там само, 224], окрім цього, спостережено дванадцять назв, не притаманних східно-слобожанським говіркам. А от основний східно-слобожанський репрезентант *картошка* в СГ не помічено, імовірно, саме цей номен в обстежених говірках заступає традиційні назви *'бул'ба*, *бара'бол'а*, які поступово архаїзуються. У ХАРК. ЗБ. зафіксовано номени *картошка*, *картоха* [ХАРК. ЗБ., 28, 317, 783], що й нині є домінантними репрезентантами семи в досліджуваних говірках.

Семема 'ягоди на стеблах картоплі' представлена сімнадцятьма лексемами: *'ягоди* (пп. 3, 4, 6, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 39, 40, 41, 42, 52, 53, 54, 55, 56, 58; у пп. 35, 36, 37, 38 помічено демінутив *йагод'ки* (*йаг'ід'ки*));

пасл'он (пп. 1, 4, 7, 13, 18, 19, 21, 24, 29, 30, 44, 59, 61, 62); *йабл'уч'ка* (пп. 18, 23, 45, 46, 47, 63); *пом'їдорч'їки* (пп. 46, 47, 48, 53, 54, 55, 56, 57; у пп. 53, 54, 55, 56 – *поме^дїдорч'їки*; а в пп. 25, 27 спостережено вихідну лексему *пом'їдори*); *бакла'жани* (пп. 34, 49, 50, 51, 58; у пп. 34, 49, 50, 51 виявлено демінутив *бакла'жан'ч'їки*); *с'ем'єна* (пп. 11, 12, 23, 25, 27); *бубон'ч'їки* (пп. 31, 32, 43); *бул'би* (пп. 5, 8, 9, 10, 29, 60); *карто'шини* (пп. 17, 18, 20); *бар'ц'охи* (пп. 44, 59); *бурул'ки* (пп. 2, 13); *бара'бол'ки* (п. 2); *зеле^днушки* (п. 15); *плоди* (п. 33). У говірках російської мови семему реперезентують такі назви: *бальбуха*, *бамбошки* (*бамбушки*, *банбушки*), *барабошки* [СРНГ 2, 89, 92, 102], *бобьшки*, *бомбоча* (*бомбечка*) [Там само 3, 40, 95], *картечик* [Там само 13, 100]. У ХАРК. ЗБ. на позначення плодів на стеблах рослини зафіксовано номен *ябл'учка* [ХАРК. ЗБ., 317], який побутує у кількох обстежених говірках і нині. У СГ не помічено номени на позначення ягід на стеблах картоплі, властиві східнослобожанському мовленню, семема представлена такими лексемами: *бамбулька* [СГ I, 26] та *бомбовка* [Там само, 85]. Лексема *пасл'ін* (*пасльон*) зафіксована в СГ лише в прямому значенні – називає рослину чорний паслін (*Solanum nigrum*) і паслін солодко-гіркий (*Solanum dulcamara*) [Там само III: 100], отже, в говірках досліджуваного регіону з часом відбулося перенесення значення внаслідок подібності, оскільки плоди цих рослин зовні нагадують ягоди на стеблах картоплі, які теж не вживають у їжу. Подібний процес притаманний семантичній структурі переважній більшості репрезентантів: *ягідки*, *помідорчики*, *баклажани*, *бараболки*, *бубончики*, *бульби*, *бурульки*, *картошини*, *плоди*. Отже, номінативний ряд семеми значно розширився переважно за рахунок вторинної номінації.

Семему 'лушпиння картоплі' маніфестує полісемантична лексема *луш'пина* (*луш'пини*) (пп. 25, 27, 30, 46, 47, 58) та її морфемні варіанти *луш'пин':а* (пп. 1, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 19, 22, 24, 26, 29, 30, 31, 32, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 52, 53, 54, 59), *луш'пайки* (пп. 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 19, 22, 23, 25, 27, 33, 45, 55, 56, 60, 63; у пп. 17, 18, 19, 20, 21 – *лушпайки*); у двадцяти чотирьох говірках спостережено назву *ш'корки* (пп. 1, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 15, 17, 18, 20, 22, 23, 26, 33, 34, 49, 50, 51, 55, 56, 58, 60; у пп. 14, 15 – *ш'курки*); у низці говірок виявлено лексеми *о'ч'їстки* (пп. 1, 13, 24, 34, 35,

36, 49, 50, 51, 58, 63), *шкарлупки* (п. 41). Центральний репрезентант семема – *лушпина* (*лушпиння*, *лушпайка*) [СГ II, 384] – подано в СГ зі значенням, тотожним сучасному; лексема *шкарлуна* маніфестує семему ‘скорлупа яйця; корка арбуза и пр.’ [Там само IV, 499], імовірно, теж могла називати лушпиння картоплі. Отже, з чотирьох основних маніфестантів два виявили стійкість протягом аналізованого періоду, а дві лексеми, що додалися до репрезентаційного ряду, мають широкий семантичний діапазон і можуть позначати покрив багатьох рослин.

У шістдесяті одній говірці з шістдесяті трьох обстежених семема ‘кущ картоплі, власне його коренеплоди в землі’ репрезентована лексемою *кубах* (у 60 говірках; у пп. 13, 22, 25, 29, 30, 37, 38, 39, 52, 53, 61 – *кубаха*; у пп. 31, 32, 33, 45, 47, 48, 49, 50 – *куубаха*). Спостережено також уживання номенів *кушч*’ (пп. 4, 6, 13, 19, 21, 24, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 46, 47, 49, 50, 51, 57, 59, 60, 61, 62); *клуб’ін*’ (пп. 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 39, 40); *гн’іздо* (пп. 44 59). Ключовий репрезентант семи, *кубах*, представлено в СГ [СГ II, 317], решта – полісемічні номени, що з часом розширили своє значення і постали дублетами вже існуючої назви.

Семему ‘стебла і листя картоплі’ у 37 говірках маніфестують лексеми, умотивовані місцевими назвами рослини: *картошка* > *картошин’а* (пп. 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 19, 20, 21, 22, 24, 34, 39, 40, 41, 42, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 63), *картопл’а* > *картоплин’а* (пп. 6, 41, 42, 48, 49, 50, 55, 56). У решті говірок побутують найменування (почасти паралельно з уже названими), що мають загальне значення й можуть позначати стебла й листя будь-якої культури: *ба’дилка* (пп. 2, 4, 5, 8, 15, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 27, 34, 37, 38, 37, 40, 41, 42, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54; у пп. 2, 4, 7, 8, 13, 14, 16, 18, 19, 21, 24, 29, 33, 34, 43, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58 спостережено морфемний варіант *ба’дил’а*); *билка* (пп. 3, 15, 22, 23, 26, 28, 31, 32, 33, 44, 45, 46, 47, 48, 55, 56, 57, 58, 59; у пп. 4, 25, 29, 46, 47 – *бил’а*); *бот’ва* (пп. 1, 15, 25, 27, 36, 39, 40, 43, 58, 61, 62, 63; у пп. 15, 25, 27, 36 – *бат’ва*); *гич’ка* (пп. 30, 44, 48, 59, 60). Наші спостереження підтверджено матеріалами Атласу української мови, де зафіксовано такі самі назви та їх фонетичні варіанти [АУМ III, к. 104]. У СГ помічено лексеми, що функціонують у сучасних східнослов’янських

говірках (з фонетичними відмінностями), дві з них – *бадилля* (*баділля*) [СГ I, 19], *гичка* [Там само, 284] – мають загальне значення стебла й листя багатьох городніх рослин, а номен *картопління* [Там само II, 223] маніфестує семему, тотожну сучасній. У ХАРК. ЗБ. на позначення стебла й листя картоплі зафіксовано номен *ботва* [ХАРК. ЗБ., 317]. У білоруських говірках виявлено такі репрезентанти: *бульбоўнік* (*бульбеўнік*), *бульбянік*, *бульбашинік* (*бульбяшинік*), *бульбавене*; *картофлянік*, *картофлене*, *картофляніска*, *картофлішча*; *курдопнік*; *гіч*, *гічання*; *націна*; *цяўнік*, *цяціўе*; *быльнік*, *былле*; *каліўе* [ДАБ, к. 281]. У говірках російської мови спостержено номени, утворені від назви рослини: *бульбетник*, *бульбовник* [СРНГ 3, 274], *картовина* (*картовина*), *картовник* (*картофник*), *картошник* [Там само 13, 100, 101, 106], а також семему репрезентують полісемічні найменування: *батовник* [Там само 2, 142], *ботва* (*ботва*), *ботвин* (*ботвинь*), *ботвина*, *ботовка*, *ботовник*, *ботове*, *ботовьё* [Там само 3, 133, 134, 137].

Отже, для проаналізованої семемі характерними є дві протилежні тенденції – динаміка та стабільність. Стабільність пов'язана з репрезентантами центральних семем. Динаміка – передусім зі збільшенням репертуару маргінальних семем. Меншою мірою виражена ще одна тенденція – втрата активності й відходження на периферію окремих номенів, таких як *бул'ба*, *бара'бол'а* тощо.

- АСЛПСДС *Тищенко Т.М.* Атлас сільськогосподарської лексики подільсько-середньонадніпряньського діалектного суміжжя. Умань. 2007.
- АУМ Атлас української мови: в 3 т. Т. 1–3. К. 1984–2001.
- ГГ Гуцульські говірки: Лінгвістичні та етнографічні дослідження / Відп. ред. Я. Закревська. Львів. 2000.
- ГЧЗ Говірки Чорнобильської зони: Системний опис / П.Ю. Гриценко, Г.В. Воронич, Л.І. Дорошенко та ін. К. 1999.
- МСГТ *Піпаши Ю., Галас Б.* Матеріали до Словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського р-ну Закарпатської обл.). Ужгород. 2005.
- НРС *Шило Г.* Надністрянський регіональний словник. Львів. 2008.
- СБГ Словник буковинських говірок / За ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці. 2005.
- СУГВО *Авдеева М.Т.* Словарь украинских говоров Воронежской области: в 2 т. Воронеж. 2008. Т. 1: А–М. 2008.
- СГ Словарь української мови: у 4 т. / Упоряд. з дод. власного матеріалу Б.Д. Грінченко. Репринт. вид. К. 1996. Т. 1–4.

СГНН	<i>Чабаненко В.А.</i> Словник говірок Нижньої Наддніпрящини. Запоріжжя, 1992. Т. 1.
СЗГ	<i>Аркушин Г.Л.</i> Словник західнополіських говірок: у 2 т. Луцьк. 2000. Т. 1–2.
СЛГ	<i>Пиртей П.С.</i> Словник лемківської говірки (матеріали до словника). Івано-Франківськ. 1986 (1980–1986).
СЛПП	<i>Никончук М.В.</i> Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся. К. 1985.
ПГ	<i>Лисенко П.С.</i> Словник поліських говорів. К. 1974.
СУМ	Словник української мови. К. 1970–1980. Т. I–XI.
ХАРК. ЗБ.	Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки по этнографии края / Сост. В.В. Иванов. Харьков. 1898. Т. 1.

Список населених пунктів

1) с. Лантратівка Троїцького р-ну; 2) смт Троїцьке; 3) с. Червоноармійське Білокуракинського р-ну; 4) с. Березівка Новопсковського р-ну; 5) с. Покровське Троїцького р-ну; 6) с. Новониканорівка Сватівського р-ну; 7) с. Новочервоне Троїцького р-ну; 8) с. Тарасівка Троїцького р-ну; 9) с. Маньківка Білокуракинського р-ну; 10) с. Малоолександрівка Троїцького р-ну; 11) с. Просторе Білокуракинського р-ну; 12) с. Плахо-Петрівка Білокуракинського р-ну; 13) с. Макартетине Новопсковського р-ну; 14) смт Білолуцьк Новопсковського р-ну; 15) с. Можняківка Новопсковського р-ну; 16) с. Донцівка Новопсковського р-ну; 17) с. Хомівка Сватівського р-ну; 18) с. Гончарівка Сватівського р-ну; 19) м. Сватове; 20) с. Свистунівка Сватівського р-ну; 21) с. Маньківка Сватівського р-ну; 22) смт. Білокуракине; 23) с. Нещеретове Білокуракинського р-ну; 24) с. Закотне Новопсковського р-ну; 25) с. Заайдарівка Новопсковського р-ну; 26) с. Новорозсош Новопсковського р-ну; 27) смт Новопсков; 28) с. Писарівка Новопсковського р-ну; 29) с. Риб'янцеве Новопсковського р-ну; 30) с. Піски Новопсковського р-ну; 31) с. Сичанське Марківського р-ну; 32) с. Кризьке Марківського р-ну; 33) с. Бондарівка Марківського р-ну; 34) с. Підгорівка Старобільського р-ну; 35) с. Голубівка Кремінського р-ну; 36) с. Новоборове Старобільського р-ну; 37) с. Чмирівка Старобільського р-ну; 38) м. Старобільск; 39) с. Бондареве Старобільського р-ну; 40) с. Веселе Старобільського р-ну; 41) с. Брусівка Біловодського р-ну; 42) с. Литвинівка Біловодського р-ну; 43) с. Курячівка Марківського р-ну; 44) с. Семикозівка Біловодського р-ну; 45) с. Великоцьк Міловського р-ну; 46) с. Стрільцівка Міловського р-ну; 47) с. Калмиківка Міловського р-ну; 48) с. Мусіївка Міловського р-ну; 49) с. Червонопопівка Кремінського р-ну; 50) м. Кремінна; 51) с. Нова Астрахань Кремінського р-ну; 52) с. Шульгинка Старобільського р-ну; 53) с. Штормове Новоайдарського р-ну; 54) с. Переможне Новоайдарського р-ну; 55) с. Євсуг Біловодського р-ну; 56) с. Парневе Біловодського р-ну; 57) с. Верхньобогданівка Станично-Луганського р-ну; 58) смт Біловодськ; 59) с. Данилівка Біловодського р-ну; 60) смт Новоайдар; 61) с. Дмитрівка Новоайдарського р-ну; 62) с. Царівка Новоайдарського р-ну; 63) с. Обозне Слов'янoserбського р-ну.

TRENDS IN THE REPERTOIRE OF NAMES DENOTING VEGETABLE CROPS IN UKRAINIAN EAST SLOBODA UKRAINIAN DIALECTS

The thesis examines trends and features of development of vocabulary of East Sloboda Ukrainian dialects on examples of crop types names. To study involved a representational repertoire of one sememe – name of potatoes, which is one of the most lexically filled. Hereby, trace the main dynamic trends in one small segment, which is the part of the agricultural vocabulary of East Sloboda Ukrainian dialects.

К истории научного обоснования белорусско-русского диалектного пограничья: запад – восток

Географическая судьба западно-восточной части белорусско-русского пограничья представляется по меньшей мере драматической. В самом деле, достаточно посмотреть на составленную Е.Ф. Карским знаменитую “Этнографическую карту белорусского племени” (1903; 1917 гг.), чтобы убедиться в произошедшем всего за 100 лет существенном сдвиге на запад восточной границы белорусского этноса и, естественно, сужения территории распространения белорусского языка в его говорах. Уже отмечалось, что указанная граница в основном совпадает с границами Великого княжества Литовского, ср., в частности, [1]. Разумеется, у Карского речь шла о лингвогенетическом статусе почти исключительно доминирующего тогда сельского населения, доля которого в общей численности впоследствии постоянно и неуклонно снижалась – по известным причинам. Сам же классик белорусского языкознания корректно отмечал, что его карта составлена не только с учетом основных диалектных черт белорусского языка – именно фонетических и морфологических, но также с использованием соответствующих данных практически исчерпывающей на то время литературы по этнографии и статистике народонаселения Российской империи¹.

Фактически ту же картину географического распространения на восток от нынешней государственной границы “белорусского наречия русского языка” (по терминологии того времени), а именно его северо-восточного (в основном) и

¹ Через полвека после первого представления карты Карского Я. Станкевич в Нью-Йорке опубликовал статью (также с приложением карты, восточная граница которой фактически повторяет Карского) с весьма тщательным анализом лингво-этнического характера, а также исторических судеб белорусско-русского пограничья, см. [4], которая или оказалась неизвестной советским ученым, или (что вероятней) была проигнорирована в силу известного в те годы отношения к эмигрантской науке и ее деятелям. Ср. также опубликованное в Нью-Йорке капитальное исследование Ю.В. Шевелёва 1953 г. [8], в особенности главу VI, посвященную проблеме восточной границы белорусского языка.

юго-западного диалектов, дает не менее известный “Опыт диалектологической карты русского языка в Европе”, опубликованный в 1915 г. руководителями Московской диалектологической комиссии (МДК) Н.Н. Дурново, Н.Н. Соколовым и Д.Н. Ушаковым. По сравнению с картой Е.Ф. Карского в западную сторону вытянут здесь сектор с горизонталью по линии Починок – Спас-Демьянское. Но зато появляется довольно значительный территориальный сегмент, манифестирующий диффузную зону – “говоры переходные от белорусских к южновеликорусским”. Карта МДК, как известно, составлена исключительно в соответствии с языковыми / диалектными фактами, однако и здесь едва ли не полностью фонетическими и морфологическими.

До начала 60-х годов прошлого века, т. е. до выхода в свет в 1963 г. “Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы” (ДАБМ) и подготовки в конце 50-х – 60-х гг. отдельных томов “Диалектологического атласа русского языка” (ДАРЯ), а именно оставшихся в рукописи региональных (в частности, к этому времени были готовы два непосредственно относящиеся к нашей теме: “Атлас русских говоров северо-западных областей СССР” и “Атлас русских говоров центральных областей к западу от Москвы”), впоследствии сведенных в ныне широко известный и активно используемый специалистами трехтомный корпус, как раз диалектное членение восточнославянского языкового континуума, представленное в “Опыте” МДК, было общепринятым и воспроизводилось на картах в монографиях и учебных пособиях – здесь достаточно сослаться на карты в первой части “Очерков русской диалектологии” Р.И. Аванесова 1949 г. и учебнике “для учительских институтов” “Русская диалектология” П.С. Кузнецова 1954 гг., но с рядом уточняющих изменений в соответствии с “Введением в историю русского языка” Н.Н. Дурново 1927 г., изданным в Брно (или даже прямых заимствований материала приложенных к нему карт). Однако содержание этой как бы старой карты существенно меняется. Так, *псковская группа средневеликорусских говоров* по дефиниции карты МДК становится на карте Аванесова 1949 г. группой *средневеликорусских говоров* (её “условно можно назвать Псковской”), *переходных к белорусскому на северновеликорусской основе*, которые “образовались, видимо, путем

смещения с-в-р говоров Новгородского типа с говорами белорусскими”. Таким образом, тренд перехода фактически представляется направленным по линии север → юг, что не может не вызвать обоснованных вопросов в связи с ровно противоположным вектором этногенеза полоцких кривичей. Правда, в ряде более поздних работ этот процесс представляется как вторичный и мотивируется взаимодействием носителей различных диалектов пришлого / переселенного населения, по преимуществу из ростовских и суздальских земель, но также иных восточных регионов, с говорами автохтонов после захвата (собственно, фактического уничтожения) Иваном Грозным Новгорода и истребления новгородцев.

То же относится и к группе говоров (на карте МДК), *переходных от белорусского к южновеликорусскому*. Во-первых, она сужается, меняет конфигурацию, вытягиваясь по вертикали, а во-вторых, что конечно, еще важнее, – меняет название: *говоры переходные к южновеликорусским на белорусской основе*. Любопытно, что в характеристике южновеликорусского наречия в аванесовских “Очерках” об этих переходных говорах не говорится ни слова, т. е. в стороне оставлены такие важнейшие вопросы, как история появления и характер *белорусской основы*, механизм перехода, его стадии и под.

Еще более продвинутой в сторону русского языка является характеристика прилегающих к белорусским русским говоров в учебнике Кузнецова, где в разделе “Основные наречия русского языка и группировка русских говоров” появляется любопытная глава “Русские говоры с белорусскими чертами”, в которой статус *п е р е х о д н ы х* по версиям карт МДК 1915 и Аванесова 1949 гг. говоров кардинально меняется, потому что все-таки одно дело – говоры одного из языков с немногочисленными чертами другого (хотя было бы к месту и объяснить, откуда эти черты) и совершенно иное – говоры переходные. Таким образом, при формальном принятии восточнославянской диалектной дифференциации карты МДК 1915 г., ее легенда и выводы, содержащиеся в комментарии к ней, подвергаются Аванесовым и Кузнецовым очевидной ревизии. Однако укажем здесь и на очевидное достоинство новой / старой карты: здесь все-таки нет – пока! – государственных (республиканских в составе СССР) границ. Впро-

чем это “пока” уже в те годы в определенной степени нивелировалось в ряде работ белорусских диалектологов середины 50-х годов, посвященных созданию ДАБМ (прежде всего, Ю.Ф. Мацкевич и Н.В. Бирилло), где всякий раз сообщалось о сборе диалектного материала только и исключительно “ў населеных пунктах БССР”, а окончательно было снято как раз публикацией в 1963 г. белорусского атласа, в котором белорусский язык в его говорах на востоке заканчивался точно на границе между БССР и РСФСР. (Напомню, что одним из трех редакторов ДАБМ наряду с К.К. Крапивой и Ю.Ф. Мацкевич был Р.И. Аванесов, который, как указывается в предисловии к тому комментарий ДАБМ, “ажыццяўляў агульнае навуковае кіраўніцтва работамі па Атласу, падрыхтаваў кадры складальнікаў Атласа і прарабіў выключна вялікую працу па рэдагаванню карт і каментарыяў”). Именно тогда белорусская диалектология н а в с е г д а отказалась от изучения восточной части своих говоров². Поэтому не удивляет, что в главе “З гісторыі распрацоўкі лінгвістычнай геаграфіі беларускай мовы” комментарий ДАБМ “Этнографическая карта белорусского племени” Е.Ф. Карского даже не упомянута, хотя авторам атласа, разумеется, известна, так как, во-первых, в качестве вспомогательной в ДАБМ представлена карта VII “Беларускія гаворкі пачатку XX ст. паводле “Этнографической карты белорусскаго племени, складзенай Я.Ф. Карскім” [в 1903 г. – Н.А.]” из 1-го тома его фундаментальных “Белорусов” (в комментариях ДАБМ она кратко охарактеризована следующим образом: “карта носіць схематычны характар”, но “з’яўляецца пэўным этапам у развіцці лінгвістычнай геаграфіі беларускай мовы”), а во-вторых, в очень полном (хотя и не без некоторых важнейших работ, именно [4; 8]) для того времени библиографическом разделе она присутствует под № 277 (описание издания 1917 г.) с примечательной аннотацией: “Вызначаюцца межы распаўсюджання беларусаў і іх мовы па губерніях. Даецца карта беларускай (курсивы мои. – Н.А.) тэрыторыі”.

В этом контексте не будет лишним вспомнить, что еще в 20–30 годы прошлого века П.А. Расторгуев обращал внимание

² За единичными исключениями сравнительно недавнего времени, ср. [6; 7], причем обе работы написаны не “чистыми” диалектологами, а последняя – давно уже не белорусским лингвистом.

на особый характер говоров на территории современной ему Брянщины и Смоленщины. Так, в заключении опубликованной в 1927 г. в Минске брошюры “Говоры восточных уездов Гомельской губернии в их современном состоянии” он писал: “Сравнение восточно-гомельских говоров с соседними белорусскими показывает, что восточно-гомельские говоры, являясь в своей основе *такими же белорусскими, как и другие* (курсив мой. – Н.А.), представляют *особое диалектическое явление белорусского языка*”. Но вот в более поздней монографии “Говоры на территории Смоленщины”, изданной, естественно, в Москве в 1960 г. (здесь в “Заключении” указывается, что исследование, полевой материал для которого собирался в 1929–1931 гг., было закончено в июле 1944 г.), говоры этой территории (“большей части территории Смоленщины”) он уже определяет как *с м е ш а н н ы е*, что, на наш взгляд, является свидетельством явно вынужденного дрейфа взглядов ученого, обусловленных нелегкими перипетиями собственной судьбы и социально-политическим дискурсом 40–50-х годов, отмеченных особым статусом “русскости” во всех без исключения областях жизни СССР.

Но и это не было еще окончанием процесса верификации характера пограничных говоров: позднее в ряде работ С.М. Прохоровой доказывается их русско-белорусская *п е р е х о д н о с т ь* (однако, как это ни покажется странным со стороны методологической, – в контексте балтийского субстрата и в целом балто-славянских языковых отношений), но только в отношении явлений диалектного синтаксиса. Впрочем, в одной более поздней монографии обобщающего характера автор концепции идет много дальше, ср.: “Сопоставив материалы говоров Западной Смоленщины с белорусским и украинским материалом, с данными других славянских, а также балтийских языков, мы пришли к выводу, что в силу исторических причин говоры рассматриваемой территории и на синтаксическом уровне (как и других) сформировались как переходные русско-белорусские” [3, 32]. Как возможно *формирование*, иными словами *возникновение* сразу генетически *п е р е х о д н ы х* говоров (уточнение “как и других” указывает на *все языковые уровни*) – вновь-таки с точки зрения лингвистической методологии – никак не объясняется.

Но оставались еще русские диалектологи, также ведомые Р.И. Аванесовым. Будучи автором почти всех (кроме одной, подготовленной В.Г. Орловой) методических записок первого (ярославского 1945 г.) издания “Программы собирания сведений для составления диалектологического атласа русского языка”, он пишет в части “О построении “Программы...”: “В отношении близко родственных (так в тексте. – *Н.А.*) украинского и белорусского языков для установления реально существующих между ними и русским языком границ собиратели материала для атласа русского языка должны будут дойти *до территории украинского и белорусского языков* (курсив мой. – *Н.А.*)”. Выделенная фраза, хотя и несколько туманная, все-таки могла бы предполагать вполне объективный анализ языковой (диалектной) ситуации на территориях РСФСР, прилегающих к республиканским границам Беларуси и Украины, который ожидался в связи со сбором, обобщением, анализом и картографированием собранных в конце 40-х – середине 50-х годов материалов для ДАРЯ. Увы, этого не произошло, что и было засвидетельствовано несколькими, весьма любопытными по содержанию пробными картами, представленными в академической (подготовленной в Институте русского языка АН СССР), в сущности программной коллективной монографии 1962 г. “Вопросы теории лингвистической географии” под редакцией Р.И. Аванесова, на которых “территории украинского и белорусского языков” начинались сразу за границами Российской Федерации, что априори вводило приграничные территории в сферу диалектов русского языка и круг забот русской диалектологии. Но даже и здесь в главе четвертой “Вопросы интерпретации данных лингвистической географии”, принадлежащей перу В.Г. Орловой, есть карта “Переходная зона между западной и восточной группами говоров русского языка”, где основная часть границы этой зоны (северная и центральная) фактически воспроизводит восточную границу карты Карского или во всяком случае близка к ней.

Переосмысление в академической русской диалектологии белорусско-русского языкового пограничья связано в основном с работами К.Ф. Захаровой и В.Г. Орловой 1961–1970 гг. Уже в одной из первых и едва ли не сразу сообщается о преувеличении авторами “Опыта...” МДК “роли “белорусского”

элемента при членении говоров западной части территории распространения русского языка (по закономерностям распространения некоторых представленных там черт эти говоры можно считать в равной мере как белорусскими, так и русскими)” [2, 20]. Вывод из этого постулата представляется более чем очевидным, хотя и невероятным: менее чем за полвека огромный диалектный массив пережил трансформацию от говоров одного языка (белорусского) через стадии смешения и / или переходности к говорам другого (русского). Кажется, это уникальный случай для диалектных парадигм языков мира.

Вскоре последовало и продолжение. В монографии авторов “Диалектное членение русского языка” 1970 г., опубликованной вслед за академической “Русской диалектологией” 1964 г. и в прямой связи с ней, русско-белорусский диалектный вопрос поднимается вновь, причем указывается, что “при ограничении территории распространения русского языка на западе *наиболее сложным* (курсив мой. – Н.А.) является вопрос о границе между русским и белорусским языками”. После изложения в семи абзацах ряда аргументов, большая часть которых является блестящим образцом словесной эквилибристики и научного лукавства, так как к языковой фактуре относятся всего несколько замечаний (их 6 : 3 из области диалектной фонетики, 1 – морфологии и два лексических; ср. принципиально иное количество в упомянутой монографии Н.Н. Дурново 1927 г.), делаются следующие выводы: “Приведенные факты свидетельствуют о том, что на протяжении национального периода существования восточнославянских языков черты, общие для двух соседних языков <...>, вошли в органическое сочетание с элементами языковых систем каждого из этих языков и не могут считаться <...> характерными преимущественно для одного из этих языков. Этим и объясняется принятая в данной работе в основном возможность проведения языковой границы по линии границы государственной (разрядка моя. – Н.А.)”. И вот новая диалектологическая карта русского языка, впервые представленная в академической “Русской диалектологии” 1964 г., именно так – строго научно! – очерчивает языковую границу между белорусскими и русскими говорами. Между тем, более или менее очевидно, что если объединить выделенные в ней западную, верхне-дне-

провскую, верхне-деснинскую и межзональную группы говоров, то перед нами вновь появится карта Е.Ф. Карского, которая, в полном соответствии с утверждением Н.И. Толстого, высказанном в Минске на конференции 1973 г., посвященной белорусско-русским изолексам, “в общем, никем серьезно не опровергнута, а лишь заменена другой (или другими)”, при этом “почти вся Смоленщина, а затем и западная Брянщина и южная Псковщина окажутся белорусскими” [5, 82].

Показательна в связи с картой 1964 г. судьба юго-западного выступа по косой вертикали Клиницы – Стародуб, который, с одной стороны, как бы относится к русским говорам, а с другой – отделяется от западной группы двойной линией, а она согласно легенде карты является условной границей русских говоров раннего формирования. Этот очевидный лингвогеографический нонсенс снят в первом томе ДАРЯ, где указанный ареал в виде пустого пятна розоватого цвета уже отнесен к территории распространения белорусских говоров, но в ДАБМ он отсутствует по определению, так как находится за границей БССР.

К сожалению, административное, обусловленное научно-политической конъюнктурой, а не реальное диалектное членение белорусско-русского языкового пограничья нанесло серьезный ущерб восточнославянской диалектологии³, ср., в частности, представление смоленских и брянских диалектных материалов в “Словаре русских народных говоров”, фактически провалившийся (и незаконченный) ленинградский проект смоленского словаря и под., что предполагается подробно рассмотреть в докладе.

1. *Віткоўскі В.* Сведчанні дыялектолагаў пра даўнюю граніцу паміж Вялікім княствам Літоўскім і Маскоўскай дзяржавай // *Беларусіка = Albaruthenica*. Вып. 1. Мн. 1993.

2. *Захарова К.Ф., Орлова В.Г.* Группировка говоров русского языка по данным лингвистической географии // *Вопросы языкознания*. № 6. М. 1963.

3. *Прохарова С.М.* Выбраныя працы. Мн. 2009.

4. *Станкевіч Я.* Этнографічныя й гісторычныя тэрыторыі й граніцы Беларусі // *Станкевіч Я.* Гістарычныя творы. Мн. 2003.

5. *Толстой Н.И.* Белорусско-русские изолексы (Ответы на вопросы анкеты) // *Беларуска-рускія ізалексы (Матэрыялы для абмеркавання)*. Мн. 1973.

³ И известная серия выпусков “Восточнославянские изоглоссы” ликвидировать его, конечно, не могла.

6. Цыхун Г.А. Заметки о говорах и диалектных чертах белорусско-русского пограничья // Цыхун Г.А. Выбранные працы. Мн. 2012.

7. Чекмонас В. Из истории формирования белорусских говоров // Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы: Матэрыялы III Міжнар. кангрэса беларусістаў “Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый” (Мінск, 21–25 мая, 4–7 снеж. 2000 г.). Мн. 2001.

8. Šerech J. Problems in the Formation of Belorussian // Supplement to Word. Vol. 9 (Monograph. series; No 2). N.Y. 1953; перевод на белорусский язык: Шэрах Юры (Шавялёў). Праблемы фармавання беларускай мовы // ARCHE Пачатак. № 6 (93). Мн. 2010.

ON THE HISTORY OF SCIENTIFIC ARGUMENTATION OF BELARUSIAN-AND-RUSSIAN DIALECT BORDERLAND: EAST – WEST

The study deals with the problem of Belarussian-and-Russian dialect borderland in view of several studies. The main conclusion is that the administrative boundaries of the Belarussian-Russian borderland not only correlate with the dialect bounds, but also have an unfavorable influence on the development of languages in the territory.

Частка *не* в західнополіських говірках

Мова народних говірок часто спростовує, а то й заперечує деякі загальноприйняті лінгвістичні “положення”, що стали аксіомою на матеріалі літературної, тобто “профільтрованої”, мови. Таким є твердження про частку *не* як суто заперечну, однак у говірках вона не завжди заперечує, а іноді й стверджує.

Усі функції *не* можуть бути розкриті лише на основі зв’язних розповідей (за програмою-питальником цього зробити майже неможливо), тому для аналізу взято тексти зі збірників¹, що демонструють мовлення з трьох говіркових груп Західного Полісся – волинсько-поліської, берестейської та підляської. Варто зауважити, що понад півстоліття між названими говірковими групами не спостережено контактів, оскільки вони перебувають у складі різних держав – України, Білорусі та Польщі.

У середині 90-х років минулого століття М.І. Толстой звернув увагу на особливості вживання частки *не* в російських та білоруських говірках. До своєї статті “*Не – не ‘не’*” умістив епіграф (подаємо в оригіналі): “Дабудет слово ваше «да, да» – «нет, нет», а что сверх этого, то от лукавого (Мф 5, 37). А тут лукавый попутал” [1, 341]. Автор навів приклади і докладно проаналізував три основні випадки вживання “незаперечувального” *не*: 1) в іронічному значенні (*он ведь непьющий!* ‘о человеке, любящем выпить’), 2) у табуїстичному (пор. рахування у замовляннях: *нераз, недва, нетри...*) і 3) для підсилення висловленого (пор. рос. літ. *непроизвольно* ‘произвольно’).

Матеріал із західнополіських говірок теж підтверджує спостереження М.І. Толстого, насамперед щодо іронічного вживання *не*: *вун горілки не д’убит* ‘тобто добряче попиває’, *й’о му навіт в буден не лежиц:а* ‘про ледаря, який і в будень, і в свято “відпочиває”, *бач, йак йуї в свикрух і ни добре – спит до самого гоб’йда* ‘тобто добре живеться’ (приклади з говірки с. Сильно Ківерцівського району Волинської обл.).

Табу на рахування в замовляннях створюють за допомогою лічби у зворотному порядку (*десять, дев’ять, вісім, сім...*) або

¹ Див.: [Аркушин 2012], [Аркушин 2010], [Аркушин 2007].

додаванням *не* до числівників (у ненаголошеній позиції частка звучить як *не^и*, *ни^е*, *ни*): *ниодін*, *нидв́а*, *нитри́*, *ништíри*...

М.І. Толстой також описав численні приклади, коли *не* має підсилювальне значення, серед прикладів наведено *не* перед шістьма іменниками, трьома прикметниками, чотирма прислівниками і жодного дієслова. Західнополіські говірки іноді теж засвідчують уживання підсилювального *не* при іменниках та прислівниках, пор.:

/ а ^ти^пер / ^Господи! / то *ни^имайе* ^ни^мири / од^не ^другого ^йак ^муло то вто^пило //, тобто не миряться [Аркушин 2010, 410];

/ вже не ^полу^чайе^ц:а / вже *ни^заробу^тку* ^{ни^ема} // [Аркушин 2010, 236];

/ ну то в нас там *н^еко^ліс'* на нуд^вурку би^роза була //, тобто росла колись [Аркушин 2007, 222];

/ то ^то ^хлопц^і ^{ни} ^зараз ^приве^дут ^музи^кантов //, тобто зразу [Аркушин 2007, 340].

Цікаво зазначити, що найбільше “некають” жителі двох сусідніх сіл Мотоля і Тишкович Івановського району Брестської області, ось приклади з їхніх розповідей:

/ тут шо хоч бул^о / ^зети ^м'істи *ни^де* (показує) ^хати ^сто^йат' // [Аркушин 2012, 228];

/ а ^йак *не^хто* / ^не^ма ^кому ^де ^всти^л'ати [полотна] / то ^завезеш на ^рі^ку ^да на ^берегови ^повисти^л'айеш // [Аркушин 2012, 228];

/ там був з ^Мотол'а був ^Ошурко ^да там *н^етаких* були // [Аркушин 2012, 212], тобто ‘ще такі були’.

У поданих вище прикладах здебільшого *не* вжито із займенниками, лише у двох випадках із прислівниками та іменниками.

Як стверджують мовознавці, *не* виявляє доволі високу частотність щодо вживання, особливо перед дієсловами, повністю заперечуючи названу дію чи стан. Однак трапляються випадки, коли *не* не заперечує, пор.:

/ ^дуже ^кра^с'іво / ^нак^рито [церкву] / був ^купол / ^вс'о ^йак *ни^имайе* ^бути // ^круглий ^купол с ^хрис^том / ^вс'о ^йак *ни^имайе* ^бути // [Аркушин 2010, 366], тобто ‘як має бути, як повинно бути’. Бачимо, що *не* (у говірці звучить як *ни*) тут нічого не заперечує, а підсилює значення дієслова, тобто це звичайна підсилювальна частка.

Серед відомих нам публікацій підсилювальне *не* ще не було предметом наукового дослідження. Щоб виявити всі відтінки *не* при дієсловах, потрібен певний контекст, для чого й подаємо уривки з розповідей діалектоносіїв. Окремо виділяємо приклади з усіх трьох груп західнополіських говірок.

Волинсько-поліські говірки

(за збірником текстів [Аркушин 2010] та з пізніших записів)

/ *г'єчку* [листя буряків] так *само зварити* / *шоб во*на була *ви*душана / *и* покришана / *шоб йак ни* *має* *бути* // до*бавити* часни*ка* / *ци*бул'і // до*бавити* *сала* // [Аркушин 2010, 482], ‘все, як треба, як має бути, як повинно бути’;

/ *най*мали // *али* вже *о*там *цеглу* чи *шчика*турил*и* там вже *пума*гал*и* / *л*'уди під*но*сил*и* // *йа* *са*ма *ху*дил*а* ден' у *ден*' / *ма*ши*ни* *йі*д*нейі* *не* *руз*ру*зил*и *цегли* *шоб* *йа* *ни* *пума*гала // [Аркушин 2010, 444], тобто ‘помагала кожду машину розвантажити’;

/ *і* де *не* / *ни* *во*зив // *не*добре / *ї* слаба / *ї* вже *ви*сохла // *ш*кура *ї* *кос*'т'і // *і* дохто*ри* *ни* *взна*йут' *шо* *йі* *та*к'е // [Аркушин 2010, 422], тобто возив скрізь;

/ *а* до *мене* *рані*ей *ви*п'ів *і* *ка*же / *поп*'робуї *но*сиш' *ц*укор // *ше* *шос*' // *зир*но *про*да*й*еш'! / *о* // *то* *йа* *той*е *не* *бачу*? / [Аркушин 2010, 428], тобто ‘я усе бачу’;

/ *и* *при*шов *д*'іт *и* на *ми*не / *йа* *ти*б'і *ни* *ка*зав! // [Аркушин 2010, 296], тобто ‘я ж тебе попереджував’;

/ *шо* *то*но *ни* *ро*били / *ни* *ч*верили *х*лопци з *д*'ів*ка*ми *перед*м' *но*вим *ро*ком! //, тобто ‘робили всякі збитки’.

На думку респондентів, особливу чемність виявляють звертання такого зразка: [До перехожого:] / *ви* *не* *с*каж*ите* / *йак* *про*їти до *с*'іл'іради? //

У волинсько-поліських говірках зафіксований вислів, ужитий без *не* та паралельно з цією часткою, причому вислів має абсолютно тотожне значення, що теж свідчить про підсилювальну роль *не*, пор. пересторогу дітям: *дам, с*кул'к'і *в*л'ізе *і* *дам, с*кул'к'і *ни* *в*л'ізе (с. Сильно Ківерцівського р-ну Волинської обл.). Так само паралельно вживані *йак* *має* *бути* і *йак* *не* *має* *бути*.

Берестейські говірки

(за збірником текстів [Аркушин 2012])

Говірки півдня, центру та заходу Брестської області Республіки Білорусь виявляють ті самі тенденції, що і волинсько-поліські, про що свідчать наведені нижче приклади:

/ і при'їде же н'їх до н'є в'єсти / н'є нус'т'ат у хату / по'куда ч'исто вес' той н'є в'єсти рот не зберец'а // [Аркушин 2012, 22], ‘аж поки збереться увесь рід’;

/ да пра'демо цил'у / з'їму / ход'їм по вич'ур'ках / ни зби'руц'а д'їв'чата г'єтак'ї мол'о'ден'к'ї // [Аркушин 2012, 224];

/ кида'їут' той / тва'рог назива'їец'а / тва'рог / і вже ми'шайут' ми'шайут' ми'шайут' / аж по'ка во'но не з'робиц'а там не роз'вариц'а так йак пшо'но / йак 'каша // [Аркушин 2012, 328], ‘поки розвариться і зробиться, як пшоно’;

/ хати ше ни пус'тавили там бу'ла в сил'ї / ту'л'ко но: ко'лод'аза ни зроби'ли // [Аркушин 2012, 294]. У цьому прикладі перше *не* –заперечна частка, друге – ни зроби'ли – не заперечує, а підтверджує: ‘тільки лише колодязя зроби'ли’.

Підляські говірки

(за збірником текстів [Аркушин 2007])

Зауважимо, що в підляських говірках виявлено лише поодинокий приклад, пор.:

/ ко'тори хлопец' до д'ївчини ход'ат' то висип'їут до'рогу а'бо со'ломойу / чим не по'пало / чи 'попелом / чи 'фарбойу по сн'їгов'ї // [Аркушин 2007, 372], тобто ‘чим-небудь, що попаде під руку’.

Як бачимо, західнополіські говірки подають новий цікавий матеріал для дослідження діалектної стилістики, яка, на жаль, ще на стадії опрацювання й осмислення.

Звернемо ще увагу на вживання *не* та її “родича” *н'є* (літ. *н'ї*) для ствердження, тобто у значенні ‘так’. Це буває в питальному реченні *чом не (роби'ли)?* та *чом н'є* із семантикою ствердження (волинсько-поліські та підляські говірки) та *невже ж н'є?* (берестейські). Ось деякі приклади.

[А танцювали?] / чом не тани'ували? // [Аркушин 2010, 482];

[Як колись дожинали жито? Роби'ли квітку?] / к'в'єтку / чом не ро'б'їл'ї? / ро'б'їл'ї / о / йак? / по'к'їнец'а т'роха ж'мен'у до'бру [стебел] // [Аркушин 2007, 334];

[А серед молодих є п'яниці?] / чом не'ма? / 'Боже! / и нарко'мани / шо 'хочте йє // [Аркушин 2010, 500];

[*Ви в лісі блудили?*] / *чом н'е* / *тако блуд'у* / *али ш ни заблуд'ила* / *шоб зу'сім до'дом ни дуйшла* // [Аркушин 2010, 328];

[*До продавчині вузрів: А ви самі їсте вузрів?*] / *то ш / йак'шо са'ми зловл'ат' / от син ч'і хто зловит' / то і са'ми й'мо* / *чом н'е?* // [Аркушин 2010, 72];

[*Ви говорите подібно, як я говорю?*] / *н'е а чо'го? чо'го?* // [Аркушин 2012, 420], тобто ‘так само’;

[*В колхоз заставляли?*] / *заставл'али* / *нев'же ж н'е?* // [Аркушин 2012, 172];

[*Сорочки могли ткати?*] / *а нев'же ш?* // [Аркушин 2012, 224];

[*Він і кожухи шив?*] / *а нев'же ш* // [Аркушин 2012, 226];

[*Ті флаги сюди привезли?*] / *а нев'же ж?* / *йак'шо л'е'жал'о на дорози йак'й'хал'и* / *то і вз'ал'и* / *чо'му ж н'е?* / *вз'ал'и* // [Аркушин 2012, 226];

[*А на бабках ‘лепесі’ хліб пекли?*] / *а чом н'е?* / *на бап'ках то йак'на бап'ках пекл'і* // [Аркушин 2007, 334].

Отже, без записів розповідей діалектоносіїв не вдається докладно схарактеризувати не тільки фонетику чи синтаксис говірки, а й розкрити семантику кожної лексеми. Це добре видно на прикладі частки *не*. Західнополіські говірки подають новий цікавий матеріал для дослідження діалектної стилістики, яка ще на стадії осмислення й опрацювання.

1. Толстой Н.И. Не – не ‘не’ // Толстой Н.И. Язык и народная культура: очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. М. 1995.

Аркушин 2012 Аркушин Г. Голоси з Берестейщини (Тексти). Луцьк. 2012.

Аркушин 2010 Аркушин Г. Голоси з Волинського Полісся (Тексти). Луцьк. 2010.

Аркушин 2007 Аркушин Г. Голоси з Підляшшя (Тексти). Луцьк. 2007.

PARTICLE *NOT* IN WEST POLESIAN DIALECTS

The particle not is known as the negative one. This negative indication is representative for the standard (literary) language. Though, the monitoring of West Polesian dialect fluent spoken language can to resume that the word “not” used to indicate not only negation, but also assertion, confirmation.

Назви прикрас у східноподільських говірках

Невід’ємним компонентом убрання людей у кожному історичному епоху були прикраси. Етнографи, мистецтвознавці відзначають, що прикраси поєднують у собі магічне та естетичне начало. Первісні прикраси виконували функцію оберегів. Упродовж віків губився їх магічний сенс, натомість розширювався спектр їхнього змісту і значення. Окрім декоративної функції, прикраси були предметом капіталу, відігравали роль соціального престижу та відзнак особи [3, 11]. Отже, назви прикрас є джерелом цінної інформації про побут, етичні норми та естетичні вподобання різних соціальних верств населення.

Тематична група лексики (ТГЛ) на позначення прикрас є виразником культури українського народу, відображає умови соціально-економічного розвитку і становить собою розгалужену й багатопланову систему. Вона репрезентована двома лексико-семантичними групами (ЛСГ): ЛСГ назв прикрас для одягу, що поділяється на семантичні підгрупи: номінації прикрас, що виконують естетичні функції, та назви прикрас, що виконують утилітарні й естетичні функції, і ЛСГ назв прикрас для тіла: назви прикрас для вух; назви прикрас для шиї; назви прикрас для рук; назви прикрас для волосся і голови.

Прикметно, що цей тематичний комплекс лексичного складу української мови нині залишається маловивченим. Науковці, які досліджували цю групу лексики, слушно зауважують, що назви прикрас – це одна з архаїчних груп лексики, про що свідчать археологічні розкопки та писемні пам’ятки [2, 31].

Отже, назви прикрас закодовано інформують про духовну й матеріальну культуру наших предків.

В українській лексикології назви прикрас були частково предметом дослідження на діахронному зрізі: XVI–XVII ст. – Г. Войтів, на матеріалі писемних пам’яток XI–XIV ст. – А. Сібрук.

Як об’єкт діалектологічного вивчення назви прикрас представлено в студіях Г. Войтів, Т. Щербини, Т. Піцури. Зокрема, Г. Войтів подала опис назв жіночих шийних прикрас у гуцульському говорі [1]; Т. Щербина – у говірках середньонадні-

пряньсько-степового порубіжжя [5]. Лексико-етимологічний, семантичний та лінгвогеографічний аналіз назв прикрас на шию в закарпатських, бойківських, гуцульських та буковинських говірках здійснила Т. Піцура [4].

Розглянемо особливості репрезентації ЛСГ назв прикрас для тіла, зокрема прикрас для вух, шиї, рук, волосся і голови.

Лексико-семантична мікрогрупа назв прикрас для вух об'єднує порівняно невелику кількість лексем: *коу́т'ки*, *кул'чики*, *се^лрежки*, *се^лр'га*, *за'вушниц'а* (*за'ушниц'а*), *кол'цо*, *к'іл'ц'а*, *з'воз'д'іки*, *к'л'іпси*. Репрезентанти семени 'прикраси для вух', позначаючи парні предмети, функціонують переважно у плуральній формі, хоча мовці вживають і форми однини на позначення одного елемента парної прикраси. Тільки лексема *с'ер'га* у формі однини реалізує два значення: 'елемент парної прикраси', 'прикраса, переважно чоловіча, яку носять в одному вусі'. Отже, форми однини і множини є номінацією різних денотатів.

У мікрогрупі лексики на позначення прикрас для шиї, зокрема наміста, спостерігаємо явище метонімічного перенесення ('матеріал, з якого виготовлено намісто' → 'виріб'), яке яскраво демонструють лексеми *ко'рал'і* 'намісто з коралів' та *перли* 'намісто з перлів'.

У говірках відсутня послідовно виражена опозиція номінацій наміста за ознакою 'дорогий матеріал' / 'дешевий матеріал'. Очевидно, це пов'язано з тим, що ювелірні вироби з натурального дорогоцінного каміння майже не доступні широкому вжитку. Єдиним спеціальним найменуванням, що реалізує диференційну ознаку (ДО) 'намісто з коштовного каміння, перлів та ін.', є лексема *кол'йе*.

У досліджуваних говірках на позначення прикраси для шиї збереглася давня питома лексема *ожип'ел'йе*, що репрезентує семему 'прикраса з перлів, коралів, різнокольорових камінців, яку жінки носять на шиї'. Прикраса для шиї з металевих кілець, послідовно з'єднаних одне з одним, позначається лексемами: *ланц'ужок*, *цепоч'ка* (*ци'почка*).

Репрезентантами семем 'прикраса, яку носять підвішеною на ланцюжку' є лексеми *п'ідв'іска*, *кулон*, *кулончик*, що реалізують узагальнену семантику, а також *ду'кач* 'прикраса у вигляді монети' і низка лексем на позначення предметів, що

водночас є прикрасою і культовими предметами, які виконують функцію оберегів (*х'рестик*, *і'конка*, *ладанка*).

Серед прикрас для рук розрізняють прикраси, якими оздоблюють зап'ястя та пальці.

У досліджуваних говірках на позначення прикраси для зап'ястя зафіксовано єдину лексичну одиницю – *брас'лет* ‘предмет у вигляді кільця, який носять на зап'ясті руки як прикрасу чи з лікувальною метою’, репрезентовану трьома фонетичними варіантами – *брас'лет*, *брас'л'ет*, *брус'лет*.

Серед назв прикрас для пальців простежуємо реалізацію семими ‘прикраса на палець у вигляді кільця’ лексемою *'персте"н'*. Перстень, що вказує на перебування особи в шлюбі, номінують словосполученнями з кваліфікаторами *обручальний*, *шлюбний*, які виявлено спорадично: *'персте"н' обручаль'ний*, *'персте"н' ш'л'убний*.

Семена ‘оздоблена коштовним каменем прикраса на палець’ реалізована питомою лексемою *кол'цо* та фонетичним варіантом *кал'цо*.

На позначення персня спеціального – шлюбного – призначення лексема *кол'цо* сполучається з атрибутивом *обручаль'не*: *кол'цо (з)обручаль'не*. В окремих говірках лексема *кол'цо* може самостійно реалізувати значення ‘шлюбний перстень’

У говірках також відомий дериват *кол'ечко*, *кал'ечко*, який теж може сполучатися з атрибутивом *обручаль'не*: *кол'ечко обручаль'не*.

На позначення тоненького жіночого персня особливої форми, верхня частина якого прикрашена двома кульками, що закладаються одна за другу, засвідчено лексему *поц'ілуїчик*, утворену, очевидно, асоціативно.

У досліджуваних говірках на позначення чоловічого персня засвідчено лексему *печатка*, репрезентовану фонетичними варіантами *пе"чатка*, *пи'чатка*. Назва мотивована особливою формою персня, верхня частина якого є прямокутною, нагадує печатку і може бути оздоблена камінчиками чи гравіюванням.

Більш динамічною є лексико-семантична мікрогрупа найменувань прикрас для волосся та голови, що значною мірою зумовлено позамовними чинниками: руйнуванням традицій, які здавна регламентували вимоги до жіночих зачісок, зникненням предметно вираженої опозиції ‘заміжня жінка’: ‘не-

заміжня жінка', відповідно, архаїзацією найменувань давніх прикрас та заміну їх іншими.

Специфікою предметів оздоблення волосся є те, що вони слугують практичним потребам: фіксують зачіску чи окремі пасма волосся, збирають волосся в пучок, формують зачіску.

Семему 'прикраса для волосся й голови, виготовлена з тканини' в досліджуваних говірках презентують лексеми: *бант*, *л'ента*, *ст'р'ічка*, *к'іс'ник*, *к'іс'ничка*, *бінда*, *скін'д'ачка*. Лексеми *к'іс'ник*, *к'іс'ничка*, *бінда* мають знижену функціональну активність, вживаються у мовленні старшого покоління. Осібно представлена назва *скін'д'ачка*.

Прикраси для волосся й голови, виготовлені з іншого матеріалу, номінують лексичними одиницями: *за'колка*, *при'колка*, *не^ве^ддимка*, *автомат'ік*, *к'рабик*, *гриб'інец'*, *гри^ебу'шок*, *гриб'ішок*, *обруч*.

Нині багатьма прикрасами для волосся однаковою мірою користуються жінки як молодшого, так і старшого віку. Вибір прикраси залежить не від традиції й соціального статусу, а значною мірою від смаку й уподобань жінки.

Номінативний ряд на позначення прикрас утворюють мовні одиниці, що належать до лексико-граматичного класу іменників. На словотвірному рівні виявляється тенденція до використання суфіксальних форм з афіксами зменшеності, які, проте, втрачають значення демінутивності (*ланц'у'жок*, *кол'ечко*, *і'конка*, *х'рестик*, *к'рабик*, *брошка*, *з'воз'д'іки*, *кулончик* тощо).

На відміну від ТГЛ на позначення одягу, репертуар найменувань прикрас представлено меншою кількістю лексичних одиниць. Ще однією специфікою ТГЛ назв прикрас, що різнить її з ТГЛ назв одягу, є відсутність послідовно вираженої лексичної опозиції за ДО 'стать користувача'. Більшість лексичних одиниць є назвами жіночих прикрас, що зумовлено позамовними чинниками; чоловічі прикраси, до яких належать ланцюжок, перстень, перстень шлюбний та ін., номіновано тими ж лексемами, що й жіночі. ДО 'чоловіча прикраса' реалізує тільки лексема *не^чатка* на позначення чоловічого персня особливої форми, а також форма однини лексем *се^рга*, *се^ржка*.

В основі номінації прикрас лежать такі мотиваційні ознаки:
– локалізація на тілі людини (*персте^н'н*, *оже^рел'іе*, *завушниц'а*, *к'іс'ник*);

- форма виробу (кол'цо, кол'ечко, пел'чатка, кул'чики, цепочка, воз'д'іки, крабик, греб'ішок, обруч);
- матеріал виготовлення (перли, корал'і);
- асоціації (поц'ілуїчик);
- функціональне призначення (за'колка, при'колка).

Не всі лексеми видаються прозорими щодо мотивації внаслідок архаїзації їхніх твірних основ (*ожерельє*).

З погляду походження досліджуваній тематичний комплекс є неоднорідним. Найбільш кількісним є клас лексем, утворених від питомих коренів: *ожир'ел'їе* ‘прикраса для шії’, *цепочка* ‘прикраса для шії, з металевих кілець, послідовно з’єднаних одне з одним’ та ін. Вагомим складником аналізованої групи є запозичена лексика (*кл'інси* ‘сережки, які прикріплюють до мочок вух без проколювання’, *кол'їе* ‘намисто з коштовного каміння, перлів та ін.’, *ланц'ужок* ‘прикраса для шії з металевих кілець, послідовно з’єднаних одне з одним’ та ін.). Лексеми, запозичені зі слов’янських (польська, російська) і неслов’янських (латинська, німецька, французька) мов, входили в мову на різних етапах її розвитку. Підпорядковуючись законам говірки, запозичені лексеми зазнають різноманітних асимілятивних змін на фонетичному та лексико-семантичному рівнях.

ТГЛ назв прикрас є відносно закритою системою, що демонструє семантичну стабільність більшості назв упродовж тривалого часу, хоча природно спостерігається тенденція до переходу деяких лексем на периферію мовної системи (*скинд'ачка*, *бинда*, *к'існичка*, *к'існик*, *дукач*). Окремі реалії виходять з ужитку, перестають бути предметами загального користування, проте в пам’яті мовців зберігають чітку характеристику, а назви – віднесеність до реалій.

1. *Войтів Г. В.* Назви жіночих шийних прикрас у гуцульському говорі // Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження / Відп. ред. Я. Закревська. Львів. 2000.

2. *Войтів Г. В.* Назви прикрас // Українська історична та діалектна лексика / Відп. ред. Л. М. Полюга. К. 1985.

3. *Врочинська Г. В.* Українські народні жіночі прикраси ХІХ – початку ХХ століть. К. 2007.

4. *Піцура Т.* Назви жіночих прикрас в українських карпатських говорах // Волинь-Житомирщина: історико-філологічний збірник з регіональних проблем. № 17. Житомир. 2007.

5. *Щербина Т.* Назви жіночих прикрас у говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя // Волинь-Житомирщина. № 14. Житомир. 2005.

NOMINATIONS OF DECORATIONS IN THE EAST PODILLYA DIALECTS

Peculiarities of representation of lexico-semantic groups of the nominations of body decorations are considered in the thesis. Attention is paid to functioning and formation of a lexical-and-semantic group defining body decorations, those for ears, neck, arms, hair and head in particular.

Покутсько-наддністрянське діалектне порубіжжя в контексті передкарпатських ареалів

Регіон Передкарпаття (сучасна назва Прикарпаття) належить до унікального етномовного середовища України. У цьому полідіалектному ареалі побутують в основному старожитні українські говори: бойківський, гуцульський, наддністрянський (опільський), покутський, а у п'яти селах Івано-Франківської області дисперсно мешкають лемки, які сюди потрапили після сумнозвісної операції “Вісла”.

Тут розташовані історико-етнографічні регіони Бойківщини, Гуцульщини, Опілля і Покуття, між якими здавна окреслювалися певні межі й перехідні зони із відповідними мовними та культурно-етнографічними особливостями. За даними етнографів [4, 11], такі зони становлять третину території, і в них мешкає більше третини населення області.

За нашими спостереженнями, лише в межах Івано-Франківщини можна виокремити шість контактуючих зон: гуцульсько-покутську, бойківсько-наддністрянську, бойківсько-гуцульську, покутсько-наддністрянську, покутсько-буковинську, а також зону скупчення трьох говорів – бойківсько-гуцульсько-покутську, що проходить на Надвірнянщині, Богородчанщині.

Упорядники національного Атласу передбачали, що усі типи карт 2 т. АУМ, яких відрізняє від інших томів надзвичайне багатство експонованого і належним чином інтерпретованого фактичного матеріалу, що вперше так широко представляє увесь західний регіон української мовної території, дадуть підстави сучасним дослідникам внести певні корективи щодо меж окремих говорів, особливостей функціонування перехідних говірок [5, 82]. На сьогодні відома низка праць, у яких простежується окреслене коло проблем [10, 55–106].

Короткий опис дотеперішніх лінгвогеографічних досліджень аналізованих говірок краю, зроблених нами [2], дозволяє висновкувати про те, що на сьогодні має місце певна суперечливість між виокремленням діалектних меж у лінгвогеографічних

дослідження минулого та характером діалектної диференціації українських говірок Передкарпаття. Тому об'єктом наших спостережень стали перехідні говірки наддністрянсько-покутсько-го пограниччя, яким не присвячено окремих досліджень, хоча межі цієї зони перехідності мовознавці намагалися окреслити.

Складність дослідження названої зони перехідності зумовлена ще й тим, що нині не визначено статус покутських говірок як окремого ідіому. Так, Ю. Шевельов підкреслював, що вони містять “силу переходових явищ, що наближають їх до суміжних говірок, особливо багато спільних рис із гуцульськими” [9, 975], а О. Горбач зазначав, що виникнення цих говірок зумовлене схрещенням на Покутті “гуцульської та наддністрянської експансій” [3, 465]. С. Бевзенко зауважував, що покутсько-буковинські, надпрутські говірки, поширені на Покутті та північній Буковині, тобто в південно-східних районах Івано-Франківської області, де побутують *власне покутські говірки* (перехідні до наддністрянських) [1, 220]. Професор Я. Закревська називає покутсько-буковинський говір також надпрутським і вказує, що він “складається з двох говіркових масивів – покутських і буковинських (основних) говірок” [6, 502]. Наші довготривалі спостереження та записи діалектного матеріалу із теренів Покуття схиляють до того, щоб все ж таки покутські говірки виділяти на тлі буковинських (докладніше про це – у майбутніх дослідженнях).

Традиційно північною межею покутського говору дослідники визнають р. Дністер, на захід від якої відбувається безпосереднє контактування цих говірок із наддністрянськими. Ця зона вібрацій двох говорів проходить, за нашими спостереженнями, у південно-західній частині Тисменицького та Богородчанського і в північно-східній частині Тлумацького районів Івано-Франківської області, а її межі відрізняються від тих, що подає Т. Ястремська [10, 88].

Дані попередніх досліджень, карти АУМ та власні записи (див. список обстежених населених пунктів, далі Вл. зап.) свідчать, що у цій зоні виокремлюється найбільше спільних покутсько-наддністрянських рис. Наводимо найхарактерніші з них: серед фонетичних – це вживання на місці |a| (з |a| та |e|) після м'яких |e|, |и|, |і| у ненаголошеній та наголошеній позиціях: *ʃi'epka|ʃitka*, *ɔ'e|kuvati*, *por'udok*, *ʃc'e|s*, *le|ʃe|ti*, *me|ʃ'e|* [Вл. зап.]; виступає |i| або |e| на місці |a| і в називному

відмінку іменників після [ц], якщо це закінчення ненаголошене: *вулиць'і* і *вулиць'е*, *лиць'і* і *лиць'е*, *терлиць'і* і *терлиць'е*; аналогічне явище спостерігаємо і в давальному відмінку множини: *земл'ім* і *земл'ем*, *хлопц'ім* і *хлопц'ем*, *кон'ім* і *кон'ем* [Вл. зап.]; тут послідовно зберігається історичне [e] в іменниках середнього роду: *в'іс'іл'е*, *ти'л'е^u*, *шит'е^u*, а також цей звук присутній і в тих випадках, де у літературній мові вимовляється [o], тобто [e] не зазнав лабіалізації, наприклад: *лен*, у *него*, а також після шиплячих: *шестий*, *учора*; на відміну від літературної мови у цій зоні відсутній перехід [o] в [a] перед складом з наголошеним [a], тобто має місце історичне [o]: *богач*, *коляч*, *хол'е'ва* [Вл. зап.].

Чимало спільних рис побутує у системі консонантизму, де повсюдно фіксуємо оглушення дзвінких приголосних: *стешка*, *л'упка*, *сат*, *б'ін*; ствердіння [с] у кінці слів та складів: *тос*, *хтос*, *хлопско*, *насовиско*, а також [ц'] в іменниках: *столец*, *палі^eц* [Вл. зап.].

Як і в інших південно-західних говорах, у досліджуваному регіоні не вживається епентичний [л'] після губних у дієслівних формах *л'убіу*, *купіу*, *ловіу*; відсутнє подовження м'якого приголосного у словах за рахунок йота в іменниках середнього роду типу *жит'е^u*, *з'іл'і*, *нас'ін'і(е)* [Вл. зап.].

У галузі морфології послідовно витримується історичне закінчення *-ови*, *-еви* у давальному та місцевому відмінках однини іменників чоловічого та середнього родів: *братови*, *се^uлови*, *Василеви*; також зберігається історичне закінчення *-и* в іменниках 3 відміни в родовому, давальному і місцевому відмінках: *радости*, *сов'істи*, *осе^uни*, *на'печи*, а в орудному відмінку ці іменники мають закінчення *-еў*: *печеў*, *солеў* (пор. літ. нічю, сіллю); флексія *-и* тут вживається і в давальному, і місцевому відмінках іменників першої та другої відміни однини *на землі*, *у'поли*, *на'кони*, *на'камени* (м'яка група) [Вл. зап.].

Здавна на цій території, як і в інших західних говірках, твердо вимовляється кінцевий *-т* у дієслівних формах 3-ої особи однини і множини: *сидит*, *робит*, *во'ни не'сут*, *пле^uтут*, а в дієсловах II дієвідміни в 3-ій особі множини це закінчення зникає: *сид'е^u*, *робій*, що відбиває загальнослов'янську тенденцію [7, 400]. Повсюдно тут постфікс (частка) *ся* вимовляється як *с'і*, рідше *с'е^u* і може вживатися у препозиції як частка, і в постпозиції як постфікс: *в'інс'е^u(с'і) за'буў*, *в'ін за'буўс'е^u(с'і)* [Вл. зап.].

Досліджувана зона перехідності характеризується використанням реліктових форм давньоукраїнського перфекта (складеного минулого часу), які передаються елементами *-м*, *-с* (1, 2 особи однини) та *-смо*, *-сте* (1, 2 особи множини) і вказують на особу виконавця дії. Так, на 1 ос. вказує вставка |йі|, що усуває збіг двох приголосних *л'у'биу'-йім*, *хо'диу'-йім* або *хо'див'ім* [Вл. зап.] аналогічно вживається енклітик *-с*, що приєднується іноді також через |йі| *хо'диу'-йіс* і т.п.

Цікавими є форми вищого ступеня прикметників із суфіксом |шч|, що постав, мабуть, аналогічно до форм *дорожчий*, *вищий* – напр., *добр'ішчий*, *краш'ч'ішчий* [Вл. зап.]. Зберігаються у мовленні жителів цього регіону й енклітичні форми займенників, такі як: *ми*, *ти* (дав. відм.), *мні*, *ті*, *сі*, *ї* (*йї*), *на н'у* (*на неї*, *знах. відм. одн.*), а також *йго* (*його*), *йму* (*йому*) – у родовому, знахідному та давальному відмінках [Вл. зап.]. Поряд із такими побутує багато різних засобів формотворення словозмінних частин мови, використання оригінальних форм службових частин мови, які властиві двом суміжним говорам.

На окреме дослідження заслуговують синтаксичні особливості, характерні для цього ареалу, про що йтиметься у майбутніх наукових студіях.

У лексичному складі наддністрянсько-покутського суміжжя чисельною є група лексем, що мають однакову фонетичну будову, акцентологію та семантику у двох контактуючих говорах. Поряд із цим в активній лексиці вживається багато слів, які мають однакову семантику, але різняться фонетичним складом. Іншу групу утворюють номінації, що мають одне й те саме лексичне значення, але відрізняються місцем наголосу в слові, також трапляється явище розширення або звуження семантики слова, нагромадження різноманітних конотацій.

Проведений аналіз мовних особливостей наддністрянсько-покутського порубіжжя свідчить про наявність багатьох спільних рис, які властиві в цілому говорам південно-західного наріччя або галицько-буковинській групі на всіх мовних рівнях: фонетичному, морфологічному, синтаксичному та лексичному.

Більшість мовних явищ, релевантних для суміжних говірок, вузькою смугою (до 50 км шириною) функціонують обабіч Дністра у говірках Тисменицького, Тлумацького, Городенківського районів Івано-Франківської області та у Буцацькому,

Монастириському та Заліщицькому районах Тернопільської області [АУМ II, к. 34, 43, 46], що, на нашу думку, дало підстави К. Дейні та С. Бевзенку віднести південні говори Заліщицького і навіть Борщівського районів Тернопільської області до покутського діалекту, хоча на сьогодні це – територія поширення наддністрянських говірок [11; 1, 220].

У цій діалектній зоні відбувається контактування периферійних покутських говірок із південними наддністрянськими, які від північних наддністрянських розмежовуються приблизно по р. Дністер [8, 78]. Тому тут не фіксуємо таких релевантних наддністрянських рис, як *укання*, перехід |a| перед |y̯| в |o|, наявність протетичних приголосних |v|, |r| перед |o|, |y| та |i| < |o|; виокремити подібні явища у системі консонантизму важко. Наші спостереження, а також карти АУМ підтверджують думку про те, що частіше певні наддністрянські риси проникають у перехідні і навіть центральні покутські говірки, що дало підстави окремим мовознавцям стверджувати про їх експансію на теренах Передкарпаття; і навпаки, покутські мовні явища ніби “зупиняються” на правому березі Дністра, тобто не проникають вглиб наддністрянських говірок [АУМ II, к. 29, 34, 46, 70, 95].

Лексичний аналіз спонукає до думки, що велика кількість паралелізмів не є впливом одного говору на інший, оскільки на цій території такі назви функціонують споконвіку і лише з плином часу їх значення можуть розширюватися або набувати різних конотацій. Тому, мабуть, слід думати про давню мовну спільність, про спільні процеси, що відбувалися у таких контактних зонах у минулому.

1. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. К. 1980.
2. Бігусяк М.В. Лінгвогеографічне дослідження говорів Івано-Франківщини // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. Івано-Франківськ. 2012. Вип. XXXII–XXXIII.
3. Горбач О. Гуцульська говірка // Енциклопедія Українознавства / Гол. ред. В. Кубійович. Т. 1. Париж, Нью-Йорк. 1957.
4. Етнос. Соціум. Культура: регіональний аспект. К., Івано-Франківськ. 2006.
5. Закревська Я.В. Лінгвогеографічні дослідження у науковому доробку мовознавців Інституту суспільних наук АН УРСР // Українська лексика в історичному та ареальному аспектах. К. 1991.
6. Закревська Я. Покутсько-буковинський говір // Українська мова: Енциклопедія. Вид. друге. К. 2004.

7. *Лесюк М.П.* Покуцький діалект // Покуття: історико-етнографічний нарис. Львів. 2010.
8. *Матвіяс І.Г.* Українська мова і її говори / Відп. ред. П.Ю. Гриценко. К. 1990.
9. *Шевельов Ю.* Історична фонологія української мови. Харків. 2002.
10. *Ястремська Т.* Діалектний простір Галичини: говірки української мови // Українська мова в Галичині: історичний вимір / Відп. ред. Я. Ісаєвич, М. Мозер, Н. Хобзей. Сер.: “Історія мови”. Львів. 2011.
11. *Dejna K.* Gwary ukraińskie Tamopolszczyzny. Wrocław. 1957.

АУМ Атлас української мови: в 3 т. Т. 1–3. К. 1984–2001.

Список населених пунктів

Вістря – Монастирський район, Тернопільська область; Городниця – Городенківський район, Івано-Франківська область; Делева – Тлумацький район, Івано-Франківська область; Дзвиняч – Заліщицький район, Тернопільська область; Єзупіль – Тисменицький район, Івано-Франківська область; Задарів – Монастирський район, Тернопільська область; Зубрець – Бучацький район, Тернопільська область; Іване-Золоте – Заліщицький район, Тернопільська область; Ковалівка – Монастирський район, Тернопільська область; Миколаївка – Бучацький район, Тернопільська область; Нижнів – Тлумацький район, Івано-Франківська область; Озеряни – Тлумацький район, Івано-Франківська область; Острівець – Городенківський район, Івано-Франківська область; Павлівка – Тисменицький район, Івано-Франківська область; Петрилів – Тлумацький район, Івано-Франківська область; Підпечери – Тисменицький район, Івано-Франківська область; Побережжя – Тисменицький район Івано-Франківська область; Рожанівка – Заліщицький район, Тернопільська область; Семаківці – Городенківський район, Івано-Франківська область; Серафинці – Городенківський район, Івано-Франківська область; Стриганці – Тисменицький район, Івано-Франківська область; Торговиця – Городенківський район, Івано-Франківська область; Торське – Заліщицький район, Тернопільська область; Устечко – Заліщицький район, Тернопільська область; Устя Зелене – Монастирський район, Тернопільська область; Чортовець (Назаренково) – Городенківський район, Івано-Франківська область.

POKUTSKO-NADDNISTRIANSK DIALECT BORDERLANDS IN THE CONTEXT OF THE PRECARPATHIAN RANGES

The thesis deals with the phonetic, morphological, syntactic and lexical features of transitional dialects in “Pokutsko-Naddnistrianska sum-izhzhya” in the context of habitat Carpathian dialect. Attention is paid to features of the interpenetration of language phenomena in the area of vibration dialects, their interference, and discusses means of resilience dialect.

Русско-украинское междиалектное взаимодействие как одна из особенностей языковой ситуации Приамурья

Современные исследователи отмечают неоднородность Приамурья в национально-этническом, религиозном и культурном отношении [3, 13]. В разные временные периоды эта территория Дальнего Востока заселялась казаками, молоканами, старообрядцами из Забайкалья и Румынии, крестьянами из разных губерний России, Украины и Белоруссии, а также представителями других национальностей. В результате этого на территории области, кроме говоров малых народов, исконно проживавших здесь, оказались казачьи говоры, говоры Забайкальских старообрядцев, русские говоры, восходящие к севернорусским и южнорусским материнским говорам, а также говоры белорусского и украинского языков [3, 14].

Таким образом, на территории Амурской области сложилась ситуация, характерная для большинства говоров территории позднего заселения и демонстрирующая развитие междиалектных и межъязыковых контактов, взаимопроникновение элементов разных языковых или диалектных систем в силу отсутствия коммуникативной замкнутости, с постоянным влиянием русского литературного языка – официального, государственного языка, языка местной культуры, науки и школы [2, 17]. Специфика междиалектного контактирования заключалась в том, что в большинстве случаев взаимодействовали близкородственные языковые системы.

Так, на территории Октябрьского района Амурской области еще в начале XX в. взаимодействовали диалектные системы русского и украинского языков. Это было обусловлено тем, что в районе наряду с русскими переселенцами оказались переселенцы из Полтавской, Черниговской, Киевской, Харьковской и других губерний Украины. Близкое родство украинского и русского языков, наличие общих явлений в контактирующих говорах способствовало тому, что русские и украинцы, общаясь каждый на своем языке, прекрасно понимали друг друга. Однако со временем наметилась тенден-

ция к утрате украинских диалектных черт в силу отсутствия однородного состава населения, постоянного влияния на украинские говоры русского литературного языка, обладающего большим общественным престижем, постоянного общения с преобладающим русскоязычным населением. Еще в 80-х гг. XX в. лингвисты отмечали, что нивелировка диалектных черт в говорах Приамурья идет более интенсивно, чем в говорах метрополии [4, 3].

В настоящее время украинский говор сохранился лишь в речи отдельных языковых личностей – потомков украинских переселенцев (в основном женщин), рожденных как на территории области, так и в Украине в 20–30 гг., а затем привезенных в Амурскую область. К ярким украинским чертам можно отнести: употребление *и* на месте этимологического “ять” (*хлеб, мясяц, дитям, вират*); оканье (*п[о]просится, б[о]льший*); доминирование твердых согласных перед гласными переднего ряда (*возылы, дэсять, мэтр, у дэрэвне*), употребление γ -фрикативного (*бри[γ]ада, [γ]алушки*); использование глаголов 2 л. мн. ч. с окончанием -емо, -имо (*закрывается, держимо, открываемо*); употребление глаголов в форме 3 л. мн. ч. и ед. ч. с конечным [т'] (*визуть, кричить*) и др.

Однако в речи потомков переселенцев из Украины отмечается влияние русского языка. Это проявляется в употреблении русских и украинских вариантов слов. Например, жинка – жена (“*жена вмэрла*” и “*давай сестра и с жинкой*”); батько – отец (*Вот наш отец пришел, вин на войне же бул, мий батько*); пид – под (*пид кровать, но под сонкой*), сховаться – спрятаться (*пид кровать сховалась, думала спряталася*). Отмечаются случаи замены украинских форм русскими (украинское наименование вспоминается по мере необходимости): *зозулей звали. Кукушку; ў кровати нашли, у нас лыжко называлось; по-украински говорили: “ведро – цэбэрко*”. Взаимодействие русских и украинских говоров проявилось в параллельном использовании форм местоимения 3 л. ед. ч. муж. р. *он* и украинское *він* [вин], местоимения 3 л. мн. ч. в формах *они, оны* и украинское *вони* [воны], личного местоимения 1 л. ед. ч. *у меня, у мени* и украинского *мене* [мэнэ]. Глагол *быть* в прошедшем времени наряду с *був, було, были* может иметь формы *был, было, были*.

Необходимо заметить, что в некоторых случаях наблюдается и обратное явление – в речи русскоговорящих отмечаются случаи украинского вкрапления. Например, в речи некоторых жителей Октябрьского района могут встретиться слова с твердыми согласными перед гласными переднего ряда (*бросилы, нэбольшой, нэ вернули*); отмечаются случаи употребления твердых согласных на конце слов *церковь* и *семь*; предлога *до* вместо предлога *к* (*подпряул до той старой кобылы, до нас подъехал*); предлога *з* на месте *с* (*нас и з отцом*).

Также можно предположить, что существовал общий лексический пласт, который использовался как русскими, так и украинскими переселенцами. Это были лексемы, связанные с хозяйственной деятельностью, наименованием предметов быта. В современном употреблении нам удалось зафиксировать такие слова, как *гарбуз, мазанка, макитра, хата*.

Заметим, что названные нами явления, возникшие в результате контактирования диалектных систем русского и украинского языков, отмечаются и в украинском фольклоре, зафиксированном на территории Приамурья [1, 109]. К результатам русско-украинского взаимодействия в фольклорных текстах относят замену неядерных украинских текстовых лексем, не имеющих однокорневых синонимов в русском языке, русскими вариантами (*стрибати* (укр.) – *прыгать* (рус.), *журитися* (укр.) – *печалиться* (рус.)); замену грамматических форм украинского языка русскими вариантами (*до своєї* (укр.) – *к своей* (рус.); *ось* (укр.) – *вот* (рус.)); замену украинских слов русскими фонематическими вариантами (*драстуй* (укр.) – *здраствуй* (рус.)) [1, 110].

Как видно, характерная особенность современного состояния говоров Приамурья – отсутствие “чистых”, не подвергшихся влиянию диалектных систем. Примером этому служит взаимодействие говоров русского и украинского языков на территории Октябрьского района Амурской области в речи старшего поколения диалектоносителей, которое проявляется на разных языковых уровнях. Однако процесс междиалектного взаимодействия сопровождается активным влиянием русского литературного языка, что приводит к стиранию ярких диалектных черт материнских говоров как русского, так и украинского языков.

1. *Архипова Н.Г., Оглезнева Е.А., Старыгина Г.М.* Современные русские говоры Приамурья и фольклор: из опыта полевых наблюдений // Народное слово Приамурья: Сборник статей, посвященный 20-летию публикации "Словаря русских говоров Приамурья". Благовещенск. 2004.

2. *Баранникова Л.И.* О некоторых особенностях развития диалектов на территории позднего заселения // Язык и общество. Вып. 1. М. 1967.

3. *Кирпикова Л.В.* К истории формирования русских говоров Приамурья // Народное слово Приамурья: Сборник статей, посвященный 20-летию публикации "Словаря русских говоров Приамурья". Благовещенск. 2004.

4. *Пуяткина Л.Ф.* Некоторые наблюдения над интонационно-ритмическими особенностями речи амурских старожилов // Народные говоры Дальнего Востока: Межвузовский сборник научных трудов. Хабаровск. 1989.

THE RUSSIAN-UKRAINIAN INTERDIALECT INTERACTION AS ONE OF THE FEATURES OF THE LANGUAGE SITUATION IN THE AMUR REGION

The study is devoted to the Russian-Ukrainian interdialect interaction in spoken language of migrants in the Amur Region. The main conclusion is about the strength influence of standard Russian on relevant dialect features of both languages.

Назви прісних борошняних виробів у буковинських говірках

За способом приготування тіста хліб буває прісним і заквашеним. Прісний хліб, приготовлений без закваски, відомий жителям Європи ще з періоду неоліту або бронзи. З етнографічних джерел відомо, що в давньоруській державі прісні коржі називалися словом *п्राжмо* – похідне від *п्राжити* ‘смажити’. Поширеною в передгірній частині Буковини була випічка прісного хліба на листках лопуха чи підбою. Випечений у такий спосіб хліб мав назву *хліб на лопаті* [Кож., 21]. Назва – словосполучення на основі іменникового керування з означальними відношеннями.

Диференційна ознака ‘різновид борошна’ виокремлює три тематичні групи “хліб з пшеничного борошна”, “хліб із вівсяного борошна”, “хліб із кукурудзяного борошна”.

Своєрідним реліктом прісного хліба із пшеничного борошна на Буковині залишаються коржі, спечені на металевій частині печі (*шпаргаті*), які дробили на шматочки та вмочували в задалегідь приготовлений розчин. Такий прісний корж називають *пала'ниця*, *пала'ниця'є* (ЛСВ1) [СБГ, 379], *пала'ниця на 'зерови* (Кам.), *вара'ниця* (Г. Шир.). Тісто для такого виробу було густе, як на вареники, звідси назва *вара'ниця* (Г.Шир.). Слово *пала'ниця'є* [СБГ, 379] у буковинських говірках багатозначне, що зумовлено його етимологією. Пор.: *Паляниця* – похідне утворення від *палити*; назва зумовлена тим, що при випіканні такого хліба чи печива на ньому утворюється суха, іноді пригоріла скоринка [ЕСУМ IV, 270]. У буковинських говірках побутує перифраза *пала'ниця с 'палцями* “ляпас” [СБГ, 379]. Згодом тісто почали замішувати на нежирному кисляку або сироватці (*дзер, зер*), що і відтворює назва *пала'ниця на 'зерови*.

Тематичну групу “назви виробів із прісного тіста (із пшеничного борошна)” репрезентують мовні одиниці: *стр'а'пак* [СБГ, 530], *жилау'ник* [СБГ, 115], *жи'л'аник* [Кож., 190], *кор'ж'і* з *'маком* (Мит.), *матор'жаник*, *макор'женник* [СБГ, 282], *ма'чалник*, *ма'чаник*, [СБГ, 283], *'мачалники* з *'маком і го'р'ішками* (Млин.), *пал'а'ниця'а* [СБГ, 379], *пала'ниця'і* (Не-

пол.), *пала'ниця на 'зерови*, (Кам.), *пампуш'к'и^е* [СБГ, 381], *вара'ниц'і* (Г. Шир.), *му'ченики* [Кож., 24], *'мачаники* (Хот.), *'маченики* (Бочк.), *'мачал'ники*, *ба'лабухи* (Рог.).

Раніше такі борошняні вироби пекли у піст. Перший день Великого посту на Буковині мав назву *жилавий* понеділок. У цей день господині пекли *жил'ани'ки* ‘коржі з житньої муки, які їли з тертим хрінном, замішаним з буряковим соком’ [Кож., с. 190], *жи^елауни'ки*. Носій говірки с. Онут Заставнівського р-ну згадала, що пекли такі коржі з додаванням харчової соди (*'поташу*), на них з'являлися “жили”, тому й називали *жи^елау'ник*.

Імовірно, однією із найдавніших назв цього виробу, який дійшов до нашого часу, проте перебуває у пасивному складі говірок, є *стр'а'пак* ‘корж з пареної муки, запечений в капустянім листі’ [СБГ, 530]. Слово *стр'а'пак* – адаптоване семантико-словотвірною системою говірок, похідне від слова *страпи* “безладно сплетені коси”, яке загальноприйнятої етимології не має; здебільшого пов'язується із псл. *trehstreh* – “китиця, торочка; ганчірка, шмат” і псл. *trepati* “трясти, тріпати”; менш переконливе зіставлення з укр. *стряпанина*, р. *стряння* [ЕСУМ V, 433].

Реліктом прісного хліба в сучасній буковинській кухні залишилася страва зі шматочків прісного коржа, які вмочують у розчин маку (варили мак з цукром, додавали кип'ячену воду – розчин ставав білим). Такий виріб називали *кор'ж'і* з *'маком*, *вара'ниц'і* з *'маком*. Слово *корж* не має задовільного пояснення, можливо, власне східнослов'янське утворення від **k'rg-* неясного походження; мало переконливе твердження про спорідненість з р. (*корга*) “криве дерево” [ЕСУМ III, 17].

Розчин з маку мотивує не лише номінації-словосполучення, але й лексеми. У буковинських говірках існує низка слів на позначення такого виробу, наприклад, фонетичні варіанти *матор'жаник*, *макор'женик* ‘корж із маком’ [СБГ, 282]. ЛСВ2 слова *матор'жаник* ‘недоброякісне печиво’ [СБГ, 282], пор. також у полтавських говірках *маторжаник* ‘дуже простий, не зовсім доброякісний корж’ [Ващ., 58]. *Матор'жаник* викривлена форма *макор'женик*, не зовсім ясного складного утворення, яке може бути виведене з основ *мак* і *корж* (результат стягнення давнішого *макокорженик* або *мак* і *ржаний* “житній”) [ЕСУМ III, 367].

Словник буковинських говірок реєструє слова *ма'чалник*, *ма'чаник* ‘шматок коржа, присипаний тертим маком і цукром’ і *‘мачанка* ‘вид коржа, що подається до м’ясних страв’ [СБГ, 283], хоча частіше у буковинських говірках *‘мачанка* ‘суп-соус, у який вмочали кулешу’. За ЕСУМ, *мачалник* – неясне утворення, може бути пов’язане з дієсловом *мачати* (як корж, який мачають у м’ясну страву) або з іменником *мак* (як первісне ‘корж з маком’ [ЕСУМ III, 423]. Назва *‘мачалники з ‘маком і го’р’ішками* – описова з переліком інгредієнтів (Млин.), діалектоносії зіставляють її зі словом *мак*.

У с. Юрківці Заставнівського р-ну *‘мачиники* готували на свято Андрія, тобто їжа були обрядовою, а у говірці с. Рогізна Кіцманського р-ну під впливом народної етимології *‘мачиники* ‘пиріжки з маком на Маковія’.

Для номінації *мученики* [Кож., 24] диференційною ознакою є назва складника: мотивує слово *мука*, яке у буковинському діалекті частотніше, ніж його дублет *борошно*, псл. *тока* “мука”, пов’язане чергуванням голосних з *текькь* “м’який” [ЕСУМ III, 531].

У подільських говірках Буковини зареєстровано назву *шул’є’ки* з *‘маком*, проте сьогодні коржі виготовляють уже з дріжджового (заквашеного) тіста, діалектоносії стверджують, що *шули’ки* – їжа святкова, готують її у неділю, на Маковія, на Спаса. Пор. також у полтавських говірках *шулики* ‘вид коржів’ [Ваш., 105]. Слово *шу’лик* зводиться до іє. **ks / kes* “різати”, назва мотивована тим, що тісто на шулики різали або рвали на шматки [ЕСУМ VI, 488].

З плином часу хлібні страви зазнають змін, зберігаючи свою назву. За етнографічними джерелами, *налисники* належали до виробів із прісного тіста, їх випікали в печі із запареного кукурудзяного борошна або крупи з додаванням солі і води. Для цього круп’яну суміш викладали на капустяний лист, загортали його і в такому вигляді випікали. Назва *налисник* пішла від способу випікання – класти на лист. Налисники в будні часто заміняли хліб [Кож., 22]. Назва *на’лисник* – результат видозміни деетимологізованої форми *налісник*, зближеної з іменником *лист*, такому зближенню сприяло те, що деякі борошняні вироби випікалися на листі рослин. Первісна назва *налісник* – утворення з прийменника *на* і іменника *ліса* “дерев’яна

решітка, плетений тин”); у назві знайшов відображення давній спосіб випікання борошняних виробів на дерев’яних решітках, які вміщувалися у печі над жаром або (пізніше) на колосникових решітках [ЕСУМ IV, 34].

Сьогодні діалектоносії використовують слово *на'лисник* зі значенням ‘тонкий млинець, у який загортають начинку’. У с. Митків Заставнівського р-ну тонкий млинець називають *ма'лисник*, імовірно, назва становить контамінацію слів *млинець* і *налисник*.

У XIX ст. гуцули пекли прісний хліб із вівсяного борошна – *корж*; пор. у гуцульських говірках Буковини *кор'ж'їўка* ‘м’ясний бульйон’, ймовірно, первісно бульйон споживали із прісним хлібом. На початку XX ст. вівсяний хліб виходить з ужитку. На зміну приходять кукурудзяний – *корж*, *мелай*, а у буковинській Гуцульщині – *примішка* [Гуц., 205].

Прісний хліб з кукурудзяного борошна – *малай* – замішували на воді чи молоці. Маса була рідкою, її викладали у форму. Готовий малай мав темно-коричневий колір і був солодкуватий на смак. Їли його із солодким чи кислим молоком. Це був вид солодоців. На Буковині, особливо на Хотинщині, ще й досі готують малай, але це не щоденна, а святкова страва. Тут готували малай з гарбузом – *гарбузячий малай*. Його готували із домішками м’якоті білого гарбуза. У рівнинній частині Буковини побутував *сімняний малай*, який готували з кукурудзяної муки та конопляного, сім’яного молока [Нар, 22].

Слово *малай*, поширене у західноукраїнському мовно-му просторі, входить до складу фразеологізму **Удатний як малай на присні* “поганий, ні до чого не здатний” [СБГ, 563]; функціонує з різними значеннями: ‘вид хліба з кукурудзяного борошна’; ‘пиріг з кукурудзяної муки’, у покутських говірках ‘плячок із тертої картоплі, яйця, сиру, цибулі’; формує кулінарне мікрополе: *ма'лай ку'рудз'аний*, *ма'лай з виш'н'ами*, *гарбу'з'ачий ма'лай*, *с'імн'аний ма'лай*. У гуцульських говірках ‘хліб з кукурудзяного борошна’ позначають слова *кукурудзник*, *мелайник*, *мелай* (*малай*, *милай*) [ГГ, 122].

У буковинські говірки слово *малай* потрапило зі східнороманських мов; рум. *mălai* “кукурудзяне борошно; просо; коржик із кукурудзяного борошна”; вважається складним словом, утвореним з *tei* “просо”, що походить від лат. *milium* “просо,

пшоно” і *lai* “темно-сірий”; пов’язане з молд. *măleu* “м’який, соковитий”, *mămăligă* “мамалига” [ЕСУМ III, 369]. В українських говірках Румунії *melay* – ‘кукурудза’ [Пав., 120].

Список населених пунктів

Бочк. – с. Бочківці Хотинського р-ну; Г.Шир. – с.Горішні Ширівці Заставнівського р-ну; Кам. – с. Камянка Глибоцького р-ну; Мит. – с. Митків Заставнівського р-ну; Млин. – с. Млинки Хотинського р-ну; Непол. – с. Неполоківці Кіцманського р-ну; Рог. – с. Рогізна Кіцманського р-ну.

- Гуц. *Арсенич П.І., Базак М.І., Болтарович З.С.* та ін. Гуцульщина. Историко-етнографічне дослідження. К. 1987.
- Ващ. *Ващенко В.С.* Словник полтавських говорів. Харків. 1960.
- ГГ Гуцульські говірки. Короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. Львів. 1997.
- ЕСУМ Етимологічний словник української мови: в 7 т. К. 1982–2012.
- Кож. *Кожолянюк Г.К.* Народознавство Буковинців. Народна їжа українців. Чернівці. 2000.
- Пав. *Павлюк М., Робчук І.* Українські говори Румунії: Діалектні тексти. Едмонтон. 2003.
- СБГ Словник буковинських говірок / Заг. ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці. 2005.

NAMES FOR UNLEAVENED BREADS IN BUKOVINA DIALECTS

The Bukovina dialects vocabulary that called different types of unleavened breads and other flour foods are presented in this study. The research can be interested not only for dialectologists but also for social anthropologists.

БУКРИНСКАЯ Ирина Анатольевна,
КАРМАКОВА Ольга Евгеньевна (Москва, Россия)

Опыт сравнительного анализа бытовых и фольклорных рассказов-воспоминаний

За последние годы в отделе диалектологии и лингвогеографии ИРЯ РАН был собран обширный текстовый материал, позволяющий проводить разноаспектные исследования народно-разговорной речи. Хотя сбор этнографических сведений и фольклора не является целью диалектологической экспедиции, тем не менее собранные тексты оказались весьма насыщенными подобного рода материалом. Это прежде всего заговоры, былички, частушки, которые являются неотъемлемой частью жизни деревни, то есть, можно сказать, что традиции и обряды, отражающие магическое, архаическое восприятие мира, сохранились до конца XX в. и сохраняются до сих пор в большей степени, чем можно было предположить.

Данная работа продолжает цикл статей, посвященных изучению диалектной речи [1]. Анализ многих рассказов-воспоминаний, собранных нами в говорах северного наречия, показал, что резкой границы между обыденной и фольклорной речью (имеются в виду малые жанры) не обнаруживается. Особенно часто вплетаются в ткань диалектной речи былички и бывальщины. Столкновение человека с потусторонними силами естественным образом включено в повседневную жизнь: лечение у знахарей, наведение порчи, встречи с мифологическими персонажами, вещие сны, общение с умершими родными – для информантов не считается чем-то выходящим за рамки реального бытия.

При изучении монологической речи можно выделить ее основные свойства: композиционная сложность, многоплановость, постоянное указание рассказчика на достоверность событий, иконичность, экспрессивность, установка на эстетизацию [1; 2]. Этими характеристиками обладают былички и бывальщины, представляя собой особый жанр, который можно назвать переходным от обыденной речи к собственно фольклорной. В быличках так же, как и в других диалектных рассказах, совмещается информативная и эстетическая функция, установка на достоверность и мифологизация.

Таким образом, у рассказов-воспоминаний и быличек выделяется много общих признаков, и мы полагаем, что их можно объединить в общей классификации, разработанной в коммуникативной лингвистике: собственно рассказ (случай), рассказ-повествование, рассказ-пересказ, рассказ-пластинка. Подобные рассказы хорошо выделяются в потоке монологической речи, поскольку характеризуются четким обозначением начала и конца повествования; наличием оценочного компонента; присутствием в тексте авторского взгляда на ситуацию.

Рассматриваемые рассказы, как обыденные, так и фольклорные, различны по объему – от коротких случаев, анекдотов до достаточно обширных текстов с развернутым сюжетом. Большинство диалектных монологов демонстрирует преобладание изобразительного типа речи. Это сближает монологическую народно-разговорную речь с художественным текстом.

Одним из подтипов воспоминаний выступает рассказ-пластинка – повествование об определенном событии, всякий раз воспроизводимое в более или менее устойчивом виде. Этот жанр был выделен и подробно исследован на материале литературно-разговорной речи М.В. Китайгородской и Н.Н. Розановой. По мнению авторов, сфера бытования “пластинок” – малые социальные группы (семья, компания близких друзей, различные круги творческой интеллигенции). Жанру свойственна установка на юмор, языковую игру, именно такого типа рассказы принято называть “байками” [3, 44–45].

В коммуникативной диалектологии также рассматривается этот жанр. И для диалектного рассказа-пластинки характерным является установка на юмор, необычность ситуации, неожиданную развязку, при этом персонажами выступают сами рассказчики и их родственники, соседи или известные в данной местности личности. “Пластинкам” в большей степени, чем другим жанрам, свойственна мифологичность, в фольклорной речи рассказ-пластинка реализуется в бывальщинах.

В заключение еще раз подчеркнем, что в диалектных рассказах, в том числе фольклорных – быличках и бывальщинах – ясно различим тот особый миропорядок русской деревни, в котором прослеживается связь человека со всем обществом деревни, с родственниками, и не только живыми, связь с природой во всех ее проявлениях и общение с потусторонними

силами, которое происходит хотя и с некоторой боязнью, но как нечто предопределенное, всем известное и происходящее искони, помогающее в жизни или осложняющее ее.

1. Букринская И.А., Кармакова О.Е. Структура и жанровые особенности диалектного текста // Материалы и исследования по русской диалектологии. Вып. III. М. 2008.

2. Гольдин В.Е., Крючкова О.Ю. Русская диалектология. Коммуникативный, когнитивный и лингвокультурный аспекты. Саратов. 2010.

3. Китайгородская М.В., Розанова Н.Н. Речь москвичей. Коммуникативно-культурологический аспект. М. 1999.

EXPERIENCE OF THE COMPARATIVE ANALYSIS OF THE EVERYDAY AND FOLKLORE NARRATIVES

In the paper memorable narratives in Russian subdialects are showed as compared to minor genres of folklore. The authors conclude that everyday speech and speech in folklore share many common features.

Праславянская лексика в пространстве Славии

Изучение словарного состава праславянского языка, а также ареальных связей славянских языков как неотъемлемой части более общей проблемы – проблемы славянского этногенеза – долгое время было сопряжено с такой объективной трудностью, как отсутствие надежной фактографической базы. Поэтому праславянская “словарная коллекция” довольно долгое время создавалась в отрыве от ее лингвогеографической проекции.

Ситуация, однако, изменилась с выходом в свет первых томов “Общеславянского лингвистического атласа”, который стал уникальным источником новых сведений о судьбе лексических единиц праславянского языка.

О чем же говорят карты Атласа?

1. Они говорят о реальном существовании праславянского языка, причем не просто как о некоей абстрактной модели, а как о живом языке, во всем его диалектном многообразии.

Именно об этом свидетельствуют слова, над которыми время оказалось не властно. Плотнo покрывая всю территорию Славии, они образуют т. н. системные ареалы (ср., например, ареалы таких праславянских лексем, как *vod-a*, *kon-j-ь*, *pol-j-e*, *mor-j-e*, *osm-ь*, *moj-ь*, *moj-a*, *sol-ь*, *snop-ь*, *rog-ь*, *ros-a*, *kor-a* и др. в фонетическом томе “Рефлексы *o”; или распространение лексем *zem-j-a*, *med-ь*, *sedm-ь*, *šest-ь*, *tret-ьj-ь*, *vesel-ьj-e*, *ber-e-ть*, *devet-ь*, (j)ezер-o // ozer-o, (j)elen-ь // olen-ь, per-o, sestr-a и др. в томе “Рефлексы *e” и др.).

Об этом же говорят и слова, которые оказались подвержены влиянию времени, поскольку их ареалы разрушаются (ср. ареалы таких праславянских лексем, как *овьса*, *gostь*, *krьть*, *mьk-a*, *sq-sěd-ь*, *pros-i-ть*, *baran-ь*, *šiš-ьk-a*, *siln-a*, *сь-met-an-a*, *běl-ьk-ь*, *žьlilь-ьk-ь* и др.).

Первый тип ареалов представляет собой довольно редкое явление. Не случайно он просматривается в основном на фонетических картах атласа, где исключена лексическая вариативность, так как предметом картографирования является

рефлекс той или иной праславянской фонемы в определенной словоформе. На лексических картах такой ареальный сценарий встречается не часто (ср., например, ареалы лексем *mal-in-a*, *myt-v-ъ*, *sv-myt-b*, *živ-ъ*), поэтому для них характерен в основном второй тип ареалов. Невольно напрашивается вывод: чем больше территория, тем меньше праславянских лексем, способных ее “освоить” (или “удержать”) полностью.

О разрушительных процессах, протекающих в ареалах праславянских лексем, свидетельствует факт нестабильности их существования, поскольку они находятся часто в отношениях конкуренции с другими лексемами (ср., например, ареал лексемы *dqb-ъ*, которая широко распространена в северной Славии, но имеет ограниченный ареал – в частности, в словенских, хорватских, сербских и болгарских диалектах, где с нею конкурируют лексемы *xvÆoÇrst-ъ*, *gor-un-ъ*, *ser-ъ*, *gran-ic-a*, *meš-e* на к. 26 ‘дуб’ т. 3 “Растительный мир”); о былом ее существовании в южнославянских диалектах свидетельствуют возникновения на ее базе дериваты, ср. серб., хрв., мак. *dqb-ov-in-a*, блг. *dqb-ic-a*; серб., мак., блг. *dqb-ov-o deÆrÇv-o* к. 28 ‘древесина дуба’ т. 3 “Растительный мир”; серб., мак. *dqb-ov-a šuta*, серб., блг. *dqb-ov-a gor-a*, серб., хрв., мак., блг. *dqbr-av-a*; к. 27 ‘дубовый лес’ т. 3 “Растительный мир”).

2. Материалы атласа позволяют ответить на вопрос, где происходит чаще всего разрушение ареала?

Карты атласа говорят о том, что разрушение ареала лексем, имеющих общеславянское распространение, может происходить как в центре современной Славии (ср., например, ареалы лексем *ov-ьс-a* и *žen-a* в украинских и белорусских диалектах, которые являются разорванными, поскольку в этих диалектах они активно вытесняются лексемами **žen-ьk-a* и *ov-ьс-ьk-a*), так и на периферии. Особенно часто на юго-востоке южнославянского континуума, так как именно в болгарских и македонских диалектах нередко наблюдается либо сужение ареала лексем, имеющих широкое распространение на остальной территории Славии, либо вообще их отсутствие (ср., например, распространение лексем *mqk-a* к. 11 ‘мука, из которой пекут хлеб’; *žed-j-a* к. 9 ‘желание, потребность пить’; *ob-ěd-ъ* к. 59 ‘обед, еда в дневное время’; *vъ-kqs-ьn-ъ* к. 65 ‘вкусный’ (о еде) и др.). Другой такой периферией terra Slavia являются рус-

ские диалекты, в которых праславянские лексемы, имеющие общеславянское распространение, локализируются часто либо в латеральном ареале на границе с украинскими и белорусскими диалектами (ср., например, распространение лексемы *večer-j-a* к. 62 ‘ужин, вечерняя еда’ т. 6 “Домашнее хозяйство и приготовление пищи”, которая имеет обширный ареал в южно- и западнославянских диалектах, а также в украинских и белорусских; в русских диалектах ее ареал является латеральным, так как ее распространение ограничено в основном южнорусскими говорами, причем преимущественно смоленскими, брянскими и примыкающими к ним с юга белгородскими); либо в небольшом островном ареале (ср. распространение лексем (*j*) *agne* к. 29 Nsg ‘(j)agne’ т. 2 “Животноводство”: лексема широко распространена в южно- и западнославянских диалектах, а также в украинских, имеет островные ареалы в белорусских юго-западных и западнополесских говорах и микроареал – в южнорусских (пп. 841, 846).

3. Карты атласа позволяют проследить, как происходит разрушение ареала праславянских лексем и выявить типологию этого процесса. Он связан, как правило, с возникновением на базе старой лексемы новой, в которой сохраняется “мерцающий” свет ее производящей (ср., например, ареалы лексем *krbt-ic-a*, *ov-ьč-ьk-a*, *žen-ьk-a*, // *ež-ьk-ь*, // *ež-ak-ь*, // *ež-ik-ь*, *měst-ьc-e*, *myš-ьk-a*, *dob-ic-a*). Так образуются новые ареалы слов, которые часто не знают государственных границ.

4. Карты атласа иллюстрируют процесс формирования новых ареалов.

Карты атласа говорят о том, что большинство ареалов северной Славии сформировалось в основном в процессе междиалектных контактов. Об этом свидетельствует наличие ярко выраженных контактных зон в украинских, белорусских, польских, отчасти в восточнословацких говорах. Причем в роли языка-донора выступают чаще всего западнославянские диалекты, преимущественно польские и словацкие (ср., например, распространение таких лексем, как *stьkl-ěn-ьk-a*, *podъ-večer-ьk-ь*, *gqs-in-a*, *doj-ьk-a*, *olov-ьk-ь*, *krav-ьc-ь*, *měst-ьc-e*, *qtr-ob-a* и др.), реже украинские (ср., например, распространение лексем *cěl-uš-ьk-a*, *krin-ic-a*) и белорусские (ср. лексемы *moÆlid-iv-a*, *koirím-y-sl-a*). Большая часть лексических парал-

лелей представлена суффиксальными образованиями от праславянских основ (ср., например, лексемы *doj-ъk-a*, *gqs-in-a*, *moÆlid-iv-o*, *kraj-ъĉ-ik-ъ*, *za-bŏd-e-tь* и др.), что указывает на поздний характер формирования их ареалов. Примечательно, что среди этих лексем нередко встречаются такие, которые являются собственно восточнославянскими или западнославянскими суффиксальными новообразованиями от праславянских основ (ср. вост.-сл. *lěj-ъk-a*, *za-bŏd-e-tь*, *doj-ar-ъk-a*, *krъš-ъk-y*; или зап.-сл. *podъ-večer-ъk-ъ*, *kroj-i-tь*, *kroj-e-tь*, *stud-ъn-j-a*).

Несмотря на высокую степень расчлененности и мозаичности диалектного ландшафта Славии, на картах Атласа довольно четко прослеживается разделение Славии по линии **север ~ юг**: север // *ašč-er-* (// *ašč-er-ъ*, // *ašč-er-ic-a*, // *ašč-er-ъk-a*) ~ юг *gušč-er-* (*gušč-er-ъ*, *gušč-er-ic-a*, *gušč-er-ъk-a*); север *baran-ъ* ~ юг *ov-ъn-ъ*; север *kot-* (*kot-ъ*, *kot-j-ur-ъ*) ~ юг *mač-* (*mač-ъk-ъ*, *mač-or-ъ*, *mač-or-ъk-ъ*); север *těn-ъ* ~ юг *xold-ъ*; север *lēs-ъ* ~ юг *šum-a*; север *sos-ъn-j-a* ~ юг *bor-ъ*; север *sъ-ĉest-ъj-e* ~ юг *sъ-rĕt-j-a*, *sъ-rĕt-j-a* и т.д.), тогда как противопоставление по линии **запад ~ восток** практически не прослеживается. И эта ареальная картина заставляет по-новому взглянуть на проблему эволюции праславянской языковой общности, в частности на первоначальное разделение ее на западную и восточную группы.

Наличие обширных ареалов, локализующихся в северной Славии и противопоставляющих северную Славию южной, невольно наталкивает на мысль о существовании в позднепраславянском восточно-западнославянском единства, в рамках которого протекали совместные языковые процессы. О существовании такого единства косвенно свидетельствует и тот факт, что среди лексем, имеющих общеславянское распространение, особенно много тех, которые имеют разрушенный ареал именно в южнославянских диалектах, тогда как в восточно- и в западнославянских он до сих пор остается монолитным, и это при том что все эти лексемы являются праславянскими и имеют и-е соответствия (ср., например, ареалы праславянских лексем **ovъsъ* < и-е **awiġ-* [Фасмер III, 113]; **neslъ* < **nesti* < и-е **enek-*, **nek-*, **ŋk-* [Фасмер III, 67]; **bobъ* < и-е **bhābhā* [Фасмер I, 180]; **vojъna* < и-е **ĉeia-*, **ĉĕi-* [Фасмер I, 334]; **gora* < и-е **g^uer-* [Фасмер I, 438]; **domъ* < и-е **dōm-*, **dēm-*, **dŋ* [Фасмер I, 526]; **dъno* < **dъbno* < и-е **dhub-* / **dheub-*

[Фасмер I, 519]; *(j)ež-ь // *ož-ь < и-е *eg'hjo [Фасмер II, 10]; *medja < и-е *medhio- [wФасмер II, 592]; *noga < и-е *onogh-, *ongh-, *nggh- [Фасмер III, 78]; *ognь < и-е *ognis / *egnis [Фасмер III, 78]; *онь < и-е *eno- / *ono- / *no- [Фасмер III, 140]; *stolь < и-е *st(h)el- [Фасмер III: 764]; *soxa < и-е *kāk- [Фасмер III, 729] и т. д.

Фактор пространства, а также неравномерность развития диалектных систем, сохраняющих архаические элементы языка, предоставляет исследователям уникальную возможность восстановить причинно-следственные отношения в эволюции того или иного языкового феномена в виде последовательных стадий его исторической трансформации и проследить общее направление развития. Это, в свою очередь, позволяет выявить центр иррадиации и направление инновационных потоков (ср., например, ареал лексемы *ob-kraj-ьс-ь* к. 18 'первый кусок хлеба, отрезанный от буханки, горбушка' в украинских и белорусских говорах, а также прилегающих к ним говорах южнорусского наречия). Карта дает ответ на вопрос, в каком направлении шло распространение этой лексемы, какой язык был "донором", а какой "реципиентом". Плотный ареал этой лексемы в говорах Левобережной Украины, резаные контуры его границ, а также наличие словообразовательных инноваций (ср. распространение лексемы *ob-kraj-ьс-ик-ь* в говорах Полесья и Левобережной Украины) являются свидетельством того, что центр иррадиации лежал именно в этих говорах. И в этом отражении на карте причинно-следственных отношений в развитии того или иного языкового явления проявляется такое ее свойство, как экспланаторность.

5. Материалы атласа позволяют по-новому взглянуть и на проблему существования праюжнославянского и празападнославянского языков, так как на картах атласа практически не обнаруживается ареалов лексем, плотно покрывающих территорию западнославянских или южнославянских диалектов, тогда как восточнославянский диалектный континуум характеризуется высокой степенью гомогенности (особенно, когда речь идет об ареалах древних лексем, ср., например, ареалы лексем *krop-iv-a*, *ob-ěd-a-j-e-tь*, *съ-kaž-e-tь*, *ръt-ь*, *vis-ьk-ь* и др.).

Лингвистическая карта, таким образом, несет в себе уникальную информацию, которая еще только начинает изучаться.

В этом отношении “Общеславянский лингвистический атлас” является бесценным источником для изучения истории формирования современных славянских языков и диалектов. Сегодня, когда “развитие лингвистической географии достигло столь большого размаха, совершенно очевидно, что этот этап в развитии языкознания – один из поворотных этапов, которому принадлежит большое будущее” [1, 11].

1. *Бородина М.А.* Проблемы лингвистической географии. М., Л. 1966.

Фасмер *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. Т. 1–4. М. 1964–1973.

PROTO-SLAVIC VOCABULARY IN SLAVIC SPACE

The study covers the topic of space localization of proto-Slavic lexemes, presented on the OLA maps.

Інтонація діалектного мовлення: проблеми та перспективи дослідження

Експериментально-фонетичне дослідження інтонації усного мовлення в Інституті української мови НАНУ проводять із середини минулого століття. За цей час співробітники Лабораторії експериментальної фонетики схарактеризували просодичне оформлення читаного і спонтанного текстів, діалогічного й монологічного мовлення, проаналізували співвідношення інтонації та порядку слів, інтонаційних і граматичних конструкцій, дистрибуцію пауз, просодичну реалізацію завершеності / незавершеності висловлювання, інтонаційні моделі різних жанрів усного публічного мовлення тощо. Матеріалом для аналізу переважно була літературна форма української мови.

В останні десятиліття помітно зріс інтерес до просодії діалектного мовлення. У романо-германській і західнослов'янській фонетиці в низці праць висвітлено питання інтонації регіональних варіантів літературних мов, а також просодії окремих говірок. Йдеться, зокрема, про опис інтонаційного оформлення фрази в окремій говірці та в зіставленні з літературною мовою; порівняльний аналіз різновидів діалектної інтонації на матеріалі однієї мови; вплив просодії говірок, соціолектів на загальнолітературний стандарт; взаємозв'язок інтонаційних особливостей говіркового мовлення та регіональних варіантів літературної мови тощо.

Серед значного доробку українських фонетистів немає ґрунтовних розвідок про інтонацію *діалектного* тексту. Окремі аспекти цієї проблеми дослідили О.С. Біла та В.Є. Бузинська. Зокрема, О.С. Біла проаналізувала акцентно-ритмічну структуру ізольовано вимовленого слова та цього ж слова в мовленнєвому потоці в гуцульській, бойківській і покутсько-буковинській говірках [1]; В.Є. Бузинська встановила інтонаційні особливості комунікативних видів висловлювання (розповіді, питання і спонування) у покутсько-буковинській говірці [2].

Сьогодні інтонаційна організація українського діалектного мовлення ще лишається поза увагою лінгвістів, хоча, навіть без докладного аналізу, зіставлення записів говірок дає змогу визначити відмінності в їхньому звуковому оформ-

ленні, що спостерігаємо не лише на рівні артикуляційних особливостей, а й щодо ритмічної організації синтагми, розміщення фразових акцентів, темпорального та мелодичного оформлення висловлення.

Для підтвердження або спростування думки про відмінності інтонації діалектного тексту схарактеризуємо реалізацію термінального тону кінцевих синтагм у 6 говірках української мови, зокрема в наддністрянській (с. Мельнич Жидачівського р-ну Львівської обл.), гуцульській (с. Бабинопілля Косівського р-ну Івано-Франківської обл.), східнополіській (с. Радомка Семенівського р-ну Чернігівської обл.), середньополіській (с. Рудня Овруцького р-ну Житомирської обл.), середньонаддніпрянській (с. Велика Бугаївка Васильківського р-ну Київської обл.) та слобожанській (с. Скрипаї Зміївського р-ну Харківської обл.).

Поняття термінального тону в інтонології співвідносять зі змінами частоти основного тону (ЧОТ) на останньому наголошеному складі синтагми. Кінцевою синтагмою вважаємо такий сегмент усного тексту, що оформлює кінець інформаційного повідомлення і є абсолютно завершеним з погляду семантики й синтаксису. Таким чином, на цьому етапі дослідження ми не брали до уваги притаманних спонтанному мовленню незавершених конструкцій, обірваних фраз, повторів тощо. Загальна кількість проаналізованих кінцевих синтагм – 189.

Проведений перцептивно-акустичний аналіз дав змогу виявити закономірності щодо характеру напрямку руху та частотності використання термінальних тонів у досліджених діалектних текстах (табл. 1).

Табл. 1. Частотність вживання термінальних тонів у кінцевих синтагмах (%)

говірка	тон на останньому наголошеному складі фрази			
	спадний	висхідний	рівний	висхідно-спадний
наддністрянська	40	7	20	33
гуцульська	61	6	3	30
східнополіська	74	7	2	17
середньополіська	75	3,5	3,5	18
середньонаддніпрянська	91	3	3	3
слобожанська	81	2	9	9

Одержані результати засвідчують не лише наявність основного набору термінальних тонів в українській мові, а й фіксацію найчастотнішого варіанта інтонаційного завершення фрази. Термінальні тони кінцевих синтагм реалізуються спадним, висхідно-спадним, рівним і висхідним тоном. Прогнозовано найчастотнішим при цьому є спадний напрямок руху тону – 71% від усіх реалізацій. Зауважмо, що в літературному стандарті української мови, як і в більшості мов світу, інтонацію останньої синтагми розповідної фрази (так звану конклюдивну каденцію) визначає саме спадний тон на останньому наголошеному складі [4; 3]. Частотність виявів спадного термінального тону поступово зменшується в напрямкові зі сходу на захід України. Зокрема, у південно-східному наріччі такий тон суттєво переважає – 91% у середньонадніпрянській і 81% у слобожанській говірці; менш частотним він є в північному наріччі – 75% у східнополіській і 74% у середньополіській говірці. Найменші показники зафіксовано в південно-західному наріччі – 60% у гуцульській і 40% реалізацій у наддністрянській говірці.

На особливу увагу заслуговує, на нашу думку, аналіз частотності висхідно-спадного термінального тону. У літературному варіанті української мови цей різновид конклюдивної каденції трапляється переважно в некінцевих синтагмах, питальних або окличних реченнях. Хоч часом такий тон фіксують як термінальний у коротких односинтагмових розповідних висловлюваннях. Однозначної відповіді на питання про нормативність висхідно-спадного тону в позиції кінця фрази ще немає. З одного боку, дослідники припускають, що такі зміни ЧОТ – один із нетипових варіантів інтонації завершення, з другого, пояснюють це явище особливістю дикторського читання [3, 118].

У діалектному мовленні висхідно-спадний тон на останньому наголошеному складі трапляється в більшості проаналізованих текстів. Однак частотність його вживання дає змогу констатувати, що в одних говірках висхідно-спадний термінальний тон є однозначним сигналом кінця фрази, а в інших він позиційно зумовлений.

У говірках північно-східного наріччя таке закінчення розповідної фрази, як і висхідний та рівний термінальний

тони, мало представлене (6%) та переважно трапляється в реченнях, де кінцева синтагма однослівна, або у випадках особливого акцентного виділення останнього слова у фразі.

У говірках північного наріччя висхідно-спадний термінальний тон фіксуємо, крім уже зазначених позицій, в абсолютно кінцевому наголошеному складі, тривалість якого значно перевищує середньоскладову тривалість конкретних текстів.

Говірки південно-західного наріччя виразно протиставлені за цим параметром іншим українським говіркам: висхідно-спадний термінальний тон фіксуємо в 32% реалізацій; при цьому його появу неможливо однозначно співвіднести ні з особливостями просодії тексту, ні з функційним навантаженням окремих сегментів мовлення. Констатуємо, що такий різновид конклюдивної каденції, як і спадний термінальний тон, є релевантним маркером кінця завершеної фрази.

Дослідження частотної організації діалектного мовлення дало змогу виявити ще одне просодичне явище – особливе тональне оформлення кінцевих ненаголошених складів фрази. Зазвичай у затакті спостерігаємо спадний, рівний або висхідний рух тону, що є продовженням змін ЧОТ на останньому наголошеному складі. В окремих говірках під час акустичного аналізу виявлено специфічний тип руху ЧОТ післянаголошеного складу. Йдеться про підсилення параметрів – частотного або динамічного та частотного (див. рисунок 1).

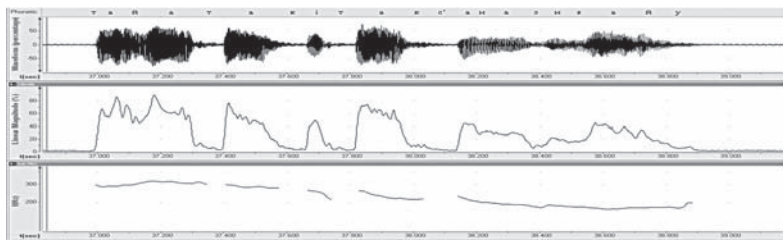

Рис. 1. Фонограма фрагмента мовлення: / та йа так і так с'а називайу //

Відомо, що підвищення рівня ЧОТ у кінцевій позиції можливе в незавершених фразах, у кінці питальних і окличних висловлювань, а також у середині мовленнєвого сегмента перед паузою як продовження загального висхідного руху тона,

рідше як маркер виділення логічним наголосом останнього слова синтагми. Водночас у гуцульській та наддністрянській говірках підвищення ЧОТ у затакті розповідного речення, інтонаційний контур якого визначено як спадний або висхідно-спадний із переломом тону на ядрі, трапляється часто, й однозначно обґрунтувати його видільною функцією інтонації або незавершеністю мовленнєвого сегмента неможливо. Зауважимо, що піднесення тону на післянаголошеному складі у фразах зі спадним контуром, рівень якого вищий від рівня попереднього наголошеного або дорівнює йому, є інваріантною ознакою польської інтонації [5].

Звичайно, обґрунтовувати просодичні явища лише впливом інших мов поки що зарано. Водночас одним із завдань діалектної інтонології може бути удокладнений аналіз термінального тону в різних говірках та накладання зон поширення його різновидів на лінгвістичні карти, що уможливить встановлення ареалів конклюдивної каденції в українській мові. Таке дослідження може стати поштовхом до виявлення особливостей діалектної інтонації на прикладі всіх її значущих параметрів та створення Атласу діалектної інтонації української мови.

Вважаємо, що знання про властивості інтонаційної організації діалектного мовлення можуть не лише поповнити українську діалектологію новими даними про фонетичні ознаки діалектних систем, окреслити можливі ареали, де найяскравіше виявляються особливості просодії, а й стане підґрунтям для розв'язання низки загальних проблем, актуальних для сучасних експериментально-фонетичних досліджень. Йдеться насамперед про:

- аналіз породження й функціонування спонтанного (монологічного й діалогічного) тексту як основного різновиду мовлення діалектоносіїв;

- вплив позамовних чинників на усне мовлення, зокрема йдеться про вік респондентів, стать, рівень освіти, соціальний статус, стосунки між співрозмовниками, комунікативні наміри мовця тощо;

- опис регіональних типів літературної мови та вплив їхніх особливостей на рівні просодії на загальнонаціональний стандарт;

- виявлення універсальних рис і міжмовних аспектів усного мовлення;

- створення, опис та систематизація різних мовних категорій у межах корпусу національної мови;
- ідентифікація мовця за його основними вимовними особливостями;
- створення системи розпізнавання усного мовлення.

1. *Белая А.С.* Акцентно-ритмическая структура слога в южно-западных говорах украинского языка. Черновцы. 1984.

2. *Бузинская В.Е.* Интонационная система (интонация фразы) в покутско-буковинском говоре (экспериментально-фонетическое исследование): автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ужгород. 1986.

3. *Николаева Т.М.* Фразовая интонация славянских языков. М. 1977.

4. Типологія інтонації мовлення / Відп. ред. А.Й. Багмут. К. 1977.

5. *Jassem W.* Akcent języka polskiego. Wrocław – Warszawa. 1962.

THE INTONATION IN DIALECT SPEECH: PROBLEMS AND PERSPECTIVE OF RESEARCH

The thesis deals with the analysis of the prosodic organization of a dialect spoken language. The changes of pitch and acoustic value of terminal tone is described here.

Гідронімія Стрия в місцевому діалектному континуумі: особливості становлення

Регіональна топонімія – органічний компонент місцевого словника. У своєму складі вона відбиває ті самі діалектні прикмети, що й апелювативна лексика відповідного говору. На власних назвах значною мірою позначаються характерні риси місцевої говірки – фонетичні, лексичні, словотвірні [14, 52]. Особливо це помітно на назвах мікротопооб'єктів – мікрогідронімів, мікрооронімів та ін., які найповніше відображають специфіку місцевого діалекту. Отже, для правильного висновку про фонетичну будову регіонального топоніма, його словотвірну модель, первісну форму й доонімну семантику необхідно враховувати всю сукупність даних місцевого діалектного континууму, адже найбільше багатство мови приховане в її основі – у народному й історичному словникові [2, 10].

Становлення гідронімікону Стрия (права притока Дністра в територіальних межах Дрогобицького, Жидачівського, Сколівського, Стрийського, Турківського районів Львівської обл.; довжина – 232 км; площа басейну – 3060 км² [6, 239]) відбувалося в давно заселеному Прикарпатському ареалі, стабільність населення якого, а також природні чинники (переважно гірський рельєф, почасти долини й низовини), що сприяли своєрідній закритості цього регіону, зумовили збереження тут мовної архаїки, що й відбилося в гідронімній лексиці як найстійкішій, порівняно, наприклад, з ойконімами чи мікротопонімами, у часі. Про це свідчить, зокрема, етимологія самого гідроніма *Стрий*, який, найімовірніше, сягає праслов'янської праформи **stryjь* (< і.-с. **srŭ-j-*) 'річка' [3, 77], занесеної в Прикарпаття, очевидно, в період його пізньопраслов'янської колонізації, пор., наприклад, аналогічні гідроніми *Стрий* у бас. Горині (Рівненськ. обл. [СГУ, 533]), *Stryj* у бас. Вісли [НВ, 107]. У системі назв гідрооб'єктів водозбору Стрия представлені різні гідроніми як із погляду походження, так і хронології постання. Тут наявні й архаїчні праслов'янські та давньоукраїнські назви, й такі, що з'явилися вже в пізніший період розвитку української мови, а також іншомовні потамоніми.

Об'єктом нашого розгляду є гідроніми *Брешиця*, *Бріза*, *Лізя*, які, напевно, виникли в давньо(старо)український період історії цього терену, оскільки сформувалися в ареалі одного з архаїчних говорів карпатської групи південно-західного наріччя української мови – бойківського. Мета розвідки – здійснити етимологічний аналіз зазначених назв, з'ясувати структурно-семантичний характер їхніх основ у системі місцевого й суміжних топонімного та апеліативного ландшафтів.

Брешиця – р., л. Кам'янки п. Опору п. Стрия; с. Кам'янка Сколівського р-ну Львівської обл. [СГС, 111]; с. Дзушичі тієї ж обл. [СГУ, 69]; варіант *Брищица* [Vasmer I, 208]. Формально гідронім *Брешиця* можна розглядати як утворення з основою *Бреш-*, похідною (в результаті чергування *x / ш*) від *брех-* (пор. укр. *брешко* 'брехун' [10: I, 43]) < *брехати* 'казати неправду'. За такого тлумачення твірної основи назви *Брешиця* її доонімну семантику мотивувала, очевидно, якась метафорична ознака. На ймовірність такого пояснення згаданого гідроніма теоретично вказує назва пот. *Брехунець* (бас. Пруту л. Дунаю; с. Зелене Верховинськ. р-ну Івано-Франківськ. обл.), в основі якого М.М. Габорах убачає укр. *брехунець* 'людина, яка завжди каже неправду' з переосмисленим значенням *'потік, що часто міняє своє русло, з непередбачуваною течією' [5, 56]. Пор. ще гідронім *Брехачка* в бас. Дону [Vasmer I, 207]. Однак наявність для верхньодністерської *Брешиці* варіанта *Брищиця* уможливило інакше його пояснення. Якщо назву *Брищиця* вважати первинною, то форму *Брешиця* можна кваліфікувати як таку, що стала з *Брищиця* внаслідок низки діалектних фонетичних змін: *Брешиця* < **Брешищиця* (пор. аналогічне явище *шч > ш* у структурі верхньодністерського гідроніма *Верещиця / Верещиця* [СГУ, 98], який виводимо від апеліатива-метафори **верещиця* 'вода, що тече із шумом, тріском' [3, 16–17]) < *Брищиця* (*e < i* в ненаголошеній позиції). Гідронім *Брищиця* пояснюють у колі звуконаслідувальної лексики, щоправда, від фонетично різних основ. Так, Я. Рудницький пов'язує цю назву з дієсловом *бряжчати*, характеризує її як *'бряжчачу (дзвінку) річку' [13, 39]. На жаль, дослідник не з'ясовує звукових відмінностей у коренях гідроніма *Брищиця* і дієслова *бряжчати*. В.П. Шульгач гідронім *Брищиця* аналізує разом із такими формально спорідненими назвами водою, як рр. *Брица* в бас. Стиру та Прип'яті,

р. *Bryszcze* в бас. Вісли, пов'язуючи їх з укр. діал. *брискати*. На його думку, внутрішню форму наведених назв мотивували характер течії гідрооб'єктів, спосіб їх живлення підземними водами тощо [17, 72–73]. Погоджуємося з В.П. Шультгачем щодо такої характеристики внутрішньої форми гідроніма *Брищиця*, проте вважаємо, що його основа постала не на базі апелятивної лексики з коренем *бриск-*, а розвинулася з *брязк-* (укр. *брязкати* ‘дзвеніти’ [9: 1, 272], пор. ще рос. діал. *брязкать* ‘брискати (про воду)’ [18: 3, 24]) > *бряжч-* (див. вище пояснення Я. Рудницького) > *бряшч-* > *бр'ешч-* > *бр'у'шч-*. Зміна 'а' > 'е', 'и' зумовлена тим, що в багатьох українських говірках прикарпатської зони голосний *а* після м'яких (пом'якшених) приголосних зазнав переголосу, перетворившись на 'е', який у певних позиціях пересунувся далі вгору – у напрямі до *и*, *і*. З цього приводу Ю.В. Шевельов зауважує, що застосування зазначеної звукозміни відбувалося незалежно від походження *а* як у наголошених, так і в ненаголошених складах. Єдина передумова для неї – це наявність м'якого чи пом'якшеного приголосного [15, 689–691]. У місцевих діалектах фонема *а* після м'яких та історично м'яких приголосних переходить в *и*, *и^е* [1, 4]. На підтвердження припущення про вторинність *Бришч-* щодо *Бряшч-* < *Бряжч-* наведемо такі факти: *-зк-* у певних фонетичних позиціях переходить у *-жч-*, яке в місцевих говірках оглушується в *-шч-* (орфографічно *щ*): пор. бойк. *брящяти* ‘бриніти’ [12: 1, 73] < *бряжчати*, *брящ* ‘мілке місце в річці, де “бряшчит” (бринить) вода по камінні’ [12: 1, 73], пор. ще укр. *брящало* ‘все, що брязкає’, *брящати* ‘бряжчати’ [9: 1, 272]. Отже, в основі гідроніма *Брищиця* вбачаємо апелятив **бришчиця* < *бряжчиця* з імовірною семантикою *‘річка, у якій вода “бряжчить”, потрапляючи на каміння’. Таке пояснення має підтримку на прикладі гідрографічної характеристики р. *Брищиці*, яка є лівою притокою Кам'янки, тобто річки з кам'янистим руслом. Очевидно, в контексті запропонованого пояснення гідроніма *Брищиця* слід розглядати й назви р. *Бреца* в бас. Прип'яті, пот. *Бреца* в бас. Тиси [СГУ, 69].

Бріза – пот. (л. Стрия; с. Крушельниця Сколівського р-ну Львівської обл. [СГС, 11]). Зазначений гідронім не має апелятивної підтримки в місцевому діалектному словникові та в інших говорах української мови. Малоїмовірним видається його

зв'язок з укр. *бриз* 'легкий береговий вітер (на морі)', яке вважають пізнім запозиченням із французької мови через російську та польську [9: 1, 256]. На нашу думку, цю назву можна порівнювати з гідронімом *Брізний* у бас. Верхнього Дністра на Львівщині (варіант *Брезний* [СГУ, 70]). Обидві назви ілюструють основу *Бриз-* / *Бріз-* з відмінною якістю голосного в корені. На перший погляд основу *Бріз-* можна пов'язувати з укр. діал. *бріза́чка* 'ніж для чищення картоплі' [12: 1, 72], *бріза́нци* 'обрізані чоботи' [16, 59], у яких *бріз-* < *обріз-*. Таке пояснення можна було б обґрунтувати і з семантичного погляду, оскільки і в українському, і в інших слов'янських лексиконах зафіксовано відповідні апелятиви з топографічним значенням, наприклад: укр. діал. *обрі́з* 'берег біля води', серб. *Obrez* – назва поселення в Боснії, пох. укр. *обрі́зний* 'який має зрізаний край' [18: 29, 83–85] і гідронім *Обрі́зний* у бас. Сів. Дінця [СГУ, 393]. Сумніви, проте, викликає, з одного боку, відмінний наголос у гідронімах *Брізний* і *Обрі́зний*, адже за умови вторинності назви *Брізний* щодо *Обрі́зний* логічно було б очікувати словоформу **Брі́зний*, а не *Брі́зний*. З другого боку, гідронім *Брі́зний* має варіант *Брезний*, який унеможливує його тлумачення як **Обрезний* від *обрі́зний* (< **obrězъnъ(jь)*) на місцевому діалектному ґрунті, тому що в тутешніх говорах для наголошеного *ě* після *r* відзначено лише рефлекси з *i* [АУМ, к. 7]. Викладені міркування спонукають шукати інший етимон для основи *Бриз-*, *Бріз-* / *Брез-*. На наш погляд, основу *Бриз-* назви *Бриза* можна виводити від *Брыз-*, врахувавши при цьому явище переголосу *'a* після м'яких чи пом'якшених приголосних в *e*, *u*, *i* в низці українських говірок Прикарпаття [1, 4; 8, 387; 15, 689–691]. Основа *Брыз-* представлена в топоніміконі Прикарпаття гідронімом *Бря́за* – р., п. Сукелю л. Свічі п. Дністра (с. Козаківка Долинськ. р-ну Івано-Франківськ. обл. [СГУ, 72]), ойконімом *Бря́за* (тепер Козаківка Долинськ. р-ну Івано-Франківськ. обл.; див. р. Сукіль; СГУ 539), оронімом *Брязький Верх* (місцевий варіант *Br'ez'kuj*) у тому ж регіоні [4, 39]. Ці назви етимологізуємо на основі апелятива *брыз(a)*, запозиченого, імовірно, з румунської мови, пор. румун. *breaз* 'перістий, з білими плямами' [9: 1, 172, 272]. Така семантична ознака могла бути зумовлена характерними особливостями ґрунтового покриву. З іншого боку, апелятив *бры́за* можна пов'язувати з півд.-слов. *бры́за* 'береза', пор. болг. *брѣ́за* 'т. с.',

пох. *брѣзовий*: *Брѣзова* гора [7: 1, 79], занесеним у Прикарпаття під час волоської колонізації цього терену. У цьому разі топонімооснову *Брыз-* мотивувала ознака ‘місцевість, де ростуть берези’. Саме на такій мотивації для назви гори *Брязький Верх* наполягає М.М. Габорак [4, 39].

Лізя – пот., л. Бринівки л. Вадрусівки л. Опору п. Стрия; с. Плаве Сколівського р-ну Львівської обл. [СГС, 43]. Цей гідронім, на перший погляд, не варто розглядати в колі українських назв річок і потоків з основою *Ліз-*, як-от *Лізки*, *Лізна*, *Лізниця* (у різних регіонах України [СГУ, 319]), через їхню ймовірну нетотожність. Наведені назви постали на ґрунті української мови, розвинувшись із первинного *Лоз-*, демонструючи у своїй структурі характерне для фонетики української мови чергування *o / i* в новозакритому складі. Формально назву *Лізя* не можна виводити з *Лозя* через неможливість чергування *o / i* в цій позиції. Проте гідронім *Лізя* можна розглядати як рефлекс давнішого **лозья* < *лозьє* (пор. ст.-укр. *лозьє* ‘вербові хащі’ < псл. **lozъje* [18: 16, 122]), у структурі якого цілком могла відбутися зміна *o > i* вже на українському ґрунті після певних діалектних змін: *Лозъје* > *Лозз’є* > *Лізз’є* > *Ліз’є*. Як відомо, у сучасній українській мові типовим рефлексом сполук пом’якшений приголосний + *j*, що виникли після занепаду зредукованого *ь*, який їх розділяв, з’явилися довгі пом’якшені приголосні (наслідок уподібнення *j* до попереднього приголосного). У низці говорів південно-західного наріччя це явище не відбите [15, 632]. За такого пояснення логічно було б очікувати форму гідроніма *Лізе*, а не *Лізя*. Однак відмінність фіналей аналізованої назви *Лізя* й гіпотетичної **Лізе* легко пояснити на місцевому діалектному ґрунті, пор. бойк. *ліс’а* ‘огорожа з тонкої ліщини або бучини’, що належить до іменників с. р. із суфіксом збірності *-ьје*. З іншого боку, гідронім *Лізя* можна було б аналізувати в колі апелювальної лексики, похідної від дієслова *лізти*, пор., наприклад, бойк. *лізяти* ‘лізти’ [12: 1, 413], зх.-укр. *лізати* ‘лазити’ [10: I, 408]. Проте в цьому разі складно пояснити кінцеве *я* в назві *Лізя*, адже від *лізти*, *лізати* безафіксним способом утворився б апелюватив **ліза*. Немає підстав виводити гідронім *Лізя* безпосередньо від бойк. *лізяти* ‘лізти’ з огляду на обмежену сферу побутування цього слова лише в дитячому мовленні. Таким чином, найімовірнішою версією

етимологізації гідроніма *Лізя*, на нашу думку, виглядає його пояснення як форми, вторинної щодо **Лозья* < *Лозье* > *Лізз'е* > *Ліз'е* > *Ліз'а* й розгляд його в системі численних українських гідронімів на *Ліз-* / *Лоз-* [СГУ, 319, 322–323].

У результаті етимологізування гідронімів *Брешиця*, *Бріза*, *Лізя* вдалося, на нашу думку, встановити їхні первісні форми **Бряжциця*, **Бряза*, **Лозья*, які в процесі свого тривалого функціонування в місцевому мовному середовищі зазнали низки діалектних фонетичних змін, що зумовило певну трансформацію їхньої формальної структури й затемнення внутрішньої форми. Аналіз зазначених гідронімів укотре підтвердив, що для розкриття етимології топоніма, локалізованого в давно заселеному регіоні з мовною архаїкою, необхідно якнайповніше вивчити фонетичні явища діалекту чи говірки, на території яких зафіксовано цю назву [11, 50].

1. *Бандрівський Д.* Фонетичні особливості говірок Дрогобицького району Львівської області // Дослідження і матеріали з української мови. Т. III. К. 1960.
2. *Безлай Ф.* Опыт работы над словенским этимологическим словарем // Тезисы докл. Межд. симпозиума “Проблемы славянских этимологических исследований в связи с общей проблематикой” (24–31 января 1967 г.). М. 1967.
3. *Вербич С.О.* Гідронімія басейну Верхнього Дністра: Етимологічний словник-довідник. К. 2007.
4. *Габорак М.* Назви гір і полонин Івано-Франківщини. Словник-довідник. Вид. друге, доп., уточн. Івано-Франківськ. 2008.
5. *Габорак М.* Топонімія Галицької Гуцульщини. Етимологічний словник-довідник. Івано-Франківськ. 2011.
6. Географічна енциклопедія України: в 3 т. Т. 3. К. 1993.
7. *Геров Н.* Речник на българския език. Фототипно издание. Т. 1–5. София. 1975–1978.
8. *Грищенко П.Ю.* Наддністрянський говір // Українська мова. Енциклопедія. Вид. 2-ге, випр. і доп. К. 2004.
9. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / За ред. О.С. Мельничука. Т. 1–6. К. 1982–2012.
10. *Желеховський Є., Недільський С.* Малорусько-німецький словар. Т. I–II. Львів. 1886.
11. *Німчук В.В.* Про необхідність вивчення топоніміки у зв'язку з народними говорами // Питання топоніміки та ономастики: М-ли I Республ. наради з пит. топоніміки та ономастики. К. 1962.
12. *Онишкевич М.Й.* Словник бойківських говірок: у 2 ч. К. 1984.
13. *Рудницький Я.* Географічні назви Бойківщини (вид. друге). Вінніпег. 1962.

14. Цілуйко К.К. Спільні проблеми топонімії і діалектології // Праці XI Республ. діалектолог. наради. К. 1965.
 15. Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови / Перекл. з англ. С. Вакуленка, А. Даниленка. Харків. 2002.
 16. Шило Г. Наддністрянський регіональний словник. Львів. 2008.
 17. Шульгач В. Гідронімія басейну Стиру. К. 1993.
 18. Этимологический словарь славянских языков: Прасл. лекс. фонд / Под ред. О.Н. Трубачева, А.Ф. Журавлева. Вып. 1–38. М. 1975–2012.
- АУМ Атлас української мови: в 3 т. Т. 1–3. К. 1984–2001.
- СГС Матіів М.Д. Словник гідронімів басейну ріки Стрий. К., Сімферополь. 1999.
- СГУ Словник гідронімів України / Ред. кол. А.П. Непокупний, К.К. Цілуйко, О.С. Стрижак. К. 1979.
- НВ Hydronimia Wisły. Cz. I: Wykaz nazw w układzie hydrograficznym / Pod red. H. Borka. Opole. 1983.
- Vasmer Wörterbuch der russischen Gewässernamen / Begr. von M. Vasmer. Bd. I–III. Berlin, Wiesbaden. 1961–1964.

HYDRONYMS OF THE STRYI RIVER IN THE LOCAL DIALECT CONTINUUM: FEATURES OF BECOMING

The object of the study is the etymologic analysis of hydronyms *Breshitsya*, *Briza*, *Liza*, localized in the Stryi River basin of Lviv region. Their primitive forms is determined and forming of their structure in a local dialectal environment is described.

ВЕРБОВИЙ Микола Володимирович (*Кривий Ріг, Україна*)

Із спостережень над вставними сонорними приголосними в говірках Нижньої Наддніпрянщини

Ствердіння губних приголосних в українській мові викликало появу форм на зразок *мняти, мнята* тощо, а вже під впливом таких форм, слід думати, постали так звані вставні сонорні *-м-* / *-н-*, що з'являлися спочатку лише навколо приголосних *-м-* або *-н-*. Наприклад, у текстах XVII ст. фіксуємо як появу вставного приголосного *-м-* перед наступним *-н-* у словах, де історично такої сполуки приголосних бути не могло, напр.: *Тих зась мелников Курѣнских петалисмо: Яцка Малютенка, Микити, Якова Шумейка, если чи не будет подтопления млимна Курѣнскои греблѣ од греблѣ ново пофундованной Воробѣвской. Теди так презентовали, же нѣди не будеть, як Яцко Малюта знесеть свой млин, много вода одпадеть од млинов Курѣнских* [Пирят. 1692, 91–92] (< псл. *тѣлнѣ [ЕСУМ 3, 489]), так і появу вставного сонорного *-н-* після приголосного *-м-*, напр.: *А що Процика, ѿ(вѣ)чара Ковалѣва, в Ло(х)вици ѿсажено ѿны(и) не е(ст) ты(х) гроше(й) Я(р)ма(ш)ковы(х) ... и(н)цею и не былъ з нами спо(л)нико(м) то(л)ко жъ з нами у ко(р)чѣмнѣ мѣ(ѳ) пиль [ЛРК 1656, 79] (< *корѣча* (1359) < псл. *кѣгѣта [ЕСУМ 3, 46]).*

На живомовний характер цього процесу для говірок Нижньої Наддніпрянщини під кінець XVIII ст., здається, може вказувати напис 1788 року *сей привѣсъ отмѣнилъ козакъ: б:шаго (бывшаго) запорожа пота-пѣ Бѣлій вслободу голуу грушовку да истоваришомъ же с-воимъ Ниван.о:омъ (Иваномъ) Загубиколесомъ* [Эварницкий 1888 I, 283]. На наш погляд, появу вставного *-н-* у формі орудного відмінка іменника *Іван* треба пояснити позиційно, оскільки в потоці мовлення маємо сполуку сонорних *-мн-*. На певне поширення цієї сполуки в розгляданих говірках може вказувати і зміна у власній назві, напр.: *Ще не було села Камнянки, а в Старіх Койдаках (вѣ трехъ верстахъ ниже Камянки) шинкував мужик* [Драгоманов 1876, 227].

Крім вставних сонорних, для північно-східних говірок XVII ст. характерним було й вирівнювання етимологічних со-

норних в окремих формах на кшталт *компанія* ~ *конпанія*, пор. тексти різних стилів XVII ст. **компания, компанія, компанія, компанія** (стп. kompanija ...) [СУМ XVI – п. п. XVII, 216], *абысмо ся злои компанѣи стерегли, абысмо з нею жаднои не мѣли сполчности, если хочем уйти грѣхов* [Радив. 1671, 355] та *Знову и люде тиш, коториш в е(д)но(й) ко(н)па(н)нѣи з небо(ж) чико(м) ихали, при(з)нали, же ѿ(н) его не хотячи заби(л)* [ЛРК 1659, 96] (другий сонорний у цьому іменнику подовжений!), *А всѣ уже не бѣгли своею компанѣю би(ти)* [ДНРМ 99 1719 Ніженський полк], *По укончанію же ти(х) хри(с)ти(н) пошли з(ъ) христинъ зо в(ъ)сею конпанѣю в шинкъ пѣна Ма(р)тоса* [ДНРМ 1732 Лубенський полк, 254]. Очевидна річ, що зміну в цьому слові сонорного -м- на приголосний -н- підтримував другий сонорний, тобто відбувалася дистантна асиміляція. Цікаво вказати, що в цей же час зміна відбувалася і в білоруській мові *компания, компаня, конпанія* (1682) [ГСБМ 15, 248].

Борис Грінченко фіксує лише іменники *компанія* '1) общество, компанія; 2) отрядъ войска' [Гр. II, 276] та *кумпанія* '1) общество, компанія; 2) компанія' [Гр. II, 324]. Для західних говірок, як свідчить словник Желехівського, звичними були так само *компанія* 'Compagnie; Gesellschaft, Kameradschaft, Partie' [Ж. 1886 I, 362] та *кумпанія* 'Compagnie, Sippenschaft, Gesellschaft' [Ж. 1886 I, 389], ця форма, найпевніше, виказує вплив польської мови [Вр. 251]. Желехівський як варіант подає форму *кунпанія*, вилучену з тексту Г. Квітки-Основ'яненка [Ж. 1886 I, 383], тобто східноукраїнську. Як розуміємо, говорити про вияв асиміляції *кумпанія* > *кунпанія* нема жодних підстав, оскільки форма *кунпанія* постала в північно-східних говірках унаслідок закономірного переходу в початковому складі голо-сного *о* в *у*, напр.: *команда* ~ *куманда* [Сл. Кв. Осн. II, 19], *комедия* ~ *кумедия* [Сл. Кв. Осн. II, 50]. Зміна *конпанія* ~ *кунпанія* відбулася, очевидно, ще перед XIX ст. тому що тексти Г. Квітки-Основ'яненка фіксують уже паралельне функціонування різних з походження форм розгляданого іменника: *кунпанія* (11 фіксацій) ~ *кумпанія* (1 фіксація) [Сл. Кв. Осн. II, 51]. Для Бориса Грінченка основною є форма *кумпанія*, а *кунпанія* – вторинною, пор. *кунпанія* = *кумпанія* [Гр. II, 325]. На території Нижньої Наддніпрянщини побутує конструкція *водит' кóмпу* 'приятелювати, дружити' [СГНН 2, 196], другий

елемент якої, безсумнівно, постав шляхом усічення іменника *компанія*.

Номен *кўпóл* ‘опукле покриття будівлі, баня’ [ЕСУМ 3, 148] відомий в українській та російській мовах від кінця XVIII ст., пор.: *Еродій всегда на вышших мѣстах – на шпичах и на куполах гнѣздится, будто предводитель протчим птицам* [Ск. 1781, 271], іменник *кўпол* “у російській мові від XVIII ст. У словниках – від 1780 р.” [Черных I, 455]. Здається очевидним, що до північно-східних говірок української мови цей іменник занесено з російської мови *кўпол* ‘сводь, наружность круглаго свода’ [Д. II, 220].

В українській мові під кінець XIX ст. вживані форми іменника *кўпол* зі вставними (?) сонорними *-м-* / *-н-*, напр.: *кўмпол s. купóл* [Ж. I 1886, 389], на жаль, без паспортизації, наголос на першому складі свідчить, поза всякий сумнів, про східноукраїнське походження цього іменника в розгляданому словнику, а статті *купóл* з наголошеним останнім голосним у цій праці нема. На території сучасних говірок Нижньої Наддніпряниці у цей же час функціонував іменник зі вставним (?) приголосним *-н-*: *Бачили мы и канистасъ, той, шо въ запорожськой церкви стоявъ; винъ тежъ высокой-высокой бувъ, ажь пидъ самый кунпуль* [Эварницкий 1888 II, 199; СГНН 2, 229]. Нині в розгляданих говірках побутують обидві форми *кўмпал* та *кўнпал* ‘купол, баня’ [СГНН 2, 229], проте з огляду на діалектну заміну в цих говірках сонорного *-м-* сонорним *-н-* у сполуках з різними приголосними, наприклад, у середині слова: *ánба* ‘капут, амба’ [СГНН 1, 50], *кánбула* ‘1) риба камбала; 2) сліпа на одне око людина’ [СГНН 2 145], *канпóт* ‘компот’ [СГНН 2 146], *канпрéс* ‘компрес’ [СГНН 2 146], *данкрат* ‘домкрат’ [СГНН 1, 261], на кінці слова: *парóн* ‘паром’ [СГНН 3, 75], важко ствердити напевно, яка форма була тут первинною.

Власне, іменник *кўмпол* можемо витлумачити або як форму зі вставним сонорним приголосним (хоча фонетична причина появи тут вставного сонорного, здається, не зовсім зрозуміла), або, ймовірноше, як форму, що постала внаслідок аналогії до, наприклад, іменника(-ків?) *кумпанія* / *кунпанія* (?).

Північно-східноукраїнський арготизм *кўмпол* ‘голова’ [Горбач 1993, 134–135, 243] виник, що очевидно, шляхом пересмислення семантики форми іменника *кўмпол* ‘купол, баня’,

пор. цей українізм у російській мові *кумпол* ‘голова’ (давніші форми *кумпол*, *компол*) [ТСРС, 196], ще білоруське *кóмпал* ‘галава’ [ЕСБМ 5, 94].

У говірках Нижньої Наддніпрянщини побутує й іменник *ánгрус* ‘агрус’ [СГНН 1, 50], пор. давнішу форму слобожанських говірок *áкгрусъ* / *áгрусъ* ‘крыжовникъ’ [Павловський 1826, 96]; поява сонорного *-н-* обумовлена тут, скоріше за все, потребою складового гармонізму сполуки голосного з приголосним(и), пор. *án-ба*, але *á-грус* / *áг-рус*.

Горбач 1993	<i>Горбач О.</i> Зібрані статті. І. Арго на Україні. Мюнхен. 1993.
Гр.	<i>Грінченко Б.</i> Словарь української мови. Надрук. з видання 1907–1909 рр. фотомеханічним способом. Т. 1–4. К. 1958.
ГСБМ	Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Мн. Вып. 1–21. 1982–2002.
Д.	<i>Даль В.</i> Толковый словарь живого великорусского языка. Т. I–IV. М. 1956.
ДНРМ	Ділова і народно-розмовна мова XVII ст.: Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України / Підгот. до вид. В.А. Передриєнко. К. 1976.
Драгоманов 1876	Малорусские народные предания и рассказы. Свод Михаила Драгоманова. К. 1876.
ЕСУМ	Етимологічний словник української мови: у 7 т. Т. 1–6. К. 1982–2012.
Ж.	<i>Желєхівський Є., Недільський С.</i> Малорусько-німецький словник. Т. I–II. Львів. 1886.
ЛРК	Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. (Збірник актових документів) / Підгот. до вид. О.М. Маштабей та ін. К. 1986.
Павловський 1826	<i>Бучко Д.Г.</i> “Словарь малороссійскаго нарѣчія” О. Павловського / З історії української мови: До 150-річчя “Грамматики” О. Павловського. К. 1972.
Пирят. 1683–1740	Книги третие мѣские Ператинские // Стороженки. Фамильный архив. Т. 6. К. 1908.
Радив.	<i>Крекотень В.І.</i> Оповідання Антонія Радивилівського. З історії української новелістики XVII ст. К. 1983.
СГНН	<i>Чабаненко В.А.</i> Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. Запоріжжя. Т. 1–4. 1992.
Ск.	<i>Сковорода Г.</i> Повне зібрання творів: у 2 т. Т.1. К. 1973.

Сл. Кв. Осн.	Словник творів Г. Квітки-Основ'яненка: у 3 т. Т. 1–3. Харків. 1978–1979.
СУМ XVI – п. п. XVII	Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Вип. 1–12, 14. Львів. 1994–2008.
ТСРС	<i>Елистратов В.С.</i> Толковый словарь русского сленга. М. 2007.
Черных	<i>Черных П.Я.</i> Историко-этимологический словарь современного русского языка: в 2 т. Т. I–II. М. 1999.
Эварницкий 1888	<i>Эварницкий Д.И.</i> Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Т. 1–2. СПб. 1888.
ЭСБМ	Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. 1–10. Мн. 1978–2010.
Br.	<i>Brückner A.</i> Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków. 1927.

FROM THE OBSERVATIONS OF THE INSERTED SONANTS IN THE DIALECTS BY LOWER REACHES OF THE DNIEMRO

The thesis deals with a description of the inserted sonants in the dialects by lower reaches of the Dniepro. The analyzed material makes it possible to determine the time of the beginning of the permanent phonetic development in the 17th century.

Лексика живої природи східнослобожанських говірок у контексті міждіалектної взаємодії

Розглянемо лексику живої природи східнослобожанських говірок з погляду міждіалектної взаємодії з метою виявлення паралелей для номенів, зафіксованих у говірках цього терену, та в говорах усіх трьох наріч української мови.

Фактичним матеріалом дослідження є власні записи авторки, зібрані експедиційним методом у 60 населених пунктах Луганської області, та діалектні словники.

В умовах міждіалектних контактів і різномовного спілкування специфічні для діалектної мови лексеми поступово зникають [2, 9], що зумовлює зменшення диференціації діалектного лексичного складу [6, 112] та наближення його до літературної мови [5, 5; 2, 9]. 51 зоономен, який було зафіксовано у східнослобожанських говірках, має продовження в інших діалектних континуумах, що дозволяє виділити такі паралелі: 1) східнослобожансько-полісько-південно-західні; 2) східнослобожансько-поліські; 3) східнослобожансько-південно-західні.

Паралелі першої групи репрезентують 9 лексем (17,65%): *вепир* 'дикий кабан' [Білк, Дем'ян; 1, I, 49; 7, 34; 10, 36]; *веприк* 'дикий кабан' [Підг; 1, I, 49; 7, 34; 10, 36]; *вош* 'воша' [Старб, Чмир; 1, I, 74; 10, 41; 13, I, 202]; *за^озул'ка* 'сонечко семикрапкове' [Хв, Шульг; 3, 41; 7, 73; 8, I, 270; 11, 131]; *кан'а* 'шуліка чорний' [Білк; 3, 51; 7, 88; 8, I, 338; 9, 75; 14 136]; *куна* 'куниця' [Білк, Новоник; 1, I, 268; 8, I, 334]; *лис* 'самець лисиці звичайної' [Білов, Гар, Гор, Дем'ян, Євс, Кол, Кррч, Мик, Мус, Можн, Новопск, Осин, Парн, Піск, Риб'ян, Руд, Семик, Сич, Старб, Тр, Хв, Чмир, Шульг; 1, I, 279; 8, I, 410]; *медв'ід* 'ведмідь бурий' [Берез, Білк, Білов, Бунч, Гар, Заайд, Зак, Євс, Кон, Кррч, Мус, Осин, Парн, Сват, Сич, Степ, Стріл, Тан, Тремб, Хв, Чмир, Шульг; 3, 121; 4, 125; 7, 112; 8, I, 435; 9, 100; 10, 170]; *миш* 'миша хатня' [Крріч, Можн, Новопск, Руд; 1, I, 257; 4, 126; 7, 114; 10, 173].

У другій групі паралелі утворюють 28 номенів (50,90%): *божа короўка* 'сонечко семикрапкове' [Гар, Новоол, Піск, Сич; 4, 34]; *гайстер* 'лелека білий (чорногуз)' [Біллуц; 4, 52]; *крижак*

‘самець дикої качки’ [Бонд, Круп, Марк; 4, 106]; *к'р'ач'ка* ‘самиця дикої качки’ [Коч-Роз, Гор; 4, 106]; *бор'суч'ка* ‘самиця борсука звичайного’ [Білк, Кон, Кррч, Осин; 1, I, 28]; *бор'суч'иха* ‘самиця борсука звичайного’ [Мик, Можн, Руд, Ряб, Сват, Старб; 1, I, 28]; *ве^дмижсixa* ‘самиця ведмедя бурого’ [Куз, Кур, Ман, Піск; 1, I, 55]; *видер* ‘самець видри’ [Євс, Можн; 1, I, 55]; *воу'ч'иха* ‘самиця вовка’ [Біллуц, Гонч, Коч, Куз, Можн, Мус, НижД, Новоник, Новоол, Райг, Сват, Старб, Тр; 1, I, 68]; *гусе^н'* ‘гусениця’ [Біллуц, Бул, Гар, Євс, Заайд, Кам, Ман, Можн, Мус, Новоол-ка, Семик, Степ, Тан, Трємб, Хв, Чмир, Шульг; 1, I, 114]; *др'ік* ‘овод підшкірний бичачий’ [Новоник, Парн, Старб; 1, I, 243]; *йїжа'ч'иха* ‘самиця їжака звичайного’ [Байд, Бунч, Гар, Кам, Кол, Коч-Роз, Кур, Лозов, Мик, Мус, Новоол-ка, Новопск, Осин, Піск, Риб'ян, Старб; 1, I, 200]; *йїожик* ‘самець їжака звичайного’ [Берез, Білк, Біллуц, Дем'ян, Заайд, Зак, Кон, Куз, Можн, Мус, Новоник, Сват, Сич, Степ, Стріл, Тан, Трємб; 1, I, 201]; *йїожсixa* ‘самиця їжака звичайного’ [Берез, Можн, Руд, Кррч; 1, I, 201]; *зайац'* ‘заець-русак’ [Бонд, Кон, Круп, Марк, Тр, Хв, Шульг; 1, I, 187]; *каба'ниха* ‘самиця дикого кабана’ [Лозов, Старб; 1, I, 202]; *к'вака* ‘жаба’ [Дем'ян, Ман; 1, I, 215]; *ко'за* ‘самиця сарни звичайної’ [Євс, Мик, Парн, Риб'ян, Ряб, Хв; 1, I, 232]; *ко'з'ол* ‘самець сарни звичайної’ [Євс, Мик, Парн, Риб'ян, Ряб; 1, I, 234]; *жавор'їнка* ‘самиця жайворонка польового’ [Гарм, Новопск; 1, I, 152]; *куро'патка* ‘самиця куріпки сірої’ [Байд, Берез, Білк, Білов, Гонч, Заайд, Зак, Кон, Коч, Коч-Роз, Куз, Лозов, Н-Дув, Можн, Мус, Новоник, Райг, Сват, Сич, Старб, Стріл, Семик, Тан, Тр, Чмир; 1, I, 271]; *лет'ач'а миш* ‘кажан’ [Руд, Новопск; 1, I, 181]; *норка* ‘нориця звичайна’ [Берез, Бунч, Євс, Коч, Куз, Мик, Новоол, Руд, Тр, Чмир; 1, I, 350]; *пол'їўка* ‘полівка звичайна’ [Байд, Гар, Лозов; 1, II, 66]; *стрико'за* ‘бабка’ [Семик, Сич; 1, II, 279]; *тараган* ‘тарган’ [Білов, Бонд, Дем'ян, Кам, Круп, Кур, Ман, Марк, Мус, Риб'ян, Стріл, Семик, Старб, Тр; 1, II, 192]; *те^ттера* ‘тетерев’ [Кол, Коч-Роз, Кур, Сват, Сич, Старб, Чмир; 1, II, 197]; *те^тторка* ‘самиця тетерева’ [Кам; 1, II, 197].

Третю групу представлено 14 лексемами (27,45%): *голо'ван* ‘головень’ [Риб'ян, Семик; 9, 33]; *гому'р* ‘глухар’ [Ман; 3, 54]; *довбач* ‘дятел’ [Руд; 9, 49]; *ко'мар* ‘комар’ [Байд, Біллуц, Вин, Гонч, Гор, Дем'ян, Євс, Заайд, Кар-С, Кам, Криз, Кррч, Кур, Литв, Лозов, Ман, Мик, Можн, Мус, НижД, Новоол, Новоол-ка, Новоник, Підг, Ряб, Семик, Сич, Степ, Стріл, Тр, Тан, Трємб,

Хв, Чмир, Шульг; 7, 97]; *ми¹ш¹ета* ‘маля миші хатньої’ [Кур; 7, 114]; *маїс¹кїй жуц* ‘хрущ травневий’ [Демян, Підг, Семик; 3, 118]; *п¹іс¹кар¹* ‘пічкур’ [Байд, Біллуц, Дем’ян, Заайд, Лозов, Мик, НижД, Новоник, Новоол-ка, Півн, Степ, Тан, Тремб; 9, 138]; *одут* ‘одуд’ [Байд, Лозов; 9, 124]; *ц¹їсарка* ‘самиця куріпки сірої’ [Біллуц, Степ, Тремб; 7, 181]; *бор¹с¹ук* ‘борсук звичайний’ [Новоник; 8, I, 67]; *голуб¹їа* ‘маля голуба’ [Берез, Білк, Бунч, Гар, Гор, Зак, Кар-С, Круп Литв, Ман, Марк, Новопск, Осин, Півн, Риб’ян, Руд, Семик, Старб, Хв, Чмир, Шульг; 8, I, 182]; *кол¹уч¹ка* ‘їжак звичайний’ [Байд, Лозов; 8, I, 389]; *овод* ‘гедзь’ [Байд, Кол, Лозов, Старб, Стріл; 8, II, 13]; *павук* ‘павук’ [Байд, Гар, Євс, Кон, Куз, Лозов, Ман, Чмир; 8, II, 45].

Отже, давність виникнення лексем на позначення об’єктів живої природи в українських східнословобожанських говірках підтверджено спільними лексичними паралелями, які виявлено в говірках усіх трьох наріч. Найбільшу групу становлять східнословобожансько-поліські паралелі (28 номенів – 50, 90%), що свідчить про активні процеси міждіалектної взаємодії.

1. Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок: у 2 т. Луцьк. 2000. Т. 1–2.
2. Глуховцева К.Д. Лінгвістичний атлас лексики народного побуту українських східнословобожанських говірок. Луганськ. 2003.
3. Гуцульські говірки: короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. Львів. 1997.
4. Лисенко П.С. Словник поліських говорів. К. 1972.
5. Мартинова Г.І. Подільсько-середньонаддніпряньська діалектна межа (за даними побутової лексики Правобережної Черкащини): автореф. дис. ... канд. філол. наук. К. 1993.
6. Матвіас І.Г. Українська мова та її говори. К. 1998.
7. Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березови. Львів. 2008.
8. Ониськевич М.Й. Словник бойківських говірок: у 2 т. К. 1984. Т. 1–2.
9. Піпаш Ю.О., Галас Б.К. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського р-ну Закарпатської області). Ужгород. 2005.
10. Сабодош І.В. Словник закарпатської говірки села Сокирниць Хустського р-ну. Ужгород. 2008.
11. Словник буковинських говірок / За ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці. 2005.
12. Східнословобожанські українські говірки: наук.-навч. посіб. / За ред. П.Ю. Гриценка. Ч. II. Луганськ. 2002.
13. Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: у 4 т. Запоріжжя. 1992. Т. 1–4.
14. Шило Г. Наддністрянський регіональний словник. Львів. 2008.

Список населених пунктів

Байд – с. Байдівка Старобільського р-ну; Берез – с. Березівка Новопокровського р-ну; Білк – смт Білокуракине; Біллucz – смт Білолуцьк Новопокровського р-ну; Білов – смт Біловодськ; Бонд – с. Бондарівка Марківського р-ну; Бул – с. Булавінівка Новопокровського р-ну; Бунч – Бунчуківка Білокуракинського р-ну; Вин – с. Виноградне Марківського р-ну; Гар – с. Гармашівка Біловодського р-ну; Гонч – с. Гончарівка Сватівського р-ну; Гор – с. Городище Біловодського р-ну; Дем'ян – с. Дем'янівка Білокуракинського р-ну; Євс – с. Євсуг Біловодського р-ну; Заайд – с. Заайдарівка Новопокровського р-ну; Зак – с. Закотне Новопокровського р-ну; Кам – с. Кам'янка Старобільського р-ну; Кар-С – с. Караван-Солодкий Марківського р-ну; Кол – с. Коломийчиха Сватівського р-ну; Кон – с. Коноплянівка Білокуракинського р-ну; Коч – с. Коченове Троїцького р-ну; Коч-Роз – с. Кочине-Розпасіїва Білокуракинського р-ну; Криз – с. Кризьке Марківського р-ну; Кррч – с. Красноріченське Кременського р-ну; Круп – с. Крупчанське Марківського р-ну; Куз – с. Куземівка Сватівського р-ну; Кур – с. Курячівка Марківського р-ну; Литв – с. Литвинівка Біловодського р-ну; Лозов – с. Лозовівка Старобільського р-ну; Ман – с. Маньківка Сватівського р-ну; Марк – смт Марківка; Мик – смт Микільське Міловського р-ну; Можн – с. Можняківка Новопокровського р-ну; Мус – с. Мусіївка Міловського р-ну; НижД – с. Нижня Дуванка Сватівського р-ну; Новоник – с. Новониканорівка Сватівського р-ну; Новоол – с. Новоолександрівка Троїцького р-ну; Новоол-ка – с. Новоолександрівка Кременського р-ну; Новопск – смт Новопсков; Осин – с. Осинове Новопокровського р-ну; Парн – с. Парневе Біловодського р-ну; Півн – с. Півнівка Міловського р-ну; Підг – с. Підгорівка Старобільського р-ну; Піск – с. Піски Новопокровського р-ну; Райг – с. Райгородка Сватівського р-ну; Риб'ян – с. Риб'янцево Новопокровського р-ну; Руд – с. Рудівка Сватівського р-ну; Ряб – хут. Рябівка Кременського р-ну; Сват – смт Сватове; Семик – с. Семикозівка Біловодського р-ну; Сич – с. Сичанське Марківського р-ну; Старб – м. Старобільськ; Степ – с. Степне Новопокровського р-ну; Стріл – с. Стрільцівка Міловського р-ну; Тан – с. Танюшівка Новопокровського р-ну; Тр – смт Троїцьке; Тремб – с. Трембачево Новопокровського р-ну; Хв – с. Хворостянівка Старобільського р-ну; Чмир – с. Чмирівка Старобільського р-ну; Шульг – с. Шульгинка Старобільського р-ну.

VOCABULARY OF LIVING NATURE OF THE EAST SLOBODA DIALECTS IN CONTEXT OF INTERACTION BETWEEN DIALECTS

The thesis analyzes the vocabulary of nature of the East Sloboda dialects in the context of interaction between dialects; zoonominae that have their continuation in other dialects of Ukrainian language was revealed and recorded.

Лексика харчування в діалектному тексті

Харчування як особливий елемент існування людини завжди привертало увагу етнографів, лінгвістів, оскільки в ньому можна простежити матеріальну й духовну культуру людства, виявити соціально-економічні умови, спадковість поколінь, споконвічні міжетнічні зв'язки.

Актуальність розвідки зумовлено відсутністю комплексного опису лексики харчування в межах новостворених українських східнословобожанських говірок, які залишаються сьогодні ще маловивченими. Матеріалами дослідження є записи діалектного мовлення, зібрані в селах Східної Слобожанщини протягом 2009 – 2012 рр.

Цінним джерелом для аналізу говіркового мовлення є діалектний текст, який містить якнайповнішу інформацію, що цікавить діалектолога. На особливій важливості роботи саме з діалектними текстами наголошують сучасні науковці. Так, Г. Мартинова в передмові до збірника діалектних текстів Західної Полтавщини зазначає: “Системний опис вимагає не тільки нового фактичного матеріалу, зібраного за спеціальною програмою, але й здійснення суцільного аналізу діалектних текстів як цілості щодо фіксації в них усіх особливостей говірки – і типових, що мають регулярний вплив, і спорадичних, для яких характерна своєрідна ареальна поведінка. Великі діалектні тексти є об'єктивним джерелом вивчення акцентуаційного, фонологічного, фонетичного, морфологічного та синтаксичного рівнів мови, дають змогу засвідчити діалектне явище в системі й простежити всі закономірності його функціонування” [5, 5–6]. Дослідники східнословобожанських говірок К. Глуховцева та А. Грек наголошують, що за допомогою діалектних текстів можна реконструювати окремі елементи або фрагменти народної культури [4, 77]. І. Романина розглядає діалектний текст як унікальне джерело мовної інформації, в якому функціонують усі елементи діалектної системи: “Важливо, що він розкриває аспекти, які виходять за межі мовознавства, тому що діалектний текст – це життя, зафіксоване в мові” [10, 558].

Окремими виданнями опубліковано збірники діалектних текстів, які слугують матеріалами для діалектологічних, етно-

та соціолінгвістичних, історичних досліджень, стають у нагоді як навчально-методичні джерела для студентів-філологів, які вивчають курс “Українська діалектологія”. Це, зокрема, діалектні тексти говірок Чорнобильської зони [8], зібрані фахівцями відділу діалектології Інституту української мови НАН України, хрестоматія автохтонних текстів буковинських говірок [3], збірники діалектних текстів говірок Західної Полтавщини та Південної Київщини [5; 6], хрестоматії діалектних текстів східнослов'янських говірок [7; 11], записи діалектних текстів західнополіських, підляських говірок [1; 2] та ін.

Безперечною цінністю мають тексти, записані в обстеженому ареалі, у яких відображено фрагменти матеріального виробництва, архаїзованого на сучасному етапі, наприклад, способи виготовлення дріжджів у домашніх умовах: *хм'їл' же заготоу'л' айем / хм'їл' же су'хїї / проки'п'їу' хм'їл' / там у ч'авун'ї / ну тод'ї ч'авун'ї ж бу'ли / у' ч'авун'ї / остиг в'їн / а дрож':ї ж йес'т' у'їже ж / теп'лен'ке шоп бу'ло / те'пер т'ї дрож':ї намоч'їу' во'дич'кої теп'лен'коїу' / шоп во'ни роз'кисли / тод'ї ж туд'а хмел' проц'їди'у' хмел' / гет' 'в'ики'ну'у' / а туд'и ж дрож':ї вис'їу'ками заколо'ти'у' / оно п'їдо'їш'ло / п'їдо'їш'ло хара'шо / зби'у' йо'го / ш'ч'е раз п'їдо'їш'ло / і му'к'ич'ки ж тро'шки / о'собено л'їтом / ш'ч'е п'їдо'їш'ло / два ра'зи п'їд'би'у' йо'го / п'їдо'їш'ло / гус'то заколо'ти'у' вис'їу'койу' / на ч'е'р'дак / тошо на 'сонц'ї н'їз':а / а і у' хат'ї бу'ло / з'їмо'ї так і у' хат'ї / розосла'у' на р'ад'но / вис'ї'па'у' / дрож':ї / і хл'їб / а хл'їб вопи'ч'е / і у' хат'ї п'їяни'ї ходиш' // соби'є'рала це'ї хмел' по сат'ках // йо'го ше кла'дут' і у' го'лови / шоп с'палос' хара'шо // (записано від Половинки Тетяни Пилипівни, 1930 р. н., пенсіонерки, освіта – 6 класів, с. Зориківка Міловського р-ну Луганської обл.).*

В іншому тексті описано кроп'їтк'їй процес виготовлення бубликів у сільській печі: *ну бу'ло за'м'їс'ат' 'к'їсто / і о'то ш / ну / шоп же з'добне бу'ло / тро'шки ш там ч'ї 'маслич'ка / ч'ї ч'о'го / ну шоп же не' ол'їїї т'їки / і о'то ш то'д'ї за'м'їси'єш / і / то'ї / по'ка'ч' ай'єш о'так же 'к'їсто / а то'д'ї зл'їп'л' ай'єш / о'тут же кра'їки два ш т'ї о'так / у круг' / а то'д'ї ш 'кида'єш у кап'їа'ч'ону 'воду / шоп же ч'ут' проки'п'їли / а то'д'ї на о'то ш бу'у' нас та'к'її / ну йак нази'є'вали? / 'весло нази'є'вали / кла'дут' о'то на йо'го / і о'то ш на о'гон' / о'так же по'д'ержут' / в'їн при'є'с'малит' 'с'а / хоч' / при'є'жарит' 'с'а тро'шки / а то'д'ї*

на другий б'ік по'верни'єш / а то'д'і ш вит'а'гали і во'ни то'д'і ха'рош'і / хрум'т'ат' // (записано від Давиденко Марії Єгорівни, 1924 р. н., пенсіонерки, освіта – 5 класів, с. Варварівка Кременського р-ну Луганської обл.). Як бачимо, текст містить назву допоміжної, на сьогодні вже майже зниклої реалії, – кухонного начиння, за допомогою якого випікали страву (*весло*).

Цікавим прикладом є текст, який ілюструє один із випадків утвердження на території Східної Слобожанщини назви для першої рідкої страви, виготовленої на квасі (сироватці) з додаванням сметани: *окрошку* |робл'ат' // *нази'євали* |ран'ч'є' |холодний |борш'ч' // *в* |окрошку |й'айц'а |т'реба / ну |ко'лис' не |ро'били із |м'н'аса |окрошки / |й'айц'а / |кар'тошеч'ка / |тамеч'ка |ог'іроц'ок / то'д'і |ж |ото |квас / |сме'танка |йак |є / а |м'н'аса |ні|й'акого не' |клали / то |те'пер і |коўбаси і |м'н'аса // |от |йак |у нас |жи |л'отч'іки |бу'ли / во'ни |захо'т'іли |ш |окрошки / а |ми |н'і |мамка не' |зна / |шо |це |за |окрошка / |у нас |же не' |нази'євали |окрошкой |у / а |в'ін |пи'та / |во'йен: |її |же / |каже / |мама / |ви |мо- |же'те |с'д'єлат' |окрошку? / а |во'на |каже / |си'нок / а |йа не' |з'найу |йак |й'йї / |йа не' |бач'іла / а |борш'ч' |ми |ч'асто |ро'били / |но |ї нас |нази'євали |холодний |борш'ч' // а |в'ін |каже / а |што |в: |ас |н'є |д'єлайут? / а |мамка |сто'йала-|сто'йала / |каже / а |хто |зна? / |ти |ж |ска'жи |йак / |шо / а |то'д'і |їже |по'ч'ули / |шо |й'ого |й |окрошка |звут' / а |то |ї нас |холодний |борш'ч' |ка'зали і |їсе / |там |їсе |ж |туди |клали / |но |м'н'аса не' |клали / |так |то |їже |ми |їзнали / |йак |во'йен: |ї |бу'ли / |ото |л'отч'іки / |їзнали / |шо |окрошка і |шо |м'йасо |туди |кла'дут' // (записано від Давиденко Марії Єгорівни, 1924 р. н., пенсіонерки, освіта – 5 класів, с. Варварівка Кременського р-ну Луганської обл.).

Як бачимо, у наведених текстах інформанти доволі часто вживають слова із суфіксами суб'єктивної оцінки: *намо'ч'іў* *водич'кої* *теплен'койу*; *му'кич'ки* *ж* *т'рошки*; *теплен'ке* *шоп* *бу'ло*; *т'рошки* *ш* *там* *ч'і* *маслич'ка*; *кар'тошеч'ка*, *тамеч'ка* *ог'іроц'ок*; *сме'танка*. Дослідниця В. Леснова з цього приводу зауважує: "... зменшувально-пестливі суфікси є функціонально активними в діалектних текстах, у яких інформатор розповідає про власну хату, домашню худобу або продукти харчування, що підтверджують численні приклади. <...> Наявність меліоративних суфіксів у лексемах, що позначають побутові речі, продукти харчування та домашню худобу,

є свідченням однієї з характерних рис ментальності українців – у народі здавна шанували рідну домівку, з повагою ставилися до праці й поклонялися хлібові як живодайному джерелу всього сушого на землі” [9, 190–191].

Серед фонетичних рис, властивих східнословобжанським говіркам, в аналізованих текстах спостерігаємо вживання вставного [н] після [м]: *не робили із мн'асом окрошки; но мн'аса не к'лали* (при паралельному нормативному вживанні: *м'ясо ту'ди кла'дут*); перехід [т'] у [к']: *к'істо*; відсутність протези *в*: *на о'гон'*; відсутність африкат: *дрож'і*; систематичне вживання м'якого [ч']: *не бач'іла; ч'аву'ни; по'чули*; явище гіперичного акання: *ха'рош і, ха'рашо* та ін.

На лексичному рівні відзначаємо функціонування лексичних одиниць, поява яких спричинена впливом суміжних російських говірок: *особено* ‘особливо’, *ч'ер'дак* ‘горище’, *вопи'ч'е* ‘взагалі’, *с'д'елат* ‘зробити’, *н'е'д'елайут* ‘не роблять’.

Отже, тексти-описи – це надійний вербальний складник інформації про різноманітні діалектні явища окремо взятого діалектного континууму, які також слугують джерелом збереження інформації про духовну й матеріальну спадщину народу.

1. *Аркушин Г.* Голоси з Волинського Полісся. Луцьк. 2010.
2. *Аркушин Г.* Голоси з Підляшшя. Луцьк. 2007.
3. Буковинські говірки: хрестоматія діалектних текстів / Уклад. Руснак Н., Гуйванюк Н., Бузинська В. Чернівці. 2006.
4. *Глуховцева К.Д., Грек А.Г.* Діалектний текст як джерело реконструкції історії етносу та народної культури // Вісн. Луган. держ. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка. Філологічні науки. 1999. № 7.
5. Говірки Західної Полтавщини: зб. діалект. текстів / Упоряд. Г.І. Мартинова. Черкаси. 2012.
6. Говірки Південної Київщини: зб. діалект. текстів / Упоряд. Г.І. Мартинова. Черкаси. 2008.
7. Говірки Східної Слобожанщини: зб. діалект. текстів / Упоряд. В.В. Леснова; за заг. ред. П.Ю. Гриценка. Луганськ. 2013.
8. Говірки Чорнобильської зони: тексти / Упоряд. П.Ю. Гриценко та ін. К. 1996.
9. *Леснова В.* Словотвірні засоби вираження оцінних значень в українському діалектному мовленні // Лінгвістичні студії: зб. наук. пр. / наук. ред. А.П. Загнітко. – Донецьк. 2012. Вип. 24.
10. *Романина І.* Діалектні тексти про чуда з Наддністрянщини // Діалектологічні студії. 9: Запозичення та інтерференція / Відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів. 2010.

11. Українські східнослобожанські говірки: сучасні діалектні тексти: навч. посіб. / За ред. К.Д. Глуховцевої. Луганськ. 2011.

VOCABULARY OF CATERING IN DIALECTAL TEXT

The importance of a complex examination of the vocabulary of the local territorial dialects based on the examples of the use of such a factual material as a dialectal text, is in the center of attention of the thesis. The author analyzes the texts that deal with the lexis of catering recorded in field conditions on the territory of the Ukrainian East Sloboda patios.

Специфіка системності формул ввічливості буковинців

Мовний етикет, зберігаючи традиційну структуру етикетних висловів, не є закритою системою, бо йому властива динаміка й гнучкість. Як відомо, частина формул мовного етикету поступово архаїзується. Сьогодні не часто можна почути такі відомі вислови, що колись були широко вживані: *З неділею будьте! Добридосвіток! Добривечір у вашій хаті! Бог на поміч! Щоб легко почалось та вдало скінчилося! Дай Боже і вам у час добрий! Иди з Богом!* та багато інших.

Своєрідна система конструкцій мовленнєвого етикету фіксована і в народному мовленні. Говірки Буковини належать до одного з найархаїчніших мовних виявів України. На теренах Північної Буковини функціонує південно-західне наріччя української мови, представлене трьома типами говірок: буковинськими, гуцульськими та подільськими. За твердженнями К. Германа, буковинські говірки мають чотири різновиди: буковинсько-надпрутські, буковинські з деякими рисами гуцульських, буковинські з деякими рисами наддністрянських говірок та буковинські з деякими рисами подільських говірок [5, 356]. Кожен тип говірок цього регіону відрізняється своїми не тільки фонетико-граматичними особливостями, а й представленням повною мірою всіх тих комунікативно-семантичних різновидів конструкцій мовленнєвого етикету, які властиві й сучасній українській мові (формули привітання, звертання, подяки, прохання, вибачення, побажання, прощання тощо), функціонування яких має певну специфіку.

Системний аналіз конструкцій мовленнєвого етикету за структурою повинен здійснюватися за певним визначенням. Вдалим, на нашу думку, є їх поділ за структурними типами, запропонований О. Іваночко, оскільки вони безпосередньо пов'язані зі зв'язним мовленням: 1) нечленовані речення (слова-речення); 2) прості речення; 3) компоненти простих ускладнених речень; 4) компоненти складних речень [6, 270].

Вітання – один із найважливіших знаків мовленнєвого етикету. З вітання розпочинається спілкування. Існує чима-

ло слів вітання, які супроводжують посмішкою та потиском руки. Формули вітання тісно пов'язані з формулами побажання, оскільки найчастіше ми не лише вітаємось, але й проявляємо інтерес, підтримуємо стосунки й контакти. Прийшовши в гості, передусім вітають господиню, потім господаря, інших жінок і чоловіків у порядку, в якому вони сидять. Під час вибору вітальної формули потрібно зважити на час спілкування: ранок, день чи вечір.

У буковинських говірках фіксованими формами нечленованих речень є різноманітні формули **привітання** та **прощання**: “Добрий день” (“Доброго дня”), “Добридень”, “Доброго здоров'я”, “Здорові будьте”, “Добрий ранок”, “Добри вечір”, “Добраніч”, що можуть доповнюватись звертаннями у формі кличного відмінка, як-от: “Доб'ридень, Іво! Як будуть ти тати за мени, то ка'жи, шом зас'лаб” (с. Волошкове Сок.). “Доб'раніч, 'мамо! Я поп'рос'у, шоб ма'туша зайш'ли до вас” (с. Зелений Гай Нов.).

Із традиційних формул **прощання** найуживанішими є вислови “*Прощайте!*”, “*Будьте здорові!*”, “*Ходіть здорові!*”, “*До побачення!*”, “*На все добре!*”, “*Надобраніч!*”, “*Спокійної (доброї) ночі!*”, “*До зустрічі!*”, “*Бувай здоровий!*”, “*Бувайте здорові!*”, “*Хай береже Вас Бог!*”, “*Щасливо!*”, “*З Богом!*”. Напр.: “*Бу'вай здо'рова, моя 'мила, шо так 'файно ми л'у'била...*” (с. Луківці Глиб.), “*Надоб'раніч, 'г'іду, гай, бу'вайте здо'рові!*” (с. Михайлівка Глиб.), “*Щас'ливо то 'б'і! Ди'ви не запіз'ниси!*” (с. Рідківці Нов.), “*З 'Богом Вас, мої 'д'іти! Шо б у вас 'було все 'добре!*” (с. Ревне Кіцм.).

Наголосимо, що форми кличного відмінка однини в буковинських говірках мають закінчення **-о**, незважаючи на рід іменника й кінцевий приголосний основи: *Ка'лино, 'сестро, 'мамо, с'таросто, ку'мо (кумц'о), 'Варц'о, 'Гларц'о* (від *Гларія*). Напр.: “*Ну, али й су'с'іда маю, Ка'лино, перева'лив та'ку 'файну 'гуску*” (с. Ст. Жадова Стор.). “*Г'ларц'о, ти шо си'диши там, ану йди до нас?*” (с. Васловівці Заст.).

У буковинських говірках із деякими рисами гуцульських найбільшою традиційністю відзначаються привітання у формах “*Славайсу!*” (“*Слава Ісусу!*”) – “*Навіки!*” (“*Слава навіки!*”, “*Навіки слава!*”). Порівн.: “*Славайсу, Марі!*” – “*Навіки, Штефане!*” (с. Сергії Пут.).

Під час найбільших релігійних свят співрозмовники вітаються особливими вітальними висловами: “*Христос Воскрес!*” – “*Воістину Воскрес!*” (на Великдень); “*Христос рождається!*” – “*Славимо його!*”, “*З Різдом Христовим!*” (на Святвечір, Різдво).

Різноманітністю та варіантністю форм характеризуються **звертання**. У буковинських говірках із деякими рисами гуцульських здебільшого фіксованими є скорочені форми кличного відмінка, де усічено кінець слова власних імен (апокопа): *Ка'ли* (*Ка'лино*), *Па'ра* (*Па'раско*), *Кате'ри* (*Кате'рино*), *Вар'ва* (*Вар'варо*). Ця риса поширена й на інші імена: *Нико* (*Нико'лаю*), *Іва* (*Г'ване*), *Йво* (*Й'воне*), *Дми* (*Дмитре*), *Пе* (*Петре*), *Ште'фа* (*Ште'фане*), *Ма'р'і*, *Га'ф'і*, *Одо'к'і* (*До'к'і*), *Со'ф'і* і под., де наголос на останньому складі. Порівн.: “*Іва, ди'ви я зла'пав на 'зазубиц' сома...*” (с. Черногузи Вижн.). “*Па'ра, ди'ви 'Надя за'вила 'файну 'фустку камін'цову* (голубувато-зелена)” (с. Луківці Вижн.). “*Ма'рі, шо то за нипос'лушний фли'к'віско, боро'ни 'Божил'!*” (с. Берегомет Вижн.). “*До'к'і, тв'ій ма'лий уже 'фл'оснувси у бо'лото – б'і'жи н'ідои'май!*” (с. Гаврилівці Кіцм.).

Серед звертань, у яких переважають здрібніло-пестливі форми власних імен чоловічого роду є такі, як: *Ва'сильку*, *Петрику*, *Й'ванку*, *Бог'данчику*, *Ан'тоську*, *То'доську* та ін. Напр.: “*Ти чо при'б'іг, То'дос'ку, уже 'п'ізно...*” (с. Валява Кіцм.); “*Й'ванку, ану 'коцай мою 'писанку!*” (с. Козиряни Кельм.).

В етиці спілкування простежується варіювання щодо вживання займенникових форм **ти** і **ви**. Поширеним звертанням до батька чи матері є звертання за допомогою форми **ти**, в говірках Північної Буковини побутує давня форма **ви**. Цей вияв етнічної традиції підкреслює пошану, повагу до своїх батьків як до людей старших за віком. Порівн.: “*Нен'у, ви змашка'рили її, шо во'на так 'плачи!*” (с. Старий Вовчинець Глиб.). “*Кумо, де ви назби'рали 'к'іл'ко го'р'іх'і'ю!*” (с. Ясени Стор.); “*Ма'тушо, 'дали 'мин'і 'доста 'добр'і рука'виц'і, шо не 'рвуц'и!*” (с. Горошівці Заст.); “*Мамо, а ви хо'к'іли, аби я 'вбрала ц'і ко'рал'і!*” (с. Шипинці Кіцм.).

Така форма збереглась і в звертанні дружини до чоловіка: “*Ви с'і'дайте 'істи, Ва'силю, я зва'рила борцу!*” (с. Кам'янка Глиб.). Варто також зауважити, що зазвичай до парубка, який

уже й сивий, – завжди звертаються на **ти**, лише після одруження підвищують його до титулування на **ви**, він стає вже газда.

Різноманітними семантичними відтінками відзначаються формули ввічливості, що супроводжують **запрошення, прохання** “*Просимо Вас!*”, “*Прошу Вас!*”, “*Ласкаво просимо!*”, “*Будемо раді Вас видіти!*”, “*Раді Вас видіти (стрічати) у нас!*”, “*Добре, що прийшли!*”, “*Раді Вам*”. Напр.: “*Просили мама й тато, і ми Вас просимо на весіле*” (с. Мамаївці Кіцм.); “*Будемо раді Вас видіти у себе вдома!*” (с. Бабин Кельм.); “*Добре, що прийшли! Заходіть у хату...*” (с. Зелений Гай Нов.). Щодо таких варіантів, як “*Ласкаво просимо!*” та “*Добре, що прийшли!*”, то, на нашу думку, за значенням вони є синонімічні. Останній варіант вживається у буковинських говірках, які межують з румунськими, що є своєрідною калькою (порівн. з рум. *Vine ați veniți!* – *Ласкаво просимо!*). Напр.: “*Добре шо прийшли, кум'нато, заход'іть у хату*” (с. Маморниця Глиб.); “*Доро'ген'к'і 'гост'і! 'Добре шо прийшли, лас'каво 'просимо, за'ход'те до' нашого 'дому*” (с. Турятка Глиб.).

Надзвичайною емоційністю характеризуються етикетні формули з лексемою “**Бог**” з метою побажання Божого здоров’я, допомоги, благословення в роботі “*Помагай Боже!*”, “*Боже помагай!*”, “*Бог на поміч!*”, “*Помагайбі Вам!*”, “*Помагай Біг Вам на все добре!*”, “*Щасти Біг при роботі*”, “*Дай Вам Боже здоровлячка!*”, “*Най Вам Бог заплатить за Ваше добре серце!*”, “*Най Господь воздасть за щедрість!*”. Як і формули подяки “*Спасибіг!*”, “*Спасибі, Боже!*”, “*Прости Біг*”, “*Бо да прости*”. Надзвичайною емоційністю характеризуються етикетні формули прохання “*На Бога!*”, “*Майте Бога в серці!*”, “*Богом прошу!*”, “*Богом Вас заклинаю!*”, “*На милість Божу!*”, “*Бійтесь Бога, скажіть!*”. Прощальні вислови зі словом *Бог*, як вираження найкращого побажання адресатові: “*З Богом!*”, “*Дай Боже в час добрий!*”, “*Най тебе Бог провадить (боронить)!*”, “*Ідіть з Богом!*”, “*Іди собі (іди собі) з Богом!*”, “*Ну, ідьте з Богом!*”.

Отже, у системі етикетних формул буковинських говірок відображено окремі індивідуальні особливості, в яких відбито вузьколокальні та архаїчні риси, а також загальнонародні тенденції.

1. *Богдан С.К.* Мовний етикет українців: традиції і сучасність. К. 1998.
2. Буковинські говірки: хрестоматія діалектних текстів / Укл. Руснак Н., Гуйванюк Н., Бузинська В. Чернівці. 2006.
3. *Герман К.Ф.* Українські говірки Північної Буковини в історичному та лінгвогеографічному аспекті: Фонетика, фонологія: монографія. Чернівці. 1995.
4. *Іваночко О.* Синтаксична природа конструкцій мовленнєвого етикету у творчій спадщині Юрія Федьковича // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць. Чернівці. 2000. Вип. 83.
5. Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці. 2005.

Список населених пунктів

Вижн. – Вижницький район Чернівецької області; Глиб. – Глибочкий район Чернівецької області; Заст. – Заставнівський район Чернівецької області; Кельм. – Кельменецький район Чернівецької області; Кіцм. – Кіцманський район Чернівецької області; Нов. – Новоселицький район Чернівецької області; Пут. – Путильський район Чернівецької області; Сок. – Сокирянський район Чернівецької області; Стор. – Сторожинецький район Чернівецької області; Хот. – Хотинський район Чернівецької області.

SPECIFICITY OF SYSTEM POLITENESS FORMULAS IN BUKOVYNA

The thesis presents the system of analysis designs in the North Bukovyna dialects which belong to one of the most archaic language features of Ukraine. Where each type of dialects of this region differs the not only phonetic-and-grammatical features and representation in a certain measure of all those communicatively-and-semantic versions of designs speech which are in the modern Ukrainian language which functioning represents original specificity.

Вариантность как черта диалектной системы болгарских переселенческих говоров

Проблема варианта и тождества слова остается одной из центральных проблем лексикологии. Варьирование слова в диалектах привлекало к себе внимание многих лингвистов [1; 3–4; 8]. Для современного языкознания характерно усиление внимания к изучению вариативности в языке как его универсального свойства [5, 65]. Вариативность присуща всем формам языка, в том числе и имеющим кодифицированную норму, письменную и устную. Однако в большей степени она проявляется в идиомах, которые лишены такой нормы и функционируют только устно, т.е. в диалектах.

По мнению Л.Э. Калнынь, для изучения вариативности в синхронном плане наиболее подходящим идиомом является диалект, который обладает еще одним свойством, это – контакты с другими идиомами, в которые вступает диалект, а также оценка говорящими своего языка в сравнении с другими идиомами, делающим его особенно подходящим объектом для изучения вариативности. Последняя может быть реакцией на определенную социолингвистическую ситуацию, а диалект является таким идиомом, в котором эта ситуация представлена в наиболее эксплицированном виде. Эти данные можно установить при обследовании диалекта и использовать их при объяснении фактов параллельного употребления единиц и их стратификации. Можно получить выводы о видах (типах) вариативности, провоцируемых разной языковой ситуацией. Другая сторона этого – сведения о тех элементах диалектной системы, которые не подвержены влиянию внешних факторов, а если варьироваться, то по причинам структурного порядка [5, 70–71].

В диалектной системе варианты образования наиболее продуктивны и многочисленны, чему способствуют несколько факторов: единственная для диалекта устная форма существования, специфика языковой нормы (стихийность, недостаточная осознанность, отсутствие кодификации), взаимодействие говоров с инодиалектным и иноязычным окружением, влияние

литературного языка и др. [6, 262]. Варианты могут различаться по идиолектам представителей разных возрастных групп.

Известно, что повышенная вариантность особенно характерна для говоров территорий позднего заселения. Особое место занимают говоры новой формации, к которым принадлежат и говоры болгарских этнических анклавов Украины, привлекающие пристальное внимание славистов и болгаристов [7]. В течение почти двухсот лет они развивались изолировано от говоров метрополии и избежали нивелирующего диалектные черты влияния литературного языка. Сформированные из неоднородных диалектных элементов, новообразованные говоры являются разнотипными, разносистемными в своей генетической основе, поэтому неоднократно становились объектом лингвистических исследований. Сведения этих говоров дают ценный материал для разработки общетеоретических проблем варьирования на всех уровнях языковой стратификации – фонетическом, морфологическом, лексическом.

В диалектологических исследованиях всегда явно или неявно осуществляется сравнение; при этом сравниваются обычно близкородственные системы – говоры одного языка друг с другом или с литературным языком. Сравнение любых объектов производится по каким-то признакам. Задача данной статьи – обратить внимание на вопросы, связанные с вариантностью слова в диалектной системе болгарского переселенческого говора мешанного типа.

Говор с. Заря (*Камчик*) впервые был описан по результатам экспедиций в 1949 г.; констатировалось функционирование в селе двух говоров – южного балканского и фракийского. Отмечено, что современный зарянский говор сложился из нескольких диалектов, поскольку говор формировался из разных структурно отличающихся источников, что отразилось на его современном состоянии. Охарактеризованы основные фонетические, морфологические и лексические черты этого говора [2].

Рассматриваемые варианты слова функционируют, как и варианты слова литературного языка, в пределах одной системы, которую представляет собой зарянский говор – уникальная смесь различных языковых явлений, характерных для отдельных болгарских диалектов. Поэтому, почти каждая грамматическая категория или часть речи отражает различные диалектные

особенности. Вследствие чего в говоре создалась своеобразная дублетность различных однозначных языковых форм.

К фонематическим вариантам слова относим: а) лексемы различающиеся гласными фонемами (в сильной позиции, на месте стб. *ý*): *м'ес'ац // м'есиц, в'ер'ан // в'ер'ен // в'ар'ен, б'ели // б'али, гул'еми // гул'ами, л'ет'ен // л'ат'ен // л'ат'ан, ц'ели // ц'али, п'есни // п'асни, р'етки // р'атки, с'ед'енки // с'ед'анки, т'ес'ен // т'ас'ан, жил'езни // жил'азни* и др.; б) вариантные лексемы с наличием // отсутствием чередования *к ~ ц*: *мустаки // мустаци, раки // раци*; в) вариантные лексемы различающиеся гласными *'а – е* в конце слова у имен, наречий и числительных: *дв'а // дв'е, дубр'а // дубр'е, кул'н'а // кул'н'е, рамин'а // рамин'е* и др.

К акцентологическим вариантам относим лексемы *жини́, дъскѝ // жѣни, дъски*, тождественные в плане содержания, имеющие одинаковый фонемный состав, но различающиеся местом ударения.

К фонеморфологическим вариантам относим прилагательные *женѝки, биулѝки, туѝки, хорѝки* (в речи жителей самого старшего поколения – 60–80 лет) // *женски, биулски, турски, хорски* и местоимения *ниѝан // ниѝна: // ниѝин* ед. ч. и мн.ч. 3 л., ж. р. – *ниѝни // ниѝни*.

В говоре форма простого будущего времени образуется с помощью частиц *ша (шъ)* и *жа: ша митем, шъ мита, ша карам, жа зема, жа си ида*. Часто в речи жителей старше 60-ти лет употребляется частица *жъ*. Поливариантность частицы *ще*, как в прошлом, так и сегодня, одно из ярких доказательств отсутствия единности говора. Эти варианты характеризуют различные диалекты метрополии, где имеют еще большее разнообразие вариантов – *ште, ше, че, же, к'е, к'у* и др.

Морфологическими вариантами в говоре являются односложные имена мужского рода, образующие множественное число с помощью флексий *-уй* и *-ови*: *попуй, доруй, столуй, олуй, цобуй, ножуй, сноуй // пупови, дурови, стулови, улови, цубови, нужови, снупови*.

К словообразовательным вариантам относим однокоренные лексемы, различающиеся словообразовательными аффиксами. Это, как правило, заимствованные варианты – русизмы, напр.: *п'еч'онка // п'ечен', партниѝа // партнойка* и др.

В говоре функционирует большое количество лексических вариантов. Среди них можно выделить несколько разновидностей:

1) лексические дублеты (диал. // заимст.), связанные с возрастной дифференциацией: *маймуна* // *убиз'ана*, *таралеш* // *ежик*, *градинка* // *палисадник*, *джурап* // *насок* // *карпетка*, *буйа* // *краска*, *вапцоом* // *крас'авам*, *чиис* // *приданайе*, *хагъл* // *сарай*, *таван* // *паталок*, *вапцоот* // *крас'ават*, *имиш* // *сладусти*, *алтъни* // *золуту*, *башка* // *чутура* // *глава*, *канига* // *бумага*, *буйа* // *краска*, *самун* // *буханка*, *паница* // *тар'елка*, *хил'ади* // *тис'ачи*, *штерка* // *дъштер'а* // *дочка*, *цигарка* // *пипироска*, *мреша* // *парахуда* и др.;

2) неоднозначные варианты лексем, связанные с диалектной дифференциацией (балк. // фрак.): *хуртувам* // *приказвам* // *приказо:м*, *штерка* // *дъштер'а* // *дочка* // *штерка*, *ч'арница* // *дуда*, *манхун* // *гага*, *упашка* // *куйрук*, *птичка* // *штичи* // *ствичи*, *маниста* // *синци*, *зас'ада* // *зайд'о*, *калпак* // *шапка*, *бат'оо* // *бул'чица* // *скакарца*, *буталка* // *буталачи* и др.

Проведенный анализ материала позволяет утверждать, что обилие вариантов в диалектной речи – одно из важных свидетельств неравномерности развития языка. Неоднородные диалектные системы болгарских переселенческих говоров, с одной стороны, сохранили различные архаизмы, а с другой стороны, развили большое количество новообразований, обогатились появлением не только моносистемных, но и иносистемных вариантов.

1. *Баранникова Л.И.* О вариантных единицах диалектных систем // Проблемы истории и диалектологии славянских языков. М. 1971.

2. *Георгиева С.И.* Болгарська переселенська говірка мішаного типу: стан і етапи формування: автореф. дис. ... канд. філол. наук. К. 2006.

3. *Гриценко П.Ю.* Ареальные вариации лексики. К. 1990.

4. *Иваницкая Е.Н.* Морфологические варианты слов в говоре // Вопросы языкознания и русского языка. М. 1969.

5. *Калынь Л.Э.* К проблеме изучения вариативности в диалекте. Фонетический уровень (На материале говора, включенного в сетку ОЛА) // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. М. 1988.

6. *Колесник В.А.* Евгеновка (Арса). Ономастика. Говор. Словарь. Одесса. 2001.

7. *Стоянов І.А.* Болгарська мова в Україні: проблема функціонування і розвитку лексики: автореф. дис. докт. філол. наук. К. 1995.

8. *Филин Ф.П.* О слове и вариантах слова // Морфологическая структура слова в языках различных типов. М., Л. 1963.

VARIANCE AS A MARK OF DIALECT SYSTEM IN MIGRATORY BULGARIAN DIALECTS

The issue of variance and sameness in vocabulary remains one of the general problems of lexicology. In dialect space, a variance initiations are the most productive and large. This study shows the variance on the example of the Bulgarian dialect areas found on the territory of Ukraine.

Лексика на позначення календарної обрядовості (на матеріалі діалектних текстів із Надсяння)

Лексика календарної обрядовості – один з найдавніших лексичних пластів, бо найрізноманітніші обряди переслідують людину протягом усього життя.

Лексика на позначення календарної обрядовості – це цікаві номінації, серед яких чимало архаїзмів, які необхідно вивчати як в етнографічному, так і в лінгвістичному аспектах. Ця група номенів є важливим матеріалом для діалектологічних студій, бо її фіксація та опис дають можливість краще пізнати діалектотворчі процеси в системі говорів і говірок. Постійна зміна пір року (весна, літо, осінь, зима) зумовила формування календарних звичаїв згідно зі змінами у природі: весняний, літній, осінній, зимовий цикли.

Лексика на позначення календарної обрядовості (на матеріалі діалектних текстів із Надсяння) ще не була предметом спеціального вивчення. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю фіксації та всебічного опису назв вказаної тематичної групи лексики в етнолінгвістичному аспекті.

Метою розвідки є здійснення лексико-семантичного аналізу слів на позначення календарної обрядовості на матеріалі діалектних текстів із Надсяння, зокрема таких населених пунктів: с. Плешевичі Мостиського р-ну Львівської обл., с. Рогізне Яворівського р-ну Львівської обл., с. Чернилява Яворівського р-ну Львівської обл.

У календарній обрядовості можна відшукати залишки особливостей етнічної історії населення, його народних естетичних ідеалів, традицій, моралі. Численні символи, які простежуються в календарній обрядовості, виступають ідентифікаторами давнини, а встановлення закодованого змісту в символах органічного світу, обрядових дійствах та атрибутах дасть змогу глибше пізнати не тільки звичаї, а й мову наших пращурів.

Календарну обрядовість насамперед почали вивчати в етнографічному аспекті, в якому обряди, пов'язані з календарем, описували такі вчені, як О. Дучимінська [5], М. Возняк [1], О. Воропай [2], С. Килимник [7], Є. Рижук [12] та ін.

У лінгвістичному аспекті календарну обрядовість досліджували О. Горбач [4], М. Лесів [8], Н. Хобзей [13]. Н. Остах у низці статей проаналізувала лексику української календарної обрядовості, спираючись на дані діалектних та історичних словників української мови. Вона зазначила, що “останнім часом в українському мовознавстві посилилася увага до проблем, пов’язаних із релігійною лексикою, зокрема до вивчення геортонімів” [11]. Серед доробку Н. Остах слід виділити також статті “До питання про назви християнських свят українців (Вербна неділя)” [9], “Про назви літніх християнських свят українців: Зелені свята” [10].

Опис слів у рамках тематичних та лексико-семантичних груп створює широкі можливості для всебічного вивчення смислових зв’язків у мові.

Опираючись на фактичний матеріал, проаналізуємо лексику зимового та весняного циклів.

Так, у с. Плешевичі Мостиського р-ну Львівської обл. зафіксовано унікальний сталий вислів, пов’язаний з обрядами зимового циклу: **по^уно^ввому^лліт’ї** (віншувати): *по^утому при^еходи^с’ї Но^ввій р’їк / шти^рнайці то^уго^лс’їчн’ї // на Но^ввій р’їк худили по^уно^ввому^лліт’ї / то називали //* [УГПЗН, 19]. У діалектному тексті із с. Чернилява Яворівського р-ну Львівської обл. засвідчено діалектизм **наул’їтнік’и** (віншувальники, вважаємо його елементом ендемічного характеру, який не представлено в лексикографічних джерелах: історичних, діалектних та ін. Цей власне лексичний діалектизм – похідне утворення від **но^вве^лліто^в**: *’ніс’ла Р’їзд’ва їде Старій Но^ввій р’їк / Ва^силиїа ве^ллико^уго^в // ’д’їти їдут / тоже ’в’їн’чайут / Но^ввій р’їк / Старій р’їк / і тоже ’жид’їде з ’ними / благо^сло^вит / ’жиби с’ї нав’їт ку^лгут н’їс // ’ход’ат ’їно^лчи / ’друга гу^лдина ’того^лроку ’були / ’в’їн’чайут пше^лнице^у / ба^лжайут ’ро^лжайу / тих / шо^лход’ат в’їн’чати / називали наул’їтнік’и // ’д’їти худили / і старш’ї кавал’їри худили / да’їут їм грош’ї / а тим старшим гу^лр’їку^л дехто //* [УГПЗН, 25]. У с. Плешевичі виявлено лексему **та^лтус’кати** (посівати пшеницею, сповіщати про прихід Нового року. Ця назва мотивована вокативом *татусь*, який ужито у віншуванні): *’д’їти / не^ре^лважно^л хлопчи^ки ’худили та^лтус’кати / і кри^лчали //* [УГПЗН, 19]. У говірці цього ж села на позначення свята Водохреща, яке припадає на 19 січ-

ня, функціонує вузьколокальний діалектизм **Шчад|ра**: *потім їде Во|до|х|реши|ча / ў нас назв|е|вайес|а Шчад|ра* // [УГПЗН, 25].

Із лексемою календарної обрядовості опосередковано пов'язані назви предметів, явищ, дій, які зафіксовано у віншуваннях, побажаннях. Ці слова репрезентують фонетичні особливості надсянських говірок, а саме: перехід *e* → *a* (**г|р|ачка**): *г|р|ачка / йак пачка* // [УГПЗН, 20]; *i* → *и* (**заг|ир|зати**): *пув|інчу|вали // а го|с|подар о|бо|ў|яз|ково маў ў хат|і ў ку|ти|ку б|іч| ба|т|іх // йак|шо то|то ска|зали / в|ін браў тої ба|т|іх і по|но|гах / по|чобо|тах биў / а ву|ни мус|іли заг|ир|зати / та йак кон|і / г|і: |га: |га:| / |жи|би кон|і здо|ровий|е|были і |файн|і* // [УГПЗН, 20]

У діалектних текстах із с. Рогізного Яворівського р-ну Львівської обл. засвідчено цікаві найменування, пов'язані з обрядами весняного циклу: **гу|ни|ти ку|ц|урк|і** (водити гаївки): *їшли ў|с|і л|у|ди на ви|ч|ірн|і // з|вони звунили / і туди гу|нили ку|ц|урк|і / гу|нили ку|ц|урк|і і с|н|івали / та|глад|н|і с|н|івали // с|н|івали п|ру|ц|ар|ї|ўну // а х|лоп|ц|і с|тави|ели убу|рога / їден на дру|гу|гу ста|вали / туди три|мали|с|і рука|ми і ти|ко|гу убу|рога с|тави|ли // а |пот|ім брали у колу|їшли / і брали р|їм|ін| / і їден за дру|гим гу|нили / о! / ни рас |яг| декут|рїї д|їс|таў файн|і / ту та|г гу|нили / |булу так інте|ресну //*; **бас|ка** (Вербна неділя): *|пот|ім ше їшли с|в|ата / ве|ли|код|н|і с|в|ата // їшла |Бас|ка // то |була ни|д|їл|а // д|їти худили ве|р|бу лу|мати / налу|мали суб|ї| тойї |бас|к|ї / і |ко|жда суб|ї| мала |мати |пару га|лу|зок тойї |бас|к|ї / і ку|ли п|їшли ду|ц|еркви і к|с|ондз їму с|в|їтиў / і туд|ї при|худили дудом / і |били там ку|го / хто ўдома с|ї|ли|ш|ї / хто т|ї|б|їе? / |бас|ка / в|їд|н|ин|і за тиждин| |буди| Паска // і та|г|булу / ти|к|її з|вичай|буў //*. Як видно з контексту, у говірці села слово *баська* має два значення: 1) вербові гілки: *налу|мали суб|ї| тойї |бас|к|ї*; 2) Вербна неділя: *|пот|ім ше їшли с|в|ата / ве|ли|код|н|і с|в|ата // їшла |Бас|ка // то |була ни|д|їл|а //*. Це народна назва великого церковного свята – Вхід Господній до Єрусалима. Походження назви *Вербна неділя* пов'язують з одним із символів цього свята – вербою. За спостереженнями О. Воропая, неділя за тиждень перед Великоднем називається *Вербною*, *Шутковою* або *Квітною* [3, 249]. Отже, друге значення слова *баська* у мікросистемі говірки розвинулося лексико-семантичним способом.

Лексика на позначення календарної обрядовості, зафіксована в обстежених селах, свідчить про багатство духовної

та матеріальної культури представників надсянських говірок, тому запис діалектних текстів на цю тему, систематизація й опис діалектизмів залишаються актуальними.

1. *Возняк М.* Народний календар із Овруччини 50-х років XIX століття у записі Михайла Пйотровського // Записки НТШ. Т. 230. Львів. 1995.
2. *Воропай О.* Звичаї нашого народу. К. 1991.
3. *Воропай О.* Звичаї нашого народу. К. 1993.
4. *Горбач О.* Зібрані статті: у 7 т. Т. 2: Статті до 1000-ліття християнізації Руси-України. Мюнхен. 1993.
5. *Дучимінська О.* Різдвяні й святйорданські звичаї в селі Тяпча (Східна Бойківщина) // Літопис Бойківщини. Ч. 10. 1938.
6. *Жайворонек В.* Знаки української етнокультури. Словник-довідник. К. 2006.
7. *Килимник С.* Український рік в історичному освітленні. Кн. 2. Т. 3–4. К. 1994.
8. *Лесів М.* Назви великих християнських празників в українській мові та християнській традиційній культурі // Християнство й українська мова: Матеріали наукової конференції. Львів. 2000.
9. *Остап Н.* До питання про назви християнських свят українців (Вербна неділя) // Християнство й українська мова. Матеріали наукової конференції; Київ. 5–6 жовтня 2000 р. Львів. 2000.
10. *Остап Н.* Про назви літніх християнських свят українців: Зелени свята // Діалектологічні студії. I: Мова в часі і просторі. Львів. 2003.
11. *Остап Н.* Про українські народні назви християнських свят: Водохрещі // Діалектологічні студії. 3: Збірник пам'яті Ярослави Закревської. Львів. 2003.
12. *Рижук Є.* Календарні обряди українців Холмщини і Підляшшя // Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження. К. 1997.
13. *Хобзей Н.* Лексика календарної обрядовості в українських говірках Мараморощини та Сучавщини на тлі гуцульських говірок // Rozprawy Slawistyczne 19. Lublin. 2002.

УГПЗН Українські говірки південно-західного наріччя. Тексти / Упорядник та автор передмови Н.М. Глібчук. Львів. 2005.

VOCABULARY TO DESCRIBE CALENDAR RITUALISM (FOR MATERIALS DIALECT TEXTS FROM NADSYANNYA REGION)

In this thesis vocabulary found in dialectal texts were analyzed which represent the subdialects of Nadsannya. The lexical-and-semantic analysis of words to describe calendar rites was done, and were adduced functioning in their contexts.

ГЕЦЭВІЧ Юрый Станіслававіч, ГЮНТАР Алена Віктараўна,
ЛЫСЫ Станіслаў Іосіфавіч, РУСАК Валянціна Паўлаўна,
МАНДЗІК Вераніка Аляксандраўна (*Мінск, Беларусь*)

Стварэнне сэрвіса арфаэпічнага генератара слоўнікаў

Сёння пытанне правільнага вымаўлення стаіць дастаткова востра ў беларускай мове. Націск, асіміляцыя па звонкасці / глухасці, цвёрдасці / мяккасці і некаторыя іншыя пытанні застаюцца па-за межамі ведаў носьбіта беларускай мовы. Але гэтыя пазіцыі з'яўляюцца кадыфікаванымі, а значыць, кожны адукаваны чалавек павінен ведаць, як правільна гаварыць. Тэарэтычна дапамагчы чалавеку разабрацца ў некаторых пытаннях, а таксама запоўніць “прабелы” ў ведах адносна правільнага вымаўлення прызначаны слоўнікі. Але ў рэальнай практыцы выяўляецца, што на сённяшні дзень ёсць розныя дапаможнікі, у якіх можна азнаёміцца з тэорыяй і паглядзець некаторыя прыклады (“Беларуская граматыка. Частка I. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск”, Выгонная Л.Ц. “Інтанацыя. Націск. Арфаэпія”, Янкоўскі Ф.М. “Беларускае літаратурнае вымаўленне” і інш.), а вось спецыяльных арфаэпічных слоўнікаў, у якіх можна было б адразу паглядзець правільнае вымаўленне слова, няма. У 1987 годзе быў выдадзены “Слоўнік беларускай мовы” пад рэдакцыяй М.В. Бірылы, у якім акрамя арфаграфічных, акцэнтацыйных, словазмяняльных падаваліся і арфаэпічныя нормы. Але ў новым выданні гэтага слоўніка (2012 год) адбылося шмат змен, сярод якіх і выключэнне інфармацыі аб вымаўленні слоў.

Таму аўтарамі артыкулабыла пастаўлена задача зрабіць такі сэрвіс, пры дапамозе якога было б магчыма атрыманне правільнага вымаўлення слоў у графічным выглядзе (іх транскрыпцыі). Такі сэрвіс мог бы быць выкарыстаны пры стварэнні паўнаватарскага арфаэпічнага слоўніка беларускай мовы. Для гэтага за аснову неабходна ўзяць арфаграфічны слоўнік, пасля апрацаваць яго пры дапамозе створанага генератара. На выхадзе атрымаем арфаэпічны слоўнік, які ўжо надалей будзе вычытвацца экспертам-лінгвістам для таго, каб пазбегнуць выпадковых памылак ці знайсці прыклады некарэктнай работы сэрвісу.

Аўтары артыкула распрацавалі такі сэрвіс, які ўжо сёння даступны па спасылцы¹ і атрымаў назву “Orthoepic Dictionary Generator”.

Трэба адзначыць, што стварэнню дадзенага рэсурса папярэднічала грунтоўная праца. Так, у 2003 годзе распачалася работа над стварэннем сінтэзатара беларускага маўлення па тэксце [2]. Зараз даступная яго пачатковая інтэрнэт-версія [4; 1]. Дадзены сінтэзатар развіваецца ў межах сэрвісу “The Speech Synthesis and Language Recognition Laboratory”², дзе дадаюцца новыя рэсурсы, якія прызначаны для вырашэння розных лінгвістычных задач (праверка “ў” і “у”, пошук і сарціроўка алафонаў, канвертаванне алафоннага тэксту ў розныя транскрыпцыі і некаторыя іншыя).

Так, сэрвіс “Text-to-speech synthesis” дазваляе атрымліваць алафонны выгляд арфаграфічнага тэксту з расстаўленымі асноўнымі і пабочнымі націскамі, што з’яўляецца неабходным пры далейшай апрацоўцы тэксту ў розныя віды фанетычнай транскрыпцыі (мал. 1). Сістэма генерацыі транскрыпцый [3] будзеца з тым дапушчэннем, што на яе ўваход падаецца алафонны выгляд арфаграфічнага тэксту. На выхадзе сістэма павінна выдаць транскрыпцыю розных тыпаў ці адну з іх, у залежнасці ад запатрабаванняў карыстальніка. Алафонны выгляд арфаграфічнага тэксту можа быць узяты карыстальнікам з інтэрнэт-сінтэзатара маўлення з вакна Allophones (Latin).

Неабходна адзначыць, што на старонцы сэрвіса генерацыі транскрыпцый³ для карыстальнікаў ёсць магчымасць прагляду графічнага адлюстравання алафонаў, розных для кожнага віду транскрыпцый, а таксама прыклады слоў на кожны канкрэтны алафон (мал. 2). Для таго, каб паглядзець гэты спіс, неабходна націснуць на гіперспасылку “this”, якая знаходзіцца ўнізе экрана пад акном з вынікамі генерацыі ўведзенага тэксту, а пасля змяніць код старонкі на UTF-8.

Распрацоўшчыкамі было заўважана, што калі можна атрымаць транскрыпцыю слова / тэксту, то становіцца магчымым і стварэнне такога дапаможнага рэсурсу, які будзе выдаваць транскрыпцыю не толькі цэлага тэксту, але і кожнага асобнага слова. З гэтай задумы і пачалося стварэнне сэрвіса “Orthoepic Dictionary Generator”. Разгледзім падрабязней

¹ < <http://www.corpus.by/orthoepicDictionaryGenerator> >.

² < <http://www.corpus.by> >.

³ < <http://www.corpus.by/convertAllophonesToDifPhonemes> >.

прынцып яго працы (мал. 3).

Text-to-Speech PHP-Based Synthesizer

Please input a stressed text

Primary stressed vowel must be marked by +, a secondary stressed vowel – by =.
Example: Мой+ мило+ мило+ доми+ во+ ро+ дови+.

Erase sample text!

Мой+ ро+ дны+ ку+ т+, як+ ты+ мне+ мило+ забав+ ты+ шбе+ ням+ то+ сны+ на+ во+ а, у+ то+ мны+ даро+ тей+ Жы+ шэ+ нн+ вяс+ т+ ма+ у+ бо+ тей+ К+ та+ бе+ ж+ у+ буд+ у+ м+ ка+ за+ па+ т+ о, [=+ та+ т+ ду+ то+ о+ сп+ ва+ ва+ т+ о.

Belarusian (Беларуская мова) Generate Speech Show log information

Listen to the generated speech

0:14
Created during 0.3 sec. language bel.

Log information about text-to-speech processing of:

Text	Intonation markers
w MO=й_невядомаЧасц w PO+Дны_невядомаЧасц w KU+T_невядомаЧасц р w Я=К_невядомаЧасц w Ты= _невядомаЧасц w МНЕ= _невядомаЧасц w МI+Лы_невядомаЧасц	MO=й PO+Дны KU+T (C3) Я=K Ты= МНЕ= МI+Лы /
Phonemes	Alliaphones (Latin)
M.O.=J./,R.O.=,D.N.Y./,K.U.=,T./,#C3 J./A.=K./,T./Y./,M.N./E.=,M./S./,L./Y./,E2 S./A./B./Y./,C./,C./A./B./E./,N./N./A./M./A./+./J./U./S/ ./,L./+./Y./,#E2 N./A./R./A./=#./,#C3 U./,T./O./,M./I./E./N./Y./,D./A./R./O./,+./GH./A./J./,#C3 Z./H./C./C./O./,=./M./I./W./A./S./N./Y./,+./M./A./J./E./=./, U./B./O./,+./GH./A./J./,#C3	M004.C0113.J013./,R032.G022.D001.N004.Y322./, K001.U022.T000./,#C3 J002.A142.K004./,T002.Y121./,M001.N004.E143./, M002.I041.L004.Y310./,#E2 2004.A221.B002.Y013.C002./,C002.A343.B004. E143./,N004.A341.M002.A013.J012.U343./,S00 1.1041.L004.Y310./,#E2 N004.A342.R002.A122.S000./,#C3

Мал. 1. Прыклад работы сінтэзатара маўлення (www.corpus.by/tts3)

веч+фес	I2	>I201.M003>,>SH001.A021.W013>,>S'002.A340>,>	i	веч+фэ's	i	веч+фэ's	i	веч+фэ's
вуч+ляла	I3	>V001.U013.L004.I343>,>C002.A320>,>	i	вуч+ляла	i	вуч+ляла	i	вуч+ляла
беларус+е	I30	>B'004.E341.L004.A212>,>R002.L022.S000>,>	y	b'elarus+e	u	b'elarus	u	b'elarus
бл+варшэ+ва+фэр	I31	>GH003.U132>,>K004.A332.R002.E322>,>ZH004.Y223>,>S'001.O042.R000>,>	y	bl'varsh'e+va+fer	u	vl'varsh'e+ve	u	vl'varsh'e+ve
бл+ва+шэ+ва	I32	>Z004.A322>,>GH003.U132>,>SH001.A021.W013>,>SH002.Y320>,>	y	bl'va+sh'e+va	u	vl'va+sh'e+va	u	vl'va+sh'e+va
вб+т+фэс	I33	>A201.W013>,>T001.O021>,>B004.U312.S000>,>	y	v'b+tf'es	u	v'b+tf'es	u	v'b+tf'es
аб+вч+фэс+тэй	I34	>A201.P002.SH001.Y021>,>P002.V002.A313.F010>,>	y	ab+vch'f'es+tey	i	ab+vch'f'es+tey	i	ab+vch'f'es+tey
ак+вч+фэс+тэй+ва+тэй	Y1	>ZH004.Y123>,>C'102.E343.L004.U243>,>F002.I041.V012.Y310>,>	u	ak+vch'f'es+tey+va+tey	i	ak+vch'f'es+tey+va+tey	i	ak+vch'f'es+tey+va+tey
вч+фэс+тэй+ва	Y2	>SH002.Y221>,>P002.SH001.Y022.N004.A320>,>	u	vch'f'es+tey+va	i	vch'f'es+tey+va	i	vch'f'es+tey+va
вб+т+фэс	Y3	>I201.M001>,>B'002.I042>,>R001.N004.Y320>,>	u	v'b+tf'es	u	v'b+tf'es	u	v'b+tf'es
б+т+фэс+тэй	BO	>B002.U011.M003>,>K004.A333.L004.I340>,>	b	b+tf'es+tey	i	b+tf'es+tey	i	b+tf'es+tey
дз+у+аб+вч+фэс+тэй	BV1	>DZ'004.A142.R001>,>ZH001.B'004.U242>,>DZH002.E023>,>C'002.E340>,>	b'	dz+u+ab+vch'f'es+tey	u	dz'ursh'adzge't'e	u	dz'ursh'adzge't'e
аб+вч+тэй	BV1	>A203.B'102.I043.C'000>,>	b'	ab+vch'f'es+tey	i	ab+vch'f'es+tey	i	ab+vch'f'es+tey
аб+вч+дз+у+аб+вч+тэй	B1	>A301.B104.U312>,>D004.A221>,>V011.A013.C'000>,>	b'	ab+vch'dz+u+ab+vch'tey	u	ab+vch'dz+u+ab+vch'tey	u	ab+vch'dz+u+ab+vch'tey
пэ+ра+ва+тэй	VO	>P'002.E342.R002.A322>,>GH004.A231>,>V011.O012.R002.Y320>,>	v	pe+ra+va+tey	u	pe+ra+va+tey	u	pe+ra+va+tey

Мал. 2. Фрагмент табліцы для адностравання графікі розных відаў транскрыпцыі

Для атрымання транскрыпцыі пасля кожнага слова неабходна ўвесці пэўную частку ўзятага за аснову арфаграфічнага слоўніка ў спецыяльнае поле і націснуць на кнопку “Get text”

with transcriptions! (Атрымаць тэкст з транскрыпцыямі!)”.

Orthoepic Dictionary Generator

Please input a text
Калі ласка, увадаце тэкст

Clear! / Ачысціць!

сіма (сіма лтары) ж. Р сіма, ДМ сіма, сіма, сімай (-а); (сіма) ж. Р сіма, ДМ сіма, сіма, сімай (-а); нн. НВ сіма, сім (-на), сіма, сіман, сімак
сіман н. НВ сіман, РД сіману, сіман, сіман; нн. НВ сіман, сіман, сіман, сіман, сіман

Get text with transcriptions! / Атрымаць тэкст з транскрыпцыямі!

сіма [сіма] (назва лтары) ж. Р сіма [сіма], ДМ сіма [сіма], сіма [сіма], сімай [сіма] (-а); (сіма) ж. Р сіма [сіма], ДМ сіма [сіма], сіма [сіма]
[сіма], сімай [сіма] (-а); нн. НВ сіма [сіма], сім [-на], сіма [сіма], сіман [сіман], сімак [сімак]
сіман [сіман] н. НВ сіман [сіман], РД сіману [сіману], сіман [сіман], сіман [сіман]; нн. НВ сіман [сіман], сіман [сіман], сіман
[сіман], сіман [сіман], сіман [сіман]

Our other prototypes are here
www.corpus.by
www.scrib.by

Мал. 3. Прыклад працы сэрвіса аўтаматычнай генерацыі транскрыпцый для кожнага слова з націскам

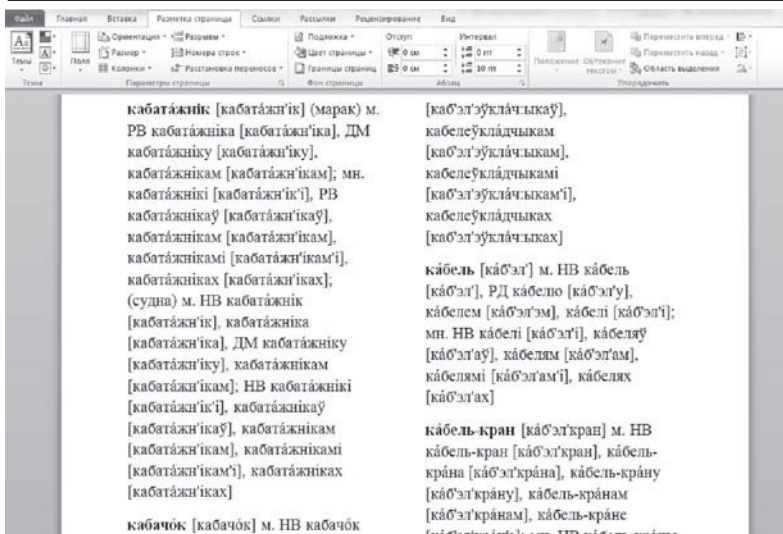
Але, як вядома, акрамя рэстравага слова ў слоўніку часта падаюцца і яго пэўныя формы, а таксама граматычныя і стылістычныя паметы. Таму пасля іх мы таксама атрымліваем непатрэбную нам транскрыпцыю. Каб гэтага пазбегнуць, неабходна пазначыць у словах націскі, толькі тады для гэтых слоў будуць генеравацца транскрыпцыі.

На электроннай старонцы сэрвіса прысутнічае і дапаможны элемент – кнопка “Clear! (Ачысціць!)” для хуткага выдалення ўведзенага тэксту.

Для таго, каб мець магчымасць пастаяннага паляпшэння работы сэрвіса, устаноўлена “адваротная сувязь”, пры якой эксперт, знайшоўшы памылкі, можа даслаць ліст распрацоўшчыкам на электронны адрас з апісаннем праблемы.

Каб паказаць рэальныя вынікі працы такога рэсурсу, прывядзём фрагмент электроннага арфаграфічнага слоўніка, які будзе ўзяты за аснову для стварэння арфаэпічнага (мал. 4), а далей пакажам прыклад яго апрацоўкі (мал. 5).

Як бачна з малюнка, пасля рэстравага слова падаюцца некаторыя граматычныя паметы, а таксама ў дужках удакладненне

Мал. 5. Фрагмент апрацаванага электроннага арфаграфічнага слоўніка з пазнакамі транскрыпцыі

1. Гецэвіч Ю.С., Пакладок Д.А., Брэж Д.В. Распрацоўка сінтэзатара беларускага і рускага маўленняў па тэксце для мабільных і інтэрнэт-платформаў // Развитие информатизации и государственной системы научно-технической информации (РИНТИ-2012): доклады конференции. Мн. 2012.

2. Лобанов Б.М., Цирульник Л.И. Компьютерный синтез и клонирование речи. Мн. 2008.

3. Service of converting allophonic texts into different // The Speech Synthesis and Language Recognition Laboratory. 2013. < www.corpus.by/convertAllophonesToDiffPhonemes >.

4. Text-to-Speech PHP-Based Synthesizer // The Speech Synthesis and Language Recognition Laboratory. 2013. < www.corpus.by/tts3 >.

CREATING A SERVICE WITH AN ORTHOEPIC GENERATOR OF DICTIONARIES

This paper outlines an approach of creating an automatic generator of dictionaries for the Belarusian language. In order to create the generator of dictionaries we have used a text-to-speech synthesizer available at www.corpus.by/tts3, which produces the allophonic representation for each word entered. Allophonic sequences are processed by a converter which transcribes each word according to the Cyrillic phonetic alphabet. As a result, the generator of dictionaries produces a transcribed word after each word with an accent.

ГЕЦЭВІЧ Юрый Станіслававіч, ЗУР Ганна Іванаўна,
БАРАДЗІНА Юлія Станіславаўна (Мінск, Беларусь)

Аўтаматызаваны пошук дыялектызмаў у электронных тэкстах з дапамогай NooJ

Традыцыйна аб'ектам дыялекталогіі з'яўляюцца словы, запісаныя на аўдыяносьбіты ці затранскрыбіраваныя. Але тым не менш, дыялекталогія – адна з тых галін філалагічнай навукі, якая можа даследаваць і пісьмовыя тэксты. У гэтым выпадку павялічваецца аб'ём матэрыялу і, адпаведна, колькасць сіл і часу даследчыка. Некаторыя з задач дыялекталагічнага даследвання магчыма аўтаматызаваць. Камп'ютарная лінгвістыка валодае метадамі і сродкамі для аптымізацыі працэсу лінгвістычнага даследвання. Так, напрыклад, магчыма распрацаваць сродкі для вылучэння з корпусу лексікі, якая знаходзіцца па-за межамі нормы літаратурнай мовы, ці слоў пэўнай часткі мовы разам з кантэкстамі і г.д. Выпадкі такой аптымізацыі і будучь разгледжаны далей на прыкладзе працоўнага алгарытма для абмежавання кантэкстаў ужывання выклічнікаў і працы з імі даследчыка, а таксама тэставага алгарытма для выдзялення з мастацкіх твораў кантэкстаў, якія ўтрымліваюць дыялектныя асаблівасці.

Першы прыкладна кіраваны на пошук у корпусе тыповых для выклічнікаў кантэкстаў і стварэнне з іх канкарданса для далейшай працы эксперта. Другі выпадак адлюстроўвае больш набліжаны да патрэбаў дыялекталогіі падыход і апісвае алгарытм знаходжання ў корпусе магчымых дыялектызмаў, таксама са стварэннем з іх выбаркі для даследчыка.

1. Абмежаванне кантэкстаў ужывання выклічнікаў

Была пастаўлена мэта – распрацаваць алгарытм, які дапамагае знайсці ў корпусе выклічнікі і абмежаваць іх кантэкст. Вядома, што выклічнікі падзяляюцца на вытворныя і невытворныя. Невытворныя выклічнікі знайсці ў тэксце даволі лёгка, таму што іх склад добра вывучаны і вядомы: *ой, эх, ага, ого, эге, вох* і г.д. Катэгорыя вытворных выклічнікаў, якія ў межах гэтага артыкула будучь называцца інтэр'ектыўнымі выказваннямі (далей ІВ), адрозніваецца тым, што гэта адкрыты клас і колькасць ІВ значна пашыраецца праз ужыванне самастойных часцін мовы, цэлых словазлучэнняў і нават

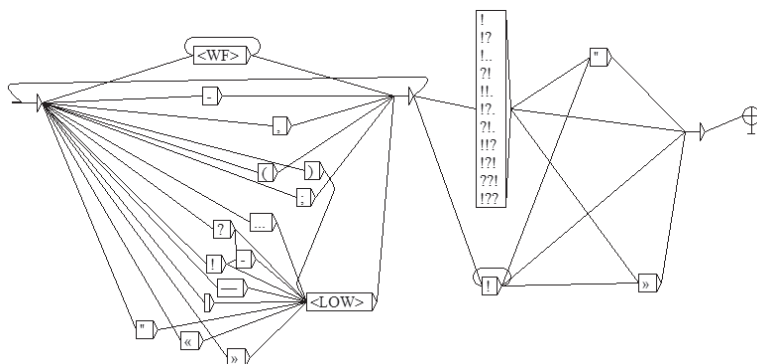
выказванняў у функцыі выклічнікаў. Акрамя таго, асабліваць выклічнікаў у тым, што гэта найбольш рухомая частка мовы. Часам яны ўзнікаюць пад уздзеяннем сітуацыі і таму мае месца такая з’ява, як сінанімічнасць выклічнікаў [7, 508]. Некаторыя з варыянтаў таксама могуць быць абумоўлены тэрытарыяльна.

Асноўныя функцыі выклічнікаў і ІВ – перадача эмоцый і волевыяўленняў. Паводле гэтых функцый была вылучана гіпотэза, згодна з якой найбольшая канцэнтрацыя выклічнікаў і ІВ будзе назірацца ў клічных або клічна-пытальных сказах, дзе яны таксама выконваюць інтанацыйна-экспрэсіўную функцыю. Так, для аптымізацыі пошуку выклічнікаў з асноўнага корпуса было вырашана выдзеліць клічныя і клічна-пытальныя сказы, па якіх будзе выконвацца пошук. Гэтая гіпотэза будзе правяраная, пацверджаная або аспрэчаная экспертам. Вырашаць акрэсленыя задачы мы будзем з дапамогай праграмы NooJ. Гэта міжнародная лінгвістычная праграма дазваляе распрацоўваць сінтаксічныя і марфалагічныя граматыкі і тэсціраваць іх на вялікай колькасці тэстаў. Зіхда памогай можна потым ствараць сінтаксічныя анатацыі і і экспартаваць размечаны тэкст як файл XML для далейшай апрацоўкі [8; 7].

Для выканання першай падзадачы з дапамогай праграмы NooJ была створана так званая сінтаксічная граматыка, мэта якой – шукаць у корпусе клічныя і клічна-пытальныя сказы і рабіць з іх канкарданс (падрабязней пра працу з NooJ гл. [9, 30; 2, 260]). У аснову алгарытма было пакладзена поўнае апісанне структуры сказа.

На малюнку 1 можна бачыць граматыку SentenceStructure. У гэтым алгарытме выдзяляюцца два блокі, унутраны склад сказа і знакі прыпынку яго канца. Так, у першым блоку апісаны ўсе магчымыя для сярэдзіны сказа знакі, такія як коска, працяжнік, дужкі, а таксама ўлічана, што некаторыя са знакаў канца сказа могуць сустракацца ў сярэдзіне, напрыклад, калі ў сказе ёсць простая мова. Каб пазбегнуць памылак, у алгарытме пазначана, што клічнік, пыталнік і г.д. лічацца знакамі сярэдзіны сказа толькі тады, калі слова пасля іх пачынаецца з прапісной літары (<LOW>). У блоку знакаў канца сказа пералічаны ўсе варыянты пастаноўкі клічнікаў ці пыталнікаў у клічна-пытальных сказах. Такім чынам, граматыка шукае ў тэксце паслядоўнасць слоў, магчыма раздзеленых знакамі прыпынку з першага блока

і абмежаваных любой камбінацыяй знакаў з другога блока з абавязковай наяўнасцю хаця б аднаго клічніка.

Мал. 1. Сінтаксічная граматыка SentenceStructure

Вынікі працы граматыкі правяраліся на корпусе, куды ўвайшлі мастацкія тэксты беларускіх аўтараў XX і пачатку XXI стагоддзя, якія патэнцыйна ўтрымліваюць большую колькасць клічных сказаў і, адпаведна, выклічнікаў з ІВ. Памер корпуса склаў 340696 словаўжыванняў.

Граматыка SentenceStructure знайшла 6414 клічных і клічна-пытальных сказаў, напрыклад: *Эх ты, эмбрыён! Ах ты, бедненькі! Ох, гэтае свежае наветра! – Ану, паспрабуйце, вазьміце! – А-а-а!!! Ну во!.. Э, што там такое! К урадніку, гіцаль, вось-цо-да!* З дапамогай эксперта было падлічана, што ў корпусе 6471 клічны ці клічна-пытальны сказ, а сярод сказаў, знойдзеных граматыкай, 49 утрымліваюць памылкі. Так, сярэдняя гарманічная велічыня складае 99%. Выніковы канкарданс (6471) быў адданы даследчыку, які адабраў сказы з выклічнікамі і ІВ. Агульная колькасць складала 841, сярод іх 256 з невытворнымі выклічнікамі і 585 з ІВ.

Дэталёвы агляд корпуса пацвердзіў той факт, што найчасцей выклічнікі і ІВ утрымліваюцца ў клічных (67%) сказах, у клічна-пытальных сказах іх колькасць складала 3%. Дзеля дадатковай праверкі пошуку ўсіх выклічнікаў і ІВ быў прагледжаны агульны корпус згаданых мастацка-літаратурных тэкстаў. У складзе агульнага корпуса былі зафіксаваны выклічнікі і ІВ у апавядальных сказах (30%). Складзены корпус і дадатковыя меры па аптымізацыі працы з ім даследчыка

дазволілі палегчыць працэс класіфікацыі выклічнікаў і ІВ, а таксама ўстанавілі статыстыкі іх ужывання.

2. Знаходжанне ў тэкстах патэнцыйных дыялектызмаў

У аснову аптымізацыі пошуку дыялектызмаў у тэкставых крыніцах было пакладзена супрацьпаставіленне літаратурнай мовы і дыялекту і, адпаведна, ненарматыўнасць дыялектызмаў у параўнанні з кадыфікаванымі адзінкамі літаратурнай мовы. Сутнасць нашай гіпотэзы заключаецца ў тым, што пры наяўнасці нарматыўнага слоўніка з аднаго боку і мастацкага тэксту, патэнцыйна багатага на дыялектызмы, з другога боку, у мастацкім тэксце можна будзе знайсці тыя словы, якія знаходзяцца па-за межамі нормы (праз супаставіленне тэксту з нарматыўным слоўнікам) [4, 8]. Зразумела, што не ўсе словы, якія застануцца па-за межамі слоўніка, умоўна прынятага за ўзор літаратурнай мовы, аўтаматычна трапяць у стан дыялектызмаў, але мяркуюцца, што іх працэнт будзе даволі высокім.

У якасці пробных тэкстаў былі абраныя раманы з трылогіі Івана Мележа “Палеская хроніка”. І. Мележ вядомы тым, што сам паходзіць з Палесся і аўтэнтычна апісвае побыт палешукоў у сваіх творах [1, 658], таму гэтыя раманы мы вызначылі прыдатнымі для тэксталагічнага аналізу ў межах дыялекталагічнага даследавання.

У вышэйназванай праграме NooJ быў праведзены лексічны аналіз “Палескай хронікі” на падставе слоўніка агульнаўжывальных слоў беларускай мовы, складзенага па тэксце першых 12 глаў “Каласоў пад сярпом тваім” У. Караткевіча. Пасля лексічнага аналізу шэраг слоў трапіў у катэгорыю “Невядомыя” (5305 словаформаў). Са спіса былі выдалены ўласныя імёны і відавочныя памылкі друку. Такім чынам, усе словы, што засталіся, ці нарматыўныя, але не пазначаны ў слоўніку, ці ненарматыўныя, у тым ліку дыялектызмы.

Спіс найбольш ужывальных “невядомых слоў”, напрыклад: *ето, от, дак, шчэ, ужэ, штоб, було, мабуць, нічога*, узначальваюць тыя, якія з’яўляюцца прыкладамі тэрытарыяльнай змены фанетычнага склада слоў, абумоўленай варыянтнасцю вакалічных сістэм палескіх дыялектаў [3, 23; 4, 48–59; 6, 69]. Гэта значыць, што пры далейшай апрацоўцы, удакладненні і падладжванні пад канкрэтныя задачы, інструменты праграмы NooJ могуць быць карыснымі для даследчыкаў-дыялектолагаў, якія працуюць з пісьмовым тэкстам.

Before	Seq.	After
наводдаль, блізка ад	падраслага	куста, у Васіля
зайздрослівае: «Там!.. ...	було	!..» Адразу, нібы зусім
радасць успаміну ўлез,	зашчымеў	нядобры жаль, і
чым! Як жарабя,	катораму	шчэ рана ў
Як жарабя, катораму	шчэ	рана у аглоблі
заявіў сам сабе: «	Було	— сплыло! Дак значыць
сабе: «Було — сплыло!	Дак	значыць: як і
як і не	було	!..» З гэтым настроем
сам выняў касу,	мянташку	, торбу з салам
траве, з вераўчаным	путам	у руцэ пабёў
Смтай, дусіў пасвіш...	Штоб	спадзей дабра! Вядей

Мал. 2. Вынікі пошуку дыялектызмаў па электроннаму слоўніку, складзенаму з невядомых слоў

1. *Генаш В.С.* Жыву і памятаю Ці ў памяці застаўся назаўсёды // “Палесся спеўная душа” (народная духоўная культура Хойніцкага краю): фальклорна-этнаграфічны зборнік / Пад агульнай рэдакцыяй В.С. Новак. Мн. 2010.

2. *Гецэвіч Ю.С.* Ідэнтыфікацыя выразаў з адзінкамі вымярэння ў навукова-тэхнічных і прававых тэкстах на беларускай і рускай мовах // Развитие информатизации и государственной системы научно-технической информации (РИНТИ-2012): доклады конференции. Мн. 2012.

3. *Климчук Ф.Д.* Специфическая лексика Дрогичинского Полесья // Лексика Полесья (материалы для полесского диалектного словаря) / Под ред. Н.И. Толстого. М. 1968.

4. *Лекомцева М.И., Толстая С.М.* Фонологический комментарий к Полесским диалектам // Полесье: лингвистика, археология, топонимия / Под ред. В.В. Мартынова и Н.И. Толстого. М. 1968.

5. Лінгвістычны працэсар NooJ // NooJ. 2012. < www.nooj4nlp.net/pages/nooj.html >.

6. *Назарова Т.В.* Некоторые особенности вокализма украинских правобережных говоров // Полесье: лингвистика, археология, топонимия / Под ред. В.В. Мартынова и Н.И. Толстого. М. 1968.

7. *Шахматов А.А.* Синтаксис русского языка. М. 2001.

8. *Hetseвич Y.* Belarusian module for NooJ // Y. Hetseвич, S. Hetseвич, B. Lobanov, Y. Yakubovich // NooJ. 2012. < www.nooj4nlp.net/pages/belarusian.html >.

9. *Hetseвич Y.* Overview of Belarusian And Russian dictionaries and their adaptation for NooJ // Automatic Processing of Various Levels of Linguistic Phenomena: Selected Papers from the NooJ 2011 Intern. Conf. Cambridge Scholars Publishing. 2012.

AN AUTOMATED SEARCH FOR DIALECT WORDS IN ELECTRONIC TEXTS USING NOOJ

The paper describes two approaches for searching some language features in electronic texts with the assistance of linguistic development environment NooJ, in particular for interjections and interjective statements and for dialect words. The aim of the article is to present good practice for the linguistic search in a corpora and method for text extraction, which may be useful for the needs of dialectological research.

Явища міжчастиномовної омонімії в діалектних текстах (на матеріалі записів із с. Волосянка Сколівського р-ну Львівської обл.)

Діалектні тексти – джерело дослідження фонетики, морфології, синтаксису, лексики української мови. Як стверджує П.Ю. Гриценко, діалектні тексти – “реальність мови, не затиснена і не трансформована вузькими берегами нормативних приписів і обмежень, як у літературному різновиді мови” [5,15].

Записи говіркового мовлення дають змогу виявляти транспозитивний потенціал слів у межах лексико-граматичних класів. Дослідження перехідних явищ на діалектному матеріалі вважаємо перспективним. По-перше, це допоможе лінгвістам простежувати динаміку морфологічних процесів у мікросистемі тієї чи іншої говірки. По-друге, сприятиме осмисленню взаємозв’язків і відношень між словами в галузі української діалектної морфології. По-третє, дозволить зосередити увагу на характерних граматичних ознаках різних частин мови, а в цілому стане дієвим засобом глибокого вивчення української діалектної морфології.

Наголошуємо, що саме в мовленні, і діалектному зокрема, виникають перехідні явища. Вони породжують граматичну (міжчастиномовну) омонімію словоформ. Морфологічний статус перехідних одиниць можна визначити лише у вдало дібраних контекстах, які репрезентують одну говірку чи групу однотипних говірок. Матеріалом нашого дослідження є записи, здійснені в с. Волосянка Сколівського р-ну Львівської області в 1999–2000 рр., які опубліковані в хрестоматії “Говірки південно-західного наріччя української мови. Збірник текстів” [ГПЗН].

Процеси переходу слів з однієї частини мови в іншу лінгвісти традиційно описують на матеріалі літературної мови. Спробуємо спроектувати теоретичні досягнення в галузі транспозиції на діалектний матеріал, виявити в ньому окремі явища міжчастиномовної омонімії й описати їх.

В україністиці омонімія була і є об’єктом зацікавлень лінгвістів, однак абсолютна більшість науковців – Л. Лисиченко,

Г. Муқан, Л. Полнога, М. Муравицька, М. Кочерган, О. Демська – аналізує й описує саме лексичну омонімію. Проблеми граматичної омонімії в українській літературній мові розглядають О. Кушлик, І. Данилюк, О. Шипнівська, Н. Борисенко, У. Добосевич, Н. Глібчук.

Для виокремлення міжчастиномовних омонімів у мікросистемі говірки застосовано гетерогенну класифікацію частин мови за семантичними, синтаксичними та морфологічними критеріями. На думку І. Вихованця, К. Городенської, “як у системі частин мови, так і всередині кожної з них наявні слова, що не охоплені одним або кількома критеріями. Це є свідченням міжчастиномовної взаємодії, а отже, виникнення вторинних значень у відповідних частинах мови” [2, 17]. На лексичному рівні досліджувані слова не завжди є омонімами, часто їх об’єднують полісемійні відношення, при цьому на граматичному рівні вони належать до різних частин мови, тому виступають міжчастиномовними омонімами. Зазначимо, що термін “граматичні омоніми” – ширше поняття (охоплює міжчастиномовні, морфологічні (омоформи), синтаксичні омоніми) [8, 402], тому з метою уникнення неточностей використано термін “міжчастиномовні омоніми”, а це “слова або їхні окремі граматичні форми (омоформи), що, зберігаючи семантичні зв’язки на рівні лексичних значень (оскільки це однокореневі слова), набули різних граматично-категоріальних значень” [8, 402].

Осмилення внутрішнього механізму виникнення міжчастиномовних омонімів, безперечно, складний багатоаспектний процес. Одна із проблем полягає в тому, як інтерпретувати зміну граматичного (частиномовного) статусу слова у зв’язку з його лексичним значенням. На думку В. Горпинича, “граматичною основою перехідних явищ у системі частин мови є зміна синтаксичної функції слова, яка спричиняє зміну категоріального і, відповідно, лексичного значення слова, що формує в ньому нові особливості морфологічних ознак” [4, 311]. У цьому контексті найскладніше аналізувати випадки транспозиції частин мови із самостійних (повнозначних) у службові (неповнозначні) і навпаки.

Міжчастиномовні омоніми виникають унаслідок транспозиції. Цей термін уживають у вузькому і широкому розумінні. У вузькому сенсі транспозиція стосується переходу слова з од-

нієї частини мови до іншої або її вживання у функції іншої частини мови. У широкому ж – це будь-яке переносне вживання мовної форми. Аналіз діалектних текстів у нашій праці побудовано на основі вузького розуміння терміна “транспозиція”, а також враховано різні ступені цього явища. На думку І. Вихованця, “перехід частин мови реалізується синтаксично, морфологічно і семантично” [1, 20].

Цікавим і малодослідженим на діалектному матеріалі явищем є субстантивація займенників. Як відомо, у бойківських говірках функціонують словоформи вказівного займенника *той* (*тот*), *тота*, *тото*, *тоті*(*тоты*). Вони співвідносні з прикметниками, узгоджуються з іменниками в роді, числі та відмінку, у реченні функціонують як означення. Їх типовий частиномовний статус підтверджують численні контексти: *несе́ме то́т'і* л'іхт'аp'і // [ГПЗН, 11]; *а йак коли ру́ка* *выпаде* / ну і ўже *то́та* *д'іўчина*с'а *лиши́т* / і ўже́че *ка́йе* *других* *купа́л* // [ГПЗН, 31]; *то́ты* *сы́ныне* *наробили*с'іна // [ГПЗН, 32]. Водночас у діалектних текстах, записаних у Волосянці, спостерігаємо вживання словоформ *той* (*тот*), *тота*, *тото*, *тоті* (*тоты*) у функції підмета: *загнаў* *в'ііс'ко* / *то́ты* *прийшли* // [ГПЗН, 29]; *то́ты* *ўс'о* *пойіли* // [ГПЗН, 29]; *а то́ты* *с'ас'м* *іўут* / *знаўут* / *шчодур'ны* // [ГПЗН, 29]. Традиційно такий тип субстантивації безпосередньо пов'язаний із мовленням, а тому репрезентований через синтаксичні конструкції (речення). В академічній морфології української мови це явище інтерпретовано як початковий синтаксичний ступінь, при якому “слово виступає в синтаксичній позиції іншої частини мови” [2, 115]. У наведених контекстах виявляється неповна за ступенем завершення субстантивація займенників, яка є передумовою для таких морфолого-синтаксичні процесів: 1) зміна частиномовного значення: вказівність → предметність; 2) втрата граматичних ознак займенника, співвідносно з прикметником; 3) перетворення первинної синтаксична функції означення на функцію підмета чи додатка.

У записах діалектного мовлення спостережено вживання словоформ *тото*, *отото* у функції вказівної частки: *паса́к с'а* *пекла* *із мук'у* *пше* *ничнойі* // *пше* *ниці*'ас'а *так* *оптаў*'кала / *лупи*нагет / *а тог*ды *суши*ли і *то́то* *мо*лоли *пше* *ниці*'у // [ГПЗН, 34]; *ото́то* *сп*'іванк'у / *коло* *ми́к*'у *нас* *наў*'чиў' *тато* //

[ГПЗН, 12]; *в'їт'гостилис'е / а йа'кажу / йак то'то тутка'буде ж'итис'а?* / [ГПЗН, 24]; *д'ивиц':а / т'руна п'лавайе пово'д'ї / а тог'ды / йак ро'били / не" зробили д'їр'кы при'дол'ї / а зробили п'їд'верш'ком / д'їтина'мала куды'дыхаты'ї не" заду'шилас'а / х'лопец'тот / с'їм'рок'їу'мау / а то'то т'рошкы'в'їтер'ї т'руна'їде к'берегови //* [ГПЗН, 26]. Простежуємо зміну частининомовного значення дейктичності на модальність, втрату граматичних категорій роду (с.), числа (одн.), відмінка (наз., знах.). Частка *тото* (*отото*) не відповідає на питання *яке?*, не співвідноситься з прикметником, не узгоджується з іменником у роді, числі і відмінку, не виступає членом речення (означенням, частиною складеного іменного присудка). У “Словнику бойківських говірок” М. Онишкевича не зафіксовано вживання слова *тото* у функції частки [6, 297]. Контексти із Волосянки свідчать про різноманітні відтінки модальних значень цього транспозита: 1) *розб'їйники'кажут / йої! / ско'рен'ко'їїд'жме / бо то'то'ўже'зарас'дєн' //* [ГПЗН, 31] (уживається для підсилення прислівника часу, частку *тото* можна замінити часткою *ось*); 2) *а то'то / де'ж'їнкач'олов'їка'мала / там то'то так'е'робили / воро'ж'или так'її' //* [ГПЗН, 14] (уживається для привернення уваги слухача); 3) *а'хлопц'ї'поп'їт'в'їкна'загл'а'да'їдут / а'д'їу'кы'так'ї'гоно'ров'ї / та'так'с'п'ївайут / а'ку'дел'ї'то'то'н'їмецк'ї / так'п'їу'ка'їут* [ГПЗН, 11] (вказує на ознаку предмета, частку *тото* можна замінити часткою *все*). Займенник *тото* вступає у процеси морфолого-синтаксичного способу (партикуляції) лише в словоформі середнього роду, яка, відриваючись від парадигми відмінювання, “застигає” у новому функціональному статусі, тобто стає незмінною.

У записях діалектного мовлення із с. Волосянки слово *там* є прислівником або часткою. Його морфологічний статус можна встановити контекстуально: 1) *ї'д'умає / за'морем'їе'с'в'їт'їенч'її' / друга'дер'жава / йа / ка'же / н'їду'там //* [ГПЗН, 33]; 2) *а'їни'тог'ды'мали'йа'к'ес'там'тел'а'ў'с'тайни /* [ГПЗН, 33]. У першому реченні слово *там* можна замінити синонімом *туди*, воно відповідає на питання *куди?*, виступає обставиною, має категоріальне значення адвербіальності. У другому – транспозит *там* перестає відповідати на питання, “уживається в сполученні з неозначеними займенниками для вираження зневаги до когось, чогось або сумніву, непевнос-

ті” [7, 29], набуває частиномовного значення модальності. У результаті транспозиції виникають міжчастиномовні омоніми: *там*¹ (прислівник), *там*² (частка).

Явища міжчастиномовної омонімії характерні для діалектного мовлення. Вони породжені процесами транспозиції в мікросистемі говірки. Кожен конкретний випадок переходу слова з однієї частини мови в іншу викликаний потребами мовців увиразнити комунікативний акт.

1. *Вихованець І.Р.* Частини мови в семантико-граматичному аспекті. К. 1988.
2. *Вихованець І.Р., Городенська К.Г.* Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови / За ред. І. Вихованця. К. 2004.
3. *Городенська К.Г.* Морфологізація транспозиційних переходів // Теоретичні проблеми граматики. Донецьк. 1995.
4. *Горпинич В.О.* Морфологія української мови. К. 2004.
5. *Гриценко П.Ю.* Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії // Павлюк М., Робчук І. Українські говори Румунії. Едмонтон, Львів, Нью-Йорк, Торонто. 2003.
6. *Онишкевич М.Й.* Словник бойківських говірок. К. 1988. Ч. 2.
7. Словник української мови: В 11 т. К. 1971–1980.
8. *Тараненко О.О.* Омоніми // Українська мова. Енциклопедія. К. 2000.

ГПЗН Говірки південно-західного наріччя української мови. Збірник текстів / Упорядник Н.М. Глібчук. Львів. 2000.

THE PHENOMENON OF LEXICAL-AND-GRAMMATICAL HOMONYMY IN DIALECT TEXTS (BASED ON THE SPEECH FROM THE VOLOSANKA VILLAGE, SKOLIV DISTRICT, LVIV REGION)

Some of the phenomena of lexical-and-grammatical homonymy in the microsystem of Volosianka village dialect was analyzed. The formation mechanism of such lexical units was described considering three main criteria of parts of speech discrimination, namely semantic, morphological, syntactical.

Варіанти фразеологічних одиниць в українських східнослобожанських говірках

Сьогодні увагу науковців привертає питання варіативності фразеологічних одиниць (ФО), проте в українському мовознавстві немає єдиної думки про це мовне явище. Дискусійність питання про розмежування фразеологічних варіантів і фразеологічних синонімів [1, 3], а також неоднозначне його розв'язання в багатьох лінгвістичних працях, суміжність аналізованих мовних одиниць дало можливість В.Д. Ужченкові говорити про варіантно-синонімічні групи фразем, під якими вчений розуміє такі смислові “об’єднання фразеологічних одиниць, котрі в своїх значеннях мають подібні опорні семи й ідентифіковані близькими за значенням синонімічними варіантами, часом із широким набором варіантів” [4, 115].

Аналізуючи фразеологічні варіанти з погляду форми та змісту, М.І. Толстой зазначає, що насамперед у цьому випадку “необхідно віддати перевагу матеріалу діалектному перед літературним” [3, 277], адже в усному мовленні лексичні заміни – звичне явище. Невипадково Л.Г. Скрипник розрізняє варіантність узуальну – нормативну, зафіксовану словниками, й оказіональну – одиничну, індивідуальну [2, 128]. “Невпорядковані з погляду лексичної системи заміни у складі фразеологічних одиниць часто трапляються тоді, коли в пам’яті мовців зовсім стираються реальні значення компонентів. Яскраві приклади варіацій такого типу дають записи функціонування фразеологізмів в усному мовленні” [2, 129–130]. Отже, серед причин, які зумовлюють утворення варіантів, учені, з одного боку, називають здатність фразеологізму поділятися на слова, що вже становить підґрунтя варіативності, з іншого – наявність у складі ФО лексичних компонентів, які повністю втратили свою внутрішню форму, адже особливо в усному мовленні ці компоненти можуть бути замінені на більш зрозумілі, звичні.

Здатність утворювати варіанти мають передусім ті стійкі сполучення слів, які побудовані за моделлю порівняння, що “відображають мисленнєву операцію поєднання двох пред-

метів, явищ, ситуацій, ознак на підставі їхнього уподібнення, встановлення аналогій між ними” [Селіванова, 475]. Скажімо, порівняння зі значенням ‘зовсім непотрібний’ мають таку побудову: “потрібний + як + назва тварини (рідко – комахи, риби) + назва предмета (іноді з означенням) = зовсім непотрібний”, як-от: *Як собаці ковтун* [Ужченко, 166]; *Як свині чоботи* [Ужченко, 159]; *Як рибі парасолька* [Ужченко, 152]; *Як корові бюстгальтер*; *Як корові радіо*; *Як корові сідало* [Ужченко, 104]; *Як козлу баранина* [Ужченко, 100]; *Як козі баян*; *Як козі велосипед*; *Як козі нові ворота*; *Як козі п’ята нога*; *Як козі сарафан*; *Як козі серезжки* [Ужченко, 99]; *Як кобилі другий хвіст*; *Як кобилі п’ята нога* [Ужченко, 97]; *Як коту копита* [Ужченко, 95]; *Як зайцеві дзвоники*; *Як зайцю аліменти*; *Як зайцю гітара*; *Як зайцю дишло*; *Як зайцю другий (довгий) хвіст*; *Як зайцю лижі*; *Як зайцю роги*; *Як зайцю світофор*; *Як зайцю тормоза* [Ужченко, 81]; *Як жабі роги* [Ужченко, 77]; *Як горобцю рогатка* [Ужченко, 60]; *Як Бобику дзвінок*; *Як блосі аеродром* [Ужченко, 30]; *Як собаці вовчий хвіст* (у 29 н. пп.); *Як зайцеві п’ята нога* (у 29 н. пп.); *Як зайцеві стоп-сигнал* (у 53 н. пп.).

У порівняльній зворот можуть входити загальноновживані лексеми й оказіональні, як-от: *кусючий як муха* (у 43 н. пп.), *кусючий як гедзь* (у 2 н. пп.), *кусючий як дрік* (у 7 н. пп.), *кусючий як овід (овод)* (у 3 н. пп.), *кусючий як комарь* (у 4 н. пп.), *кусючий як гесенець* ‘дошкульний (про людину)’ (Оріх); *гедзь укусив* (у 2 н. пп.), *дрік укусив* (у 7 н. пп.), *муха укусила* (у 45 н. пп.), *овід (овод) укусив* (у 3 н. пп.), *комарь укусив* (у 4 н. пп.), *гесенець укусив* (у 1 н. п.) ‘дуже злий, сердитий, нервовий (про людину)’ та в деяких інших.

Особливістю фразеологічного складу будь-якого ареалу також є те, що до окремо взятого синонімічного ряду входять і загальновідомі вирази, й ареально обмежені в ужитку. Так, скажімо, значення ‘молодий, який не має життєвого досвіду, зовсім юний’ наповнюють вирази, засвідчені в сучасних нормативних словниках: [*ще*] [*материне*] *молоко на губах* (рідко *коло губів, під вусами*) *не обсохло (не висохло)* ‘хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.’ [ФС, 503] (у 65 н. пп.); *молоко на губах* ‘т.с.’ [Коломієць, 71] (у 52 н. пп.); *губа в молоці* ‘т.с.’ [Коломієць, 71] (у 49 н. пп.); з *молоком на губах*

¹ Обстежено 75 населених пунктів Луганської області.

‘т.с.’ [Коломієць, 71] (у 58 н. пп.); *мало ще пасок з’їв* ‘т.с.’ [Коломієць, 71] (у 16 н. пп.); *молодий [та] зелений (молода [та] зелена, молоде [та] зелене)* ‘т.с.’ [Коломієць, 71] (у 62 н. пп.); *горобеня жовтодзьобе* ‘т.с.’ [Коломієць, 71] (у 32 н. пп.); *курча жовтороте (пухнасте)* ‘т.с.’ [Коломієць, 71] (у 54 н. пп.); *мало каші з’їв* ‘т.с.’ [ФС, 503] (у 70 н. пп.); *мало квасу випив* ‘т.с.’ [ФС, 503] (у 18 н. пп.); *яйця курей вчать* ‘про молодого, що повчає старших’ (у 75 н. пп.); *ще зелений* ‘який не набув життєвого досвіду; недосвідчений, юний і т. ін.’ (у 52 н. пп.); *молодий та зелений* ‘т.с.’ [ФС, 502] (у 62 н. пп.); *молодий та ранній* ‘який не набув життєвого досвіду, але втручається у справи дорослих’ [ФС, 502] (у 43 н. пп.); а також виявлені в українських східнослов’янських говірках: *у носі ще не кругло* ‘хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.’ (у 31 н. пп.); *у носі не по циркулю* ‘про молодого, що повчає старших’ [ФС, 134; Ужченко, 128] (у 11 н. пп.).

Отже, семама ‘молодий, який не має життєвого досвіду, зовсім юний’ містить три семи ‘хто-небудь дуже молодий, неповнолітній, недосвідчений і т. ін.’, ‘який не набув життєвого досвіду; недосвідчений, юний і т. ін.’ і ‘молодий, що повчає старших’. Найбільш наповненими є перша й друга семи.

Сема ‘клопіт’ репрезентована фразеологічними одиницями, у складі яких виділяємо передусім синоніми до слова *клопіт*: *мій клопіт* (у 53 н. пп.), *моє горе* (у 52 н. пп.), *нещастя моє* (у 60 н. пп.), *горе капустияне* (у 30 н. пп.), *горе цибулине* (у 26 н. пп.), *горе лукове* (у 31 н. п.), *морока кошеча (кошача)* (у 43 н. пп.), а також фраземами *мати клопіт* (у 38 н. пп.), *мати мороку* (у 40 н. пп.).

Наведені фразеологізми мають позитивну конотацію, адже вживані ці одиниці здебільшого стосовно рідних людей, особливо дітей, а також у тих випадках, коли турботи приємні, не дуже обтяжують людину. Серед названих ФО виділяємо одиниці з прозорою й немотивованою (затемненою чи напівзатемненою) внутрішньою формою. До першої групи відносимо іменникові ФО з компонентом *мій / моє* (*мій клопіт, моє горе, нещастя моє* ‘клопіт, турбота, не позбавлена приємних тривог’) та дієслівні із словом *мати* (*мати клопіт, мати мороку*), до другої – всі інші.

Вислів *морока кошеча (кошача)*, ймовірно, пов’язаний із символікою лексеми *морока*, міфологічними уявленнями на-

ших пращурів. Зокрема, ще в дохристиянських віруваннях це божество символізувало темряву на противагу Сонцю. У народі Мороку уявляли чортом, що робить людям багато зла, бо заморочує розум, і людина ходить тоді, як божевільна [Жайворонок, 377]. В аналізованому фразеологізмі лексема *морока*, вочевидь, позначає особу, яка запаморочує голову, затьмарює розум.

Другий компонент фразеологізму – прикметник *кошеча* (*кошача*) – визначає, на нашу думку, тональність фраземи, адже з котом нерідко порівнюють людину, зокрема й дитину, яка любить поспати [Жайворонок, 287–288]. Отже, ФО *морока кошеча* (*кошача*), вважаємо, можна замінити, такими вільними словосполученнями, що будуть мати подібні значення: *моя морока; клопіт, пов'язаний з дитиною*.

Фразеологізми *горе цибуляне, горе лукове* (другий із них засвідчено також у російській мові зі значеннями: ‘недотепна, незоторопна людина; недотепа’ [ФСРЯ, 177; ФСРЛЯ, 156]) мають у своєму складі похідні від іменника *цибуля* (рос. – *лук*), що символізує просту селянську їжу, маловартісність (*не вартий і печеної цибулі*). Різкий запах і гострий смак, імовірно, сприяв виникненню такого символічного значення, як капосність [Жайворонок, 631], що й виявлено в аналізованих фраземах. У цих висловах також, на нашу думку, прикметник визначає тональність ФО – порівняно позитивну конотацію, незважаючи на наявність лексеми *горе*.

Іменниковий фразеологізм *горе капустяне* має напівзатемнену внутрішню форму. Прикметник *капустяний* як похідне слово від іменника *капуста* символізує місце народження дітей (у народі говорили, що дітей знайдено під капустиним листом, у капусті [Жайворонок, 274]), про що свідчать також ФО *знайти* (*зловити, купити*) *в капусті* ‘народити дитину’, у *капусті сидіти* ‘т.с.’ [4, 88].

Отже, фразеологічні одиниці при утворенні варіантів можуть зазнавати кількісних та якісних змін. При кількісних варіаціях ідеться про ступінь поширеності, розлогості стійких сполучень слів одного значення, якісні зміни репрезентовані лексичним варіюванням, яке нерідко називають власне фразеологічним. Найчастіше варіювання зазнають ці фразеологічні одиниці, що побудовані за моделлю порівняльного звороту. Варіанти слід розглядати як явище узуальне, часто воно

пов'язане з наявністю чи відсутністю локалізмів у складі ФО, мовною грою. Увага до діалектних явищ, уживаних у складі ФО, засвідчує наявність ареально маркованого варіювання, що сприяє введенню до складу стійких сполучень слів різнокодових лексичних одиниць, об'єднаних семантично з нормативними.

1. *Коломієць М.П.* Фразеологічні синоніми. Дніпропетровськ. 1989.
2. *Скрипник Л.Г.* Фразеологія української мови. К. 1973.
3. *Толстой Н.И.* О реконструкции праславянской фразеологии // Славянское языкознание: VII Междунар. съезд славистов (Варшава, 1973, докл. сов. делегации). М. 1973.
4. *Ужченко В.Д.* Східноукраїнська фразеологія. Луганськ. 2003.

Жайворонок	<i>Жайворонок В.В.</i> Знаки української етнокультури: словник-довідник. К. 2006.
Коломієць	<i>Коломієць М.П., Регушевський Є.С.</i> Словник фразеологічних синонімів. К. 1988.
Селіванова	<i>Селіванова О.</i> Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава. 2006.
Ужченко	<i>Ужченко В.Д., Ужченко Д.В.</i> Фразеологічний словник східно-слобожанських і степових говірок Донбасу. Луганськ. 2000.
ФСРЛЯ	Фразеологический словарь русского литературного языка: в 2 т. / Сост. А.И. Фёдоров. Т. 1: А–М. М. 1997.
ФСРЯ	Фразеологический словарь русского языка: Свыше 4000 словарных статей / Под. ред. А.И. Молоткова. М. 1978.
ФС	Фразеологічний словник української мови / Уклад. В.М. Білоноженко та ін. К. 1993.

VARIANTS OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN UKRAINIAN EAST SLOBODA DIALECTS

It has been proved that phraseological units built according to the model of comparative construction undergo variation most regularly. The variants should be considered as usual phenomenon; often it is connected with the presence or absence of localisms in the structure of FU and language game. Attention to dialectal phenomenon observed in the structure of FU proves the existence of area-marked variation, which contributes to referring the lexical units of different code semantically united with the normative ones to the group of set expressions.

Діалектоносій як дискурсивна особистість

Сучасну наукову лінгвістичну парадигму характеризують як антропоцентричну, для якої властиві експланаторність (прагнення пояснювати факти мови й мовлення), експансіонізм (поява нових об'єктів дослідження на перетині двох (кількох) наук, перегляд традиційних питань із нових позицій), функціоналізм (вивчення мови в дії), семантикоцентризм (зосередження уваги дослідників на плані змісту) і текстоцентризм (увага до мовних одиниць, які функціонують у тексті) [8, 8–13]. Останній принцип стрімко ввійшов у практику діалектологічних студій. Наразі говорять про текстове прочитання фонетичних та фонологічних рис говірки; вивчення морфологічних одиниць та їхніх форм на основі тексту; встановлення семантичних відтінків слів, ураховуючи їхню сполучуваність у тексті; лексикографічну репрезентацію текстової поведінки реєстрової одиниці словника тощо. Текстоцентризм певною мірою визначає особливості аналізу й методику дослідження лінгвістичних одиниць.

Проте поряд із поняттям *текст* функціонує поняття *дискурс*, яке нерідко характеризують як загальнонаукову [7], розмиту категорію [3, 30], багатовимірне явище [1], термінологічну одиницю, що може мати кілька значень. Лінгвісти його потрактовують у межах кількох глобальних підходів і визначають через поняття *текст* чи терміни комунікативної лінгвістики або теорії мовленнєвих актів [4, 174–180]. Виходячи з позицій текстоцентризму, тлумачить *дискурс* Н.О. Руснак. Вона стверджує, що *діалектний текст* і *діалектний дискурс* перебувають в ієрархічній залежності, пов'язані відношеннями включення: “Діалектний текст – діалектний дискурс, який функціонує в певних ситуативних (комунікативних) умовах, що й зумовлюють його структурно-семантичну організацію” [9, 23]. У такому разі при дефініції діалектного дискурсу можна покликатися на студії Т.А. ван Дейка і В. Кінча, згідно з якими дискурс – “складне комунікативне явище, що включає, крім тексту, ще й екстралінгвальні чинники (знання про світ, думки, настанови, цілі адресата), необхідні для розуміння тек-

сту... Мовленнєвий потік, мова в її постійному русі, що вбирає в себе всю різноманітність історичної епохи, індивідуальних і соціальних особливостей і комунікатора, і комунікативної ситуації, у якій проходить спілкування” [5, 48–49].

Умотивування діалектного дискурсу як лінгвістичної субстанції актуалізує поняття *дискурсивної особистості*, яка продукує текст та ідентифікує його. На думку багатьох учених, науковий концепт *мовна особистість* “утратив свій евристичний заряд у зв’язку з накопиченням досліджень у галузі аналізу дискурсу” [2, 30]. Наразі актуальним постає питання дискурсивної особистості. На думку Л.М. Синельникової, “в основі поняття *дискурсивна особистість* лежить ментальний чинник: мисленнєва діяльність детермінує вибір мовних структур і засобів” [10, 44]. Якщо розглядати діалектоносія в цьому аспекті, то поняття *дискурсивна особистість* потрібне для визначення рис цієї особистості, адже діалектоносій виявляє себе як мовленнєва, комунікативна, словникова, етносемантична дискурсивна особистість.

Як мовленнєва особистість діалектоносій реагує на склад учасників комунікації. Скажімо, зміна учасників розмови може спричинити до переходу на інший мовний код. Так буває, коли представник говірки спілкується із записувачем польового матеріалу, тоді діалектоносій нерідко намагається говорити літературною мовою, може уникати локально вживаних слів тощо. Поява серед учасників розмови представників іншого етносу може спонукати діалектоносія до зміни мовного коду.

Мовленнєві навички мовця сприяють дотриманню діалектної норми, контрольованої традицією використання мовних засобів у кожній діалектній системі. Відступи від діалектної норми часто фіксують носії говірки як такі, що виходять за межі характерних ознак системи. Це знаходить вияв у прізвиськах, мотивованих відмінностями слово- чи формовживання окремих представників говірки. Так, у с. Весела Долина Липоводолинського району Сумської області прізвисько *Закусюю* закріпилося за переселенцем з Полтавщини, у рідній говірці якого чергування приголосних при утворенні форми 1 особи однини дієслів I дієвідміни відсутнє.

Відомо також, що вади вимови співрозмовника не залишаються непоміченими. За особливостями вимови окремих зву-

ків чи цілих слів представники говірки отримують прізвиська, які супроводжують їх усе життя. Так, у с. Просторе Білокуракинського району Луганської області функціонує прізвисько *Мійоська*, утворене від імені та прізвища носія – Мінчука Сергія, який у дитинстві не міг правильно вимовити *Мінчук Серьожка*.

Як комунікативна особистість діалектоносій добирає мовні засоби, які активізують свідомість слухача, тобто сприяють покращенню комунікації. Так, експресивізація висловлювання може здійснюватися за допомогою вживання слів з емотивним значенням, лексем, які надають висловленню меліоративного чи пейоративного значення.

Креативність діалектоносія репрезентована фразеологізмами, прислів'ями, приказками, трансформи та варіанти яких указують на включення мовця до мовної гри. Так, відоме прислів'я *Баба з воза – кобилі легше*, зафіксоване в українських східнословобожанських говірках у таких виявах, як *баба з воза – кобила радіє*; *баба з воза – кобила в курсі діла*; *баба з воза, а я (ми) на віз*; *баба з воза, на колеса легше*; *баба з воза, кобила не проти*; *баба з воза – він на віз*; *баба з воза, а дід іншу знайшов*; *баба з воза, кобила знає*; *баба з воза – кобила за нею*; *баба з воза – швидше до фінішу*; *баба з воза – дозвіллю час*; *баба з воза – далі будеш*; *баба з воза – кобила ціла*; *баба з воза – вовки ситі*; *баба з воза – кобила на віз* [Глуховцева, 20–21], свідчить про намагання мовців щоразу актуалізувати відоме прислів'я, надати йому більшої експресивності, сигналізує про пошук нових форм висловлення думки й характеристики ситуації.

Якщо продемонструвати креативність діалектної особистості наявними в її обігу прізвиськами, то впадає в око спостережливість мовців, їхня реакція на позалінгвальні чинники. Зокрема, прізвиська *Ілліч* та *Ленін* (м. Луганськ) надані за характерні жести та манеру розмови, що робить носіїв схожими з політичним діячем. Значною кількістю прізвиськ відгукнулися жителі Луганщини на воєнні дії, катаклізми. Жорстоку людину називають *Чеченець* (м. Луганськ), *Фашист* (м. Алчевськ) тощо. Прізвиська *Чорнобильський одуванчик* (м. Луганськ) та *Йожик із Чорнобиля* (м. Старобільськ) надані носіям за нетиповість зачіски, свідчать про появу генетичних

мутацій, пов'язаних із наслідками аварії на Чорнобильській атомній електростанції. Існує група прізвиськ, що відображає якусь домінуючу рису зовнішності: зріст (*Довгий, Тюбик, Огірок* – високий; *Лось, Термінатор* – кремезний; *Малий, Шпендик* – невисокий); волосся, де визначальною ознакою слугує його колір (*Чорний, Блек* (від англ. – чорний) – чорнявий; *Рудий, Чиж* – рудий). Крім кольору волосся, мовці фіксують і його відсутність – *Лисий*.

Словниковий склад діалектного дискурсу подає етнічну характеристику діалектоносіїв, найбільше пов'язаний із ментальними особливостями жителів ареалу. У ньому вербалізовано працьовитість носіїв українських східнословобожанських говірок, поклоніння пам'яті предків, поклоніння природі, віра в цілющі властивості природи, прагнення дотримуватися звичаїв, які були важливими для попередніх поколінь, любов до дітей, хазяйновитість, побожність. Діалектний дискурс – це сума знань про природу, спосіб життя, культуру, це резервуар національної свідомості. Зокрема, у тексті про Трійцю (*о́то на т́ройціу / ми з'є́лене зби́рали хо́дили // то мо́йа ба́бус'а т́р'їц'у зе́лене ми п́разни́ками з'вала // но о́но ж ко́н'єшно не́ пр'ї́в'єтствовало́с' / хо́т'а ў се́л'і ўс'о ра́ўно / на́в'єрно / лє́гше бу́ло /ч'єм ў'город'є / ми соби́рали ўс'акє зе́лене та́кє / тра́ўки // но о́но ж йак / воб'їще о́це ж су́бота п'єре́д т́ройце́й / ба́бус'а й'ї́й кле́ч'анойу з'вала / ч'и кв'їч'анойу / н'є / кле́ч'ана / йа шче за́помни́т' доўго не́ мо́гла // знач'ит' / чіт'ало́с' / шо у су́боту на́да сут'ра босим по́ходить' по тра́в'і // ба́бушка та ўс'ї́да ме́не будила*; записано від Старцевої Марини Олексіївни, с. Бунчуківка Новопокровського району Луганської області) низкою мовних одиниць (*Трійця, зелені празники, зелене, ходити босими по росі, квічальна неділя, клечальна неділя, квічало*) відтворено давні традиції. У багатьох акціях, які проводили під час свят чи родинних обрядів (перенесення нареченої через поріг, через міст, прикрашання хати, господарських споруд напередодні Трійці), актуалізовано безеквівалентні лексичні одиниці, загальноновживані ж лексеми нерідко набувають своєрідного фону, зрозумілого лише носіям говірки. Архаїчними в обрядовому дискурсі Новопокровщини є концепти *вода, вогонь, роса, трава*. Значущими для розуміння специфіки обрядодії є концепти *дорога, поріг, ворота, хата*.

Весільний обряд репрезентують концепти *калач, рушник, коровай, бики, гільце*, поховальний – *ніч перед похороном, 9-й день по смерті, 40-й день по смерті, роковини* тощо.

Аналіз лексику діалектної особистості як носія російських сибірських старожитніх говірок, здійснений К.В. Іванцовою, засвідчує, що ідіолексикону „властиві розвинутість різних видів системних відношень слів, різноманітність тематичних груп і лексико-семантичних полів, значна частка експресивних утворень, постійне поповнення новими елементами” [6, 284]. Лексикон має загальноросійські, діалектні та індивідуальні риси. Лексикон є носієм кількісних та якісних характеристик метамовної свідомості діалектоносія, містить свідчення про особливості побудови текстів, систему мовленнєвих жанрів індивіда. З його допомогою можна реконструювати архаїчні риси мовної картини світу мовця – і на рівні аналізу лексичних одиниць, і через опис ключових концептів [ПСДЯЛ, 7].

Отже, діалектна дискурсивна особистість, репрезентована через призму діалектного тексту, дозволяє актуалізувати і традиційні питання функціонування діалектного мовлення, і нові: вияв діалектних відмінностей, характерних для кожного ареалу; аналіз екзотизмів, ендемізмів та інтерлокалізмів; характеристика стилістичних особливостей тексту, опис діалогічності; умотивування доцільності використання мовних засобів; репрезентація ідіолексикону з погляду кількісних і якісних характеристик та інше.

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. М. 1998.
2. Баранов А. Семиотическая личность: кодовые переходы // Речевая деятельность. Языковое сознание. Обобщающая личность: тез. докл. XV Междунар. симпозиума по психолингвистике и теории коммуникации. М., Калуга. 2006.
3. Бацевич Ф. Термінологія комунікативної лінгвістики: аспекти дискурсивного підходу // Вісн. нац. ун-ту “Львівська політехніка”. № 453. Львів. 2002.
4. Голубовська І.О. Корольов І.Р. Актуальні проблеми сучасної лінгвістики: курс лекцій. К. 2011.
5. Дейк ван Т.А., Кинч В. Макростратегии // Язык. Познание. Коммуникация. М. 1989.
6. Иванцова Е.В. Феномен диалектной языковой личности. Томск. 2002.
7. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. К. 1999.

8. Пименова М.В., Кондратьева О.Н. Концептуальные исследования. Введение: учеб. пособие. М. 2011.

9. Руснак Н.О. Лінгвокогнітивні та прагматичні виміри діалектних текстів буковинських говірок. Чернівці. 2009.

10. Синельникова Л.Н. Дискурсивная личность как предмет и объект социолінгвістики // Лінгвістика: зб. наук. пр. № 3. Ч. II. Луганськ. 2010.

Глуховцева Глуховцева І.Я. Словник модифікованих стійких сполучень слів в узусі кінця ХХ – початку ХХІ століття. Луганськ. 2013.

ПСДЯЛ Полный словарь диалектной языковой личности / Под ред. Е.В. Иванцовой. Т. I. Томск. 2006.

DIALECT SPEAKER AS A DISCURSIVE PERSONALITY

The thesis considers the issue of a dialect speaker's personality, the ways of his/her characteristic in the light of dialect discourse. Speaking and communicative features, idiolexicon of a dialect speaker are connected with the ethnos mentality. That enables to actualize traditional problems of dialect speaking functioning and new questions: manifestation of dialectal differences typical to each area; analysis of exotisms, endemisms, and interlocalisms; characteristic of stylistic peculiarities of a text, description of dialogicity; motivation of the necessity in use of language means; representation of idiolexicon according to quantitative and qualitative characteristics etc.

Когнітивно-прагматичні особливості використання говіркових елементів в інтернетному дискурсі

У мережових середовищах спілкування, більшість користувачів яких належить до одного ареалу, діалектні одиниці функціонують як засіб стилізації висловлення, а деколи виступають основними засобами реалізації прагматичних цілей мовця. У таких осередках комунікації імплементацію деяких говіркових елементів у повідомлення, на нашу думку, можна розглядати як *перемикання конвенційного розмовного та діалектного варіантів мови*.

Перемикання зі звичного на діалектний код вимагає від учасників інтеракції значних комунікативних зусиль. По-перше, з метою уникнення девіацій, трансмісори повинні враховувати особливості “цільової аудиторії”: налаштованість інших комунікантів на діалектне мовлення, загальну лінгвальну політику середовища спілкування тощо. По-друге, як продуцент, так і потенційні реципієнти повідомлення мусять уміти декодувати семантику говіркових елементів, а також (і це чи не найважливіша умова для “вкладання” у текст імпліцитних значень та їх розуміння) – володіти соціолінгвальною компетенцією, яка передбачає уявлення про реальних носіїв використовуваних діалектів. Специфіку цього уявлення, вважаємо, доцільно розкривати за допомогою поняття “лінгвокультурний типаж”.

За визначенням В. Карасика, лінгвокультурні типажі – це “впізнавані образи представників певної культури, сукупність яких і утворює культуру того чи того суспільства” [1, 179]. Дослідник справедливо зауважує, що лінгвокультурний типаж “виявляється через комунікативну поведінку, дуже важливим компонентом якої є вербальний ряд” [1, 189], тому, на перший погляд, видається, що, застосовуючи в повідомленні говіркові елементи, мовці актуалізують типаж носія певного діалекту. Зауважимо, що проаналізований матеріал лише частково підтверджує цю тезу: перемикаючи код на діалектний, комуніканти в одному повідомленні можуть використовувати елементи різних говорів. Так, у репліці *Осьо я прийшов си з поля, пере-*

уврав півгектара (...). Помивсі, (...) сів за цю розкладну дошку з кнопками і вирішив побалакати про толерантність [Гер, 17473]¹ фіксуємо низку різнотипних діалектних явищ: **осьо** – дискурсивний маркер середньонаддніпряньського говору; **си** – редукована займенникова форма покутсько-буковинського говору; нарощення протетичного *в* перед *о*, *у* та *і* (<**о*) (*перевурав*) характерне для наддністрянського або західнополіського говору; “укання” (рефлексія *у* на місці етимологічного *о* в новозакритих складах) переважно розглядають як ознаку східнокарпатського (гуцульського) говору (*перевурав*); *сі* як варіант постфікса / частки *ся* (*помивсі*) є атрибутом надсянського говору. Варто зазначити й те, що мовці нерідко використовують форми, які можна назвати квазідіалектними, тобто такі, що мають ознаки говіркових одиниць, однак є нетиповими для живого народного мовлення, наприклад: *не, ну шо ви тувотка порозводили? же си людям говорити, та як си хцуть не можна? та де ви таке виділи, стидали би м сі!!* [ФФМ, 75947].

Наведені факти доводять, що уявлення інтернетних користувачів про комунікантів, для яких говіркове мовлення – домінуючий, немаркований лінгвальний код, виходять за межі типажу носія тільки окремого діалекту. Як наслідок – виникає потреба введення ширшого, більш узагальненого поняття для визначення специфіки цього уявлення. Зауважимо й таке: говіркове мовлення характерне насамперед для мешканців сіл, містечок. “Носіїв діалектної мови можемо зустріти і в центрах великих міст. Це переважно недавні вихідці із сіл” [2, 11–12]. Неурбаністичну природу живого народного мовлення розуміють і самі учасники інтернетної комунікації: *добре шо є діалекти, файна сільська балачка з перцьом*) [ФФМ, 75947]. Аналіз матеріалу дає підстави стверджувати, що мовці нерідко перемикають код на діалектний для стилізації, надання відповідного колориту повідомленням, які тим чи тим способом імплікують фрейми, дотичні до сільського населення, місцевості, побуту.

Таким чином, переходячи на маркований діалектний код із застосуванням одиниць південно-західного наріччя, мовці,

¹ Тут і далі орфографію та пунктуацію прикладів збережено. Позначення чіткішим текстом – автора статті. Після прикладів паспортизовано номер теми, де було використане повідомлення, за зразком [Скорочена назва форуму, № теми].

на нашу думку, актуалізують не образ носія певного діалекту, а, ймовірно, специфічний для західноукраїнського регіону лінгвокультурний типаж жителя сільської місцевості /ТЖ/. Тому можна стверджувати, що використання комунікантами елементів діалектного коду переважно спрямоване на контекстуальне залучення дотичних до ТЖ семантичних площин.

Розглянемо атрибути ТЖ, що імплікуються з повідомлень інтернетних комунікантів, які для досягнення потрібного перлокутивного ефекту перемикають код із конвенційного на діалектний.

Аналіз мережевих повідомлень засвідчує, що за допомогою говіркових елементів продуцент може апелювати до специфічного сегмента колективного досвіду в узагальнено-особових висловленнях: *З одного боку не хочеться писати ше один нікому не потрібний талмуд з економіки. А з іншого – кажуть, що **тре**, бо в житті **сі пригодит**, а потім будеш жаліти* [УЦ, 28347]. Названий сегмент актуалізується і за умов діалектного оформлення висловлень паремійного та фразеологічного характеру, як-от: *[хто] його знає, чом воно так буває... “але то **жите**”... [ЛФ, 2017]. У наведених репліках діалектне мовлення, очевидно, приписується “загальнонародному розуму”, тобто представникам старшого та досвідченішого, ніж продуценти, покоління, а тому сприймається як беззаперечна істина. Таким чином, можемо стверджувати, що за допомогою говіркових одиниць комунікант має можливість проектувати на власну мовну особистість один із атрибутів ТЖ – **досвідчений**.*

Фіксуємо, однак, і такі комунікативні ситуації, в яких “загальна думка”, репрезентована діалектним кодом, піддається критиці з боку мовця:

(А:) – *...всі кажуть, що **тре** [щось змінювати] :-)) бо якщо в кобїти нема сім’ї, дітей, то вона ніби й не кобїта зовсім... (...)*

(Б:) – *(...) А ото “усі каут” – ну то страшне. Я той галицький менталітет тай сокиров, сокиров! Ади, дівці дваціп`еть років, а вна ше не вискочила замїж! Все, стара дівка! Та в тридцять тільки клепки в голові починають на місце ставати... Можна розібратися, що є що і хто є хто. Правда, тоді більше шансів таки залишитися самотньою, але як подивлюся на ті нещасні шлюби, коли одружуються діти, бо усї*

каут, жи в дваїцїт ти вже стара, ади! Скільки тепер розведених, самотніх, з дїтьми, бо їм приспїчило у 18 замїж, гормони, бач, і ототе “каут”... [ФРМ, 2724]

Проаналїзуємо наведений фрагмент діалогу. Продуцент А апелює до загальної, “колективної” думки (“*всі кажуть, що тре*”) та змішує говіркові одиниці (*тре, кобіта*) з конвенційними розмовними елементами. Така переорїєнтація топїко-кодОВОї спрямованостї комунїкативної ситуації спонукає мовця **Б** у наступній реплїці до експлікації агресивного саркастично-викривального непогоджування з окремими локальними соціальними конвенціями, бажання викоренити їх із життєвої позиції співрозмовника. Як імплїкуємо з мовленнєвого оформлення висловлень та контексту повідомлення мовця **Б**, інтенційна програма трансмісора реалїзується двома нараторами: конвенційним (репрезентує самого мовця) та колективним (представляє локальний соціум, що виступає об’єктом звинувачення). Позиція першого наратора експлікується за допомогою немаркованого коду, другого – за допомогою діалектного мовлення. Реплїка засвідчує, що колективний оповїдач актуалїзується інтродуктивною номїнацією *усї каут* та увиразнюється за допомогою ідентифїкатора *галицький менталїтет*. Номїнація *усї каут*, на нашу думку, відїграє роль конденсованої вербалїзації аксіологїчних орієнтацій локального соціуму, зокрема цїнності громади, що диктує чїтко визначенї вимоги до індивїдуумів, якї входять до неї. Продуцент фокусується на негативному аспекті домінування названої цїнності: побоювання докору зі сторони громади може мотивувати до здійснення необдуманих вчинків. Як наслідок, колективний наратор здійснює лише імпульсивні акти осуду, яким протиставлено більш вираженї, раціональнї твердження конвенційного оповїдача. Таким чином, можемо імплїкувати атрибут ТЖ, що “еманується” в колективному нараторї реплїки мовця **Б** – *такий, що дотримується загальної думки*.

Спостереження за функціонуванням діалектних елементів дає змогу констатувати, що комунїканти можуть перемикаєти код на говірковий і під час здійснення мовленнєвих актів вибачення (*Модератори, вибачїйте, бїльше не буду [Мал, 6386]*), перепрошування (*вїбачїйте лишенька, а шо то за мЕдаль у Вас там, пане Тимуре, бо я в тому не дуже розумїюсї, в мене*

є одна тільки золота медаль зі школи [ЛФ, 1357]), дякування (*сенк! радує шо за гурт ше хтось крім учасників якось да переживає! :)* *Ше раз, тойво, декую :D* [ВВФ, 4587]). Названі акти, як відомо, різною мірою становлять загрозу комунікативному “обличчю” продуцента, тому перемикання кодів тут відіграє захисну функцію: адресант “розщеплюється” на конвенційну, немарковану мовну особистість та альтернативну персону (своєрідну ситуативну маску), що репрезентує ТЖ, тому згадані акти індексуються як властиві для контекстуального ігрового амплуа, а не для звичної комунікативної поведінки мовця. На нашу думку, комуніканти наділяють “метафоричного” носія такої маски рисами *щирість, довірливість, наївність*, що дає підстави виокремити ще один атрибут ТЖ – *простосердий*.

Отже, аналіз повідомлень досліджуваного сегменту інтернетного дискурсу дає підстави стверджувати, що когнітивно-прагматичною домінантою, яка регулює використання й інтерпретацію елементів південно-західного наріччя, є лінгвокультурний типаж жителя сільської місцевості. Цей типаж характеризується низкою атрибутів, вагомими серед яких є: *досвідчений; такий, що дотримується загальної думки; простосердий*. Названі ознаки, актуалізовані перемиканням конвенційного мовного коду на діалектний, переважно виступають засобами творення короткотривалих комунікативних ролей продуцентів, а також проєктуються на інші мовні особистості.

1. *Карасик В.* Лингвокультурный типаж как предмет изучения // Карасик В. Языковые ключи. М. 2009.

2. *Матвіяс І.Г.* Українська мова і її говори. К. 1990.

ВВФ	Володимир-Волинський Форум. < http://forum.volodymyr.com.ua >. 31.03.2013.
ЛФ	ЛітФорум. < http://litforum.net.ua >. 31.03.13.
Мал	Родинний форум “Малеча”. < http://www.malecha.org.ua/forum >. 31.03.2013.
Тер	Форум “Теревені”. < http://www.tereveni.org.ua >. 31.03.2013.
УЦ	Форум “УкрЦентр”. < http://www.ukrcenter.com >. 31.03.2013.
ФРМ	Львів. Форум Рідного Міста. < http://www.misto.ridne.net >. 31.03.2013.
ФФМ	Тернопіль. Форум Файного Міста. < http://forum.te.ua >. 31.03.2013.

COGNITIVE AND PRAGMATIC SPECIFICITY OF DIALECTAL ELEMENTS IN THE INTERNET DISCOURSE

The thesis explores the functional specificity and pragmatic properties of the usage of dialectal units in the Internet discourse. It reveals, in particular, that Ukrainian-speaking Internet users tend to switch between the dialectal and conventional language codes. The notion which regulates the use and interpretation of the elements of south-western dialect of Ukrainian language in the Net is indicated as linguocultural prototype of a villager. An attempt is made to identify those features of the prototype that constitute pragmatic value for the Web communicants.

ГОРОФ’ЯНЮК Інна Валентинівна (*Вінниця, Україна*)

Нове “старе” джерело вивчення подільського діалекту

У 50-ті роки минулого століття було розпочато збирання та лексикографічне опрацювання діалектної лексики Вінниччини. Біля витоків цієї праці стояв завідувач кафедри української мови Вінницького державного педагогічного інституту М.Л. Охріменко¹. Його наступник М.Т. Доленко завершив укладання регіонального діалектного словника, про що було заявлено на XII Республіканській діалектологічній нараді. У збірнику тез доповідей наради 1965 р. М.Т. Доленко видрукував відповідну статтю, де висвітлено засади роботи над регіональним словником диференційного типу та спосіб репрезентації лексичного матеріалу, кількісно задекларовано мережу обстеження – 291 село з 45 районів (за старим поділом) Вінниччини та “деякі села інших сусідніх областей Поділля” [2].

Припускаємо, що рукопис Словника діалектної лексики Вінниччини був представлений Митрофаном Терентійовичем учасникам діалектологічної наради, проте український науковий простір відтоді так і не збагатився заявленою лексикографічною працею. Із різних причин Словник так і не був надрукований у 60-ті роки минулого століття. Дотепер вважали, що рукопис Словника діалектної лексики Вінниччини втрачено. Проте багаторічні напрацювання викладачів та студентів Вінницького педінституту зберегла лаборант кафедри М.А. Андрушак. Сьогодні маємо три примірники рукопису Словника діалектної лексики Вінниччини, надрукованих на друкарській машинці.

П.Ю. Гриценко на пленумі Наукової ради “Українська мова” на тему “Українська діалектна лексикографія на тлі лексикографічних студій” (Київ, 2013 р.) окреслив три основні ознаки якісного діалектного словника: якість лексичного реєстру, якість відбиття семантики та точність локалізації лексикографованих лексем.

¹ За свідченнями викладача кафедри І.І. Дацюка [1], робота ця розгорталася паралельно зі збиранням матеріалів до Атласу української мови. Працював М.Л. Охріменко і над монографією з історичної діалектології української мови. Збереглася одна опублікована розвідка дослідника з проблем подільського діалекту – “До історії вивчення говірок Барського та суміжних з ним районів (короткий огляд літератури)” (Вінниця, 1956) [3].

Реєстр Словника формують 6100 словникових статей, що складаються з таких елементів:

а) реєстрове слово записане засобами графіки української мови із зазначенням наголосу. Використання елементів фонетичної транскрипції фіксуємо лише для літери *ш*, яка замінена графемами *шч*;

б) ремарки подано за потреби – граматичні (у формі родового відмінка однини записано окремі слова з особливою відмінковою формою; якщо слово незмінюване, то вказано його рід), лексико-граматичні (*архаїчне, рідко вживане, зменшена форма, збірна назва*), стилістичні (сигналізують про термінологічну лексику (*ботанічне, бджільницьке, технічне, кулінарне* тощо), особливості вживання – *дитяче, жартівливе, зневажливе, іронічне, лайливе, презирливе, фамільярне*. Для запозичених слів зазначено мову-джерело (для окремих слів прописано твірне іншомовне слово);

в) тлумачення реєстрового слова здійснено переважно лексичним відповідником літературної мови. Якщо таких відповідників немає, тоді лексичне значення подано описово. Традиційно значення полісемічного слова здебільшого репрезентовано в одній словниковій статті, омонімів – у різних. Фонетичні й морфологічні варіанти слова подано в одній статті;

г) ілюстративний матеріал – тексти, речення чи фразеологічні звороти – сприяють повнішому розкриттю семантики реєстрового слова, як-от: **САВИТИ** – справляти свято Савки. *Було б тобі не савити, не варварити, не амбросити, а кужіль кундосити.* (Бар. р. – 4а);

д) вказівка на локалізацію лексеми. У рукописах маємо скорочену назву районів та номери сіл, де лексема записана, а також букви для позначення паралельних записів діалектизму в одному селі різними інтерв'юерами в різні роки. Та, на жаль, реєстр обстежених населених пунктів, а відповідно і їхнє умовне позначення числами в словникових статтях, не збереглося. Це не дозволяє локалізувати сьгодні лексичні діалектизми з точністю до говірки. Щоправда, назви окремих сіл у Словнику скорочено за першими літерами. Нам вдалося ідентифікувати назви 80 населених пунктів, проте це лише третина від 291 населеного пункту, лексика якого репрезентована у Словнику діалектної лексики Вінниччини. З огляду на це видається єдино

можливим варіантом локалізувати реєстрові слова за районом: у Словнику їх представлено 45 за старим адміністративним поділом (пор. із сьогоднішнім поділом області на 27 районів). Цінним, на наш погляд, буде також фіксація кількості сіл, де лексему фіксували – це уможливить простежити частотність уживання діалектизму.

Для більш повного уявлення пропонуємо фрагмент Словника:

ЗБИВА́ТИСЯ – *арх.* фотографуватися (Том. р. – 6). *Куди це ви, діду? – Іду збиватися на карточку.* (с. Клембівка, Том. р.).

ЗБИ́ТКИ – 1. Недобрі вчинки, пустощі, збитки зробити, нашкодити (Тив. р. – 3, 10; Криж. р.; Бер. р. – 1, 6; Яр. р. – 4, 9; Улан. р. – 8; Лип. р. – 2б; Черн. р. – 2а, 8; Літ. р. – 8б; Жмер. р. – 1а; Іл. р. – 4; Калин. р. – 3а; Мог. р. – 1а; Хм. р. – 5б, 9а, 9б; Мур. р. – 5б, 10; Стан. р. – 3; Погр. р. – 8; Коз. р. – 3; Бар. р. – 4а). 2. Шітка з свинячої шерсті (Тепл. р. – 4).

ЗБИТО́ШНИЙ – від. пол. *zbytki* – пустотливий (Тивр. р. – 9; Мог. р. – 1а, 8; Сит. р. – 1; Нем. р. – 5; Літ. р. – 8; Тепл. р. – 2, 3б, 4; Чер. р. – 5, 8; Хм. р. – 9а, 13; Коз. р. – 3; Жмер. р. – 1а, 7б; Іл. р. – 4; Шар. р. – 1; Бер. р. – 2, 6; Мур. р. – 10, 10б; Тивр. р. – 5; Погр. р.; Бар. р. – 4а; Він. р. – 4а, 4в).

ЗБИ́ДЖЕНИЙ – кволий (Берш. р. – 4а; Самг. р.).

ЗБЛЯ́СУВА́ТИ – полиняти (Тивр. р. – 5).

ЗБРУ́Я – вбрання, одяг (Том. р. – 1, 1а). *Оце жінка складає цю зброю в скриньку.* (с. Антонівка, Том. р.).

Як відомо, реєстр діалектного словника залежить від засад його укладання. М.Т. Доленко зауважує, що записи лексичного матеріалу до Словника здійснювали студенти, вчителі та окремі члени кафедри в спеціальних діалектологічних експедиціях. У роботі використано “Програму для збирання матеріалів до діалектологічного атласу української мови” та частково питальники, укладені викладачами кафедри [2, 158–159]. Фактажем Словника є діалектизми:

1) слова, що не вживаються в літературній мові: **ДЖЕРЕНЬКОТІ́ЮЧИ** ‘цвірінькаючи, крик горобців’; **ДИВОГЛЯ́ДЬ** ‘чудовище, чудасія’; **ДУДИ́НА** ‘манжет’; **ЗАВІ́ЗНО** ‘багато зерна привезено до млина чи олійниці, велика черга, багато людей’; **СУЖИ́ТНИЦІ́** ‘дві жінки, що живуть в одній хаті через стіни’;

2) слова, які в говірках Вінниччини мають інше значення, ніж у літературній мові: **ПАЛУБА** ‘обкладка на возі, щоб більше вмістити буряків’; **ЗАГОЛОВОК** ‘передня або задня дошка у возі, машині’; **ШЕПІТ** ‘місце, де б’є джерельна вода і перуть білизну’;

3) слова, що відрізняються від літературних відповідників фонетико-морфологічним оформленням: **ЛВАК, ЛВАКА, ЛВАЧ, ЛВАШ, ЛВАШНИК, ЛВЕНЬ, ЛВКУН, ЛВКУТ, ЛВКУТНИК, ЛВОРУКИЙ, ЛВШУН, ЛВІК** ‘лівша’;

4) слова дитячої мови: **БІНЯ** ‘худоба’, **БР-Р-Р** ‘вода’;

5) говіркові фразеологічні вирази: **ДИВІТИСЯ НА ЗОРИ** ‘гордитися’; **НЕ ЧУТИ КОРОЛЯ В ЗЕМЛІ** ‘нічого не боятися’; **У КУТОК ВПАСТИ** ‘почати роди’; **БАБА ЗАЛІЗНА** ‘вислів про щось страшне, яким лякають дітей’; **ДАТИ СОЊКУ** ‘заснути’; **НА СПАСА ДИВІТИСЯ, А МИКОЛАЯ БАЧИТИ** ‘косоокий’.

Місцеві топонімічні й ономастичні назви до Словника не вносили, фіксуємо лише деякі власні імена: *Данько, Дарка*.

Найбільшою евристичною цінністю Словника діалектної лексики Вінниччини є те, що ця лексикографічна праця – регіонально репрезентативна. Вінниччина – регіон, у якому проходять межі говіркових угруповань, пролягали давні адміністративні та політичні кордони, торгові тракти, ареал свого часу зазнавав впливів як різних слов’янських, так і неслов’янських мов і діалектів. Словник засвідчує широкий корпус лексичних запозичень: з польської – 179², румунської – 22, молдавської – 7, російської – 6, турецької – 1 лексема. Зауважимо, що багато інонімів у словникових статтях некваліфіковані як такі, наприклад, широко відомі запозичення **ТАНИЙ** ‘дешевий’ – з польської [ЕСУМ V, 514], **ЛІЛЯ** ‘старша сестра’ – з румунської [ЕСУМ III, 217], **МОРВА** ‘шовковиця’ – з польської [ЕСУМ III, 511], **ДЗАНЗАР (ДЗАНЗУРИ)** ‘абрикос’ – з румунської [ЕСУМ II, 55] та багато інших не мають ремарок щодо іншомовного походження.

Окремі діалектизми відображають етнографічну самобутність Вінниччини. У Словнику знаходимо назву короваю, завітчаного барвінком, – **ЖЕВНИ**, лексема зафіксована в одному населеному пункті південного Ямпільського району. За цією лексемою, яка потрапила в поле зору укладачів Словника, ховається одна із самобутніх рис подільської весільної обрядо-

² Кількість лексем наведена відповідно до ремарок укладачів Словника.

вості. За свідченнями дослідниці С.О. Творун – авторки монографії “Українські обрядові хліби” (Вінниця, 2006), *жєвни* або *жєвники* – невеликі коровайчики, густо прикрашені барвінком і калиною – випікали лише у південних районах Вінниччини (зафіксовані свідчення з трьох сіл Ямпільського району) як обов’язкові атрибути весільної церемонії: їх шматочки роздавали неодруженій молоді замість короваю, в окремих селах із *жєвнами* батьки зустрічали молодих після шлюбу або ж мати давала молодій у руку перед виходом до розпису *жєвну*, розламування якої символізувало прощання з дівочтвом і щасливий перехід у стан заміжніх жінок [4, 60]. Але, незважаючи на варіативність традиції використання *жєвни*, обов’язковим атрибутом їх був барвінок, на що вказує і словникова стаття в аналізованій лексикографічній праці.

Отож лексикографічне представлення центральної частини подільського діалекту – Вінниччини – хоч і не претендує на вичерпність, проте спроможне стати фактологічною базою подальшим системним лінгвістичним описам подільського говору.

1. *Дацюк І.І.* Вони залишили слід у розбудові кафедри української мови: Рукопис // Музей Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

2. *Доленко М.Т.* Словник діалектної лексики Вінниччини // XII Республіканська діалектологічна нарада: тез. доп. К. 1965.

3. *Охріменко М.Л.* До історії вивчення говірок Барського та суміжних з ним районів (короткий огляд літератури) // Доповіді та повідомлення Вінницького державного педагогічного інституту ім. М. Островського. Вип. 3. Вінниця. 1956.

4. *Творун С.* Українські обрядові хліби. Вінниця. 2006.

ЕСУМ Етимологічний словник української мови: в 7 т. / За ред. О.С. Мельничука. К. 1982–2012.

A NEW “OLD” SOURCE TO STUDY THE PODILLYA DIALECT

The thesis presents a lexicographic work, has been prepared in 50–60s, but have not been published – Dictionary of the dialectal vocabulary of Vinnytsia Region compiled by M.L. Okhrimenko and M.T. Dolenko. The register of the Dictionary (formed of 6100 entries) has been described, peculiarities of presentation of semantics have been shown, ways of fixing localization of dialect material have been characterized. Examples of dictionary entries have been demonstrated.

Транспозиційний потенціал прислівника в діалектному тексті

Проблема міжчастиномовної перехідності слів надзвичайно актуальна в сучасному мовознавстві, хоча має давню історію, оскільки питання транспозиції в межах лексико-граматичних класів слів порушували зарубіжні (В. Бабайцева, Л. Борте, В. Гак, О. Калечиць, О. Кім, М. Лукін, В. Мігірін, М. Панов, В. Шигуров, Г. Ярова та ін.) та українські лінгвісти (Л. Бондаренко, О. Бугаков, Й. Дзєндзелівський, В. Ващенко, І. Вихованець, К. Городенська, Д. Гринчишин, Г. Мукан, М. Плющ, Л. Мацько, В. Ожоган, Т. Довга, І. Дудко, О. Кушлик, К. Мізіна, А. Нелюба, О. Смирницький та ін.). Наслідок міжчастиномовної транспозиції – наявність значної кількості міжчастиномовних граматичних омонімів, які досліджували зарубіжні мовознавці Л. Алегзандер, Д. Бомонт, Дж. Іствуд, М. Блох, М. Ганшина, І. Іванова, Ф. Маулер, Л. Малаховський та ін.; в україністиці цю проблему порушували Н. Борисенко, Н. Глібчук, І. Данилюк, У. Добосевич, Л. Кіцила, О. Кушлик, О. Шипнівська та ін.

Прислівник як один з найрухоміших і найпродуктивніших в історичному розвитку мови граматичний клас слів з різних позицій мовознавці досліджували як у літературній мові, так і в українських діалектах (І. Верхратський, Д. Бандрівський, Л. Гумецька, С. Бєвзенко, Т. Назарова, П. Приступа, І. Пагіря, І. Вихованець, В. Німчук, С. Самійленко, Н. Прилипка, П. Білоусенко, П. Лизанець, Г. Мукан, І. Ощипко, О. Брошняк, М. Вєрбовий, Ю. Громик, І. Даценко, Т. Довга, М. Жежеря, В. Забєліна, М. Лєонова, К. Лук'янюк, І. Слинько, І. Чапля, Г. Ярун та ін.), у працях яких прислівник постає таким лексико-граматичним класом слів, який безперервно поповнюють нові утворення (зокрема й говіркові) і який сам стає базою для переходу в інші частини мови в діахронії та синхронії.

У сучасній українській літературній мові відбуваються відприслівникові транспозиційні процеси в напрямку повнозначних, службових частин мови та модальних слів і вигуків. Переміщення слів з одного лексико-граматичного класу до іншого продуктивніше відбувається у зв'язному тексті, де під

час такого процесу спостерігаємо нівелювання, відмирання окремих властивостей слова та одночасне накопичення нових характеристик, унаслідок чого кількісні зміни спричинюють зміни якісного плану, зокрема транспозицію слів, а саме прислівників, в інші лексико-граматичні класи та виникнення функціональної омонімії. З цієї позиції діалектний текст, як зазначає Н.О. Руснак, – це миттєва вербалізація свідомості у вигляді семіотичної мовної одиниці, яка відповідає прагматичній настанові комунікації [1]. Натомість П.Ю. Гриценко, акцентуючи увагу на важливості діалектних текстів для дослідження говірки як функціонуючої системи, зазначає, що в діалектному тексті як різновиді мовного простору виявляється реальне співвідношення структурних елементів говірки [2, 9]. Саме зв'язний текст дає підстави простежити транспозиційні процеси прислівника, які значною мірою залежать від позиції адвербіатива, його сполучуваності та втрати своєї семантики в результаті переміщення до іншої частини мови.

Опрацювання опублікованих і рукописних діалектних текстів кінця ХХ – початку ХХІ ст. дає підстави стверджувати, що прислівник як специфічна самостійна частина мови бере участь у багатьох транспозиційних процесах, оскільки спостерігаємо явище переходу його в різні частини мови. Зокрема, найпоширенішим є процес партикуляції, передовсім перехід до розряду часток прислівників місця *там, дець і часу тільки, якраз: ўже там* *сорок год* [МТ], *йа'кйіс' там шарф* [УССГ, 382], *йак там йі'йі зват'* [УССГ, 397], *шос там то'ргувала* [Лесюк, 236], *шос там ме^не клічут* [Лесюк, 237], *у йк'йіс там гуртожіток* [Лесюк, 213], *шос' там молила* [ГБ, 266], *дес увосені* [Лесюк, 207], *тики ни плач* [ГБ, 77], *т'іки з'ібрала* [ГЗП, 193], *т'іко двох* [УССГ, 50], *т'іл'ки отелілис'а* [УССГ, 55], *йакраз коло мене^н* [Лесюк, 212], *йакраз у Полівані понедінок* [Лесюк, 220], *йакраз кіўна* [Лесюк, 209], *молодіц'а йакрас допр'адовала* [УЗГ, 139]; рідше партикуляції зазнають прислівники інших розрядів: *ўже ї'нал'та купували* [ГБ, 264], *йа ўже ї не^н знайу* [ГБ, 204], *в'йўц'і лишайўц':а ў полонін'і гет до осе^ни* [УЗГ, 144], *гул'айут гет доночи* [УЗГ, 143], *ш'ч'е знайе^нте* [Глібчук, 133], *і шче'воду с'в'ат'ат'* [ГЗП, 199], *йа шче і увечер'і це зроб'іла* [ВМ], *йак там йш'че* [УССГ, 390], *у'с'а л'анка йак прийшла* [ГЗП, 31], *зараз йак с'тукну* [УССГ, 134], *то йак заж'и'немо вж'е ту'ди^е*

[Аркушин, 142], *то йак забрали Іл'ка* [Лесюк, 249], *мало не захлисну́с' і ні́ми* [Лесюк, 259] тощо.

Вельми поширеним є явище препозиціоналізації, внаслідок якого прислівники втрачають значення адвербіальності й набувають семантики релятивності: *п'роти* ¹його [ГБ, 76], *п'рот* ¹і мене [ГБ, 139], *вок'руг* ¹р'ічки [УССГ, 54], *кругом* ¹цёрквы [УЗГ, 143], *огл'ану́вс'а* *кругом* ¹себе [Лесюк, 292], *кру'гом* ¹горличка [МТ], *кру'гом* ¹ши́йки [МТ], *п'іс'л'а* *ве^мчёр'і* [УЗГ, 130], *п'іс'л'а* *у́с'ойі* *робóты* [УЗГ, 143], *п'іс'л'а* *ве^мс'іл':а* [УССГ, 382], *п'ісл'а* ¹цего [БГ, 71], *п'ісл'а* ¹род'іу [МТ], *посл'а* ¹воїни [ГПУ, 144], *науперид* ¹душі [БГ, 74], *позад* ¹когос' [МТ], *наук'руг* ¹себе [МТ], *нишиче* ¹сп'ини [МТ], *всирєдині* ¹хати [БГ, 100], *ўздоўж* ¹постел'а [БГ, 105], *наўзустр'іч* *молодойі* [УССГ, 380], *неч'далеко* *в'ід ...* *граніц'і* [УССГ, 130], *наўкру'зи* ¹себе [УССГ, 131], *нап'рот'ів* ¹тейі *до'лени^е* [Аркушин, 142], *ўнутр'і* ¹нейі [МТ] тощо. Отже, препозиціоналізації зазнають насамперед прислівники місця та часу, які, переходячи до розряду прийменників, усе ж разом з іменниками чи займенниками зберігають семантику локативності й темпоральності.

Доволі часто спостерігаємо явище нумералізації здебільшого прислівників міри і ступеня *мало*, *багато* переважно у формах звичайного ступеня порівняння, рідше – вищого: *с'к'іко* *трудо'д'н'іу* [ГБ, 137], *с'к'іко* *л'у'дєй* [ГБ, 140], *а* *було* *то'д'і* *мало* *дво'р'іу* [ГБ, 92], *мало* *тіста* [УЗГ, 133], *много* ... *ко'г'утик'іу* [УЗГ, 138], *много* *ге'ктáр'іу* [УЗГ, 131], *много* *робóти* [УЗГ, 139], *с'н'ігу* *м'н'іго* [Аркушин, 142], *бо* *їїх* *жи* *ба'гато* [ГЗП, 188], *ба'гато* *кро'л'іу* [УССГ, 196], *ба'гато* ... *случай'іу* [УССГ, 379], *б'іл'ше* *ч'асу* [УССГ, 390], *ба'гато* *жєни'ч'ін* [УССГ, 398], *ба'гато* *дечого* *не^м* *можна* *робити* [МТ], *ба'гато* *в'узлик'іу* [МТ], *му'ки* *т'рохи* [БГ, 72], *т'рохи* *с'ажі* [БГ, 100] тощо.

Значно рідше натрапляємо на явище кон'юнкціоналізації, оскільки прислівники виконують функцію сурядних сполучників чи сполучних слів у складнопідрядному реченні: *о'це* *йак* *навод'н'єн'ій^а* *було* / *так* *то'д'і* *запл'івало* [ГБ, 227], *так* *йа* *ни* *вс'п'іла* *в* *хату* *в:ій'ти* [ГЗП, 31], *п'іс'л'а* *того* *йак* [УССГ, 380] тощо.

Водночас зазначимо, що наведені вище адвербіативи, які в тексті переходять до інших частин мови, в українських діа-

лектах функціонують насамперед як прислівники (*там жит' гарно* [ГБ, 263], *там т'іки церква залишилас'а* [ГБ, 263], *то там вин пол'еж'ев* [Аркушин, 142], *з'усами з:аду* [ГБ, 264], *мати^ер'і учат ... напи^еред* [УЗГ, 143], *м'ін'е це плат:е було йак'раз* [ВМ], *вон зроб'іу це посл'е* [ВМ], *багато ж прибуде* [ГБ, 227], *хто ск'іко робит'* [ГБ, 136], *мало ї бувала* [ГБ, 262], *йа т'ол'к'і пр'ішла* [ВМ], *в'іучар ішчі такої сумної* *п'іс'ні ніколи не грау* [УЗГ, 137], *кругом д'ітвор'а* [ГЗП, 203], *не^ере^ежило сі богато* [Лесюк, 241]) та ін.

Отже, наявність у діалектних текстах значної кількості переходів прислівника в самостійні та службові частини мови є свідченням того, що адвербіальна діалектна система має динамічний характер, щоразу поповнюючись сама елементами інших частиномовних класів слів та поповнюючи інші лексико-граматичні розряди, формально не змінюючи морфологічних ознак адвербіатива, однак втрачаючи його семантику й набуваючи значень інших частин мови. Опрацювання більшої кількості діалектних текстів дасть змогу виявити інші транспозиційні процеси у сфері прислівника й визначити ступінь його транспозиційного потенціалу в діалектному мовленні.

1. Руснак Н. Когнітивні параметри діалектного тексту // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. Вип. 18. Донецьк. 2009.

2. Говірки Чорнобильської зони. Тексти / Упорядн.: П.Ю. Гриценко та ін. К. 1996.

- Аркушин *Аркушин Г. Голоси з Волинського Полісся (Тексти). Луцьк. 2010.*
- БГ *Буковинські говірки: хрестоматія діалектних текстів / Укл. Н. Руснак, Н. Гуйванюк, В. Бузинська. Чернівці. 2006.*
- ВМ *Власні матеріали, зібрані в середньополіських говірках (рукопис).*
- ГБ *Бідношия Ю., Дика Л. Говірки Бориспільщини: Сучасні діалектні тексти та пам'ятки мови. К. 2008.*
- ГЗП *Говірки Західної Полтавщини: Збірник діалектних текстів / Упоряд. Г.І. Мартинова. Черкаси. 2012.*
- ГУУ *Говірки історичної Уманщини і суміжних земель: монографія / Г.Г. Березовська, І.І. Кривошея, Т.М. Тищенко. Умань. 2008.*
- Глібчук *Українські говірки південно-західного наріччя. Тексти / Упорядник та автор передмови Н.М. Глібчук. Львів. 2005.*
- Лесюк *Лесюк М. Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району). Івано-Франківськ. 2008.*

- МТ Матеріали про родильний обряд Т. Тищенко, зібрані в східно-подільських говірках (рукопис).
- УЗГ Українські закарпатські говірки: Тексти / Упор. та передм. О.Ф. Миголинець, О.Д. Пискач. Ужгород. 2004.
- УССГ Українські східнословобжанські говірки: сучасні діалектні тексти / За ред. К.Д. Глуховцевої. Луганськ. 2011.

THE TRANSPOSITION POTENTIAL OF ADVERBS IN DIALECT TEXTS

In the texts, adverb as one of the most productive in the historical development of the language reveal a dialect transposition potential, contributing to a full-blown replenishment and structural parts of speech through particulations, prepositionalisations, numeralisations and conjunctionalisations of adverbials.

Про один тип джерел сучасних діалектологічних студій

1. Для української діалектології, як і для інших слов'янських, актуальними є проблеми: **що** з усієї складної структури діалектної мови (ДМ) необхідно досліджувати, **для чого** і **за допомогою яких дослідницьких прийомів і процедур** студіювати цей феномен. Відомо, що в діалектології тривалий час репродукуються погляди на багато явищ, повторюються давніше запропоновані висновки: ніби цій формі буття мови не притаманні динамізм різних ділянок її структури; ніби незмінними залишаються діалектні межі окремих явищ, ареалів, діалектних зон; ніби зібрані й опрацьовані діалектні свідчення (інколи – доволі обсяжні й різнопланові) перебувають поза процесом пізнання. Тому необхідність повертатися до засадничих питань про об'єкт, мету й характер дослідження в діалектології є самоочевидною; до того ж такий огляд здатен внести зміни в усталені оцінки, оскільки актуальні чверть століття тому завдання можуть виявитися розв'язаними чи такими, що втратили актуальність або поглинуті іншими ширшими, поновно сформульованими проблемами. Відомо, що важливою запорукою успішного розвитку діалектології є повнота емпіричної бази. Зафіксовані факти ДМ, незалежно від характеру джерела, завжди зберігають *новизну* (навіть за умови їх наявності в реєстрі діалектних свідчень), оскільки мовний елемент, окрім структурної, має інші важливі характеристики – функційні та часово-просторові (хронотопічні). Тому особливо цінним у діалектології залишається розширення кола одиниць ДМ, уточнення параметрів кожного елемента говірки, говору, окремого ареалу як складників цілісного діалектного континууму.

У зв'язку з цим актуальним є об'єктивне з'ясування цінності й можливостей кожного із типів джерел інформації про ДМ. Серед джерел свідчень, придатних для дослідження діалектів, виділяють: фіксацію “живого” діалектного мовлення (записи за програмою та тексти / наративи); матеріали зі студій попереднього часу; лінгвістичні атласи; різноманітні етнографічні та

фольклорні матеріали [1, 20–21]. Джерела кожного типу мають свої особливості щодо інформаційного діапазону, надійності та частоти залучення до наукових студій. Однак специфіка евристичних можливостей джерел, її кореляція з дослідницькими процедурами та характером можливих висновків ще не досліджені, хоча, безсумнівно, ця проблема заслуговує на спеціальну увагу. Так, відомо, що серед усіх джерел діалектних даних етнографічні й фольклорні записи використовують вельми рідко, хоча опора на давніші етнографічні студії задля з'ясування динаміки говірок, зокрема для поліхронного картографування мовних одиниць, виявилася вельми результативною й переконливою [2]. Зауважимо, що наявність текстів (діалектних наративів, етнографічних описів із включеннями оповідей носіїв говірки), які можуть бути різноякісними з погляду відтворення рис ДМ, спонукає до їх спеціального аналізу щодо евристичної цінності як джерела мовної інформації.

2.1. У тому, що етнографічні, фольклорні записи можуть зберігати цінні мовні свідчення, а відтак їх використання в діалектологічних дослідженнях є доцільним і вкрай бажаним, переконує чимало видань, насамперед тих, які були орієнтовані на збереження й відтворення автентичного народного мовлення. Зокрема, до таких належить праця Василя Кравченка про традиційну культуру с. *Бехи* (Коростенського р-ну Житомирської обл.), яке було обстежене в 1927–1929 рр. за методикою стаціонарного спостереження з використанням питальників та в режимі вільних (провокованих) оповідей; експлоратори – передусім носії цієї говірки, мешканці села (без освіти та з освітою різного ступеня); етнографічні матеріали та листи експлораторів до В. Кравченка опубліковано в 2009 р. [3] з дотриманням засади точного відтворення особливостей записів, без їх змін і редагування. Необхідність збереження рис говірки усвідомлював керівник проекту В. Кравченко та його кореспонденти-записувачі, що відбито в їхніх листах; проте прагнення до точності фіксації діалектного мовлення найпереконливіше засвідчують записані ними діалектні тексти.

Коло рис говірки с. *Бехи* за різними структурними рівнями (навіть якщо обмежитися лише відмінними від літературного стандарту) вражає широтою й різноманітністю, а також наявністю варіантів форм, що репрезентують те саме явище;

здебільшого кожен зауважений елемент представлений непоодинокими вживаннями в тексті, інколи – значною кількістю фіксацій. Ці особливості видання уповажнюють на його кваліфікацію як мовної пам'ятки першої третини ХХ ст. з ареалу середньополіського говору, як цінного (хоча й специфічного) діалектологічного джерела, спонукають до укладання реєстру одиниць і явищ говірки с. Беги з їх подальшим докладним аналізом. Подаючи (в оперті на назване джерело) окремі риси діалектної системи с. Беги станом на к. 20-х років ХХ ст., прагнемо лише проілюструвати ідею евристичної цінності етнографічних студій минулого, які сповна ще не використовуються як джерело пізнання ДМ; повніший опис говірки та інтерпретація її структурних рис мають скласти завдання спеціального проекту.

2.2. З-поміж явищ *фонетики* в записах відбито риси різного часу й неоднакової частоти вияву. До характерних маркерів вокалізму говірки належать: 1) збереження архаїчної риси вокалізму – дифтонга *іє* [= **ě* (ѣ)] в односкладових словоформах (*зр^ієх¹*), під наголосом (*чолов'є^іком*) та в ненаголошеній позиції (йду до тебе [до] *криниц^іє*, як до *ро^удноїє сестриц^іє*), хоча водночас засвідчено рефлекс **ě* як [e] незалежно від наголосу (мав три *окн^є* [< *окн^ѣ*, Зн. в. дв.]; як купили [горщик] для роздвяної куті, то в ньому всі три *кут^є* варят; для своє *родн^є* [< *родн^ѣ*]; на том *світ^є*; *мешка* [Р. в.]) та монофтонги переднього ряду (*синожаті* – кілька записів словоформи²); 2) розвиток **o* як [o^у] в новому закритому складі (*во^ун*, *ко^ут*, *ко^унь*, *насто^ул[•]ник*, *жо^унка*, *пото^ум*, *кулако^ув*, *родичо^ув*, *Яко^ув*, *метю^олка*) та у відкритому складі (*во^уди*, *о^угонь*); чимало слів мають різну графічну передачу, що, припускаємо, зумовлено фонетичним варіюванням (*со^улюю* і *со^лю*); зрідка зафіксовано словоформи з уканням (*мо^уткі*, *клубко^ув*, *пудходит*, *пудлога*, *пудбег^ули*, *зувс^уем*, *пудд^уень*); 3) розвиток **e* як [e] (*роб^іет* 'роблять', *лекав* 'лякав'); 4) у багатьох позиціях, включно з наголошеною, відтворено зміни [и] > [e] (*че* 'чи' – послідовно в кількох інформантів, *тречі* 'тричі' – часто вживана форма, *менеця* 'минеться', *курачем* 'курячим', *шнуре* 'шнури' та ін.); припускаємо, що зазначений у тексті перехід

¹ Зберігаємо графіку цитованих джерел.

² Не завжди є певність щодо ідентифікації графеми *и* як [и] чи [і].

[и] > [е] під наголосом у багатьох словоформах може сигналізувати про сприйняття діалектоносіями зміни якості голосного звука [и] як позиційного обниження його артикуляції задля передавання наголосу; 5) численні словоформи мають виразно вторинний [і] (*звічайно, віняти*), часто фіксовано флексію *-і* в Н. в. мн. імен. ж. та ч. р. твердої групи (*особі, сестрі, фігурі, корові, узорі, дубі, полянкі, акті*), Р. в. імен. ж. р. (рікання *худобі*); в цілому спостережено тенденцію до ікання в різних граматичних словоформах, зокрема в дієприслівниках (*попавши, прийшовши, гуляючи*); при цьому уникнення омоформії з дієприкметниками забезпечило послідовне творення останніх за моделлю членних прикметників з фіналлю *-іє, -іє*); 6) у говірці поширена зміна [а] > [е], [і] після м'яких приголосних, що засвідчують різноманітні словоформи: *єк* 'як', *заєча* капуста, *ставет* 'ставлять', *зібри* 'збра', *дні* 'дня' (Р. в. одн. іменника *день*, пор.: *того дні буде дощ; першого дні*; у текстах словоформа *дні* фіксована багаторазово); імовірно, як прояв спорадичного розширення вияву цієї зміни постала словоформа *зариз* 'зараз' (твердий [р] не провокує зміни [а] на голосний переднього ряду); спорадично в тексті відбито «дзеркальну зміну» [е], [і] > [а] (єї не *ядят* 'ті не їдять'). Окремі лексикалізовані рефлексії (як *ѣ > [у] – *поцулюю* 'поцілую', *е > [у] – *перев'юв, вьюз*) так само характеризують говірку.

До рис консонантизму, що відтворені в текстах і вирізняють говірку на тлі інших діалектів та літературного стандарту, належать: 1) твердий [р] на противагу [р'] в інших діалектах та літературній мові (*парат* 'парять', *прасти, обратувала* 'вирятувала', *радити* 'одягати [померлого]', *вірат* 'вірять', *господарує* та ін.); 2) поширення словоформ із препалатальним звуком [л•] здебільшого в позиції перед твердим приголосним³ (*сел•ник, тіл•на, здел•ничка* 'вправна', *двятосил•ник, бол•ша* та ін.); 3) чимало словоформ засвідчує відсутність епентетичного [л] після губного (*робять, почеп'ю, сип'ю, ступ'ю, злом'ю і зломню*); припускаємо наявність у цій позиції [j], що проступає і як субститут [н']; стосовно словоформ з [н] після губного приголосного (за *здоровне* 'за здоров'я', *мнесце* 'місце', *мнісім* 'місимо') – певності щодо шляху його виникнення немає (фонетична зміна чи

³ Про [л•] записувач В. Кравченко зауважив "В самому м. Коростені небіне л – середнє межі полтавською говіркою й звичайною літературною, але Овручський та Лугинський райони майже досягають полтавського" [3, 13].

аналогія до сполук губний + вторинний *н*), оскільки за графікою видання складно ідентифікувати якість [н] – наявність чи відсутність палатальності / палаталізованості.

Важливими для характеристики говірки є зміни звукосполук (стягнення), що відбиті в багатьох словоформах і є високо-частотними, зокрема [ій] > [i] (*прімаючі* ‘приймаючи’, *прімали*, *пріди* ‘прийди’ на тлі варіантів *прійдеться*, *зідут* ‘зйдуть’) [ий] > [i] (*такі* ‘такий’, *обці* л’ес, *простреляні* ‘прострелений’, *справедливі* ‘справедливий’ і под.); регулярно поширена в мовленні кількох діалектоносіїв зміна [ув] > [у] (*бу* ‘був’), що так само увиразнює специфіку говірки, як і численні асимілятивні зміни приголосних (напр.: [дч] > [чч] – *молочча* та ін.).

Нетиповий розвиток фонетики слова в тексті нерідко відтворено в такому графічному оформленні, що не надається на переконливу ідентифікацію їхнього звукового складу; такі записи залишається віднести до словоформ з *нетиповою* фонетикою, до чого спонукає і той факт, що для незвичної звукової реалізації фонемі експлоратор намагався дібрати відповідну (нетипову) графічну форму (як *чоловьєїком*). Наближення до переконливої звукової інтерпретації можливе за умови добору та докладного аналізу аналогічних словоформ у відповідних фонологічних позиціях.

2.3. У матеріалах В. Кравченка відтворено чимало локальних *граматичних* форм, що могли б скласти окрему граматику, диференційну порівняно з іншими діалектами чи літературним стандартом. Звернімо увагу на окремі граматичні явища говірки, як їх відтворено в аналізованому тексті: 1) регулярними і часто фіксованими в тексті є давні нестягнені (членні) форми Н. в. мн. прикметників та прикметникових займенників, числівників (*одніє* сутки, *все злеє*, *недобріє* люде, *тиє*, *разніє*, *которіє вішьшіє*, *целиє*, *холодніє* та ін.); 2) різноманітність відтворення в записах демонструє особовий займенник ж. р. *вона* – в *їі* ‘(у) неї’, *їє* матуся ‘її’, *єю* ‘нею’, не прімали *єйє* ‘її’, *їйїє* ‘її’, для *їїє* ‘(для) неї’, *їє* в хаті ‘у неї в хаті’, в *юй* ‘у ній’, типовою ознакою є відсутність ініціального [н]; 3) виразною рисою є оформлення інфінітива з фінальним *-т* (*орат*, *волочит*, *сіят*, *стоят*, *просит*) на тлі відчутно рідше використаних форм на *-ти* (*бити*, *робити*, *класти*, *нюхати*); 4) з кінцевим *-т* поширені форми 3 ос. одн. і 3 ос. мн. теп. ч. (*ходит*; вони

дають пит ‘дають пити’, не вважають, бувають); 5) сполучник **да**⁴ (зрідка у формі **де**) ‘та, й’ (була **да** чула; зарезали **да** забрали гроші **да** й утекли до л’єсу; порозб’є’ралис мужчини і женціни голие **да** бьют тимі кнутами **да** й так бьє’гают **да** й усяк[е]; сedit дьєувка узаду на возі **де** й мовчіт); в окремих контекстах **да** виступає в ролі частки (яна на твоюй **да** стежеці; тут ше рокоуѵсто **да** були гайдамакі); 6) сполучник **но** ‘також’ (**но** роблять иноді горні, так в них вин має назву “рожка”; **но** ще роблять з “тростиною”); 7) новий варіант сполучника, який виник унаслідок поєднання двох автономних розділових сполучників **або** і **то** (платять тільки грошами **або то** житом, або гречкою; занеси до сусідки, **або то** до куми; з воску **або то** смоли; домішуючи сажи **або то** клей... **або то** щось друге; ходять по рідні **або то** по сусідах; а на Великдень відвідують могили **або то** несуть писанки в більшости старі люди, діди **або то** баби; ще писанки і мальованки **або то** крашанки); 8) прийменники **за** ‘на’ (учить **за** пана ‘вивчити, щоб став освіченим, тобто паном’; вийти **за** пана ‘стати паном’); **об** ‘про’ (**об** цьому писав; **об** цьому хлопочуть), **через** ‘упродовж’ (і дітий **через** цей шлюб не було; **через** усі свята) та ін. Значення окремих виразів настільки затерте, що про функцію прийменника можна лише здогадуватися, напр.: цього запису кладуть **поза** люде або в церкву (ймовірно, **поза** вжито у функції **від**, тобто ‘ховають **від** людей’).

2.4. У виданні докладно відтворено лексику говірки, що забезпечено поєднанням фіксації номінативних засобів у цілєво дїбраних оповідях на різні теми та за питальниками-анкетами, відповіді на які становлять готові тематичні лексикони (з окресленням значення кожного слова, нерідко з докладними супровідними коментарями). Наведений у матеріалах В. Кравченка реєстр номінативних засобів відтворює стан лексикону говірки с. Бехи в кінці 20-х років, що дозволяє змоделювати контури мовної картини світу носіїв діалекту та водночас створює передумови для можливого різночасового (полїхронного) зіставлення лексичної системи говірки задля виявлення її динаміки. У тому, що цей реєстр відкри-

⁴ Подаючи докладну функційно-семантичну інтерпретацію сполучника (частки) **да** в польських діалектах у контексті південнослов’янського ареалу **да**-конструкцій, С.М. Толстая [4] переконливо продемонструвала специфіку функцій цієї морфеми в кожному континуумі.

ває чимало лексем, значень, номінативних словосполук (які або не були в полі уваги дослідників, або мають нові евристичні грані – форму, семантику), відтворює елементи традиційної локальної культури та побуту, засвідчують подані нижче окремі слова-ілюстрації: *гáло* ‘корона навколо сонця, місяця’⁵, *сéлице* ‘садиба, двір’, *дяковщина* ‘плата пастухові’, *дідичка* ‘дівчина, яка має в спадок землю від матиного приданого’, *нихом* ‘своєвільно, без погодження з батьками, без благословення – про шлюб’, хатні *потрібки* ‘речі’, *подружжя* ‘один з членів шлюбної пари’, *коливо* ‘медовий напій для поминання мертвих у провідний тиждень’, *макар* ‘запіканка з вареної локшини з яйцями’, *стуга* ‘діжка’ (хитра жона, як *стуга* пшона), *обсилати* ‘обдаровувати весільним печивом (короваєм) учасників весілля’, *п’єрники* ‘обрядове печиво (на весіллі, похоронах)’, [йти] *на в’єрбі* ‘на вечорниці до розвідних жінок’, *верендається* ‘вештається (без діла)’, *на одлив* ‘навідліг’, *родиво* ‘пологи’, *ополоник* і *прачки* ‘пуголовок’, *желомон* ‘жовті мурашки’, *зачеретьця* дитя ‘зачнеться плід’, *зайде* ‘завагітніє’, *посад* ‘вистелені на току снопи збіжжя для обмолоту’, *значний* ‘помітний’ та багато ін. Чимало коментарів експлораторів диференціює семантику близькозначних лексем, як *лодка* ‘з дощок’ і *човен* ‘із цільної колоди’, *кошуля* ‘жіноча кофта’ і *сорочка* ‘чоловіча сорочка’, *верстат* ‘ткацький верстат не заснований’ і *кросна* ‘заснований, готовий до ткання’ та ін. Семантику окремих лексем із тексту встановити неможливо (*оголина* – хоч *оголину* за ім шібнуть треба), що актуалізує їх спеціальне студіювання.

Докладне ознайомлення з давнішими етнографічними, фольклорними текстами може не тільки відкрити не зауважені раніше дослідниками структурні елементи мови, важливі характерні риси динаміки, а й цінні коментарі діалектоносіїв або експлораторів стосовно окремих елементів говірки. Показовий коментар записувача із с. Бехи: “Ми колись казали на радугу “цмок”. Але на нас почали кричати, щоб ми так не казали, бо грех, мона казати “радуга”, а не “цмок”. Проте ін-

⁵ Припускаємо, що зафіксоване в Бехах значення *гало* (“як сонце або місяць огородиться (*гáло*) – буде негода”) сьогодні не належить до широко відомих, оскільки на спеціальній карті «Поширення і значення слів *гал*, *гало*, *гале*» в середньополіському ареалі [ЛАПП, к. 9] серед інших значень його не наведено.

чисе кажуть “цмок”, “смок”. Колись був такий змей в море, що єв людей, на його казали “Смок”, через те й гріх звати радугу “смоком””. Наведений коментар носія діалекту вияснює одну з можливих причин втрати назви *с(ц)мок* на цій території (Коростенщина), адже цієї назви не відтворено на спеціальних лексичних картах ‘райдуга’ [АУМ 1, к. 343; ЛАПП, к. 105], хоча засвідчено в говірках Західного Полісся в бас. річки Стохід (*смок* – у 2. н. п. і *цмок* – в 1 н. п.) та далі на захід – у говірках на кордоні з Польщею у формі *смик* (5 н. п.) [АУМ 2, к. 355], ще в 1 н. п. у цьому мікроареалі фіксує [Аркушин II, 158], а також в кількох білоруських говірках північніше р. Прип’ять [ДАБМ, к. 312]. Отже, свідчення з говірки с. Бехи дозволяють реконструювати давніші засяги лексеми, як і поширення відомої легенди про смока-змія (докладніше див.: [5; СД 4, 387]).

2.5. Про усвідомлення експлораторами евристичної цінності кожної структурної, семантичної чи функційної риси записуваного матеріалу (не лише з погляду етнографічного, а й мовного) свідчить увага до відтворення наголошування, особливо за наявності відмінностей акцентування порівняно з тогочасним узусом. Зокрема, позначено наголос, роль якого якого можна вбачати в розрізненні значень слів (*толока́* ‘колективна допомога в роботі за вгощання’ і *толо́ка* ‘місце для випасання худоби’), а також у передачі специфіки наголошування слів у формі у говірці чи в мовленні окремого діалектоносія (*возовня́*, *вілкі́*, *поножі́* ‘деталь ткацького верстата’, *шкваркі́*, *покуль*, *за́слонка*, *за́города*, *по́дточка* ‘нижня частина жіночої сорочки’ та ін.); часто відзначено рухомість чи сталість наголосу в парадигмі, особливо в зіставленні форм однини і множини (*джега́н* і *джега́ні*; *па́люх* і *па́люхі* – ‘в’язані рукавиці з одним пальцем’) та в дериваційному гнізді (*рубель* і *рублик*).

3. Матеріали В. Кравченка підготовлені до друку із вказівкою імен інформантів (експлораторів), яким належать окремі тексти, відповіді на анкети та коментарі. Це уможливило аналіз мовних особливостей як говірки в цілому, так і рис окремих носіїв діалекту. Таке мовне портретування носіїв діалекту має цінність як передумова формування соціодіалектології та основа моделювання напрямів трансформування говірки й діалектної мови в цілому. Зокрема, в матеріалах із с. Бехи спостережено виразну відмінність між мовленням неписьмених

інформантів старшої й середньої генерації (репрезентанти традиційної говірки) і молоддю зі шкільною освітою (їм властива форма буття мови, перехідна від власне говірки до літературного стандарту; рідна діалектна система, підтримувана говірковим доквіллям у щоденному спілкуванні, залишається сильним конкурентом освоєваній літературній мові). Такої соціомовної інформації не передають ні лінгвістичні карти, ні діалектні словники; тому особливо актуальним видається доповнення свідчень останніх саме розлогими наративами, зокрема давнішими етнографічними описами із включеними текстами (чи їх фрагментами). Саме тексти здатні зберегти й відтворити реальне розмаїття варіантів формальної структури говірки, неоднорідність функцій її елементів, стратифікацію носіїв діалекту з їхніми мовними особливостями. Той факт, що опис традиційної культури с. Беги – праця етнографічного і часткового фольклористичного спрямування – виявився джерелом цінної мовної інформації (розширено репертуар елементів ДМ, презентовано невідомі значення багатьох одиниць), доводить необхідність ширшого залучення таких студій до пізнання діалектів.

4. Виявлення давніших записів, які можуть слугувати джерелом інформації про діалекти (етнографічні описи, фольклорні й діалектні тексти), вичерпна реєстрація зафіксованих у цих текстах елементів ДМ є передумовою підготовки до нових власне діалектологічних обстежень говірок; питальники (списки явищ, словоформ) та перелік передбачуваних сюжетів наративів мають перекривати матеріали, оприявлені на підставі давніших текстів. Такий прийом експлорації здатен забезпечити майбутні дослідження надійними свідченнями не тільки про репертуар одиниць говірки, а й про динаміку діалектної системи.

1. *Бевзенко С.П.* Українська діалектологія. К. 1980.
2. *Глуховцева К.Д.* Динаміка українських східнослобожанських говірок. Луганськ. 2005.
3. *Кравченко В.* Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини. Т. 2 / Упоряд. О. Рубан; наук. ред. Г. Довженок. К. 2009.
4. *Толстая С.М.* Союз (частица) ДА в полесских говорах (к проблеме южнославянско-восточнославянских паралелей // Зборник Матице Српске за филологију и лингвистику. Књ. XXVII–XXVIII. Нови Сад. 1985.

5. Толстой Н.И. Радуга // Толстой Н.И. Избранные труды. Т. I. Славянская лексикология и семасиология. М. 1997.

- Аркушин *Аркушин Г.Л.* Словник західнополіського говору. Т. 1–2. Луцьк. 2001.
- АУМ *Атлас української мови.* Т. 1–3. К. 1984–2001.
- ДАБМ *Дыялекталагічны атлас беларускай мовы.* Мн. 1963.
- ЛАПП *Никончук М.В., Никончук О.М.* Лексичний атлас Правобережного Полісся. К.; Житомир. 1994.
- СД *Славянские древности. Этнолингвистический словарь / Под. общей ред. Н.И. Толстого.* Т. 1–5. М. 1995–2012.

ON ONE TYPE OF SOURCE USEFUL IN PRESENT-DAY DIALECTOLOGICAL RESEARCH

Dialectological research depends very much on permanent updating of its information sources concerning the structure of dialects' systems as well as the functioning of their elements and their evolution. It is obvious now that that dialect data bases comprising information provided by questionnaires, research papers, dictionaries and linguistic atlases cannot satisfy ever-growing and manifold needs of present-day dialectologists. However, there is another reference source representing in a new way the structure of individual dialects, and this is a corpus of spontaneous dialect text records produced by autochthonous speakers. The forming of such regional text collections has recently been drawing an increasing attention of dialect researchers in Ukraine. However, there is yet another source which is often overlooked, namely, ethnographic and folklore records of previous times, reflecting features of dialects as spoken at the corresponding time and place.

The author analyses the structural features of a Middle Polissia *patois* (that of the village Bekhy in the Korosten' region) by making use of such ethnographical records published in 1027-1929. He shows the reliability and many-sided factual nature of such sources, also outlining the method of their use in dialectological studies.

Образное отражение мира как типологическая черта диалектной языковой личности

Диалекты как одна из форм существования национально-го языка репрезентируют тип народно-речевой культуры, изучение которого является актуальной задачей лингвистики. Продуктивным способом выявления его специфических черт представляется обращение к конкретной языковой личности диалектоносителя, характерное для лингвоперсонологического направления в исследовании языка.

Масштабный проект многоаспектного описания диалектной языковой личности был осуществлён томскими диалектологами, которые в течение 24 лет вели наблюдения над языковой личностью типичного сибирского старожилы Веры Прокофьевны Вершининой (1909 – 2004). Полученный в результате наблюдений материал отражает естественное коммуникативное существование индивида, его объём составляет более 10 тыс. страниц печатного текста и позволяет говорить о репрезентативности источниковой базы.

Одной из ярких черт, характеризующих речь В.П. Вершининой, является её образное начало. Оно выражается в высоком содержании единиц вторичной номинации – метафор, фразеологических оборотов, сравнений, доля которых заметно превышает число подобных проявлений в речи усреднённого носителя городской речевой культуры.

Если рассматривать образные номинации не как выразительное средство языка, а как когнитивный феномен, связанный с мышлением и деятельностью, то они выступают как способ непрямого, аналогового отражения мира в сознании субъекта и как способ моделирования им действительности. Их спонтанный выбор и повышенное содержание в речи диалектной языковой личности позволяют говорить **об особом типе мышления – мышления образами**, при котором логичность, расчленённость и упорядоченность мыслительного процесса уступает место его синтетичности и целостности.

Сферы образного представления мира, так же как и сферы источников метафоризации, разнообразны. Они включают са-

мого человека, мир живой и неживой природы, пространство, время, количество. Однако образы, создаваемые языковой личностью, **антропоцентричны**. В центр мироздания помещён человек в его динамических отношениях с миром.

Во-первых, он моделирует все аспекты своего существования через соотнесённость друг с другом различных сфер проявления человека: психической, интеллектуальной, социальной, физической. Например, конкретное физическое действие может уподобляться другому физическому действию (*вытягивать* 'петь', *обгрызть* 'обломить, отбить', *отряхнуть* 'съесть'); социальное действие уподобляется физическому (*повытрясти* 'бесцеремонно обобрать', *содрать* 'взять за что-то непомерно дорого'); социальное действие уподобляется другому социальному действию (*пахать* 'интенсивно работать', *обихаживать* 'прибирать к рукам', *охотиться* 'проявлять интерес к женщине').

Через конкретные физические действия может быть представлена психическая и интеллектуальная сфера человека: *разойтись* 'прийти в сильное возбуждение', *подскакивать* 'беспокоиться, тревожиться', *в панику падать* 'отчаиваться', *заедать* 'неприятно волновать', *раскусить* 'понять что-л.', *блудить* 'путаясь, неверно передавать информацию', *запутать* 'сбить с толку'.

Во-вторых, антропоцентричность в образном отражении действительности проявляется в уподоблении, слиянии внеположенного человеческого. Например, человек в своих качествах и свойствах уподобляется *хомяку*, *муравьишке*, *обезьянке* и т.п. Он активно проецирует на себя издаваемые животными звуки (*куковать* 'назойливо просить о чём-л.'), жесты (*бодать головой* 'отрицательно качать головой'), проявления агрессии (*ощетиниться* 'рассердившись, ответить грубо', *грызть* 'постоянно докучать нападками') и др. Человек видит себя сквозь призму состояний и проявлений свойств артефактов (*износиться* 'состариться, одряхлеть', *разбухнуть* 'располнеть'), природных явлений (*затмение сознания*, *вспышки пьянства*, *растаять* 'прийти в умиление'), объектов растительного мира (*вяленький подросток*, *лесина* 'о крепком здоровом мужчине', *светочек* 'о молодом человеке') и др.

В-третьих, человек проявляет себя в продлении собственных свойств на окружающий мир. Уподобление мира человеку выражается в персонификации природных объектов (*туча*

идёт, мороз завернул, падера 'сильный ветер' сверху берёт и снизу берёт), в очеловечивании растений и животных (*помидоры захудели, берёза кучерявая, грузди лохматые, коровушка дочку принесла*), в приписывании черт человека бытовым реалиям (*пряники залежались, пирог посидит в печке, молоко выбежало, радио икает, деньги все разбрелись*).

Приведённый материал говорит о том, что жизненное пространство мыслится языковой личностью **антропоморфно**. Это свойство особенно ярко проявляется при использовании бытийных предикатов типа *жить, выдюжить, погибнуть, умереть, пропасть, губить, погубить, стерпеть* и под. Субъектом выступает не только реально наделённое жизнью, но и неодушевлённые природные объекты, а также результаты человеческой деятельности: *Ну всё равно, Рая, котора пропадёт, не вся же она [трава после прополки] будет жить; Была плёнка хороша, сколь годов жила, не рвалась, ничё; Она [ступка] так у Гути и живёт; У меня чугуночка вот така вот – ну, литры три она будет. Она счас жива у меня; Вот эта перегрела [лампочка]. Может, та, Коля, жива?; У него деньги-то остались живы? Надо взять у него; Ну, как тамо-ка треснет, может, вино у ей... Ага, мороз-то большой будет, дак оно же не выдюжит; Помидоры высадила так я густовато. Ну, говорю, может, которы умрут там, а которы оживут; А у Тани холодильник пропал, сломался; Да вот только гублю: тушенку вчара с лапшой сварила – не съели...; Так бы жил и жил человек бы, не умирал бы. Так земля бы не стерпела.*

В основе такого свойства когниции лежит мифологический принцип постижения реальности, присущий архаическому мышлению. Очевидно, что такое отождествление живого и неживого осуществляется не через посредство модуса фиктивности “как если бы”, а непосредственно, оно являет собой не уподобление, а эмоциональное переживание единства мира и человека.

Восприятие окружающего мира осуществляется языковой личностью во многом **через призму собственной телесности**. Имена “состава” человека распространяются на животный и растительный мир (*лысина 'пятно' у жеребёнка, усы плюща, кожа картошки*). Они задействованы в мире артефактов (*ребро кирпича, бок теплицы, кишка из пряжи, сковорода пупом*). Однако наиболее активно через собственную телесность языковая личность моделирует не окружающий мир, а различные

области сферы “человек”. О высокой степени “телесности” мировидения языковой личности можно судить по представленности в материале фразеологических единиц, формирующих образы с опорой на соматизмы.

Спектр референтных зон, интерпретируемых языковой личностью через соотнесённость с человеческим телом, чрезвычайно широк. Это пространство (*под нос, под руками, куда глаза глядят*), время (*смерть на глаза, праздник над головой*), мера (*работы выше глаз, по ушей в долгу*). Высоко разработанной предстаёт область разноаспектных характеристик человека, как внешних, так и поведенческих (*кровь с молоком, ни глаз ни рожки, ухо с глазом, хитрая жопа, золотые руки*). Соматизмы служат основанием для описания различных действий, включая речевые, волевые, интеллектуальные (*выгнать в шею, губы помочить, горло смазывать, нос тычить, язык далеко запрягать, за горло рада взять, из ноги выламывать, задним умом жить, пасть в голову*). Отражаются психологические состояния и эмоциональные ощущения (*волосья шишом, норка свистит ‘сильное желание’, глаза на слезах, по рукам и ногам ненавидеть, душа улётывает, сердце закаменело*) и др.

Соматическая лексика является не только средством конструирования через образ новой реальности, но и обнаруживает следы древних мифологических представлений о магической силе слова. Это прослеживается в пожеланиях, восходящих к приёмам словесной магии (*язви тебя в душу, якорь тебя в душу, язви в сердце, тупун тебе на язык, чтоб ему руки отпали ‘пожелание совершившему кражу’*), а также в заверениях в правдивости сказанного (*лопни глаз*), в приписывании магических свойств тому или иному органу (*хороший глаз, ‘о неспособности взглядом нанести вред, глазить’*). Здесь же можно отметить бранные пожелания с компонентом *иди / подь* типа *иди ты в сраку, в жопу носом*, в которых реализуется смысл нежелания контакта, отсылка в чужое пространство, маркированное органами телесного “низа”.

Таким образом, в моделировании самых разных фрагментов мира языковая личность диалектоносителя устойчиво проявляет высокую степень “телесности” мировосприятия.

Необходимо отметить и такие характерные черты в отражении мира, как **изобразительность** и **эмоциональность**. В непрямом, аналоговом способе создания образа активно ис-

пользуются зрительные, тактильные, звуковые, то есть первичные, самые простые ассоциации, не требующие “вдумывания” в образ. Опора на них придаёт образу изобразительность. Традиционное сознание подмечает, например, характерную позу (*поправиться ногами к шее* ‘умереть’), типичные ситуативные жесты (*руками-ногами бить* ‘отказываться от чего-либо’), внешние проявления, проецирующие поведенческие характеристики (*как в рот заглядывать* ‘заискивать’, *как из-под волос углядывать* ‘быть закрытым, нелюдимым’), точную ассоциативную связь одной ситуации с другой (*обоими руками вцепиться* ‘ценить, дорожить кем-либо’, *запеть другим голосом* ‘резко изменить своё поведение, образ жизни’).

Вместе с тем, сближаемые в момент порождения образа элементы мира помимо сходства являются в значительной мере различными. При столкновении исходного и результирующего значения возникает определённое психологическое напряжение, которое создаёт особый экспрессивный подтекст и повышает эмоциональную окраску речи носителя традиционной культуры.

Выявленные особенности образного восприятия мира отражают индивидуальный опыт языковой личности диалектоносителя, однако предварительные наблюдения показывают, что их реализацию можно найти в большинстве диалектных дискурсивных практик, что позволяет придать описанным чертам статус типологических.

IMAGINATIVE REFLECTION OF THE WORLD AS A TYPOLOGICAL TRAIT OF A DIALECTAL LANGUAGE PERSONALITY

The thesis deals with the problem of describing folk speech culture by addressing dialect language personality. The study describes a typological trait of language personality – imaginative perception of the world. It is argued that the language personality has a special type of thinking, which is characterized by synthetic character and integrity. The analysis of specifically shaped reflection of the world shows that it is anthropocentric, anthropomorphic, characterized by emotion, relying on bodily experience, concrete and visible.

Назви на позначення лісу за породою дерев у говірках Волині

Вивчення діалектної лексики – одна з найважливіших проблем сучасного мовознавства, оскільки діалектні слова – це не лише невичерпне джерело поповнення лексичної системи української мови, а й важливий матеріал для подальших порівняльно-історичних студій. У цій праці проаналізовано народні географічні терміни, що позначають ліс за породою дерев у говірках Волині (див. 1), тобто лексику, на виникнення якої впливають географічні особливості та природне середовище досліджуваного терену.

‘Вільховий ліс’

Аналізовану семантику в більшості говірок охопленого масиву передають суфіксальні утворення з основою *ольха* / *вільха* < псл. **ольха* [3 I, 399–400]: *гольшаник* (с. Ситниця Маневицького р-ну) < **гольшаний* (діал. варіант до *вільшаний*); *вільшаник* (с. Гектари Горохівського р-ну) < *вільшаний* + *-ик*, пор. укр. діал. *вільшаник* ‘т. с.’ [14, 51]; *вільшина* (с. Зоря Володимир-Волинського р-ну, с. Липини Луцького р-ну): укр. *вільшина* ‘вільхові зарості; *вільшина* (сс. Ворокомле, Черче Камінь-Каширського р-ну, с. Ясенівка Рожищенського р-ну, с. Буцинь Старовижівського р-ну); *ольшина* (с. Шлапань Любешівського р-ну), *ольшина* (с. Хорохорин Луцького р-ну, с. Оленівка Рожищенського р-ну) < *ольха* + *-ина*; *вільшняк* (с. Новий Двір Турійського р-ну): укр. *вільшняк* ‘зарості вільхи’ [12, I, 676], діал. ‘вільховий ліс’ [8, 57]; *ольшанка* (с. Тростянець Ківерцівського р-ну) < *ольшана(я)* (діал. варіант до *вільшана*) + *-ка*; *ольшинник* (с. Старий Чорторійськ Маневицького р-ну) < **ольшинний* (діал. варіант до *вільшаний*) + *-ик*.

У деяких західнополіських говірках окреслену лексико-семантичну групу репрезентує слово *вольос* ‘зволожений ліс, порослий вільхою’ (с. Дубечне Старовижівського р-ну) < *ольос*.

У говірках Любешівського р-ну із цим значенням вживається словосполучення *чорний ліс* ‘ліс, у якому росте тільки вільха’ (с. Гірки Любешівського р-ну), пор. також блр. *чарналессе* ‘ліс переважно з липи, дуба, клена, ясена, в’яза,

вільхи; мішаний ліс, який росте на низьких місцях; ліс лише з хвойних дерев' [16, 203].

‘Сосновий ліс’

Ліс за породою дерев, зокрема сосни, позначають етимологічно прозорі терміни, споріднені зі словом *сосна* й оформлені за допомогою різних суфіксів: *соснина* (с. Зоря, Маркелівка, П'ятидні, м. Устилуг Володимир-Волинського р-ну, сс. Лобачівка, Мерва, Рачин, Озерці, Шклинь, м. Горохів Горохівського р-ну, с. Заболотці, смт Іваничі Іваничівського р-ну, с. Карасин Камінь-Каширського р-ну, сс. Жорнище, Холоневичі Ківерцівського р-ну, смт Голоби, сс. Любитів, Підріжжя Ковельського р-ну, сс. Білопіль, Привітне, Шельвів Локачинського р-ну, сс. Буяни, Підгайці, Одерати, Радомишль Луцького р-ну, с. Олеськ Любомльського р-ну, сс. Мильськ, Оленівка, Топільне, Ясенівка Рожищенського р-ну, с. Мизове Старовижівського р-ну, сс. Бобли, Вербичне, Дольськ, Крать Турійського р-ну, сс. Мельники, Самійличі Шацького р-ну) < *сосна* + *-ина*: укр. *соснина* ‘сосновий гай, ліс; сосняк’ [12 IX, 469], діал. ‘сосновий ліс’ [8, 55]; *соснинка* (с. Боголюби Луцького р-ну, с. Овадне Володимир-Волинського р-ну, с. Човниця Ківерцівського р-ну) < *соснина* + *-ка*; *суснена* (с. Грушів Іваничівського р-ну, с. Дорогиничі Локачинського р-ну), *суснина* (с. Велика Глуша Любешівського р-ну) < **соснина* (місц. змішування *e / u*); *сосновка* (с. Жидичин Ківерцівського р-ну, смт Торчин Луцького р-ну) < *сосновий(a)* + *-ка*; *сосновик* (с. Піща Шацького р-ну) < *сосновий* + *-ик*; *сосняк* (с. Льотниче Володимир-Волинського р-ну, сс. Гряди, Грибовиця, смт Іваничі Іваничівського р-ну, с. Раків Ліс Камінь-Каширського р-ну, сс. Журавичі, Тростянець, Хопнів Ківерцівського р-ну, сс. Зелена, Поворськ Ковельського р-ну, с. Липини Луцького р-ну, с. Столинські Смолярі Любомльського р-ну, сс. Кримне, Любохини Старовижівського р-ну, с. Мокрець Турійського р-ну, сс. Ростань, Світязь, смт Шацьк Шацького р-ну) < **сосна* + суф. -²*ак*: укр. *сосняк* ‘сосновий гай, ліс’ [12 IX, 470], діал. ‘сосновий ліс’ [8, 55]; пор. ще рос. *сосняк* ‘сосновий бір’ [9, 152].

У західнополіських говірках описуване поняття позначає відомий географічний термін *бир* ‘старий сосновий ліс’ (с. Во рокомле Камінь-Каширського р-ну) < **бор* (у корені засвідчено один із місцевих рефлексів давнього [o]) < псл. **borь* [13, 22],

пор. укр. *бір* ‘мішаний ліс із переважанням сосни’ [12 I, 188], ‘сосновий ліс’ [11 I, 169]; рос. діал. *бор* ‘угіддя, поросле соснами чи різними хвойними деревами’ [9, 53]; словен. *bor* ‘сосна, бір’ [17, 17], чes. *bor* ‘сосновий ліс’, ‘високий ліс загалом’, ‘сосна’, ‘гірська карликова сосна’, ‘чорнолісся’, ‘торф’ [7, 10]; пол. *bor* ‘великий сосновий густий ліс’, ‘болото’ [18, 73–74].

‘Березовий ліс’

Ядро цієї лексико-семантичної групи становлять утворення з основою *береза* (< псл. **berza* [3 I, 171]) та різними суфіксами: *березина* (сс. Березовичі, Зоря, П’ятидні, Суходоли, м. Устилуг Володимир-Волинського р-ну, сс. Гектари, Пірванче Горохівського р-ну, с. Гряди Іваничівського р-ну, сс. Піщане, Раків Ліс Камінь-Каширського р-ну, с. Човниця Ківерцівського р-ну, с. Старий Чорторийськ Маневецького р-ну, с. Мильськ Рожницького р-ну, с. Шельвів Локачинського р-ну, с. Хорохорин Луцького р-ну, с. Бучин Любешівського р-ну, сс. Олеськ, Радехів, Штунь Любомльського р-ну, сс. Буцинь, Любохони, Мизове, Шкроби Старовижівського р-ну, сс. Дольськ, Крать, Овлочин, смт Турійськ Турійського р-ну, с. Кропивники, смт Шацьк Шацького р-ну), пор. укр. *березина* ‘березовий гай, березник; березняк’ [12 I, 160], діал. ‘тс’ [8; 5; 14; 3]; *березинка* ‘молодий березовий ліс’ (с. Шлапань Любешівського р-ну) < *березина* + *-ка* (зменш. від *березина*); *березінка* (с. Велика Глуша Любешівського р-ну) < **березинка* (місц. діал. змішування *i / u*); *біразина* [5, 72], *біразина* (с. Дорогиничі Локачинського р-ну) – діалектний варіант до *березина*; *березиця* (с. Гірки Любешівського р-ну) < *береза* + *-иця*; *березник* (с. Грибовиця Іваничівського р-ну) < **березний* + *-ик*, пор. укр. *березник* ‘березовий гай, березник; березняк’ [12 I, 160], діал. ‘тс’ [8; 5; 14; 3]; пор. ще рос. *березник* ‘місце, поросле березовим лісом’ [9, 51]; *березняк* (сс. Лютниче, Маркелівка, Хмелівка Володимир-Волинського р-ну, смт Іваничі Іваничівського р-ну, сс. Волиця, Карасин, Черче Камінь-Каширського р-ну, сс. Берестяни, Клепачів, Холоневичі Ківерцівського р-ну, смт Голоби Ковельського р-ну, сс. Гуца, Столинські Смолярі Любомльського р-ну, с. Березичі Любешівського р-ну, с. Маяки, смт Торчин Луцького р-ну, с. Затурці Локачинського р-ну, с. Лишнівка, смт Маневичі Маневецького р-ну, сс. Мокре, Щедрогір Старовижівського р-ну, сс. Маковичі, Новий Двір, Синявка Турійського р-ну,

сс. Ростань, Світязь, смт Шацьк Шацького р-ну), пор. укр. *березняк* 'березовий гай, березник; березняк' [12 I, 160], діал. 'тс' [8; 5; 14; 3]; пор. ще блр. *беразняк* 'тс' [16, 23].

У наведеній лексико-семантичній групі відзначено вузьколокальні терміни *береста* 'ліс, у якому переважає береза' (с. Любохини Старовижівського р-ну) < псл. **bersta* [15, 39] (пор. укр. *берест* 'березова кора, яку використовують для виготовлення дьогтю' [6, 31]) та *білина* (с. Кульчин Турійського р-ну) < *білий(-а)* + *-ина* (очевидно, мотивоване тим, що дерево має білу кору).

'Дубовий ліс'

На позначення дубового лісу в більшості досліджуваних говірок вживаються переважно лексеми – континуанти псл. **dQbrava*, **dQbrova*: *дїброва* 'ліс, у якому переважає дуб' (сс. Лобачівка, Пірванче Горохівського р-ну, с. Тростянець, м. Ківерці Ківерцівського р-ну, сс. Городище², Липини Луцького р-ну, смт Любешів Любешівського р-ну, с. Любохини Старовижівського р-ну); *дубрава* (с. Піща Шацького р-ну), пор. укр. діал. *дубрава* 'дубовий ліс' [14, 74]; пор. ще рос. *дубрава* 'березові, часто з осикою, насадження на плоских вододілах Західно-Сибірського лісостепу...' [10, 20]; *дуброва* (с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну, с. Піща Шацького р-ну).

Майже на всій території Волинської області факультативно вживані деривати цього ж кореня з іншими суфіксами: *дубина* (сс. Березовичі, Верба, П'ятидні, Хмелівка Володимир-Волинського р-ну, смт Іваничі Іваничівського р-ну, с. Воєгоща Камінь-Каширського р-ну, с. Хром'яків Ківерцівського р-ну, смт Голоби, сс. Зелена, Любитів Ковельського р-ну, сс. Білопіль, Затурці, Шельвів Локачинського р-ну, сс. Буяни, Підгайці, Радомишль, Хорохорин Луцького р-ну, смт Маневичі Маневицького р-ну, сс. Бучинь, Мизове, Мокре Старовижівського р-ну, сс. Бобли, Кульчин, Овлочин, Озеряни, смт Турійськ Турійського р-ну, с. Світязь, смт Шацьк Шацького р-ну), *дубина* (сс. Ворокомле, Раків Ліс, Піщане Камінь-Каширського р-ну, с. Човниця Ківерцівського р-ну, сс. Бихів, Велика Глуша Любешівського р-ну, с. Головне Любомльського р-ну, с. Рудка-Козинська Рожищенського р-ну, с. Любохини Старовижівського р-ну) < псл. **dQbina* [15, 74], пор. укр. *дубина* 'дубовий ліс, гай', 'дубова памолодь' [12 II, 429], діал. 'дубовий ліс' [14, 73]; пор. ще чес. *dubina* 'дубовий ліс' [7, 15]; *дубинка* (с. Овадне Володимир-Волинського

р-ну, с. Мерва Горохівського р-ну, с. Гірки Любешівського р-ну, с. Оленівка Рожищенського р-ну, с. Синявка Турійського р-ну) < дубина + -ка, пор. укр. дубинка ‘зменш.-пестл. до дубина’ [12 II, 429]; **дубівець** (с. Баїв Луцького р-ну) < дубовий + -ець; **дубки** (с. Маньків Локачинського р-ну, с. Романів Луцького р-ну) (мн.) < *дубок (< дуб + -ок); **дубник** (с. Холоневиці Ківерцівського р-ну) < *дубний + -ик, пор. укр. дубник ‘дубовий ліс, гай’ [12 II, 430]; пор. ще рос. дубник ‘місце, заросле дубами’ [9, 76]; **дубняк** (с. Льотниче, м. Володимир-Волинський Володимир-Волинського р-ну, с. Гряди Іваничівського р-ну, с. Шепель Луцького р-ну, с. Столинські Смолярі Любомльського р-ну, с. Четвертя Маневицького р-ну, с. Ростань Шацького р-ну) < *дубня + -ак, пор. укр. дубняк ‘дубовий ліс, гай, дубова памолодь’ [12 II, 430], діал. ‘дубовий ліс’ [14, 73]; пор. ще блр. дубняк ‘ділянка лісу, де росте дуб; молоді дубові зарослі’ [16, 62]; **дубове** (с. Радехів Любомльського р-ну) < дубовий (дуб + -ов-ий); **дубовина** (сміт Торчин Луцького р-ну) < дубовий(-а) + -ина; **дубовщина** (с. Маркелівка Володимир-Волинського р-ну) < дуб + овщина.

Проведений структурно-семантичний аналіз наведеного фактичного матеріалу свідчить про те, що народні географічні терміни на позначення лісу за породою дерев відзначаються розмаїтістю лексем, які часто виявляються в місцевих фонетичних варіантах. Це зумовлено передусім специфікою природних умов досліджуваного регіону. Більшість лексем, що репрезентують семантичні мікрогрупи лісу, етимологічно прозорі: **дубник, дубняк, дубина, березина, березняк, вільшняк** та ін. З погляду словотвору проаналізовані назви утворені різними способами, однак переважна частина описаних лексем – це суфіксальні деривати.

1. Данилюк О.К. Словник народних географічних термінів Волині. Луцьк. 2013.

2. Дзєндзелівський Й.О. Українські назви для острова на річці (Із спостережень над українськими народними назвами гідрорельєфу) // Studia Slavica. Т. XII (1–4). Budapest. 1966.

3. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / За ред. О.С. Мельничука. Т. 1–3. К. 1982–1989.

4. Карпенко Ю.А. Топонимы и географические термины // Вопросы географии: Научн. сб. Моск. филиала Географ. общества СССР. № 81. М. 1970.

5. Корзонюк М.М. Матеріали до словника західноволинських говірок // Українська діалектна лексика: Зб. наук. праць. К. 1987.

6. *Лисенко П.С.* Словник поліських говорів. К. 1974.
7. *Малько Р.Н.* Географическая терминология чешского и словацкого языков (на общеславянском фоне). Мн. 1974.
8. *Никончук М.В.* Матеріали до лексичного атласу української мови (Правобережне Полісся). К. 1979.
9. *Полякова Е.Н.* От 'арайны' до 'яра': Народная географическая терминология Пермской области. Пермь. 1988.
10. Словарь географических терминов Западной Сибири / Сост. М.Ф. Розен. Л. 1970.
11. Словарь української мови / Упоряд. з дод. влас. матеріалу Б.Д. Грінченко. Т. I–IV. К. 1996–1997.
12. Словник української мови: в 11 т. К. 1970–1980.
13. *Толстой Н.И.* Славянская географическая терминология: Семасиологические этюды. М. 1969.
14. *Черепанова Е.А.* Народная географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья. Сумы. 1984.
15. *Шульгач В.П.* Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). К. 1998.
16. *Яшкін І.Я.* Беларускія геаграфічныя назвы: Тапаграфія. Гідралогія. Мінск. 1971.
17. *Kotnik J.* Slovenskoruski slovar. Ljubljana. 1972.
18. *Nitsche P.* Die geographische Terminologie des Polnischen. Köln-Graz. 1964.

THE NAMES OF FOREST REGARDING TREE SPECIES IN THE VOLHYNIA DIALECTS

The paper deals with the investigation of the geographical terms that are used to names refer to the forest for the tree species in the Volhynian dialects. The main structural and semantic features of the analyzed type of vocabulary are pointed out.

Лакунарність у граматиці української наддунайської говірки

Дослідники українських говорів впевнено доводять, що морфологічні відмінності діалектної мови не лише зумовлені особливостями фонетики місцевих говорів і різними напрямками дії граматичної аналогії (індукції) [1, 14], визначаються перебудовою окремих ланок парадигм, виникненням нових елементів у їх побудові [6, 73], а й пов'язані з такою характеристикою діалектної мови на рівні граматики, як функціональна навантаженість граматичних форм частин мови в говірках. Визначення цієї особливості стало можливим у зв'язку з переглядом засад дослідження діалектної граматики і переходом до залучення діалектного макротексту як основного джерела лінгвальної інформації.

На сьогодні вже відомі окремі результати застосування цього прийому разом із статистичним методом. За спостереженнями К.Д. Глуховцевої над діалектними текстами українських східнословобожанських говірок, з-поміж іншого вдалося відзначити, що функціональне навантаження форм наз. і знах. відм. іменника значно перевищує інші форми (83,6% – центральний ареал; 71,9% – західний ареал). Це підтвердило характеристику таких грамем як центральних у категорії субстантивного відмінка [4, 111–112]. У дослідженні Т.В. Щербини граматики українських говірок середньонадніпряньсько-степового порубіжжя на підставі свідчень діалектних текстів, записаних у 101 говірці південної Черкащини, північної Кіровоградщини та західних районів Полтавщини, з'ясовано, що центр іменникової системи формують субстантиви чоловічого роду (50,2%) та іменники з повною числовою парадигмою, натомість периферійними є форми середнього роду (8,6%) і двоїни [10, 54].

Вивчення граматики української степової наддунайської говірки с. Шевченкове Кілійського р-ну Одеської обл. на базі макротексту загальним обсягом 59 787 слововживань (10,5 а. а.), у якому реалізовано ідіолекти 30 носіїв говірки (22 жінок і 8 чоловіків 1918-1944 рр. народження), дозволило стверджувати, що іменник (21,9% від усіх частин мови) та дієслово (22%) є центром

граматичної системи, прикметники (2,4%) та числівники (1,7%) перебувають на периферії. Серед службових слів найменш уживані прийменники (24% від інших службових частин мови), а найбільше – частки (43,8%), сполучники сурядності поширені більше порівняно зі сполучниками підрядності; партикуляція – провідний морфолого-синтаксичний спосіб деривації. Високий ступінь функціонального навантаження у парадигматиці іменника мають грамеми наз. та знах. відм. (39,5%; 22,8%), низький – дав. та орудн. відм. (1,6%; 4,7%), серед субстантивних форм роду, подібно до східнословобожанських говірок [4, 111], центральними є форми жіночого роду (48,7%), іменники середнього роду характеризує периферійний статус (8,5%) тощо.

Застосування статистичних методів разом із моделюванням яке “...як евристичний прийом на шляху пізнання об’єктивно існуючого складу і відношень компонентів у межах різної величини сегментів системи дає змогу розкрити нові грані досліджуваних об’єктів” [5, 190], а саме: накладання на діалектний матеріал інваріантної моделі-матриці, не лише допомагає відновити парадигму змінюваного слова, оскільки тексти не відбивають усіх форм аналізованих лексем, а й не пропустити під час опису лакунарних елементів граматики системи говірки, тобто тих, які в ній відсутні.

Зауважимо, що термін *лакуна* використовуємо для позначення пропуску у вживанні граматики явищ, парадигматичної некомплектності саме в її реалізації; про інше розуміння цього терміна див.: [9, 303; ВТС, 479]. Лакунарність розглядаємо як функціональну категорію, при встановленні якої діють такі чинники: зіставлення з моделлю-матрицею (з літературним стратом та іншими діалектними системами) й зіставлення парадигматичних рівнів (форм і значень) як у межах морфологічної системи говірки, так і між стратами. Висновки про некомплектність парадигми, відсутність елемента на підставі діалектних текстів мають релятивний характер; наступним обов’язковим етапом дослідження є верифікація мовної лакунарності – перевірка на підставі позатекстових джерел (питальник, провокування на вживання відповідних словоформ) реальної відсутності відповідної словоформи. У діалектних текстах лакунарність простежується чітко: це ті граматики форми й значення, що в них не виявлено, проте можливість їх

існування засвідчує модель-матриця. Це можуть бути частини мови, окремі словозмінні форми слів, значення граем.

Вивчення граматики степової наддунайської говірки як окремої системи засвідчило, що функціональна лакуарність реалізується на рівні частин мови та форм, що стосуються частини мовної класифікації, на рівні лексико-граматичних розрядів, словозмінних класів та граем.

На рівні частин мови не представленими / спорадично представленими виявилися дієприслівники й активні дієприкметники. Це підтверджує думку про те, що “дієприслівники в українській діалектній мові належать до порівняно рідко вживаних слів” [3, 146]. Активні дієприкметники, що “становлять особливу проблему морфології сучасної української мови” [8, 393], репрезентує тільки ад’єктивована форма з суфіксом *-ач-* (*те^uрп^l’ачий*), що двічі реалізована в текстах у формі дав. відм. Залишки колишніх активних дієприкметників минулого часу на *-ль*, *-ло*, *-ла* [2] зафіксовано в прикметниках типу *зросл’і* *д’іти*, *пре^uстар’ел’і* *л’уди*, *д’ід* *пожиллий*, а активних теперішнього часу – в ад’єктиві *блискуче*. Ці факти свідчать про периферійність активних дієприкметників у говірці с. Шевченкове, як і в літературній мові [8, 393]. Крім того, якщо в літературній мові активні і пасивні дієприкметники мають співвідношення 1 : 5 [7, 417], то в говірці – приблизно 1 : 73. Зазначимо також, що такі дослідники південно-бессарабських говірок, як А.М. Муқан та В.П. Дроздовський, не фіксували активних дієприкметників.

Якщо система словозміни дієприкметників є подібною до прикметникової, то функціональний вияв дієприкметників у текстах є зовсім іншим. Це дає право констатувати їх своєрідність та відмінність від прикметників. На протигагу прикметникам, у дієприкметників зовсім не представлені форми род. відм. сер. р. й жін. р. та множини, усі можливі форми місц. відм.; форми чол. р. переважають над формами жіночого; проте, як і в прикметників, найбільша лакуарність пов’язана з формами сер. р. Функціонування безособово-предикативних слів на *-но*, *-то*, що в різних діалектах порівняно обмежене [2, 348], у текстах наддунайської говірки доволі активне (18 форм): *з^lмеле^uно*, *розр’іше^uно*, *за^lсипано*, *зав’язано*, *на^lписано*, *не^uпоза^lм’ітано*, *поза^lм’ет’е^uно*, *за^lбито*, *с^lкунуто*.

На рівні лексико-граматичних розрядів різних частин мови не реалізованими в діалектних текстах виявилися окремі типи вигуків, зокрема ті, що використовуються для прикликання та відгону свійських тварин та птахів, оскільки їх дослідження вимагає певної комунікативної ситуації.

На рівні словозмінних класів відзначено непередставленість специфічних форм іменників IV відміни з суфіксами *-ат-*, *-ен-*, які в текстах, як і IV відміна загалом, демонструють парадигматичну лакунарність, оскільки їх репрезентовано насамперед формами наз. і знах. відм. (*молод'ім зерно даруйут' чи м'їшок // йагн'а чи в'їуц'у; пас ма'лен'к'і йагн'ата; л'їтом о'це кур'чата / каче^{ен}'ата / гуси^{ен}'ата*). Носії говірки уникають вживання таких іменників у формах непрямих відмінків; подібне зауважено і в слобожанських говірках: *нашому те^л'а, йагн'а, порос'а* [4, 144]. В окремих типах субстантивної словозміни виявлено лакунарність, яка насамперед пов'язана з функціонуванням кличн. відм., за реалізації подекуди його значення і заміною формою наз. (*е!* / *Кирилоуна!* / *приїїхали гост'у'ват' до тебе не пома'гаїут' работат'*).

Проаналізувавши функціонування прикметника в мовленні діалектоносіїв, констатуємо, що в досліджуваних текстах його відмінкові форми мають різне функціональне навантаження: центральними у граматиці говірки є форми наз. відм. жін. р. однини, що властиво й літературному мовленню [7, 577, табл. 33], до периферійних належать форми дав. відм. усіх родів і множини, а також кличн. відм. множини; форми орудн. та дав. відм. прикметників сер. р., кличн. відм. усіх родів не реалізовані. Відсутність реалізації стосується й аналітичних форм вищого ступеня порівняння, утворених поєднанням слів *більш, мени* з формою звичайного ступеня, які відомі літературній мові, проте не поширені в українських діалектах.

Аналіз словозміни числівників у діалектних текстах говірки с. Шевченкове засвідчує значно простішу їх парадигматичну будову порівняно з літературною мовою, що виявляється в тяжінні до аналітизму, тенденції до втрати відмінювання і підтверджується фіксацією нумеративів переважно у формах наз. / знах. відм., а також відносно регулярною заміною рідко вживаних форм род. відм. формами наз. відм., виявляє відсутність реалізації значної кількості числівникових форм у мов-

ленні діалектоносіїв, яка характеризується градуальністю і має два ступені вияву – високий і низький. Низький пов'язаний з наявністю значення грамеми род. відм., але заміною її форм формами наз. / знах. відм. (числівники *чо|тир'і, п'ят' – дев'ят' , дес'ат' – триц'ат'*; *сорок, де"в'ядносто, сто* тощо). Високий ступінь лакунарності позначений відсутністю реалізації в мовленні діалектоносіїв і відмінкових значень, і форм дав., орудн. та місц. відм. (числові назви *дв'іс'т'і – де"в'яд'ц'от*, та всі складені).

Спостереження над морфологією дієслова показало, що функціональну лакуарність виявляють синтетичні форми майбутнього часу недоконаного виду, утворені за допомогою морфеми *-м-* (частини колишніх форм дієслова *яти*), що переважають у південно-східних говорах [АУМ III, ч. 4, 218; 6, 246]. Відсутність та маловживаність у мовленні носіїв українських говірок таких форм фіксували й дослідники окремих лівобережнополіських, подільсько-волинських, середньокарпатських, західнокарпатських, слобожанських та степових говірок [3, 137].

Сьогодні вивчення функціональних особливостей діалектного мовлення на основі тексту перебуває на початковій стадії. У перспективі воно має збагатитися новими методиками, що дасть можливість виявити й інші характеристики української діалектної граматики.

1. Бевзенко С.П. Відмінності української діалектної мови на морфологічному рівні // Українська діалектна морфологія. К. 1969.
2. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. Ужгород. 1960.
3. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. К. 1980.
4. Глуховцева К.Д. Динаміка українських східнослобожанських говірок. Луганськ. 2005.
5. Гриценко П.Ю. Моделювання системи діалектної лексики. К. 1984.
6. Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. К. 1966.
7. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І.К. Білодіда. К. 1969.
8. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П. Грищенка. К. 2002.
9. Українська мова. Енциклопедія. К. 2007.
10. Щербина Т.В. Специфіка вияву граматичних категорій роду й числа іменників у говірках середньонадніпряньсько-степового порубіжжя // Мовознавчий вісник Черкаського національного ун-ту ім. Б. Хмельницького. Вип. 16–17. Черкаси. 2013.

АУМ
ВТС

Атлас української мови: в 3 т. Т. 1–3. К. 1984–2001.
Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад.
і голов. ред. В.Т. Бусел. К. 2003.

FUNCTIONAL LACUNAS IN THE GRAMMAR OF THE UKRAINIAN HIGHER DANUBE DIALECT

The author distinguishes central and peripheral morphological phenomena of the individual Ukrainian dialect spoken in the v. Shevchenkove, Kiliya district, Odessa region on the basis of frequency of occurrence; analyses lexico-grammatical word classes and grammatical categories of the parts of speech; identifies functional lacunas as specific markers of dialect paradigms and characterizes their types.

Лемківські риси в мовній тканині староукраїнського неканонічного євангеліського тексту

Збірники проповідей на недільні євангеліські читання та найважливіші церковні свята, відомі в історії української культури як Учительні Євангелія, були особливо популярними від II половини XVI–XVII ст. Більшість із них функціонувала на південно-західних українських етнічних теренах (Перемишль, Сянок, Жидачів, Угнів); їх переписували також на Закарпатті (Скотарська, Ладомирівська, Пряшівська, Углянська копії та ін.). Тексти з Галицької Русі поширювалися на інших землях, але поза Галицькою і Карпатською Руссю створення праць такого жанру не набуло поширення. Основою для створення власне українських неканонічних євангеліських текстів слугували твори протестантських проповідників – домашні постили, особливо розповсюджені в тих регіонах, які перебували під впливом нових релігійних настроїв. Тому під старою назвою та за усталеною структурою українські автори-переписувачі “сховали” власні оригінальні, хоч і анонімні, тексти. Та найважливіше для дослідника народної мови – це розмовні елементи, які за українською писемною традицією XVI ст. [10, 59–79] потрапили до культового тексту.

Виразна народність мови таких євангеліських повчань свого часу захопила І. Франка і спонукала до написання спеціальної студії про давнє “карпаторуське письменство”, у якій учений дійшов висновку, що найцінніше в них – “їх мова – проста народна, з мадяризмами і полонізмами, вживаними в даній місцевості, з закраскою місцевого діалекту, декуди з невеличкою примішкою церковщини, не більшою, як її можна було чути в устах дяків і сільських грамотіїв... Старі патріархи і пророки, греки і римляни, царі і святі говорять тут зовсім так, як карпаторуські гірняки” [9, 220–221].

Учительне Євангеліє XVI ст. (т.зв. Тростянецьке Учительне Євангеліє) із території Лемківщини, аналіз фрагментів якого запропоновано в нашому дослідженні, репрезентує яскраві риси цього самобутнього діалектного мовного континууму й

південно-західного наріччя загалом. Про це вже йшлося в наукових розвідках [2, 175–181]. Згадана пам'ятка увійшла до канону джерел “Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.”, який укладають у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ (м. Львів).

Лемківські риси, як видно з тексту Тростянецького Учительного Євангелія, помітні на всіх функціональних рівнях мови. Тут, зокрема, фіксуємо голосний [ы] на місці голосного [о] (*поты(м) прочоутивши са, рекла, изъ горькими слезами говорила* (78)); голосний [у] на місці [ы] (*ци не досы(т) маєте [жидове] на та(ж)ки(х) моука(х), которын есте задали нашему мл(с)тивому избавителю, А и еще свои(м) бестъ(д)ны(м) а гноус'ны(м) насмъваніе(м)* (73)); голосний [у] на місці етимологічного [о] в новозакритих складах (*послали свои жо(л)нѣрѣ до кр̄(с)тоу(в), штобы ра(з)бо(і) нико(м) голенѣ, ноги перебили, и ты(ж) его стои мл̄(с)ти* (77); *О проклаты(х) паноувъ злы(и) слоуго, немилостивьи, и на(д) оумрълы(м) мл̄(с)ти нѣ має(ш)* (78)).

Виявлено здеформовані форми минулого часу (залишки перфекта) (*О наими(л)шіи сноу [...] е(сь) са зав'жды м'ною пѣклова(л)* (72); *многи(х) есь немоц'ны(х) оуздорв'лева(л), и ты(ж) нѣаки(х) есь изъ мртвы(х) вѣскръша(л)* (72–73)); часте вживання постфікса *са* у препозиції (спільна риса південно-західних говорів) (*А Пила(т) не да(л) того никомоу по собѣ з'чати, стерегочи того, абы са тоє не донесло цѣсара* (76); *ю(ж) сталоса е(ст), понеже ю(ж) са в'сѣ пр(о)рчества выпо(л)нили* (75)); давнє закінчення *-и* в Н.в. мн. ім. ч.р. (*два разбойници* (70), *предци наши* (73)); закінчення *-и* в займенниках Н.в. мн. (*вишитки жоны* (69), *вишитки сины* (69–70), закінчення *-и* в прикметниках Н.в. мн. (*мы годни такои смерти* (70), *так моци соу(т)* (74), *так есте сами свѣдоми* (74)) тощо.

Особливо чітко лемківські риси простежено на морфологічному рівні, зокрема у вживанні службових частин мови: *оувидѣли, ано ю(ж) его стаа мл̄(с)ть дх̄ споусти(л)* (77); *пребезоу(м)ныи Жидове, ци не досы(т) маєте на та(ж)ки(х) моука(х), которын есте задали нашему мл(с)тивому избавителю* (73), а *ци не зборони(л) бы са ва(м), коли бы хотѣ(л)* (74); *южь Ісус оумръ(л)* (79), *просиль w тѣло Ісусово* (79), *на што(ж) ма пре(з) себе встав'лаешь* (71), *пре(д) заходо(м) слнца пришо(л) моу(ж) славны(і)* (78), *почали межю собою мовити*

(82), *еди(н) змежи жо(л̄)н̄ре(в) в'дари(л̄) во ребра его* (78), *гъло ве(л)ми б̄ло а ч̄(с)то* (80), *не мо(г) ничего вчинити проти(в) засл̄п'ности а оупорж жидо(в)скомоу* (80), *боудоу(т̄) повѣдати, жебы въскрсь и(з) мрт̄вы(х)* (82). Виявлено відсутність прийменника: *До(ч)ки іер(с)ли(м)скій, не пла(ч)те мене, але пла(ч)те себе и дѣтїи свои(х)* (70), а також паралельне вживання прийменників, що ілюструє співіснування двох потужних ще на той час мовних традицій – церковнослов'янської та народнорозмовної: *до гробу* (83) – *ко гробу* (82–83), *со креста снати* (79) – *с̄ креста изнасти* (79), *ко нему* (70–71) – *к ним* (71) та ін.

Найяскравіше відтворюють місцевий мовний колорит лексичні одиниці: *ш'ла до Іер(с)ліма и ты жоны с нею в'ши(т)ки* (69), *тажьски(х) незнос ны(х), а икроу(т)ны(х) мою(к̄) его ст̄ои мл̄(с)ти задавано* (80), *Жидове пребезаконній запом'нѣв'ши шны(х) знако(в), проклатоую ра(д)умѣвали(77), ра(з̄)бо(і)нико(м) голенѣ, ноги перебили, и ты(ж) его ст̄ои мл̄(с)ти, абы чи(м̄) рыхле пооумирали (77), ты еси достаточный, славный и знакомитый чоловѣкъ* (79), *Іаа(н)не, потѣшаи Мрію, ма(т)коу мою, іако а са(м)(72), одинь жолн̄бр̄ь визна(л̄), и(ж) то правдивы(и) е(ст) сн̄б̄жїи, и прав'дивое свѣдоцтво его* (78) та ін.

Представлені фрагменти Учительного Євангелія з Лемківщини ще раз підтверджують той факт, що характерною рисою давньої української писемної традиції було проникнення народнорозмовних елементів до культового тексту [7, 4–38; 8, 7–10; 2, 175–181; 3, 131–133; 4, 7–13].

1. *Верхратський І.* Про говор галицьких лемків // Збірник фільольогічної секції НТШ. Т. 5. Львів. 1902.

2. *Гринчишин Д.Г.* Писемні пам'ятки XVI – I половини XVII ст. як джерело вивчення українських діалектів // Українське і слов'янське мовознавство: Міжнародна конференція на честь 80-річчя проф. Й. Дзензелівського. Ужгород. 2001.

3. *Дидик-Меуш Г.М.* Закарпатські говіркові риси в мовній картині неканонічного євангельського тексту XVI століття // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. Українська діалектна лексика як об'єкт словникарства та лінгвогеографії: до 100-річчя М.А. Грицака. Вип. 12. Ужгород. 2008.

4. *Дидик-Меуш Г.М.* Бойківські риси в мовній тканині неканонічного євангельського тексту XVI століття // Діалектологічні студії. 8 / Відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів. 2009.

5. *Жилко Ф.Т.* Нариси з діалектології української мови. К. 1955.

6. *Лесів М.* Українські говірки у Польщі. Варшава. 1997.

7. *Німчук В.* Євсевієве Євангеліє 1283 року // Пам'ятки української мови XI–XIII ст.: Серія канонічної літератури / Відп. ред. В. Німчук. К. 2001.
8. *Німчук В.* Походження Добрилового Євангелія // Добрилове Євангеліє 1164 року / Відп. ред. В. Німчук. Львів. 2012.
9. *Франко І.* Карпаторуське письменство XVII–XVIII вв. // Франко І. Зібрання творів у 50 т. Т. 32. К. 1970.
10. *Чуба Г.* Зі студій над українськими Учительними Євангеліями II половини XVI – XVII ст. (генеза та особливості стилістичної організації текстів проповідей) // До джерел: Збірник наукових праць на пошану О. Купчинського з нагоди його 70-річчя. Львів. 2004.

THE LEMKO FEATURES IN THE NON-CANONICAL TEXT OF THE GOSPEL FROM THE 16TH CENTURY

The study analyzes the linguistic features of the Didactic Gospel from the 16th century of Lemko territory. It the manuscript represents outstanding features of its distinctive dialect continuum and the linguistic southwestern dialects in general. This manuscript included in the canon sources “Dictionary of the Ukrainian Language of 16th – first half of the 17th c.”.

Гласные первого предударного и ударного слогов в количественном отношении в одном архаичном южнорусском говоре

1. Для южнорусских говоров, характеризующихся разными типами диссимилятивного предударного вокализма, актуален вопрос о связи предударного гласного с ударным. Как известно, диссимиляция предударных гласных по отношению к ударным выражается в их расподоблении не только по тембральным, но и по количественным параметрам, см. [1, 57–59]. При этом одни учёные считают, что в диссимилятивных системах главенствующую роль играет расподобление гласных по длительности [2, 67–68; 4, 236–244; 7, 103–110], другие же считают количественные показатели диссимилятивной природы вторичными, обуславливая такую позицию тем, что эти показатели в значительной степени зависят от просодической структуры фразы, от того или иного фразового акцента и могут существенно меняться как в отношении предударного слога, так и в отношении ударного [3, 187–194; 5, 47; 6, 92].

2. Задачей данной работы явилось экспериментально-фонетическое исследование говора с. Роговатое Старооскольского района Белгородской области с целью определения количественных отношений между гласными просодического центра, то есть первого предударного и ударного слогов. По данным аудитивного анализа, говор характеризуется архаичским типом аканья и особым архаичским типом яканья, при которых перед ударными гласными верхнего подъёма в первом предударном слоге произносится [a], перед ударными /o/ и /a/ – [e], перед /e/ – [и].

3. Для проведения исследования использована аудиозапись длительностью 1 час 30 мин 14 сек, в которой были размечены¹ все слова, имеющие первый предударный слог (всего в записи было 1372 таких слова), а затем в них измерена длительность гласных первого предударного и ударного слогов с помощью специального скрипта².

¹ Слова, а также гласные первого предударного и ударного слогов были размечены в программном обеспечении PRAAT [8].

² MPI EVA / © S. Grawunder. Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. 2012. < http://email.eva.mpg.de/~grawunde/praat/praat_SG.htm >.

4. Полученные данные позволяют заключить, что все аллофоны фонем неверхнего подъёма, представленные в **первом предударном слоге**, по признаку длительности делятся на две группы: 1) “краткие” аллофоны (их средняя длительность составляет 76 мс) – наблюдаются в предударном слоге перед ударными гласными среднего и нижнего подъёмов и 2) “долгие” (их средняя длительность – 126 мс) – в позиции перед ударными гласными верхнего и верхне-среднего подъёмов. Длительность первых и вторых соотносится как 1,2:2. Что касается аллофонов фонем верхнего подъёма, то они в эту систему количественных отношений не включаются и ведут себя как “краткие” аллофоны фонем неверхнего подъёма (их средняя длительность равна 78 мс) независимо от того, какая фонема оказывается под ударением. При этом длительности самих **ударных** гласных представлены такими числовыми данными, которые не имеют принципиальных различий, зависящих от подъёма фонемы, репрезентанты которой измерялись. В среднем длительность ударных гласных составляет около 150 мс.

5. Таким образом, полученные результаты свидетельствуют о количественном противопоставлении гласных неверхнего подъёма в зависимости от подъёма ударного гласного.

1. Брок О. Говоры к западу от Мосальска. Петроград. 1916.
2. Бурова Е.Г., Касаткин Л.Л. Чухломское аканье // Диалектологические исследования по русскому языку. М. 1977.
3. Красовицкий А.М. Просодические характеристики слова в говорах с диссимильтивным аканьем // Проблемы фонетики. Ч. 3. М. 1999.
4. Просодический строй русской речи / Отв. ред. Т.М. Николаева. М. 1996.
5. Сталькова И.Л. К вопросу о фонетической структуре слова в южнорусских говорах с диссимильтивным аканьем // Синхронно-сопоставительный анализ языков разных систем. М. 1971.
6. Строганова Т.Ю. О вокализме 2-го предударного слога после твёрдых согласных в акающих говорах // Диалектологические исследования по русскому языку. М. 1977.
7. Фомина Т.Г. Просодия слова в южнорусском говоре с диссимильтивным вокализмом // Градационная фонология языка и просодия слова русской диалектной речи. Казань. 1985.
8. PRAAT: Soft for doings phonetics / © P. Boersma, D Weenink. University of Amsterdam. 2000–2014. < <http://www.praat.org> >.

**VOWELS OF THE FIRST PRE-TONIC AND
STRESSED SYLLABLES IN QUANTITATIVE TERMS
IN A SOUTHERN RUSSIAN ARCHAIC DIALECT**

Experimental study of the first pre-tonic and stressed syllables showed that not high vowels vary in length depending on the lifting stressed vowel: long allophones are pronounced before vowels of upper and upper-middle lift, and the short vowels are pronounced before middle and lower lifts, their ratio is 2 : 1,2.

Вологодские народные говоры как зона сохранения реликтового явления

Наше внимание в течение длительного времени привлекают вологодские диалектные благопожелания. Их функционирование в народной русской речи демонстрирует сохранение архаической системы: *Беленько мыть!* – говорят тому, кто занимается полосканием белья. *Лебеди на бук!* – тому, кто на берегу водоёма занимается тепловой обработкой белья. *Белые лебеди летят!* – скажут тому, кто моет в доме пол. *Вёдро на грабли!* – тому, кто занимается сенокосением. *Дежень да каша!* – адресуют тому, кто занимается уборкой зерновых. *Яма картови!* – тому, кто занимается уборкой картофеля. *Пух под ножницы!* – тому, кто стрижёт овцу. *Море под коровой!* – желают женщине, которая доит корову. *Мясо – сахар!* – тому, кто режет скотину на мясо. *Спорынья в квашню!* – скажут тому, кто замешивает тесто. *Серебро в ведро!* – адресуются тому, кто черпает воду из колодца. *Мёд да патока!* – тому, кто занят приготовлением домашнего пива. *Жарок да мелок!* – желают хозяйке, которая печёт пироги. *Глины горсть!* – удачного завершения работы печнику. *Баско на шов!* – адресуют тому, кто занимается шитьём. *Сто стен на сновалочку!* – говорят тому, кто работает на ткацком станке. *Путём-дороженькой!* – говорят тому, кто отправляется в дорогу, и т.д.

Анализируемые формулы – это традиционно сложившиеся устойчивые выражения, заключающие в себе пожелание одним лицом другому лицу (лицам) успеха в деле, добра, блага. Известный исследователь русского речевого этикета Н.И. Формановская справедливо считает, что многочисленные формулы такого рода вербализуют важный концепт в русской коммуникативной культуре – концепт благопожелания [5]. Этот концепт народной культуры вовсе не утрачен русским языком, как полагают некоторые исследователи [1], а представлен множеством реально существующих в его говорах единиц.

Все они зафиксированы в процессе полевых исследований в беседах со старшими жителями вологодских сёл и деревень [3]. Выборка из словарей обследуемой территории и прилежащих к

ней областей дала небольшие дополнения. Во-первых, категории коммуникативной диалектологии стали изучаться сравнительно недавно, такие формулы специально почти не фиксировались и, соответственно, не изучались. Во-вторых, описываемые выражения могли быть отнесены исследователями к малым жанрам фольклора и при этом как лингвистические единицы не рассматривались. В-третьих, массив традиционных диалектных формул к современности оказался потерянным в связи с коренными преобразованиями жизни сельского населения, а на смену характеризуемой детализированной системе пришли унифицированные, но лишённые яркой специфичности формулы *Удачи!* *Успеха!* и др. Ввиду изложенных обстоятельств материал, собранный на территории со стабильным коренным населением, представляется весьма ценным.

Весьма показательны материалы Словаря вологодских говоров [СВГ]. Если в первом его издании вообще нет словарной статьи на слово *масло* и, следовательно, нет ни одного связанного с ним этикетного выражения, то словарная статья в подготавливаемом сейчас втором издании словаря с включёнными в неё местными благопожеланиями может выглядеть так:

Масло: ◊ **Добро на масле!** *Благопожелание человеку, который сбивает масло.* Добро на масле! – говорят человеку, который сбивает масло. В-У. Горб. ◊ **Ком (пуд, ушат, разлив) масла (тебе)!** *Благопожелание человеку, который сбивает масло.* Раньше взбиваешь масло – скажут: “Ком масла тебе!” Так и скажут. А как же? Кир. Ферап. Пуд масла! В-У. Пал. “Ушат масла!” – женщине, которая мешает сметану. В-У. Мяк. Розлив масла! – пожелание человеку, взбивающему сметану. Тарн. Серг. ◊ **Масло желто да в крупиночку!** *Благопожелание человеку, который сбивает масло.* Масло желто да в крупиночку! – женщине, мешающей сметану. В-У. Черн. ◊ **Масло – пахтус!** *Благопожелание человеку, который сбивает масло.* “Масло – пахтус!” – скажут человеку, который сбивает масло. В-У. Горб. ◊ **Пахтус маслом!** *Благопожелание человеку, который сбивает масло.* В-У. Горб. ◊ **Сыр да масло!** *Благопожелание хозяйке, доящей корову.* Доишь корову, да как придёт кто, и пожелает: “Сыр да масло!” Тарн. Шевд.

Основной смысл передаваемого формулами грамматического значения благопожеланий – <я желаю (тебе, вам) ...> или

<пусть будет так ...>. Сема добра в семантике благопожеланий выражается либо прямо, непосредственно (*Беленько мыть!*, *Сыр да масло!*), либо символически (*Лебеди на бук!* – *лебеди* – символ чистоты, белизны, *Мясо – сахар!* – *сахар* – символ хорошего вкуса). Оптативные высказывания с пожеланием добра отвечают принципу вежливости, который является одним из условий общения. Благодаря реализации принципа вежливости в обществе соблюдаются “социальное равновесие и дружественные отношения” [4, 173].

Анализируемые единицы сформировались при определяющем влиянии фольклора. Совершение многих действий выполнялось как ритуал и сопровождалось общепринятыми фразами (например, *Сахар – мясо!* при забое скота и др.). Истоки многих благопожеланий кроются в календарной поэзии региона. Некоторые обороты восходят непосредственно к традиционному обряду колядования, в процессе которого людям в гиперболизированной форме желали богатства, благополучия, благоденствия. Ср.: *Наделил бы вас Господь и житьём, и бытьём, и богатством!*, *Дай Бог тому, кто в этом дому!*, *Дай им Бог из полна зерна пирог!*, *Дай те, Господи, на поле – прирост, на гумне – примолот, на столе гущина, в закромах – спорынья!*, *По три колоса на волосе!* и т.д. [2].

Наши наблюдения позволяют обосновать лингвистический статус интересующих нас единиц. Когда-то метко сказанное, подходящее к коммуникативной ситуации выражение (например, *Ведро молока!* при доении коровы) было оценено коммуникантами, стало частотным, превратилось в знак конкретной ситуации, начало передаваться от старших носителей говора к младшим и т.д. В пользу языкового статуса благопожеланий свидетельствует узуальность употребления таких единиц в деревенском социуме, где они выполняют коммуникативную функцию, предельная детализация в обозначении крестьянских коммуникативных ситуаций, тенденция к эллипсису выражений (*Беленько мыть!* > *Беленько!*) и др.

Для изучения степени сохранности традиционных формул благопожеланий в менталитете населения нами было предпринято несколько экспедиций: в Сямженский (2009), Тотемский (2011), Тарногский (2012) и Нюксенский (2013) районы Вологодской области. Итогом проведённых экспедиций стало вы-

явление весьма высокой степени сохранности традиционной системы народного этикета.

Степень сохранности системы градуируется от высокой (информанты знают и употребляют формулы благопожеланий) до нулевой (информанты не помнят специальных этикетных выражений, не знают их вообще, удивляются, слыша их от интервьюера). Разная степень сохранности традиционной системы благопожеланий может быть проиллюстрирована в докладе определёнными свидетельствами.

Высокая и хорошая степень сохранности формул традиционных народных благопожеланий поддерживается в говорах различными факторами. На неё влияют среда обитания людей, род их занятий, уровень образования, степень религиозности. Существенно сказываются и лингвистические факторы. Так, отражается определённая однотипность структуры выражений. Особенно частотны формулы, выражающие желаемое через парность наименований желаемого: *Дежень да каша!*, *Мёд да патока!*, *Жарок да мелок!*. Специализированные благопожелания строятся по законам народно-речевого риторического канона: коммуниканты не просто желают адресату чего-либо доброго, хорошего, а желают блага – с усилением, удвоением смысла (*Дежень да каша!*, *Мёд да патока!*), с амплификацией, т.е. с перечислением всего насущного, необходимого для производства какого-либо действия (*Жарок да мелок!*, *Жарок да парок!*).

Сохранению традиционных формул благопожеланий в памяти населения способствует их связь с обычаями и обрядами. Так, частотное благопожелание *Хлеб да соль!*, равнозначное современному *Приятного аппетита!*, удерживается в памяти дольше, поскольку люди старшего поколения вспоминают обычай употреблять его в составе диалогических единств: *Хлеб да соль! – Едим да свой, а ты подальше стой!* (Сямж.); *Хлеб да соль! – А хлеба принеси да свой поеси!* (Вож.); *Чай да сахар! – А ты стой да ахай!* (Нюкс.). Надолго в памяти людей остаётся забавное, смешное. Энантисемическое пожелание благополучного завершения сватовства *Поварёнка в лоб!* запомнилось людям в связи с тем, что шутили желали, чтобы жениху отказали в доме невесты: *Как едут сватать, все выбегают на улицу и кричат: “Поварёнка в лоб!”* (Межд.).

Устойчивость функционирующей системы пожеланий поддерживается её амбивалентностью. Многие благопожелания имеют прямо противоположные им, негативные соответствия: *Лебеди летят!, Чайки летят! – Ворон летит!* (при полоскании белья); *Лебеди на бук! – Жуки на буки!* (при тепловой обработке белья в *буке*, т.е. в деревянном чане); *Спорынья в квашню! – Змей в руки!* (при замешивании теста и выпечке хлеба, пирогов) и т.д.

Итак, в результате многолетних полевых исследований нам удалось подметить в вологодских говорах функционирование детализированной системы народных благопожеланий. Степень сохранности выявленных в говорах диалектных формул различна. Она поддерживается многими факторами экстралингвистического и лингвистического характера и варьируется от полного владения коммуникантами всеми единицами системы до окончательного забвения некоторых звеньев традиционной системы.

1. *Берестнев Г.И., Вертелова И.Ю.* О двух ключевых концептах, утраченных русским языковым сознанием: “спорина” и “благо” // Структура текста и семантика языковых единиц. Сб. научных трудов. Вып. 4. Калининград. 2007.

2. *Вавилова М.А.* Вологодский фольклор в контексте культуры. Пособие для учителя. Вологда. 2007.

3. *Зорина Л.Ю.* Вологодские диалектные благопожелания в контексте традиционной народной культуры. Вологда. 2012.

4. *Корди Е.Е.* Оптатив и императив во французском языке / Отв. ред. В.С. Храковский. СПб. 2009.

5. *Формановская Н.И.* В последнее время... (юбилейный сборник статей). М. 2012.

СВГ Словарь вологодских говоров. Вып. 1–6 / Под ред. Т.Г. Паникаровской. Вып. 7–12 / Под ред. Л.Ю. Зориной. Вологда. 1983–2007.

VOLOGDA DIALECTS AS RELIC PHENOMENON PRESERVATION ZONE

The thesis describes the unique good-wishing formulas, which have been fixed in Vologda dialects, characterizes their semantics, gives the examples of some structural types of good-wishing phrases and appraises the degrees of those formulas presentation in the mentality of dialects bearers on the eve of XX and XXI centuries.

Говіркова основа ідіолекту Т. Шевченка: стан дослідження

Здобутки сучасної мовознавчої шевченкіани величезні. Спроби проаналізувати мову Кобзаря в її нерозривному зв'язку з народною мовою належать О.Н. Синявському, В.С. Ільїну, І.К. Білодіду, В.С. Ващенко, П.Д. Тимошенку, А.А. Москаленку, І.І. Огієнку, Б.В. Кобилянському, І.Г. Матвіясу, В.М. Русанівському та ін. Однак недостатньо вивчено й проаналізовано вплив діалектного середовища, зокрема середньонаддніпрянських говірок, на формування мовотворчості Т.Г. Шевченка, що й становить актуальність нашого дослідження.

Одним із перших, політично незаангажованих дослідників Шевченкової мови був О.Н. Синявський. Працюючи над вивченням мови Т.Г. Шевченка, учений відзначав, що ми й досі не маємо жодної, навіть незначної праці, присвяченої виключно мові великого Кобзаря. Тому докладний аналіз Шевченкової мови, зокрема її джерел, ступеня народності, а також діалектної основи, і був, на думку автора, одним із головних завдань української лінгвістики. Про зв'язок мови Т.Г. Шевченка з його рідним говірковим оточенням свідчать такі роздуми вченого: “Нема ніякої потреби доводити, що Ш. (*Шевченко* – В. З.) ніколи і ніде не “вчився” української мови, як також і правопису, що вкраїнську мову йому “дала” рідна його Звенигородщина...” [4, 102]. З-поміж фонетичних особливостей мови Т.Г. Шевченка О.Н. Синявський вказує на такі:

- уживання голосного [е] замість [и] в ненаголошеній позиції: *замкнувшиє, ніколе, подумавшиє, всюде, загарбате, йдуче* та ін. [6, 104];

- уживання голосного [и] замість [е] в ненаголошеній позиції: *дивочи, всуи* [6, 104];

- уживання голосного [о] замість [у] в ненаголошеній позиції: *домирковались, покутовать* та ін. [4, 106].

І.К. Білодід підкреслював, що Т.Г. Шевченку вдалося синтезувати всі надбання старої літературної мови з сучасною йому народною стихією, на основі якої і формувалася нова українська літературна мова [1, 19]. На думку мовознавця,

поет ствердив не лише українську літературну мову, поклавши в основу загальнонародну розмовну мову, але й провідну, формувальну роль у загальнонародній українській мові народних говорів Середньої Наддніпрянщини [1, 40]. Наведемо кілька прикладів граматичних рис мови Т.Г. Шевченка, на які звертає увагу І.К. Білодід, і про які він говорить, як про закріплені норми сучасної літературної мови:

- відсутність у Шевченковій мові змішування дієслів І і II дієвідмін, що виключає вживання ним форм на зразок *говоре, носе*;

- немає в Т.Г. Шевченка форм на зразок *сидю*, відповідно поет використовує форму *сижу*;

- не користується поет формами типу *біжять, кричать*, а отже, пише *біжать, кричать*;

- відсутність у мовотворчості Кобзаря форм дієприкметників на **-яний**, **-аний** замість **-ений**: *перетлумачаний, підстреляний*;

- відмова від форм з **-ова** (*мандровати, мордовати, частовати*) і усталення форм з **-ува**: *мурувати, мандрувати*;

- усталення форм *утопиться, сміється* замість *утопиця, смієця* та ін.

Проблемі вивчення мови великого Кобзаря присвячені також праці В.М. Русанівського. На думку мовознавця, народнорозмовна основа поезії Т.Г. Шевченка ґрунтується на органічному поєднанні пісенного фольклору та усної оповіді, а феномен його мови полягає в тому, що вона, на відміну від мови попередників (І.П. Котляревського та Г.Ф. Квітки-Основ'яненка), була зорієнтована на весь україномовний територіальний та історичний обшир і мала цілком народну фонетику й морфологію, представлену в говірках Середньої Наддніпрянщини.

Серед морфологічних особливостей, властивих мові Т.Г. Шевченка, учений виділяє такі:

- відсутність у мові поета форм типу *ходю, просю*;

- послідовне вживання (хоч і не без винятків) Кобзарем закінчення **-ю** в орудному відмінку однини іменників м'якої й мішаної груп першої відміни (*клунею, зорею / зорьою, землею, душею / душою*) та в давальному і орудному відмінках однини іменників м'якої та мішаної груп другої відміни (*зятем, ножем / ножом, гноєм, дощем*) [2, 178];

- використання обох форм інфінітива – на **-ти** й на **-ть**: *співать / співати, гулять / гуляти* [3, 47].

В.М. Русанівський зауважує також, що морфологічні форми в епістолярії Т. Г. Шевченка в цілому збігаються з формами, представленими в поетичній спадщині. Серед них лінгвіст звертає увагу на такі:

- паралельне вживання форм *грає, карає, знає* з відповідними скороченими *вмира, чита, полегша*;

- перевага суфікса **-ова-** над **-ува-**: *нарисовать, ціловать, намальовать, сплюндрували*;

- уживання особових форм дієслова *бути* в теперішньому часі: *благий і дивний єси Господи* [3, 211].

Одним із найбільших дослідників Шевченкової мови був і, можливо, залишається П.Д. Тимошенко. Учений розглянув морфологічні риси мови Тараса Шевченка (майже всі самостійні частини мови), мову його листів, використання рідкісних та діалектних слів, лексику листування українською мовою, вимову, особливості словозміни та ін. Зокрема, у праці, присвяченій вивченню морфологічних рис мови Тараса Шевченка (іменник) звернено увагу на особливості вживання роду і числа окремих іменників у творах Кобзаря, відзначено вплив староукраїнської та російської літературних мов. Так, зокрема жіночий рід іменника *портфель* зумовлений неусталеністю на той час роду цього іменника в російській мові. Вплив російської мови помітний також у виборі роду в слові *Сибирь*: “*Одна Сибирь неизходима*”. Слово *псалтир* у поета, як і в народній мові, має чоловічий рід: “Бере (Максимъ) *святой псалтирь* въ руки Та й иде читаты у садочок” [5, 135, 136].

У творах Т.Г. Шевченка відображена різноманітність відмінкових закінчень іменників другої відміни та особливості їх уживання [5, 137, 139]. На думку П.Д. Тимошенка, при виборі закінчень іменників – назв конкретних предметів неживої природи та особливо людського побуту поет орієнтувався не лише на говіркове та зовнішньомовне оточення, а відображав також і особисті уподобання. Так, слово *стіл*, що в народній мові залежно від наголосу має закінчення **-а** й **-у**, у письменника вжите із закінченням **-а**: “Ледве-ледве встала изъ-за *стола*”. Старокнижні й російські форми *престола, трона, гроба* вживані поетом із певною стилістичною метою [5, 139]. Деякі

вагання Кобзаря щодо вибору закінчення спостерігаємо також у назвах збірних та просторових понять, земляних, водяних та просторових масивів: *муру, двору, базару, сліду, саду, лісу* (поодинокі *ліса* в “Гайдамаках” викликане римуванням), *лиману* поряд із поодиноким *лимана*. Форми виразно книжного походження *мира* й *ада* Т.Г. Шевченко використовує рідко і з певним стилістичним навантаженням [5, 141].

У більшості випадків назви міст і сіл чоловічого роду, що трапляються в Шевченковій творчості, мають закінчення **-а**: *Києва, Глухова, Ніжина*. Перевага флексії **-а** в назвах російських міст зумовлена, на думку П.Д. Тимошенка, впливом російської або церковнослов'янської мови в її пізнішому російському варіанті: *Петербурга, Пітера, Оренбурга* [5, 142, 143].

Підсумовуючи власні спостереження про закінчення родового відмінка однини іменників чоловічого роду 2-ї відміни, мовознавець стверджує, що в “Кобзарі” органічно поєдналися загальнонародний мовний потік із говірковим та старокнижним і почасти російським струменями, причому два останні мають винятково стилістичне призначення [5, 143].

Учений також стверджує, що окремі іменникові форми в Шевченковій мові зазнають змін. Наприклад, на початку своєї літературної творчості поет пише *люды*, а пізніше, особливо з другої половини жовтня 1845 р. – *люде*. Із часом він відмовляється від деяких, невластивих українській мові форм, зокрема слова *стен* у жіночому роді [5, 162].

У цілому висновки вчених щодо мовотворчості Тараса Шевченка збігаються. Зокрема, спільною є думка про середньонаддніпрянський діалект як основу Шевченкової мови. Різними виявилися погляди І.К. Білодіда та В.М. Русанівського щодо вживання Т.Г. Шевченком суфіксів **-ова-**, **-ува-**. Перший уважав, що сучасний літературний суфікс **-ува-** поступово витіснив у Шевченковій мові суфікс **-ова-**. Натомість другий стверджував, що все ж таки в мові Кобзаря переважав суфікс **-ова-**.

Кожен із дослідників прагнув вирізнити специфіку мовотворчості великого українського поета. У галузі діалектології найбільше працював над вивченням його мови П.Д. Тимошенко. Втім і зараз проблема формування ідіолекту Кобзаря під впливом тодішнього говіркового оточення, зокрема середньонаддніпрянського діалекту, залишається недостатньо вивченою і потребує нових досліджень.

1. Білодід І.К. Шевченко Т.Г. в історії української літературної мови. К. 1964.
2. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. К. 2002.
3. Русанівський В.М. У слові – вічність: (Мова творів Т. Г. Шевченка). К. 2002.
4. Снявський О. Дещо про Шевченкову мову: Спроба вияснити декотрі сумнівні моменти Шевченкової мови // Україна. 1925. № 1/2.
5. Тимошенко П.Д. Морфологічні риси мови Тараса Шевченка (Іменник) // Збірник праць п'ятнадцятої наукової шевченківської конференції. К. 1968.

PATOIS BASIS OF TARAS SHEVCHENKO'S IDIOLECT: LEVEL OF INVESTIGATION

The study deals with of Taras Shevchenko's idiolect in connection with native patois; the works by O.N. Synyavsky, I.K. Bilodid, P.D. Tymoshenko, V.M. Rusanivsky are analyzed, differentiating phonetic and grammatical features of Shevchenko's idiolect, based on the folk language tradition.

О типологических особенностях языковой личности диалектоносителя

Феномен диалектной языковой личности (ЯЛ) привлекает пристальное внимание ученых в течение всего последнего столетия (см. работы В.П. Тимофеева, Ф.Л. Скитовой, В.А. Малышевой, В.Д. Лютиковой, И.И. Русиновой, Е.А. Нефедовой, Г.А. Толстовой, Е.В. Прокофьевой и др.). Прежде всего, этот интерес связан с пониманием ЯЛ диалектоносителя как субстрата всех речевых культур и первоосновы национальной ЯЛ.

Реализация масштабного проекта Томской диалектологической школы по изучению народно-речевой культуры в лингвоперсонологическом аспекте ведется уже более 30 лет. Изучается ЯЛ крестьянки В.П. Вершининой, носителя русского старожильческого говора Сибири. Исследование опирается на текстовую базу (10000 стр. записей спонтанной речи информанта) и систему словарных источников (ее центральным звеном является “Полный словарь диалектной языковой личности” [4]). Осуществляется исследование лексикона, текста, метаязыкового сознания, концептосферы, речевой культуры (свыше 150 публикаций Е.В. Иванцовой, Л.Г. Гынгазовой, О.А. Казаковой, Т.Ф. Волковой, С.С. Кузнецовой и др.).

После недифференциального описания сущностных характеристик феномена диалектной ЯЛ [2 и др.] на повестку дня встал вопрос о разграничении в них общего для всех носителей народно-речевой культуры и индивидуального. Задача эта сложна прежде всего из-за недостаточности адекватного сопоставительного материала. Однако представляется, что совпадающие черты, выявленные при изучении коллектива носителей традиционных русских говоров различных территорий, старожильческих говоров Среднего Приобья, вершининского говора и конкретных ЯЛ диалектоносителей, позволяют в одних случаях предположительно, а в других с достаточной степенью определенности, квалифицировать соотносимые свойства в качестве типологических. Фоном такого выделения послужили также работы, посвященные проблемам типологи-

зации ЯЛ, в том числе русской, творческой, элитарной, рядовой, городской, ЯЛ носителя литературного языка.

Кратко обозначим черты идиолекта, которые можно считать характерными для традиционной народно-речевой культуры.

Следование нормам родного говора. В речи диалектной ЯЛ последовательно представлены черты ее родного говора (вершининского) и диалектной группы (русских старожильческих говоров среднеобского бассейна). Наибольшую идентичность идиолектная и диалектная языковая системы обнаруживают на уровне фонетики и грамматики, лексический ярус более индивидуализирован. К типологическим чертам даже архаического слоя говора относится высокая степень его вариативности, обусловленная устной формой бытования, более размытым характером нормы, процессами взаимодействия говоров и литературного языка, междиалектным влиянием.

Лексикон. Типичным является сочетание в нем собственно диалектных единиц с общерусскими и диалектно-просторечными, а также значительный пласт диалектных вариантов общерусских слов. Отмечены более широкий круг экспрессивно-эмоциональных элементов (за счет территориально ограниченных лексем), значительное число отсутствующих в нормативных словарях диминутивов от общерусских основ, нелитературные виды коннотации. Принадлежность носителя диалекта к традиционной культуре в ее материальных и духовных проявлениях отражена в обозначениях характерных для крестьянства видов трудовой деятельности (сельскохозяйственные работы, собирательство, ремесла и промыслы), неизвестных горожанам номинациях из области быта, обрядов, верований, игр, речевого этикета. В наши дни многие из этих лексических единиц архаизируются, однако лексика скотоводства и огородничества, заготовки сена, сбора дикоросов и рыбной ловли сохраняется в активном запасе. Обогащение словаря происходит прежде всего за счет литературного языка с неполным освоением звуковой оболочки многих неологизмов. Идеографическая организация лексикона диалектоносителя демонстрирует асимметрию наименований физических и психических характеристик человека, в сфере социальных характеристик – развитость макрополей “труд”, “родня” и “речь”, маркирующих систему ценностей традиционного народного

говора (необходимость поддержания физического начала при меньшем внимании к психическому, значимость здоровья и труда как основы жизнедеятельности, особую важность семейно-родственных связей и устной речи в среде, сохраняющей следы общинного уклада жизни и бесписьменной культуры), незначительность или лакунарность семантических групп, относящихся к образованию, науке и технике, литературе и искусству, промышленности и строительству.

Текст. Для носителя традиционного говора основной формой речи является устная. Тематика текстов отличается ярко выраженной эгоцентричностью и бытовой направленностью. В стилевой организации дискурса доминирует обиходно-бытовой стиль на фоне периферийных высокого и низкого; есть также вкрапления литературных элементов из официально-делового, публицистического и научного стилей. В жанровой системе, как установлено О.А. Казаковой, типичны первичные жанры устной разговорной речи и нехарактерны вторичные жанры. Наиболее ярко черты диалектной ЯЛ реализуются в ритуальных и оценочных жанрах: первые дают представление о личности как носителе традиционной культуры, соблюдающем ее этикетные нормы и транслирующем их, вторые отражают систему оценок, которой присущи типические черты социума – общерусские, характерные для сельского сообщества и индивидуальные [3]. Частотны жанры потчевания и воспоминания, “рассказа в лицах” о значимых событиях.

Преобладает диалогическая коммуникация, однако наличие и умение диалектной ЯЛ строить монологический текст. К константным признакам повествования относятся: детализация; широкое включение воспроизводимых или имитируемых высказываний (от передачи фрагментов реального диалога до цитирования письменных текстов) в собственную речь; некатегоричность (утверждается только достоверно известное из личного опыта; в остальных случаях высокочастотны показатели неуверенности); экспрессивность, создаваемая средствами всех ярусов языковой системы в сочетании с паравербальными элементами; выразительность речи, базирующаяся на богатстве словаря, развитости синонимических, антонимических, мотивационных, вариантных связей лексем, отсутствии слов-паразитов, употреблении различных типов повто-

ров, рифмы и ритма, тропов и фигур речи, паремий; высоком уровне образности фразеологизмов, сравнений, метафор.

Большинство прецедентных текстов восходят к фольклору; их пополнение за счет беллетристики и массовой культуры почти не встречается. Среди фольклорных жанров основную группу составляют паремии, отражающие систему взглядов и ценностей традиционной крестьянской культуры, ее этические нормы и приоритеты: трудолюбие, порядочность, толерантность, поддержание родственных связей, гостеприимство.

Метаязыковое сознание. Языковая рефлексия в спонтанной речи диалектоносителя низкочастотна, но регулярна. Метатексты отражают свойственное носителем местных говоров представление о диалекте как низшей, “некультурной” форме языка в сравнении с кодифицированной языковой системой. Центральный объект осмысления – следование речевым нормам своей социальной группы. Отклонения от этих норм отмечаются значительно чаще, чем их соблюдение. К главным областям языковой рефлексии относятся лексика и фонетика, сфера грамматики рефлексивируется слабо. Метаязыковое сознание диалектной ЯЛ предельно конкретно и эгоцентрично: в нем нет рассуждений об устройстве языке и свойствах речи, их роли в жизни человека и т.д.; в рефлексивах подлежит комментированию только, что было воспринято (обычно на слух) самим говорящим.

Концептосфера. Л.Г. Гынгазовой [1 и др.] установлено, что ключевые концепты народной культуры могут представлять собой ценностные лакуны у носителя городской культуры (“Картошка”, “Корова”), но в большинстве случаев следует говорить о разных акцентах в реализации общерусских концептов: несовпадении состава их актуальных компонентов, видов и типов оценки, значимости того или иного концепта (“Земля”, “Дом”, “Труд”, “Родня” и др.). Практически во всех концептах акцентирована этическая составляющая. Отмечается, что моральные ориентиры в концептосфере диалектоносителя определяются не столько библейскими заповедями, сколько общечеловеческими традиционными ценностями, а также категорией совести и личной ответственности человека в ситуации нравственного выбора (концепты “Грех”, “Бог”, “Душа”, “Путь” и др.).

Ментальность. Анализ всех обозначенных выше составляющих идиолекта русского старожила Сибири позволяет реконструировать такие типичные особенности восприятия и осмысления действительности в народно-речевой культуре, как конкретность, приоритет личного опыта, сенсорных впечатлений и соматических ориентиров в познании мира, восприятие единства человека со всеми формами природного макрокосма в его органических и неорганических проявлениях; доминирование архической модели целостного, образного мировосприятия над логическим, оценочность, прагматическая и этическая направленность оценки, осознание себя частью крестьянского социума и ориентация на его установки и ценности, главными из которых являются жизнь, труд, земля, родственные связи, дом, общение, традиции и нормы.

Думается, что дальнейшее развитие лингвистической науки, новые изыскания в сфере диалектологии, обращение к языковому существованию конкретных индивидов, владеющих различными формами национального языка, будут способствовать расширению и углублению наших представлений о типологических свойствах ЯЛ носителя традиционной народно-речевой культуры.

1. *Гынгазова Л.Г.* Физическое и духовное пространство в дискурсе носителя традиционной культуры // *Картины русского мира: пространственные модели в языке и тексте.* Томск. 2007.

2. *Иванцова Е.В.* Феномен диалектной языковой личности. Томск. 2002.

3. *Казакова О.А.* Диалектная языковая личность в жанровом аспекте. Томск. 2007.

4. *Полный словарь диалектной языковой личности / Под ред. Е.В. Ивановой.* Томск. 2006–2012. Т. 1–4.

ON TYPOLOGICAL FEATURES OF A LANGUAGE PERSONALITY OF DIALECT SPEAKERS

Tomsk researchers of the dialectological school have been trying to identify the typical features of the dialect language personality by comparing their linguapersonological data with the results and conclusions of other researchers. The abstracts show the particularities of the vocabulary, text, metalinguistic consciousness and mentality conceptsphere of the old Russian Siberian resident which are typical for the folk-speech culture.

Проблемы фонологического анализа диалектной системы согласных с многоступенчатой фонетической реали- зацией признака “твёрдость-мягкость”

0. Существует четыре основных проблемы, касающихся одной из основных категорий русского консонантизма – палатализованность-непалатализованность.

А. Наличие такого противопоставления хотя бы у части (локальной группы) согласных.

Б. Способ моноартикуляционного или комбинированного выражения противопоставления.

В. Количество единиц, “втянутых” в противопоставление.

Г. Фонологическое содержание признака, его системная релевантность.

В докладе рассматривается одна из самых крупных групп согласных – переднеязычные – с точки зрения выражения физического противопоставления согласных по палатализованности.

1. Очевидная полевая лингвистическая трудность – разграничение палатализованных и непалатализованных согласных. Исследователь русских говоров часто стоит на позиции литературного языка, в котором значительная часть согласных имеет пары, и ожидает аналогичного проявления признаков согласных в рамках категории твёрдость-мягкость (дополнительной артикуляции палатализации согласного). В рамках такой установки всё, что будет отличаться от ожиданий, может оказаться за границами противопоставления.

2. Бинарное проявление оппозиции может выражаться в противопоставлении твердому согласному (вероятно, веларизованному) согласного неполного смягчения, полного смягчения и гиперсмягченного (палатального). Артикуляционную сущность всех видов противопоставления нужно признать неясной. Данные лингвистической географии (ДАРЯ) также предлагают структурный материал для раздумий, но не ответ на вопрос “как устроено противопоставление?”.

Данные современных полевых исследований в диалектологии показывают и другие формы выражения консонантно-

го противопоставления. Один из таких способов – сочетание трех типов артикуляций. Примером может служить поведение переднеязычных смычных. Система с трёхчленной оппозицией, где есть “твердый” [д] (дорсальный переднеязычный зубной), который противопоставлен двум “мягким”: [дʲ] (дорсальный, палатализованный переднеязычный), [d] (“европейский”, “полумягкий”, “неполного смягчения”) апикальный переднеязычный переднеязычный). Такая система переднеязычных зубных, например, фиксируется в говоре села Роговатое Старооскольского района Белгородской области. В этом говоре [d]-[дʲ] позиционно не обусловлены, по-видимому, но имеют позиционную прикрепленность (термин А.Б. Пеньковского).

Согласный [дʲ] имеет характерный поствзрывной фрикативный “шлейф” на спектрограмме, в некоторых случаях у такого смычного полностью отсутствует смычка, а фрикативная часть имеет паузу, отделяющую его от левого контекста, что является достаточным для классификации звука как смычного. Европейский [d] также имеет узнаваемый акустический портрет: энергичная и достаточная длительная фаза смыкания без фрикции в поствзрывной части. Фонетическое поведение гласных после таких согласных имеет специфику. Гласный после [д] в фазе экскурсии имеет краткий (~1/4 часть длительности гласного) [ʔ]-образный изгиб 1 и 2 форманты. Такие примеры звучат как [дʲа], [дʲумʲт]. После [d] гласный словно отрезан, коартикуляция на стыке ничтожна, но вторая форманта гласного указывает на его переднее образование.

После согласного [дʲ] 2 форманта гласного имеет [и-э]-образное начало, которое может быть очень значительным по длительности (до 1/3 длительности гласного)¹. Передние гласные под ударением представлены дифтонгами: [тʲанʲэ] (тянет), [катʲушь] (Катюша). Дифтонги возможны и после “европейских” согласных. Важно, что интерпретация этих дифтонгов может быть двоякой. Дифтонг может быть результатом гипертрофии переднего начала гласного (в СРЛЯ тоже достаточно сильное [и]-образное начало гласных после мягких согласных), а может быть результатом дискретного выражения “мягкого согласного”, реализованного самостоятельно в начале следую-

¹ Гласный [и] не показывает такой закономерности, так как вторая форманта этого гласного занимает самое высокое из возможных положений.

щего гласного. В этом случае значительная роль информации лежит на гласном. Сама система согласных имеет возможности противопоставления и успешно реализует дистрибуцию сочетаний CV-C'V, но различие может быть нетривиальным: [д]-[d].

3.1. Ключевой вопрос о сильных и слабых позициях по твёрдости-мягкости в конце слова также имеет два решения. В говоре деревень Слободского сельсовета Харовского района Вологодской области многими исследователями фиксировалось отсутствие мягких согласных в том числе и в конце слова перед паузой: [пиа́т] (пять). С точки зрения Московской фонологической школы в современном русском языке конец слова является сильной позицией для согласных по твёрдости-мягкости. Опираясь на теорию МФШ можно рассматривать слободскую систему как такую, в которой не сформирована утрачена способность согласных противопоставляться по признаку твёрдость-мягкость. Наличие несмягченных согласных в этой позиции дает основания рассматривать согласные неполного смягчения как проявления системы с отсутствующим противопоставлением.

3.2. Может быть и другой теоретический путь решения практической проблемы. Применительно к гласным в СРЛЯ констатируется сильная позиция под ударением, но распространить априори этого положения на диалектный язык оказалось затруднительным. Для части говоров формулировка сильной позиции для гласных имеет исключение: все позиции под ударением сильные, кроме положения C'V́C', где отмечается переход в более передний и верхний гласный (*n'áтый – n'ém', d'éло – в d'íl'e*). Слободские говоры устроены похоже. Экстраполируя это положение и на согласные в конце слова, можно принять решение об исключении позиции конца слова из списка сильных.

3.3. Вторым объяснением особенностей роговатовского и слободского консонантизма может быть иная артикуляционная база, располагающая парами типа [т]-[t] и [д]-[d]. В таком случае противопоставление есть и оно выражено парными согласными, которые находят поддержку со стороны гласного, а которым показатель сочетания C'V имеет сегментное выражение.

4. Отсутствие различения твёрдых и мягких согласных в сколько-нибудь долгосрочной перспективе не привело бы к

формированию в говоре и к дальнейшему развитию сложной системы предударного вокализма после мягких согласных. Нужно заметить, что системы предударного вокализма после твердых и после мягких согласных различаются передними и непередними гласными даже при возможной внешней симметрии типов аканья и яканья, полного оканья после твердых и мягких согласных.

THE PROBLEMS OF THE FONOLOGICAL
ANALYSIS DIALECT SYSTEM OF CONSONANTS
WITH GRADUATE PHONETIC REALIZATION OF
THE CHARACTERISTIC “PALATALIZED VS NON-
PALATALIZED”

This presentation tells about phonological analysis of consonants in the Russian dialects which have contrast between palatalized dental, non-palatalized dental and alveolar consonants.

ІВАНОЧКО Костянтин Миколайович (Дрогобич, Україна)

Особливості наголошування предметних вербативів-ономатопів *рїпати–рїпнути– рїпїти–рїпотїти* та їх похідних у південно-західних говорах української мови з екстраполяцією на слов'янський контекст

Невід'ємним складником акцентної системи дієслів південно-західних говорів є акцентуаційні особливості вербативів-ономатопів, більшість з яких належать до давньої праслов'янської лексики. Семантично вони характеризуються абсолютною наповнюваністю, факультативною сполучуваністю, відсутністю лексичних поширювачів, що впливає на дериваційну продуктивність. Залежно від типу діяча їх об'єднують у три основні групи: 1) гомональні, що називають звуки, які видає людина; 2) бестіальні, що номінують звуки, які видають тварини, птахи, комахи тощо; 3) предметні, що означають звуки, реалізовані за допомогою предметів [3, 58]. У наголосовому плані вони співвідносяться з лексико-семантичними, лексико-граматичними й фонетичними їх особливостями.

Деякі лексико-семантичні групи бестіальних вербативів уже були об'єктом студій автора [1; 2]. Акцентуаційний аналіз гомональних та предметних лексико-семантичних груп дієслів залишився натепер недослідженим.

Предметом аналізу стали вербативи на означення ономатопетичних процесів, утворених за допомогою предметів, з тематичними суфіксами *-а-*, *-ну-*, *-ува-*, *-ї-*, *-їт-* (*рїп(к)ати – рїпнути – рїпїти – рїпотїти, репєтїти*) та їх похідні (*рїпатися; зарїпати, порїпати, порїпувати; розрїпатися; вірїпати; зарїпїти, порїпїти*) у південно-західних говорах. Мета дослідження – проаналізувати акцентуаційні особливості зазначених дієслів у південно-західних говорах у зіставленні з їх наголошуванням в інших діалектах української мови та в сучасному літературному стандарті; виявити граматичну й наголосову співвіднесеність предметних дериватів з

бестіальними; простежити закоріненість аналізованих вербативів у праслов'янську спільноту.

В аналізованих говорах, як і слов'янських мовах узагалі, серед наведених вище вербативів-ономатопів виокремлюють групу дериватів з предметною ітеративною семантикою: *рїпати* – *рїпнути* – *рїпїти* – *рїпотїти*. У говірках української мови, як і в інших слов'янських мовах, продуктивність означених дієслів представлена по-різному.

У південно-західному наріччі (наддністрянській та бойківській говірках), як і в північному, засвідчений праслов'янський ітеративний вербатив з тематичним суфіксом *-a-*: *рїпати* 'скрипати дверима' [ДССР, 77], *рїпати*, *-ju*, *-t* 'стукати, грюкати (наприклад, дверима)' [СКУТГ, 159]; [*рїпати*], *-айу*, *-айїи* 'відчиняти або зачиняти двері зі скрипучими звуками' [СЗПГ II, 120]; *рїпати* – *двермі* [Жел., 803]; *рїпати* 'скрипіти дверима, відчиняючи їх повільно, або часто' [ПС, 224]; *рїпати* 'скрипіти': *Чого винь рїпа, рїпае?*; 'ходити й виходити' [Б.-Нос., 313]; *рїпати*, *-паю*, *-еш* 'скрипіти' [Грінч. IV, 17]; *рїпати*, *-паю*, *-еш* 'часто відчиняти двері' [Грінч. IV, 17], *рїпати*, *-аю*, *-аеш* 'час від часу або дуже часто видавати рип' // 'створювати рип' [СУМ VIII, 537].

У марамороській та лемківських говірках карпатської групи фіксуємо похідне утворення, коренева морфема якого ускладнена праслов'янським формантом *-к-* (дериваційний засіб грамеми 'зменшення ступеня інтенсивності ітеративного процесу'), що також зберігає кореневу акцентуацію мотивувального деривата. В інших говорах української мови, як і сучасній літературній, наведений афікс не відзначається дериваційною активністю – *рїпкати*, *-айу*, *-аш* (*-айеш*) 'скрипіти дверима': *Не^и рїпкай тїл'ко дверїма* [Саб., 307], *рїпкати*, *-каю*, *-еш* = *рїпатися* [Грінч. IV, 17].

Словотвірне гніздо мотивувального *дієслова-ономатона* засвідчує продуктивність граматичної деривації, засобом вираження якої виступає префіксація, при збереженні кореневого наголошування. Набуття префіксальними перфективами в сучасній українській літературній мові результативної грамеми ('початок дії чи обмеження тривалості дії, що супроводжуються звуковими процесами') потверджують закоріненість їх у лексичну семантику діалектного мотивувального вер-

бати́ва: *за́рипати*, -аю, -аєш ‘почати рипати’ [СУМ III, 290], *по́рипати*, -аю, -аєш: 1. ‘рипати якийсь час’: *Макар спершу зайшов до Гриця, порипав трохи на баяні, погомонів і подався на Водяну балку* [СУМ VII, 256]. Варто наголосити, що на історичну тяглість кореневої акцентуації останнього вербатива не змогли вплинути навіть поліаспектні семантичні процеси, що характеризують його семантичну структуру в сучасній українській літературній мові. Так, набуття другим лексико-семантичним його варіантом ядерної семи ‘переміщення’ супроводжувалося нейтралізацією давньої оноματοпоетичної семантики з одночасним зміщенням її на периферію й накладанням видової грамеми ‘початок процесу’: 2. розм. ‘почати їхати кудись, утворюючи або викликаючи при цьому рипіння’ [СУМ VII, 256]. Імперфективаційні процеси в аналізованому дериваті також не привели до його акцентуаційних змін: *по́рипувати*, -ую, -єш ‘періодично, раз у раз рипіти, утворювати або викликати чимсь риплячі звуки’ [СУМ VII, 256].

У надсянських, наддністрянських, буковинських (південно-західне наріччя) та західнополіських (північне наріччя) говірках свою продуктивність потверджує постфіксальний дериват, що характеризується метафоричною зумовленістю семантики ‘переміщення’ й збереженістю кореневого типу наголошування мотивувального вербатива: *ри́патисе* ‘часто входить й виходити’ [ГМОЛ, 216]; *ри́патис’і* ‘виходити куди зі своєї хати’ [ДССР, 77]; *ри́патиси*: 1. ‘багато ходити туди-сюди, відчиняти раз у раз двері, вештатись’; 2. ‘пориватись, намагатись кудись піти або зробити що-небудь’; 3. ‘мати змогу, силу’ [СБГГ, 455]; [*ри́патис*], -а́йус, -а́йіса ‘те саме, що *рипати*’ [СЗПГ II, 120], *ри́патися* [Жел., 803]; *ри́патися*: 1. ‘тріскатися’; 2. ‘часто зачиняти і відчиняти двері, які скриплять’; ‘порепатися’ [Б.-Нос., 313]; *ри́патися, -ться* ‘безперервно відчиняти двері; виходити і знову заходити’ [ПС, 224]; *ри́патися, -аюся, -аєшся*: 1. ‘багато ходити туди-сюди, відчиняти раз у раз двері’; 2. перев. з запер. часткою *не* ‘пориватися, намагатися піти або зробити що-небудь’ [СУМ VIII, 537]. Перфективація семантичної структури аналізованого вербатива в сучасній українській літературній мові (набуття результативної семи ‘початок повторюваної дії’), засобом реалізації якої виступає префіксація, також не стимулювала в ньому акцентуаційних

змін: *розрїпатися, -аюся, -асїся*, розм. ‘почати *рїпатися* (у 1 знач.)’ [СУМ VIII, 792].

Означені дієслова в говірках російської мови, як і сучасної російської літературної, порівняно з українськими діалектними варіантами та сучасною літературною, не відзначаються ні лексико-семантичною, ні граматичною продуктивністю: *рїпаться* ‘власне скрипіти, після бурчати, буркотіти’, ‘відчиняти часто двері туди-сюди’ [ДС, 279]; *рїпать*, півд. ‘видавати скрип’ [ТСЖВЯ IV, 118]; *рїпаться*, діал. ‘рїпатися’ [РУС III, 247].

Наведений ілюстративний матеріал щодо аналізованого вербатива в українській та слов’янських мовах potwierджує в ньому лексико-семантичну, семантико-граматичну й акцентуаційну західнослов’янську співвіднесеність: *рїпатися* ‘пориватися, потикатися’ – р. *рїпаться*, бр. *рїпація* ‘тс.’, п. *rypać* ‘іти, квапливо крокувати’, ч. [уруговат] ‘пружно і швидко йти’, болг. *рїпам* ‘скачу, підскакую’, [хрїпам] ‘тс.’, схв. *рїпати* ‘підскакувати’; – очевидно, пов’язане з *рїти*, псл. *ryti*, розширеним формантом *-p-* [ЕСУМ V, 80].

Незважаючи на малопродуктивність похідного утворення з результативною семантикою (одноразовості) у слов’янських мовах, окрім бойківських та поодиноких російських говорів (*рїпнуть* ‘скрипнути’ [ТСЖВЯ IV, 118]), його засвідчують обидва варіанти української літературної мови зі збереженням ядерної загальноукраїнської семантики й давньої кореневої акцентуації (пізньопраслов’янської баритонованої акцентної парадигми (а. п.) [4, 178]): *рїпнути* [Жел., 803], *рїпнути, -ну, -неш* ‘скрипнути’ [Грінч. IV, 17]; *рїпнути, -ну, -неш* ‘однокр. до *рїпати*’ [СУМ VIII, 538].

У бойківських говірках до дериваційного гнізда означеного *вербатива-ономатопа*, окрім аналізованих ітеративних та перфективних префіксальних форм, належить і суфіксальний (безпрефіксний) омонімічний вербатив з результативною семантикою одноразовості, що засвідчує, щоправда, антонімії відношення з дериватом-болгаризмом (болг. *рїпам* ‘скачу, підскакую’ [ЕСУМ V, 80]), як і *пізньопраслов’янську баритоновану акцентуацію*: *рїпнути, рїпнути, рїпнути* ‘з лускотом упасти’ [СБГ II, 171], *рїпнути* ‘упасти’ [Жел., 800].

Лексикографічні джерела, що репрезентують буковинські говірки, в аналізованому словотвірному гнізді поодиноким

засвідчують і префіксально-суфіксальні вербативи зі зміщеною акцентуацією (префіксальною й повторно кореневою), зумовленою перфективаційними й імперфективаційними процесами. Засобом деривації для першого з них виступає полісемантичний префікс *vi-* (*ви-*), для другого – реляційний суфікс *-ува-*. Перший формант є носієм граматичної семантики ‘повноти охоплення процесу, тобто осягнення внутрішньої межі’, що зумовила рецесію (відтягнення) наголосу з кореневої морфеми: *ві́рпати* ‘вистудити приміщення, часто відчиняючи двері’ [СБГГ, 59], *ві́рпати, – хату, тепло* [Жел., 84]; *ві́рпати, -паю, -єш* ‘вистудити (кімнату); часто відчиняти двері’: *Там так вирпали хату, що й собака не вдержиться* [Грінч. I, 181–182]. А другий – засобом відновлення ітеративної семантики, що стимулювало *повторне зміщення наголосу* на кореневу морфему: *ві́рпувати, вирі́пувати* [СБГГ, 59].

О. Брюкнер, залучивши до етимологічного аналізу означеного дієслова фактичний матеріал з польської та лужицької мов, реконструював його індоєвропейську праформу та висловив припущення щодо семантичної розгалуженості її кореневої морфеми, при цьому додав литовський і німецький відповідники та злокував в одну словникову статтю: *rupač, rupač* (напр. *grzwiami*) ‘grimнути, пальнути’; від *rup*, утворене за допомогою *-p-* від *ruč*; *rupač się w czem*; *rupač* наявне тільки в польській і в лужицькій мовах, однак може походити від розгалуженого кореня: лит. *raupyti* і *ruopti* ‘копати’, *rupas* і *rupus* ‘про все, що нерівне’, *ropa-* ‘дира’, *ropajati* ‘відриває’, *rupjati* ‘ріже його в животі’, лат. *rumpere*, нім. *Raub* (з *roub*) і *raufen* [Br., 472]. Насправді ж, означене словотвірне гніздо таки підтверджує спростовану О. Брюкнером “розгалуженість” кореневої морфеми, що відбувалася, мабуть, на етапі розпаду ще праіндоєвропейської мовної спільноти.

Третьою складовою взаємопов’язаних основ аналізованого *вербатива-ономатона* із семантикою розчленованого процесу виступає дериват на *-n-* із суфіксом-кваліфікатором *-i-* (< *-ēti-*): *pinimiti*. Серед південно-західних говорів він локалізований лише в північнонаддністрянській говірці (репрезентує буковинсько-наддністрянську групу говірок) з тотожною, до аналізованого вище ітеративного утворення, предметною відзвучовою семантикою, але суфіксально-

флексійною акцентуацією (пізньопраслов'янська рухома а. п. [5, 163]): *рипіти*, -пл'у 'скрипіти' [ДСр, 77]. Південно-східний варіант української мови (можливо, не без впливу говірок російської мови), як і сучасна українська літературна, також потверджує його прадавню суфіксально-флексійну акцентуацію: *рыпѣть* 'скрипіти, видавати скрип': *Возь рыпѣть, дверь зарыпѣла, сапоги рыпѣть* [ТСЖВЯ IV, 118], *рипѣть* 'скрипіти': *Дверь рипѣть и рыпѣть* (VII) [ДС, 274], 'тинятися', пор. *рипѣть* [ДС, 279], *рипіти* 'скрипіти' [ПС, 224], *рипіти*, -плю, -ніш 'скрипіти' [Грінч. IV, 17], *рипіти*, -плю, -ніш: 1. 'видавати рип' // 'створювати рип'; 2. 'говорити різким, неприємним голосом' // 'різко звучати'; 3. розм. 'хрипіти (про легені)' [СУМ VIII, 538].

У лексико-граматичній системі сучасної української мови означений дериват, порівняно з відповідним ітеративним вербативом, не виявляє дериваційної продуктивності. Лексикографічні джерела зафіксували тільки два перфективовані префіксальні дієслова з обмеженою кількістю лексико-семантичних варіантів, співвідносних із діалектною семантикою, що зберігають суфіксально-флексійне наголошування мотивувальних безпрефіксних дієслів: *зарипіти*, -плю, -ніш 'почати рипіти, видавати, утворювати низькі скрипучі звуки' // розм. 'заговорити або заспівати низьким скрипучим голосом' [СУМ III, 291], *порипіти*, -плю, -ніш: 1. 'рипіти якийсь час': *Обидва [Шестірний і офіцер] знялися; порипіли чобітьми – і вийшли*); 2. розм. 'піти, поїхати кудись, супроводжуючи свій рух рипінням' [СУМ VII, 256].

Четверту основу аналізованого праслов'янського вербатива в лексико-граматичній системі сучасної української літературної мови становить дієслівний ономатоп з граемою 'сукупності однорідних актів, що об'єднуються в єдиний процес' [4, 306]. Йому властива фонетична одноваріантність афікса -ом-і (-ѣт-ѣ- 'інтенсив' [ЕССЯ 3, 82]) із семантикою 'прискорення інтенсивності вербального відзвучового процесу чи процесу переміщення, результатом чого сталося послаблення їх сили'. Однак зазначені процеси в аналізованому дериваті також не зумовили його акцентуаційних змін: *рипотіти на когo* [Жел., 803], *рипотіти*, -очу, -отіш 'підсил. до *рипіти* 1': *Рипотѣть швидкі ступні по усланій білим снігом землі* [СУМ VIII, 538].

У наддністрянських, буковинських, бойківських говірках південно-західного наріччя зафіксований праслов'янський омонімічний вербатив *ripiti* (з тотожною до польської мови гомональною семантикою), що зберігає суфіксально-флексійне наголошування (пізньопраслов'янську рухому акцентну парадигму): *ripiti*, *-it* 'кричати' [НРС, 226], *ripiti*, *-pl'u* 'дуже плакати (дитина)' [ДССР, 77], *ripiti*, знев. 'плакати' [СБГГ, 455], *ripiti*, *ripiti t'avtu* 'кричати', 'голосити': *T'avtu ripit, аж хата ходит*; пор. ще: *lipiti* [СБГ II, 174], *ripiti na kog'o* [Жел., 803], *naripiti sya (-niti sya)* 'рипіти' [Жел., 490]. На жаль, укладачам "Етимологічного словника української мови" не вдалося з'ясувати його етимології, а отже, і виявити семантичну співвіднесеність з латинським вербативом: *ripiti* 'кричати, голосити', [*repiti*] 'кричати, верещати' – не зовсім ясне; очевидно, пов'язане з *repetuvati*; див. ще *penet* [ЕСУМ V, 80]), лат. *petere* 'звертатися; просити; намагатися діставати' [ЕСУМ V, 61].

Говірки російської мови в означеному вербативі теж підтверджують фонетико-морфологічну його варіантність, продуктивність лексико-семантичної деривації, конотативну навантаженість відповідних лексико-семантичних варіантів, а також співвідносну акцентуацію (суфіксально-флексійну, кореневу й рухому в межах суфікса): *repenit'*, сар. 'ляяти, сварити, дорікати з лайкою', нвг., твр. *repenit'* 'швидко говорити, торохтіти', ворон. *repit'*, мск. *repit'*, тмб. *repetovat'* 'ремствувати, бурчати' [ТСЖВЯ IV, 92].

Отож, аналіз акцентуаційних особливостей означених предметних вербативів-ономатопів у південно-західних говорах української мови потвердив праслов'янську їх закоріненість. Зазначені деривати у всіх варіантах української мови по-різному репрезентують свою лексико-семантичну й лексико-граматичну потенцію. Їх наголошування характеризуються співвіднесеністю із семантико-граматичними, лексико-семантичними, дериваційними й фонетичними процесами. Аналізовані деривати представлені чотирма праслов'янськими розчленованими основами. Наголошування предметних вербативів-ономатопів перебуває в наголосовій кореляції з бестіальними відзвукowymi дієсловами. Деривати з ітеративною, перфективованою та результативною семан-

тикою характеризуються праслов'янською кореневою (баритонованою) акцентуацією (*рiпати, порiпати, порiпувати; рiпнути*), вербативи із семантикою повноти охоплення процесу – похідною префіксальною (*вiрiпати*), дієслова із семантикою безперервності процесу й семантикою сукупності однорідних актів – суфіксально-флексійною (*рiпiти, порiпiти; рiпотiти*).

1. *Іваночко К.* Акцентуація ономатоепічних ентомологічних суфіксальних дієслівних утворень у південно-західних говорах української мови // Вісник Львівського університету. Філологія. Вип. 57. Львів. 2012.
2. *Іваночко К.* Акцентуація фауноономатопетичних дієслівних дериватів у південно-західних говорах української мови // Лінгвістика: Збірник наукових праць Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Вип. №2 (26). Луганськ. 2012.
3. *Кушлик О.* Параметри словотвірної парадигми гомональних дієслів-ономатопів в українській мові // Проблеми гуманітарних наук: Збірник наукових праць ДДПУ. Дрогобич. 2011.
4. *Русанівський В.М.* Структура дієслівних основ // Сучасна українська літературна мова. Морфологія. К. 1969.
5. *Скляренко В.Г.* Праслов'янська акцентологія. К. 1998.

Б.-Нос. ГмОЛ	<i>Білецький-Носенко П.</i> Словник української мови. К. 1966. <i>Козій Н.</i> Говірка містечка Олешичі на Любачівщині // Діалектологічні студії 7: Традиції і Модерн. Львів. 2010.
Грінч. ДС	<i>Грінченко Б.</i> Словарь української мови: у 4 т. К. 1958–1959. <i>Миртов А.В.</i> Донской словарь: Материалы к изучению лексики донских казаков. Вып. 6. Ростов-на-Дону. 1929.
ДСсР	<i>Горбач О.</i> Діалектний словник с. Романів Львівської області // Північно-наддністрянська говірка й діалектний словник с. Романів Львівської області. Мюнхен. 1965.
ЕСУМ	Етимологічний словник української мови: у 7 т. / За ред. О.С. Мельничука. Т. V. К. 2006.
Жел.	<i>Желеховський Є., Недільський С.</i> Малорусско-німецкий словарь: у 2 т. Мюнхен. 1982.
НРС	<i>Шило Г.Ф.</i> Наддністрянський регіональний словник. Львів, Нью-Йорк. 2008.
ПС	<i>Піскунов Ф.</i> Словникъ живої народнеї, письменної і актової мови руськихъ югівщанъ Російської і Австро-Венгерської царії. К. 1982.
РУС	Русско-украинский словарь: в 3 т. Т. III. К. 1988.
Саб.	<i>Сабадош І.</i> Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород. 2008.
СБГ	<i>Онишкевич М.</i> Словник бойківських говірок. Ч. II. К. 1984.
СБГГ	Словник буковинських говірок. Чернівці. 2005.

- СЗПГ *Аркушин Г.* Словник західнополіських говірок. Т. II. Луцьк. 2000.
- СКУТГ Словарь карпатоукраинского торунского говора. М. 2001.
- СУМ Словник української мови: в 11 т. Т. I, VII, VIII. К. 1970–1977.
- ТСЖВЯ *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. Т. IV. М. 1980.
- ЭССЯ Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Вып. 3. М. 1974.
- Вг. *Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa. 1970.

ACCENTUATION PECULIARITIES OF OBJECT VERBATIVE-ONOMATOPEС РІПАТИ–РІПНУТИ– РІПІТИ–РІПОТІТИ AND THEIR DERIVATIVES IN UKRAINIAN SOUTHWESTERN DIALECTS WITH EXTRAPOLATION TO SLAVIC CONTEXT

The study analyzes accentuation peculiarities of object verbatives-onomatopes of split process semantics *púnati–púnnutu–púnímu–púnomímu* and their derivatives in southwestern dialects of the Ukrainian language in comparison with their accentuation in southeastern and northern dialects, modern standard Ukrainian and other Slavic languages. Herein the correlation of stress and semantic-grammatical, lexical-and-semantic, derivational and phonetic processes in them, rooted in Proto-Slavic community, have been found, which made it possible to obtain deeper knowledge of the accentuation specifics of the dialects defined.

Динаміка назв житлового комплексу в українських говірках на півночі Молдови

Динамічні процеси відбуваються в лексиці як літературної, так і діалектної мови, адже лексичний рівень зазнає найбільших коливань та змін. У діалектній лексичній системі, за твердженням Г.І. Гримашевич, це зумовлено лінгвальними та позалінгвальними чинниками, серед яких: архаїзація лексем у зв'язку зі зникненням реалій, які вони позначали, міжмовні та міждіалектні контакти, міграційні процеси, проникнення в діалектну мову літературних елементів, розвиток матеріальної культури, народного господарства, модернізація промисловості, відхід у небуття людей старшого віку, які були основними носіями говірок, та ін. [2, 141]. На думку П.Ю. Гриценка, “при всій очевидності змін у словниковому складі мови лексична система зберігає такі архаїчні риси, які часто несуть більшу інформацію, ніж релікти інших структурних рівнів” [3, 3]. Така детермінація характеризує функціонування українських говірок на території Республіки Молдова, адже “українці Молдови, на відміну від українців України, представляють одну з етносоціальних меншин, що історично проживала в умовах іноетнічного оточення, відірвана від джерел української літературної мови, в силу чого деякі лінгвістичні та традиційно-побутові риси, якими характеризується українське населення Молдови, більш законсервовані, ніж у самій Україні” [5, 87].

Місцеве українське населення зберегло рідну українську мову в тих діалектних формах, які функціонували на території сучасної Молдови з давніх-давен чи були привнесені українцями-переселенцями впродовж XIV–XX ст. Це – говірка зі значною російською та румунською інтерференцією на лексичному і синтаксичному рівнях. Вона є багатим матеріалом для діалектологічних досліджень, тому що зберігає чимало архаїчних (реліктових) мовних явищ, цінних для дослідників. Це зумовлює доцільність та актуальність теми нашого дослідження.

На жаль, на сьогодні у Молдові не запроваджено системного вивчення українських говірок, проте ці говірки досліджували В.С. Зеленчук, Р.Я. Удлер, В.П. Степанов, В.Г. Кожухар, К.С. Кожухар, В.Д. Панько, О.А. Романчук, І.В. Гороф'янюк, О.М. Харчишин, Н.А. Пастух та ін.

К.С. Кожухар зазначає, що українські говірки, які побувають на теренах Молдови, за своїми фонетичними, морфологічними, лексичними та синтаксичними особливостями належать до двох наріч української мови: південно-західного і південно-східного. В українських говірках півночі Молдови наявні риси карпатських, наддністрянських, волинських, подільських говорів [4, 91].

Метою дослідження є аналіз лексики житлового комплексу та її внутрішніх процесів в українських говірках півночі Молдови. Відповідно до поставленої мети сформульовано завдання: виокремлення тематичної групи лексики (ТГЛ) житлового комплексу та лексико-семантичних груп (ЛСГ) у її межах; простеження динаміки побутової лексики зазначеної тематичної групи в діалектному мовленні інформаторів різних вікових груп.

Уперше в українському мовознавстві вияви динаміки й статички, тенденції і явища українського діалектного мовлення дослідила Л.М. Коць-Григорчук, увівши поняття “горизонт лінгвістичного дослідження” [1, 154]. Динамічні процеси в українському діалектному мовленні вивчали К.Д. Глуховцева (східнослобожанські говірки), Г.І. Мартинова (середньо наддніпрянський говір), О.М. Костів (говірки південно-західного наріччя української мови на матеріалі 2 т. *Атласу української мови*), В.М. Михайленко (середньо наддніпрянсько-поліське діалектне суміжжя), Ю.В. Абрамян та М.О. Волошинова (східнослобожанські говірки) тощо.

У процесі дослідження динаміки української діалектної лексики в компаративному аспекті виокремилися два підходи: 1) аналіз різночасових діалектних матеріалів; 2) дослідження діалектного мовлення різних вікових груп (діалектоносії старшого, середнього та молодшого покоління), тобто виявлення динамічних змін у синхронному вимірі.

Джерельною базою дослідження послужили власні записи живого мовлення, здійснені в північних районах Молдови:

Бельцькому, Глодянському, Ришканському, Синжерейському, Фалештському, Окницькому, Бричанському.

Зібраний нами матеріал дає підстави виділити в ТГЛ житлового комплексу низку ЛСГ: “Найменування житлово-господарського комплексу”, “Елементи будівництва”, “Найменування приміщень у селянській споруді”, “Найменування опалювальних споруд та їхніх частин”, “Найменування господарських будівель”.

Центром ТГЛ житлового комплексу є лексеми, які виявилися стабільними у вживанні, найбільш стійкими та майже не зазнають змін і властиві мовленню інформаторів усіх вікових груп. Семема ‘сільськогосподарська виробнича одиниця із знаряддями і засобами, з ділянкою землі, худобою’ в усіх обстежених районах представлена лексемою *хаз’айство*; ‘селянський житловий будинок’ – репрезентована лексемою *хата*, рідше – *дом*; ‘основа, зазвичай підземна, з каменю, бетону, на якій встановлюють будинки, конструкції’ – *фундамент*; ‘мурована з каменю чи цегли споруда для випікання хліба, варіння страв’ – *п’ич*.

Варіативність та змінні процеси в лексичі житлового комплексу зафіксовано на периферії обстеженого лінгвістичного ареалу. Зокрема, у дослідженій ТГЛ виявлено такі типи змін на лексичному рівні:

1. Архаїзація лексем у зв’язку зі зникненням реалій, які вони позначали, наприклад: лексема *мартак*, яка виражає семему ‘балка на стелі’, у зв’язку з модернізацією побудови житла, поширенням нових традицій житлового дизайну, поступово зникає з обігу, залишаючись лише в мовленні інформаторів старшого покоління. У такий спосіб відбувається й архаїзація семантики лексем на позначення будівельних матеріалів, оскільки розвиток будівництва, поява нових технологій та матеріалів вимагає й функціонування нових номенів. Наприклад, помітна тенденція до звуження функціонування лексем *солома*, *т’рошча*, *околот*, *стуг*, *д’ранка*, *д’раница*, *гонта* на позначення матеріалів, раніше активно використовуваних для покрівлі хати (зафіксовано здебільшого в мовленні інформаторів старшого та середнього віку), і збільшення частоти вживання назв *шифер*, *черепиця* інформаторами всіх вікових груп в обстежених говірках.

2. Проникнення в діалектну мову літературних елементів, а саме: лексема *вап'но*, що презентує семему 'мінеральна речовина білого кольору, яку одержують випалюванням вапняку, крейди та ін. карбонатних порід' [СУМ 1, 290], вживається поряд з лексемами *ізв'іст'*, *з'в'остка*, *із'в'остка*; лексема *дах*, яка виражає семему 'верхня частина будівлі, що служить її покриттям; покрівля' [СУМ 1, 214], зафіксована паралельно з лексемами *п'ід*, *стр'іха*, *криша*.

3. Перенесення назв на інші предмети, полісемія, розширення семантики лексем часто диференційовані за різними віковими групами, як-от: лексема *са'рай* зафіксована в академічному *Словнику української мови* з єдиним значенням – 'господарське приміщення для зберігання різного майна' [СУМ 9, 57]. У досліджених говірках з'являються значення лексеми *са'рай*: 'додаткове приміщення для житла в житловому комплексі, менше, ніж хата'; 'будівля, призначена для тимчасового проживання'; 'приміщення між житловою спорудою та вулицею'; 'приміщення для дров'; 'приміщення для утримання домашніх тварин'; 'приміщення для зберігання сільськогосподарського реманенту та різного майна'.

4. Варіативність вживання лексем, які реалізують одну семему, у мовленні інформаторів різних вікових груп, наприклад, семема 'місце, на якому стоїть хата з господарськими будівлями' виражена лексемами *м'есто*, *го'род*, *под'в'ір'а*, *убора*, *план*, *у'часток*, *о'сад'ба*, *о'града*. Лексеми *м'есто* та *о'сад'ба* зафіксовані лише в мовленні інформаторів старшого віку. Молодь найчастіше вживає назви *план*, *у'часток*, *под'в'ір'а*.

5. Наявність синонімічних рядів у межах говірки одного села, наприклад: у с. Нові Фундури Глодянського р-ну найменування *ко'лодец'*, *ко'лод'ез*, *кир'ниця*, *жура'вел'* вживані на позначення семеми 'захищена зрубом від обвалів вузька глибока яма, яка служить для добування води з водоносних шарів землі'; у с. Садове Бельцького р-ну лексеми *лан'цух*, *трос*, *в'ір'овка*, *цеп*, *тросик* виступають синонімами в реалізації семеми 'канат або ланцюг для витягання відра з водою з криниці'.

6. Наявність чималої кількості румунізмів та росіянізмів як наслідок міжмовних контактів, серед яких лексема *із'вор* (з рум. *izvor* 'джерело'), що презентує семему 'неглибока, викопана або природна яма, в яку прибуває джерельна вода;

джерело'; *кумпена* (з рум. *sitrăiņă*) – ‘журавель колодязя’. Значне поширення росіянізмів віддзеркалює вплив на українське мовлення російської мови, що активно функціонує на території Молдови, наприклад: *кал'ітка*, *к'ір'н'іч*, *комната*, *ново'сел'ііе*, *при'хожа*, *ст'ікло*, *подо'конник* тощо.

Отже, у лінгвальному ареалі півночі Молдови активно функціонують українські говірки, диференційовані територіально та віковими групами населення. Дослідження тематичної групи лексики житлового комплексу свідчить про динамічні процеси, зумовлені лінгвальними та позалінгвальними чинниками, серед яких чільними є міжмовні контакти з румунськомовним та російськомовним населенням, розвиток матеріальної культури, зменшення кількості населення старшого віку.

1. Григорчук Л.М. Горизонт лінгвістичного дослідження // Українська історична та діалектна лексика. Вип. 2. К. 1995.

2. Грицашевич Г.І. Динамічні процеси в побутовій лексиці середньополіських говірок // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. № 1021. Сер.: Філологія. Вип. 66. Харків. 2012.

3. Гриценко П.Ю. Моделювання системи діалектної лексики. К. 1984.

4. Кожухар К.С. Українські говірки в Республіці Молдова (загальна характеристика фонетичної системи) // Українці Молдови. Історія і сучасність. Кишинів. 2008.

5. Степанов В. Этносоциальные ценности украинцев в современной Молдове (по материалам этносоциологических исследований) // Матеріали Міжнар. наукової конференції “Українці в Молдові, молдовани в Україні: етносоціальні процеси”. Кишинів. 2008.

СУМ Словник української мови: в 11 т. / За ред. І.К. Білодіда. К. 1970–1980.

DYNAMIC PROCESSES IN THE THEMATIC GROUP VOCABULARY OF HOUSING COMPLEX IN THE UKRAINIAN DIALECTS IN NORTHERN MOLDOVA

The thesis analyzes the dynamic processes that occur in the Ukrainian dialects in northern Moldova, in particular in the thematic group vocabulary of housing complex, defined differentiation individual nominations speech dialect speakers different age groups, monitored the semantics of some tokens, and the tokens functioning of Romanian and Russian origin.

Інформативність акустичних сигналів: діалектне vs. літературне мовлення

Акустичний сигнал – це носій інформації, матеріальним вираженням якого є акустична енергія (хвиля). Одним із видів акустичних сигналів є усне (звукове) мовлення, породжене артикуляційним апаратом людини.

Усне мовлення як вид акустичного сигналу є носієм двох основних рівнів інформації. По-перше, усне мовлення – це лінійне розгортання лінгвістичних одиниць, за допомогою яких відбувається передача суті вимовленого; по-друге, це потік одиниць, що корелюють з індивідуальними ознаками мовця. Отже, у мовленнєвому сигналі є лінгвістичний і біометричний (ширше – біологічний) коди (це пов'язано передусім із тим, що мовлення має соціальну й біологічну (фізіологічну) природу). Слухова сенсорна система людини здатна одночасно декодувати потік усієї інформації, що міститься в мовленні. Однак людина засобами слуху не спроможна сегментувати цю інформацію. Інструментальне дослідження усного мовлення засвідчує цікавий факт: співвідношення лінгвістичної та біометричної інформації в діалектному й літературному українському мовленні неоднакове. Тобто з погляду інформативності, акустичні сигнали, що представляють діалектне й літературне мовлення, дещо відмінні. Очевидно, серед причин цього – явища, що є предметом уваги саме фонетики, а не акустики.

Методика й матеріал дослідження

В основі методики дослідження – кореляційний метод математичного аналізу, що полягає у з'ясуванні взаємозв'язку між двома порівнюваними величинами шляхом встановлення коефіцієнта кореляції. У нашому випадку величинами є частотні значення спектральних контурів звукових сигналів, що належать різним мовцям. Дослідження побудовано на основі експериментального (спектрографічного¹) порівняння скла-

¹ Технічні умови спектрального аналізу: досліджувана спектральна смуга – 100–7000 Гц, крок фіксації частот – 10 Гц, модель спектрального контуру – Hamming, розмір FFT – 65 536, програмне забезпечення – Audition (Adobe SC3).

ду [на], вимовленого різними дикторами за трьома групами; перша група – зразки літературного мовлення, друга група – зразки мовлення гуцульських говірок, третя група – зразки мовлення слобожанських говірок. Вибір складу [на] продиктовано, по-перше, зручністю його пошуку в звукових записах (як часто вживаного у мовленні); по-друге, його належністю до тієї моделі складотворення, яка є традиційною для української мови (відкритий склад). Обрання складу як предмета інструментально-фонетичного дослідження мотивовано тим, що цей сегмент, на відміну від звука, є інформативно насиченішою одиницею мовлення: за умови втрати розбірливості звуків на 50% розпізнання складу продовжує зберігатися щонайменше на 80% [4, 111].

Матеріалом дослідження слугують записи літературного й діалектного мовлення, що зберігаються в Інституті української мови НАН України. У дослідженні використано 3 диктори для кожної експериментальної групи.

Результати й обговорення

Кореляційний аналіз акустичних зразків складу [на] у групі літературного мовлення засвідчує приблизно однакові коефіцієнти для різних зіставлюваних пар – 0.8. У групі мовлення гуцульського діалекту кожна порівнювана пара зразків складу [на] виявляє сталу кореляцію, виражену коефіцієнтом 0.9. У групі мовлення слобожанського діалекту коефіцієнт кореляції порівнюваних зразків складу [на] – 0.85. Таким чином, кожна порівнювана пара, що представляє той самий зразок мовлення, скорельована однаковою мірою в кожній із експериментальних груп. З іншого боку, кореляція одного й того самого зразка мовлення змінюється залежно від мовного утворення (літературна мова чи один з діалектів). Причому найтіснішу кореляцію зафіксовано у групі гуцульського мовлення, менш тісну – у групі слобожанського мовлення і найменш тісну – у групі літературного мовлення. Отже, кореляція акустичних сигналів тісніша в зразках діалектного мовлення порівняно з літературним.

Оскільки в експерименті зіставлено зразки мовлення однакового фонемного наповнення, то вважаємо, що лінгвістичний рівень інформації в них однаковий (справді, якщо порівняти зразки однакового складу, вимовлені тим самим мовцем,

то коефіцієнт кореляції буде тяжіти до одиниці, що свідчитиме про ідентичність). Отже, отримані коефіцієнти кореляції відображають ступінь ідентичності (тотожності) порівнюваних зразків зазначеного сегмента. Тож ступінь їхньої кореляції залежить від кількості лінгвістичної інформації; причому що вищий коефіцієнт кореляції, то більше лінгвістичної інформації в мовленнєвому сигналі.

Коефіцієнти кореляції співвідносні з відсотками (коефіцієнт кореляції 0.8 означає, що порівнювані величини скорельовані на 80%, коеф. 0.85 – на 85% і коеф. 0.9 – на 90%). Тоді говоримо, що в експериментальних зразках у групі літературного мовлення акустичні сигнали на 80% складаються з лінгвістичної інформації і на 20% – із біометричної; у групі слобожанського мовлення – на 85% з лінгвістичної та на 15% з біометричної інформації; і в групі гуцульського мовлення – на 90% з лінгвістичної і на 10% з біометричної інформації. Відтак в акустичному аспекті діалектне мовлення засвідчує більшу лінгвістичну інформативність порівняно з літературним мовленням. Такий висновок перевірено на матеріалі дослідження інших складів, де числові значення коефіцієнтів (і відсотків) виявилися дещо відмінними, проте відношення між ними аналогічні. Отже, акустичний бік мовлення – одна з релевантних ознак протиставлення діалектної та літературної форм мови.

Уважаємо, що одна з причин виявленого факту, найімовірніше, пов'язана з механізмами артикуляції звуків, складів, слів тощо, тобто – артикуляційною базою. Йдеться про те, що артикуляційні рухи діалектоносіїв менш флюктуаційні (більш скорельовані) у вимові однакових сегментів порівняно з носіями літературної мови. У свою чергу слабка флюктуація артикуляційних рухів досягається удосконаленням відповідних артикуляційних навичок, що залежить від давності мовного утворення. Одним із прикладів такої артикуляційної вправності може бути сильне прилягання приголосного до голосного звука. Так, на матеріалі російської мови встановлено, що прилягання звуків у діалектному мовленні сильніше, ніж у літературному [5, 96] (у лінгвоукраїністиці подібна інформація відсутня). Безсумнівно, сильне прилягання є результатом тривалого випрацювання артикуляційної навички, отже, ознакою давності мовного утворення.

Припускаємо, що причина, якою можна пояснити встановлений факт, може бути зумовлена будь-якими іншими фонетичними розбіжностями кодифікованої мови й діалектів – передусім особливостями фонетичних систем; тоді, зважаючи на результати дослідження, фонетична система діалектів порівняно з літературною – інформативно більш ємна з погляду лінгвістики.

Потенційні причини різного інформативного наповнення акустичних сигналів літературного й діалектного мовлення можуть бути пов'язані не лише з явищами фонетичного, а й інших структурних рівнів мови. Адже, як стверджує Л.В. Златоустова, пришвидшений темп життя, розширена сфера мовних контактів та інші соціальні чинники сьогодні тиснуть на мову, сприяючи компресійні процеси на всіх її рівнях – фонетичному, граматичному, лексикологічному [3, 343]. На думку О.А. Бризгунової, така компресія – негативна тенденція [1, 14]. Очевидно, через неї літературна мова втрачає частку лінгвістичної інформації. Власне, подібне припущення, хоча й з інших міркувань, сформульовано за окремими результатами вивчення російського діалектного й літературного мовлення (див.: [2]).

Нарешті, порушене питання може мати цілком нелінгвістичну природу: за дослідженнями японських учених [6], діалектне й літературне мовлення формується в різних ділянках кори головного мозку. Якщо це твердження справедливе не лише для японської мови, то різниця, яку зафіксовано при аналізі акустичних сигналів, може бути лише фонетичним наслідком зазначеного феномена.

Названі причини незбіжності лінгвістичної інформативності в діалектних і літературних мовленнєвих сигналах є ймовірнісними, а тому доведення їхнього впливу лишається актуальним.

Висновки

1. Діалектне і літературне мовлення мають різний акустичний потенціал. Акустичне підґрунтя лежить і в основі розмежування одного діалекту від іншого.
2. Акустичний сигнал діалектного мовлення інформативніший порівняно з літературним мовленням.

3. Вища лінгвальна інформативність діалектного усного мовлення залежить, імовірно, від 1) суто фонетичних ознак, 2) рис, притаманних усім мовним рівням, або ж 3) явищ, непов'язаних з мовою.

1. *Брызгунова Е.А.* Русское литературное произношение 90-х гг. XX в. // Тезисы докладов международной конференции “Фонетика сегодня”. М. 1998.

2. *Гольдин В.Е.* Развитие русской диалектной речи как особого типа речевой культуры // Труды и материалы Международного конгресса исследователей русского языка “Русский язык: исторические судьбы и современность”. М. 2002.

3. *Златоустова Л.В.* Компрессия и ее связь с фонетическим и грамматическим строем языка // Труды и материалы III Международного конгресса исследователей русского языка “Русский язык: исторические судьбы и современность”. М. 2007.

4. *Калашикова Е.Г.* К проблеме выбора устройства звукозаписи для экспериментально-фонетических исследований // Фонетичная праграма слова ў функцыянальна-стылістычным і эксперыментальным аспектах: сучасны стан і перспектывы. Мн. 2012.

5. *Князев С.В., Шатайкина М.С.* О “сильном примыкании” // Проблемы фонетики. Вып. 1. М. 1993.

6. *Sato Y et al.* Dialectal differences in hemispheric specialization for Japanese lexical pitch accent // Brain and Language. Vol. 127. Iss. 3. 2013.

INFORMATION VALUE IN ACOUSTIC SIGNALS: DIALECT SPEECH VS. STANDARD SPEECH

This study shows the differences between dialect speech and standard speech in view of acoustics aspect. It was focused on the examination of the ratio of different information levels (linguistics, biometrics) carried by spoken language. The research was provided by spectrographic investigation for speech fragments (syllables) and correlation analysis for gained spectrographic data base. As a result, it was found that dialect speech focuses more linguistic information than standard speech. Some verisimilar reasons for a fixed discrepancy were proposed.

Пути трансформации яканья в одном русском говоре

Изменения, происходящие в русских говорах, можно увидеть при сопоставлении разных описаний одного и того же говора, сделанных в разное время. Другой путь такого анализа – сопоставление идеолектов разных носителей одного и того же говора в одно и то же время.

Мы с О.Г. Ровновой в апреле и сентябре 2010 г. записали 39 часов речи 21 жителя русского старообрядческого села Кунича Флорештского района Молдавии. Предки жителей с. Кунича бежали сюда в начале XVIII в. от преследования правительства и официальной церкви с территории Юго-Западной диалектной зоны и сохраняют многие её черты.

Расшифровка примеров произношения звуков на месте гласных неверхнего подъёма после мягких согласных разными жителями Куничи позволила увидеть этапы изменения яканья от сильного к умеренному и иканью, когда на месте предупредного [ʼа] появляется [ʼе], изменяющийся затем в [и]. Такой путь прошли, очевидно, и другие русские говоры, находящиеся в настоящее время на разных этапах этого процесса.

Основная причина изменения предупредного [а]>[е], по-видимому, связана с тем, что артикуляция звука среднего подъёма [е] наиболее близка к нейтральному укладу органов речи в русском языке и требует наименьшей напряжённости артикуляции, тогда как [а] нижнего подъёма и требует большей напряжённости артикуляции, так как артикуляционно дальше отстоит от точки речевой позы (паузы). Это изменение соответствует общей тенденции, действующей в русском языке с древнейшего периода и связанной с изменением русской артикуляционной базы.

Говор Куничи, отражающий многие черты, известные в Юго-Западной диалектной зоне, характеризуется не диссимилятивным аканьем и яканьем, свойственными говорам этой зоны, а сильным аканьем и сильным яканьем, типичными для говоров Юго-Восточной зоны. Возникновение разных типов аканья и яканья на этих территориях Южного наречия связано

с разной ритмической структурой слова: сильным 1-м предударным слогом и слабыми другими прикрытыми безударными слогами (кроме конечного открытого) в Юго-Восточной зоне и с чередованием сильного и слабого слогов с ориентацией на качество (степень долготы) ударного слога в Юго-Западной диалектной зоне. В говоре Куничи, исконно принадлежавшем территории Юго-Западной зоны, тоже должна была быть и та ритмическая структура слова, которая характерна для этой зоны. Однако предки куничан, оказавшись на территории Бессарабии, за два века изменили ритмический строй своего говора, по-видимому, под влиянием молдавского диалекта румынского языка, что и вызвало автоматически смену типов аканья и яканья.

WAYS OF TRANSFORMATION FOR YAKANYE IN SOME RUSSIAN DIALECT

This thesis shows some reasons of change of pretonic vowel [a] to vowel [e] in one dialect of Russian from non Russian region.

Назви великодньої випічки в говірках Рівненщини

Вивчення лексики говірок вельми актуальне, оскільки елементи традиційної матеріальної культури зазнають змін у часі, що знаходить відображення в номінації, семантичній наповненості лексичних одиниць, способах їх актуалізації в культурних текстах. Матеріалом для дослідження стали власні польові записи зв'язних текстів та відповіді інформаторів на укладений питальник із сс. Велика Клецька, Голичівка, Гвоздів, Новий Корець Корецького р-ну на Рівненщині. Населені пункти розташовані в зоні перехідних говірок південного і північного наріч [7, 4].

Як відомо, хліб посідає найпочесніше місце в системі обрядовості українців. Етнолінгвістичні дослідження в цьому напрямку започатковані етнографічними працями М.Ф. Сумцова, С.І. Килимника, Л.Ф. Артюх та здійснені з урахуванням новітніх засад української діалектології.

Практика останніх років дозволила виявити вербальний, реалемний і акціональний компоненти великоднього обряду, який є дуже архаїчним. “Обряд Паски в давнину асоціювався з умираючими і воскресаючими богами” [8, 38]. Первісна релігія ґрунтувалася головно на звичаях і обрядах, які завжди були дуже консервативні; багато їх перейшло у християнство. “Старі релігійні форми, звичайно, не гинуть остаточно, але тільки змінюються чи то в формі, без зміни ідеї, чи то в ідеї, без зміни форми” [4, 171].

Отже, обряд великоднього хліба і в язичництві, і в християнстві пов'язаний із поверненням до життя, відродженням. Деякі риси великоднього обряду свідчать про залишки солярного культу. Аналіз лексики демонструє більш розвинену систему давнього обряду й усічену, властиву сучасній культурі. Чинниками, що впливають на зміни в лексичному репертуарі, вважаємо посилення впливу християнства, а також технічний прогрес.

Група назв, пов'язана з великоднім хлібом, у досліджуваних говірках налічує близько 50 лексем і сталих сполук, що

називають матеріал для випічки, символи, дії та ін. Етнолінгвістичний аналіз сучасного стану обрядових дій та їхнього вербального вираження передбачає простеження наявності елементів, засвідчених у відомих етнографічних працях, і виявлення інновацій.

Ритуальні дії з паскою протягом Великоднього тижня спрямовані на збереження життя, здоров'я, добробуту: *святиця паска рано; померлих споминаєм, на проводи несем паску. Цю паску даєм у церкву; приносила паску бабі* (с. Голичівка). Г.С. Лозко засвідчує такі обрядові значення “великоднього короваю” і “давньослов'янської баби”: пробудження природи, магічне сприяння плодючості полів і людей [6, 465]. У с. Голичівка нами зафіксований звичай ховати в хаті або залишати в закутку печі верхню скибку свяченої паски на випадок отелення корови, іноді – хвороби члена сім'ї чи корови. Окремі елементи обряду приготування великоднього хліба означені дієсловами: *паска бродить, сходить, підходить, сидить, загнічуєця, сідає, печеця, перепі каєця, стає загоріла, одходить, холоне. Паску розчиняють, місять, вимішують, замішують, виробляють, садовлять, сажають, ложать, переложують, перехрещують, випікають, печуть, лапають, виймають, качають, прикрашують, притрушують прикрасами*. На пасці *хрестика робили, ручки робили*.

Весняний обрядовий великодній хліб та його назви навіть у суміжних говірках мають особливості. Різновиди випічки, що готували на Великдень, представлені низкою лексичних відповідників та словосполучень. Для досліджуваних говірок сьогодні найпоширенішою є лексема *паска* (зменшено-пестливе *пасочка*) – ритуальний хліб, випечений з великою кількістю яєць, який освячують у церкві та споживають родиною. Імітація борошняного виробу з піску в дитячій грі також означена словами *паска* і *пасочка*. Слово *паска* також є назвою свята. “Збіг назв свята і святкового хліба свідчить і тут про головуючу роль хліба” [1, 114]. *Пасха* і *паска* – запозичення, походить від давньоєврейського *pesah*, що означає ‘проходження’ [9, 732].

У говірці с. Велика Клецька паску також називають *бабою*. Сьогодні слова *паска* і *баба* є повними синонімами, хоча донедавна святковий хліб називали лише *бабою*. *Етимологіч-*

ний словник української мови засвідчує, що *баба* – “рід печива з пшеничного борошна; [рід паски]” [3, 103]. Те саме значення подано у словнику Б.Д. Грінченка [2, 13]. Слово сягає індоєвропейського **baba* або **bhabha*, назва великодньої випічки – одне з його багатьох значень.

У говірці с. Голичівка *баба*, *бабка* не святкова випічка, а буденна. У цій же говірці засвідчений факт, що в родині Макидюків ще в середині ХХ ст. випікали на Великдень три сорти пасок: *жовту*, з великою кількістю яєць; *білу*, в якій не було яєць або було дуже мало, і *чорну* – святкову, але із житнього борошна. Кожна з пасок мала спеціальне призначення: жовта – для освячення в церкві і споживання родиною, біла – щоб занести на кладовище, чорна – як святковий хліб для родини. Подібну згадку про різновиди баб і пасок на початку ХХ ст. знаходимо в С.І. Килимника: *баби жовті* – це сонцю, *білі паски* – це покійникам, а *чорні* – господарям [5, 44]. Колір реалії в давньому обряді мав символічну семантику, вказував на основну диференційну ознаку – призначення. У дохристиянській культурі можна було чітко прослідкувати зв'язок: матеріал – призначення – колір. У говірці сс. Велика Клецька та Гвоздів лише один рецепт паски. За традицією, носієм якої є сім'я Климчуків (с. Велика Клецька), паски випікають з одного здобного тіста у четвер, проте вони різні за розмірами і формою відповідно до призначення. Відбувається розмивання культурного коду, через що символічна семантика деактуалізується. Сучасний обряд не вмотивовує тісний зв'язок з іншим великоднім символом – яйцем, прагнення господині покласти в тісто якнайбільше яєць, способи прикрашання хліба, фарбованим просом зокрема, звичай відносити шкаралупу з крашанок на ниву тощо. І.І. Огієнко пише, що крашанки – символ життя, а хліб – його основа, символ розмноження [4, 63], очевидно, це і є пояснення, чому обрядовий хліб назвали *бабою*.

У жодній з досліджуваних говірок немає реалії сирна паска. У свідомості сучасних носіїв говірки с. Голичівка сирна паска співвіднесена з назвою *біла паска* (“*пригощала попадя*”). Є згадка про те, що сирна паска пов'язана з культом покійників [11, 278], а ми засвідчили слово *сир* вжите у значенні ‘сире тісто на паску’. Етнолінгвістичний аналіз локальної традиції

пізнього формування дозволяє "...виявити механізми семантичних переносів у середині одного культурного коду, суміщення функцій різних символів і, як наслідок, ускладнення семантики одного символу, заміна одного із символів новим" [10, 481]. Контамінації призводять до зміни зовнішнього вигляду самого предмета та його призначення.

На позначення ритуального великоднього хліба у с. Велика Клецька донедавна існувала сполука *сторчові пироги*: 'пироги клали "насторч" у ринку, потім розділяли' (*Таке' воно' як пироги' було' таке'. Там начи'нки не було'. Це було' на Па'ску, обіза'тельно ма'ти пекла' моя'*); великодній (*святешний*) *пляцок, кухлики* – у говірці с. Гвоздів (*Розло'жую цю масу, і для то'го, щоб знать, що це пля'цок святко'вий, святе'чний, га'рний – биру' оформля'ю його'... Ті'сто ше залиши'лося у нас із цьо'го всьо'го, тому' що його' ж не так бага'то пошло', то я биру', ше тоді' роблю' із його' кухлики*).

Мовні одиниці є протиставними за основними інгредієнтами позначуваних реалій; назви вмотивовані кольором виробу: *паска жовта, біла, чорна, сирна* (в інших говірках є протиставлення *сирна – хлібна*); формою (*сторчові пироги, кухлики, пляцок* та, ймовірно, сьогодні також *баба*).

Отже, репертуар назв великоднього хліба представлений питомими українськими словами: *баба, сторчові пироги*; за-позиченням *паска*; похідними від запозичених основ: *пляцок, кухлики*.

Зіставлення споконвічної традиції і культури пізнішого (вторинного) утворення дозволяє виявити зміну культурних парадигм, трансформації в етнолінгвістичній системі обряду, репрезентовані у вербальному і символічному кодах. Тенденція цих говірок до консервативності сприяла збереженню фрагментів дохристиянських традицій. Тематична група лексики великодньої випічки потребує зіставлення варіантів у просторі з метою виявлення елементів різної глибини, семантичних ознак, що її характеризують.

1. *Артюх Л.Ф.* Українська народна кулінарія: Історико-етнографічне дослідження. К. 1977.
2. *Грінченко Б.Д.* Словарь украинского языка. Т. 1–4. К. 1958–1959.
3. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / За ред. О.С. Мельничука. Т. 1–6. К. 1982–2012.

4. *Гларіон*, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. К. 1991.
5. *Килимник С.* Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: у 3 кн., 6 т. Кн. 2. Т. 3: Весняний цикл; Т. 4: Літній цикл. К. 1994.
6. *Лозко Г.С.* Українське народознавство. Тернопіль. 2011.
7. *Матвіяс І.Г.* Суміжні говори трьох українських наріч // Структурні рівні українських говорів. К. 1985.
8. *Скуратівський В.* Місяцелік. Український народний календар. К. 1993.
9. Сучасний словник іншомовних слів: Близько 20 тис. слів і словосполучень / Укл. О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. К. 2006.
10. *Трегубова Е.Н.* Обрядовая лексика украиноязычных говорів западной части Кубани в этнолингвистическом аспекте // Науковий вісник Кіровоградського державного педагогічного університету. Вип. 6. 2011.
11. Українська етнологія: Навч. посібник / За ред. В. Борисенко. К. 2007.

NAMES OF THE EASTER PASKHA IN RIVNE REGION DIALECTS

Some findings about nominations of the Easter paskha in Middle Polesia dialects are presented here. The study defines registered lexemes, lexical and semantic parallels. The comparison of the primary rite tradition with the secondary rite tradition allows to reveal the mechanisms of the newly developed culture.

Основні тенденції членування східностепових говірок Донеччини за даними лексики одягу

Лексична диференціація говірок Донеччини передусім залежить від історії формування східної частини українського діалектного континууму, специфіка якої полягає у співіснуванні різнодіалектних рис. Аналіз лексики одягу східностепових говірок дозволяє визначити досліджувані говірки як такі, що утворилися переважно на основі південно-східного діалектного типу. Хоча в деяких говірках спорадично виявляються риси південно-західного й північного діалектних типів. Вплив південно-західних говорів переважно відчутний у лексичному репертуарі тематичної групи назв одягу. Про це свідчить функціонування в окремих східностепових говірках репрезентантів семем: ‘старий одяг (загальна назва)’ – *цур’я*, пор. бойк. *цур’а*: 1) ‘лахміття’; 2) ‘одяг’ [Онишкевич II, 359]; ‘накидка на голову від холоду і дощу’ – *кápка*, пор. закарп. *кáпа* ‘відлога в довгій і широкій свиті-бурці, що одягається на кожух’ [Дзєндзелівський I, к. 44]; ‘чоловічий шкіряний пояс з пряжкою’ – *пас*, пор. бойк. *пас* ‘пояс’ [Онишкевич II, 42]. Таке включення окремих рис південно-західного наріччя є мозаїчним на лінгвістичних картах Донецької області. Нерегулярно в досліджуваних говірках виявляються риси й північного діалектного типу. Наприклад, фонетичною особливістю, що зближує деякі східностепові говірки з говорами північного наріччя, є рефлексія давнього **o* в ненаголошеному складі: *со^арóчка*, *о^адéжа*, *наскí*, *по^ало^ат’н’ána* *йúпка* тощо. Такі говірки належать до “акаючих” донецьких говірок з північноукраїнською основою [5]. Отже, вплив південно-західного й північного діалектних типів детермінував появу в східностеповому мовному просторі діалектних явищ, ареальна поведінка яких відзначається мозаїчним характером.

Іншим визначальним чинником у лексичній диференціації східностепових говірок є статус обстежуваної частини українського діалектного континууму як периферійних говорів української мови. Таке географічне розташування перед-

бачає відбиття в аналізованих говірках не лише результатів міждіалектного, але й міжмовного контактування, що сприяло формуванню значної фонетичної варіативності лексики одягу. Лексична реалізація деяких семем налічує кілька фонетичних або словотворчих варіантів: ‘чоловічий шкіряний пояс з пряжкою’ – *рém’ín’, рем’én’, ри^ем’ín’*; ‘одяг для немовлят у вигляді штанців зі шлейками й панчішками’ – *повзункі, павзункі, ползункі, палзункі*; ‘матеріал, який пришивають зісподу одягу’ – *п’іоклáдка, подклáдка*; ‘частина одягу, що облягає шию’ – *воротнік, воротн’ік*; ‘предмет, який служить для застібання одягу’ – *п’уговиц’а, п’угавиц’а, п’угвиц’а, п’уговка, п’убиц’а, п’увичка, п’угвичка, п’уговочка, п’угавка*; ‘одяг від дощу’ – *дошчовік, дожд’овік*; ‘легка куртка з тонкого матеріалу’ – *в’ітрóвка, в’етрóвка*.

Ускладнення процесу виділення окремих мікроареалів у межах східноstepових говірок зумовлене вживанням у лексичній системі однієї говірки не тільки різноваріантних назв, а й дублетно-синонімічних номенів, виникнення яких детерміноване міждіалектними, міжмовними контактами, впливом літературної мови. Порівняймо лексичну реалізацію ряду семем: ‘одяг (загальна назва)’ – *од’аг // одежа // од’івáчка; одежа // уд’ігáчка // барaxлó; од’аг // одежа // убрáн’á; одежа // барaxлó // манáтки*; ‘старий одяг (загальна назва)’ – *лáн’ц’і // барaxлó // гнідники; лáн’ц’і // барaxлó // старé; лáн’ц’і // старé // гнідники; лахм’іт’а // манáт’а // барaxлó; лахм’іт’а // барaxлó // гнідники // ц’ур’я; лахм’іт’а // хабóт’а; лáн’ц’і // хабóт’а // лахмóт’а; лахмóт’а // лахм’іт’а // лáн’ц’і; лахмóт’а // шмáт’а // старійó // барaxлó; лахмóт’а // лáн’ц’і // старійó; лахм’іт’а // старé // лáн’ц’і; лахм’іт’а // лáн’ц’і // барaxлó*; ‘подраний одяг (загальна назва)’ – *тр’áп’я // драпки // шмáт’а // дрáн’т’а; драпе // шмáт’а // д’ірк’і; шмáт’а // тр’áп’я // дрáн’т’а; драпе // рвáне // шмáт’а; драпе // шмáт’а // лахм’іт’а; д’ірк’і // тр’áп’йó // шмáт’а // драп’т’á; шмáт’а // дрáн’т’а // гнóт’а; тр’áп’йó // шмáт’а // драпк’і // дрáн’т’а*. Функціонування такої кількості дублетно-синонімічних і варіантних назв спричинило формування мозаїчної поведінки донецьких говірок, які, як і інші новостворені говори, переважно “є конгломератом, своєрідною мозаїкою різних діалектних систем” [3, 7].

Крім мозаїчної картини лексичної репрезентації аналізованого семантичного поля, виразність лексичної диференціації східностепових говірок за назвами одягу порушується через мінімальну диференціацію. Такий різновид ареальної поведінки лексики новостворених говорів відзначає і В.В. Леснова, аналізуючи тематичну групу назв людини та її рис у східнослов'янських говірках [4, 44].

Мінімальна диференціація східностепових говірок умотивована складністю виділення окремих мікроареалів через: 1) співіснування в одній говірці двох лексем на позначення однієї реалії; 2) функціонування майже в усіх обстежуваних говірках однієї назви як лексичного маніфестанта певної семи. Так, лексичним репрезентантом семеми “чоловічі штани, розширені згори” переважно виступає назва *гал'іхvé*, що відображає особливості консонантизму досліджуваних говірок і лише в деяких населених пунктах вживається варіант *гал'іфé*. Причиною поширення назви *гал'іфé* в низці говірок центральних і східних районів Донеччини, можливо, є й інтерференція, оскільки вплив російської мови на фонетичному й лексичному рівнях досліджуваних говірок особливо відчутний в індустріальних центрах, найкомпактніше зосереджених саме в цій частині Донецької області. Такий же тип ареальної поведінки характеризує лексичні репрезентанти семем: ‘короткі панчохи до колін’ – *гóл'фи* і *гóл'хви*; ‘давній жіночий одяг у вигляді блузки на зборах, пошитий в талію’ – *кóфта* і *кóхта*; ‘спідниця (загальна назва)’ – *сп'ідни́ц'а* і *й'упка*; ‘фартух’ – *хвáртух* і *фáртух*, *хвáртух* і *перéдник*; ‘чоловіча сорочка’ – *сорóчка* і *рубáшка*.

Мінімальна ареальна диференціація спричинена також поширенням переважно однієї назви на позначення певної реалії, що зумовлено порівняно більшою однорідністю південно-східних говорів. У цьому випадку інші ареальні опозити є спорадичними. Прикладом такої лексичної репрезентації у східностепових говірках є назви: брудного одягу – *гр'áзне*; старого одягу, ще придатного для носіння – *не^ндóноски*; плащеподібного суконного верхнього одягу – *с'ір'áк*; верхнього одягу довгого крою, що одягається поверх сукні, костюма тощо – *пал'тó*; легкої куртки з тонкого матеріалу – *в'етрóвка*; жіночого одягу, верхня частина якого становить єдине ціле з нижньою – *плáт'а*; полотняної сорочки – *сорочка*.

Мінімально здиференційованими виявляються східно-степові говірки і за даними семантичних карт. У випадках, коли картографована назва є номінацією архаїчної реалії, на лінгвістичній карті ареальні опозити є спорадичними, а для більшості аналізованих говірок і зовсім невластиві. Очевидно, це зумовлене тим, що “тенденція до затухання виразно окреслених ареалів значень лексеми рельєфніше проступає у випадках, коли об’єктом картографування стає семантична структура лексем, які співвідносні своєю значеннєвою домінантою з раритетними або зникаючими реаліями” [1, 161]. Така просторова поведінка характерна для назв: *троа(їа, йе)ка́р*, *коза́чка*, *порткі́*, *сачо́к*, *ба́ска*, *бурмо́с*, *холода́йка*, *ва́тник*, *ва́танка*, *куша́к*. Наприклад, назва *троа(їа, йе)ка́р* як репрезентант семи ‘видовжений жіночий піджак’ відома сьогодні лише окремих говіркам у західній частині Донецької області, хоча раніше функціонувала в багатьох досліджуваних говірках як репрезентант семема ‘жіночий костюм’.

Семантичні карти відображають мінімальну диференціацію східностепових говірок і за наявності лексичної реалізації аналізованої семема в усіх населених пунктах. Така ареальна поведінка характеризує семантичну структуру назв: *наки́дка*, *розл’іта́йка*, *балахо́н*, *п’иди́шка*, *п’ілка*, *петелька*.

Отже, картографовані матеріали показують незначну диференціацію говірок Донеччини за даними лексики одягу: зі 142 карт мозаїчна поведінка аналізованих явищ відображена на 35 картах (25%), мінімально здиференційованими виявляються досліджувані говірки на 62 картах (44%). Тільки на 31% карт можна простежити більш-менш окреслені мікроареали східностепових говірок. Цим досліджувані говірки не відрізняються від інших новостворених говорів української мови, є частиною великого ареалу – південно-східної частини України – й цілком виправдовують характеристику, яку дають дослідники щодо відсутності “тієї діалектної розпорошеності і строкатості, характерної для південно-західної діалектної групи і частково для північної” [2, 141].

Аналіз лінгвогеографічної проекції назв одягу східностепових говірок дозволяє виділити деякі групи досліджуваних говірок в окремі мікроареали, що диференціюються за: репертуаром лексичних маніфестантів аналізованих семем; семан-

тичною спеціалізацією аналізованих лексем; варіативністю фонетичної структури досліджуваних назв; наявністю / відсутністю лексичної репрезентації певних семем; тенденцією до уникнення специфічних лексем і поширенням українських загальноновживаних або наддіалектних номенів.

В окремі східностепові мікроареали можна виділити: 1) північну групу говірок, що охоплює говірки Краснолиманського, Слов'янського р-нів, частково північної частини Артемівського р-ну Донецької обл.; 2) максимально наближену до північних – південно-західну групу східностепових говірок, що охоплює говірки Добропільського, Олександрівського, Костянтинівського р-нів і деякі говірки Красноармійського та Ясинуватського р-нів; 3) південну групу східностепових говірок, що охоплює говірки Володарського, Першотравневого, Новоазовського і частини Тельманівського р-нів; 4) східну групу досліджуваних говірок, що охоплює говірки Амвросіївського, Старобешівського, частково Шахтарського р-нів Донецької обл.; 5) говірки мар'їнсько-волноваського мікроареалу, що максимально наближені до 6) західного мікроареалу – говірки Красноармійського, Великоновосілківського, зрідка Мар'їнського р-нів. Усі названі мікроареали не є ізольованими структурами, їхні межі розмиті й умовні, що зумовлено характером новостворених периферійних говорів. Виділення східностепових мікроареалів потребує докладного обґрунтування за даними інших тематичних груп лексики.

1. *Гриценко П.Ю.* Ареальне варіювання лексики. К. 1990.
2. *Жилко Ф.Т.* Говори української мови. К. 1958.
3. *Жилко Ф.Т.* Деякі питання лінгвогеографічного аспекту в українській діалектології // Праці Х Республіканської діалектологічної наради. К. 1961.
4. *Леснова В.В.* Просторова поведінка лексики на позначення людини та її рис у східнослов'янських українських говірках // Вісник Луганського педагогічного університету ім. Т.Шевченка: Філологічні науки. № 5. Луганськ. 1999.
5. *Фроляк Л.Д.* Акаючі говірки Донеччини // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. № 572. Серія Філологія. Вип. 36. Харків. 2002.

Дзєндзелівський *Дзєндзелівський Й.О.* Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР: Лексика. Ч. 1. Ужгород. 1958.

THE MAIN PRINCIPLES OF THE EAST STEPPE DIALECTS IN DONETSK REGION ON THE BASES OF CLOTHES LEXEMES

The study of special behaviour of clothes names results in more precise definition and amplification of the information about areal amplication of the information about areal division of East Steppe dialects in Donetsk region. The paper is devoted to revealing the main models of areal behaviour of the East Steppe dialects in Donetsk region. Structural and semantic peculiarities of dialectal clothes names characterize these dialects as a constituent of Ukrainian dialectal continuum.

Діалектні тексти як джерело дослідження акцентної системи

Мова – це система систем, елементи якої взаємозумовлені й пов'язані в одне ціле: зміна в одній системі може викликати зміни в інших. Ця теза стала аксіомою попри те, що “жоден носій мови не може ні безпосередньо спостерігати, ні уявити собі мову в її повному обсязі, оскільки вона є нескінченним у часі і необмеженим у просторі процесом діяльності. Але, як і всяке реальне, об'єктивно існуюче явище, мовна діяльність піддається безпосередньому спостереженню і відображенню у своїх окремих конкретних проявах, у т. ч. фіксації і наступному відтворенню цих виявів за допомогою техніки звукозапису або графічного позначення звукових актів мови у вигляді письмового тексту” [8, 363].

1. Текст як джерело багатоаспектних досліджень. Саме текст розкриває горизонти для ґрунтовних досліджень фонетики, лексики, граматики, адже в ньому поєднані різнотипні одиниці мови. Відображення реальних процесів мовлення, об'єктивно сформованих одиниць “дозволяє визнати текст за *модель* досліджуваної говірки, покласти його в основу моделювання говірки як системи” [5, 7].

Усвідомлення евристичного потенціалу діалектних свідчень спонукало до записування матеріалу та створення збірників діалектних текстів, які репрезентують мовлення носіїв однієї говірки чи різних говірок, діалектів, наріч українськомовного простору та поза межами України. Зразки монологічного, діалогічного мовлення діалектоносіїв наведено й у описативних працях – монографіях, статтях, а також лексикографічних (у багатьох словниках до ресстрового слова подано приклади-ілюстрації монологічного мовлення). Сьогодні тексти як ілюстрації-додатки вміщено в багатьох працях з діалектології.

Попри те, що діалектологи послідовно фіксують та вивчають структурні особливості, межі поширення типових явищ традиційної культури, мовні трансформації та їх характер, діалектні тексти ще порівняно рідко стають базою лінгвістичного дослідження.

2. Відображення акцентної системи в українській текстології. Вивчаючи діалектну мову, не можна ігнорувати роль такого важливого чинника в звуковій, лексичній, граматичній системах, як наголос у різних його виявах, формах, функціях. Постає питання: чи можна на підставі опублікованих хрестоматій діалектних текстів вивчати акцентну систему? На перший погляд, відповідь буде позитивною, адже зразки мовлення подано у фонетичному записі, який передбачає відтворення звукових особливостей, відображення різноманітних варіантів виявів фонем, а також виділення наголошеного складу в слові за допомогою діакритичного знака: “Місце наголосу позначається довгою вертикальною рисою, яка ставиться перед знаком приголосного, що передує голосному наголошеного складу, а коли в наголошеному складі немає попереднього приголосного, то безпосередньо перед літерою голосного (‘муха, го’дина, ‘арка)” [3, 12]. У такий спосіб у діалектних текстах зафіксовано словесний наголос, що уможливило вивчення закономірностей, тенденцій, варіантів наголошення в словозмінній парадигмі різних граматичних класів слів. На підставі діалектних текстів можна досліджувати і функції наголосу, адже за допомогою наголосу диференціюють лексичне значення слів (*жадний* ‘жадібний; зажерливий; заздрісний’ // *жад’ний* ‘спраглий; такий, якому мінімального не вистачає’ [СЗГС]; *беседа* ‘компанія на весіллі’ // *бе’седа* ‘розмова’ [Чабаненко]); та граматичні форми слів (Р. відм. одн. *‘д’івки, ‘китички, ‘коле’са* – Н. відм. мн. *д’івки, китич’ки, ко’леса*).

У складних словах, окрім головного наголосу, що послідовно проставлений у діалектних текстах (окрім текстів з Лемківщини), може бути і побічний, чи додатковий, наголос, який фонетисти-дослідники української літературної мови пропонують позначати окремим знаком – “рискою, нахиленою вліво, або ж вертикальною рисою, розташованого знизу (а не зверху) перед голосним чи складом або після голосного” [7, 80]. Однак цей тип наголосу не представлено в українській текстології.

Українській мові та її говіркам властивий також і *фразовий наголос* (виділення певного слова у фразі або посилення словесного наголосу в певній синтаксичній позиції), *логічний наголос* (особлива вимова певного слова чи кількох слів у ви-

словлюванні; за допомогою логічного наголосу виділяють важливе в смислового відношенні слово, що уможливило вивчення різних смислових відтінків), *емфатичний наголос* як варіант логічного (емоційне виділення слова у висловлюванні напруженою вимовою певних звуків, найчастіше подовженням наголошеного голосного звука) [10, 404]. Ці різновиди акценту майже не відображено в транскрибованих діалектних текстах. Ми свідомі того, що окремі такі наголоси не завжди можуть виділятися в потоці мовлення. Але в живому експресивному мовленні слово, яке “з логічного погляду є центром, домінантою цілого висловлення, у виразній, експресивній мові нерідко наділяється наголосом найбільшої сили, тобто може бути вимовлене з особливим притиском” [9, 362].

У транскрипційній системі українських діалектних текстів не було передбачено графічних засобів для відображення фразового та логічного наголосу, а емфатичний наголос, який виражається подовженням голосного звука, передано різними засобами: повторенням відповідної літери через риску – у текстах “Говірки Чорнобильської зони” (К. 1996) (напр.: *'ду-уже*) та подвійним символом подовження (::) – в текстах “Говірки Бориспільщини: сучасні діалектні тексти та пам'ятки мови” (К. 2008)¹. Нині пропонують позначати логічний наголос подвійним символом наголосу (||) [1, 28].

На відсутність вивчення різновидів діалектного наголосу звернув увагу А.М. Залеський, який ще 1977 р. зазначав, що “через недослідженість інтонаційних особливостей різних типів усних висловлювань, ритмометричної структури слів і фраз діалектів, а також через відсутність у транскрипційних системах відповідних знаків, відтворення усного діалектного мовлення письмовими засобами має дещо спрощений вигляд, якого на сучасному етапі розвитку нашого мовознавства нема, на жаль, змоги перебороти” [6, 5]. Однак ситуація належно не змінилася до сьогодні.

Проілюстрований матеріал свідчить, що існують труднощі щодо графічного відтворення діалектного мовлення, що виявляється як в ідентифікації акустично близьких звуків, так і відображенні акцентної системи говірок. Хоча запис тексту

¹ Про застосування різних систем фонетичної транскрипції в українській діалектній текстології докладніше див.: [1, 24–32].

не може відтворити всі лінгвістичні тонкощі, бо “такий запис тексту мав би вигляд складної багаторівневої побудови... Адже звучання мови може передати тільки саме звучання, а найдосконаліша транскрипція відтворює лише *образ звучання*” [4, 10], та все ж вивчати особливості акцентно-ритмічної будови неможливо без відображення їх у текстах. Водночас зауважимо, що фонетична транскрипція може мати різний ступінь точності. Для вивчення словесного наголосу достатньо спрощеної фонетичної транскрипції, а для аналізу характеру наголосу і пов'язаних з ним ритму та мелодики мовлення, що впливає на систему мови, необхідна удокладнена фонетична транскрипція з відповідними знаками, які б відображали ритмомелодичні одиниці, наголос словесної групи, експресію окремих слів.

3. Акцентна парадигма іменників у діалектному тексті.

Наголос разом із флексією є засобом упорядкування парадигми слова і водночас – засобом розрізнення граматичних класів слів [2, 24]. Цю функцію наголосу яскраво ілюструють навіть невеликі за обсягом тексти живого мовлення², зокрема:

а) протиставлення форм однини і множини іменників утворюється за допомогою флексій, але у деяких іменниках відмінкові форми однини відрізняються від форм множини ще й за допомогою наголосу; наголос може переміщуватися в межах основи слова: *'бат'ар – ба'т'ари, би'чок – бич'к'и^е, 'вел'он 'фата' – вел'они, 'голуб – голу'би^е, 'йаструб – йастру'би, ка'вал'ер – кавал'ери, капи'л'ух – капи'л'у'х'и^е, п'ром'ін' – про'м'ін'і; у межах основи і флексії слова: во'ук – во'у'ки, з'ет' – з'е'т'і, 'торба – тор'би, ш'ват'е'р 'чоловік сестри' – шват'ри;*

б) протиставлення за наголосом окремих відмінкових форм, зокрема: форми Зн. відм. одн. – у відмінкових формах одн. наголос на флексії, крім форми Зн. відм. одн.: *во'да – 'воду, го'ра – 'гору, ду'ша – 'душу; форми М. відм. одн. – у відмінкових формах одн. наголос на корені, крім форми М. відм. одн. з наголосом на флексії: гн'ій – 'гно'йу, дим – 'ди'му; форми Р. відм. мн. – у відмінкових формах мн. наголос на флексії або корені, крім форми Р. відм. мн. з наголосом на вставному голо-*

² Джерелом дослідження послуговували діалектні тексти з Львівської обл., представлені в збірникові діалектних текстів “Товори української мови” (К. 1977), на підставі яких здійснено репрезентативну вибірку акцентних одиниць й проаналізовано їх за граматичними характеристиками.

сному: *го'р'їука – гор'ї'вок, д'їу'ки – д'ї'вок, со'рочка – соро'чок, су'кен'ка (су'ке'н'ка) – суке'н'ок; фл'ешка – фл'е'шок, 'хустка – хус'ток;*

в) протиставлення за наголосом форм двоїни і форм множини: дв. *дві ве'рбі, дві с'лов'і* – мн. *'верби, сло'ва;*

г) розрізнення за наголосом форми Р. відм. одн. та Н. відм. мн.: *'баби – ба'би, б'їди – б'їди, в'їкна – в'їкна, 'д'їуки – д'їу'ки, д'ури – 'д'ури (дз'ури), д'ружби – дру'жби, д'рушби – друш'би, соро'к'и'є – су'рочк'и'є, хал'упи – халу'пи.*

На підставі діалектних текстів виявляємо і дію грама-тичної аналогії – наголошувати закінчення в трискладових іменниках жін. р., за аналогією до двоскладових іменників (*гану'чками, куну'ками, полут'нами, бо ру'ками, ну'гами*).

4. Синтагматична акцентуація в тексті. У живому мовленні не всі слова мають наголос, зокрема, енклітики та проклітики приєднуються до наголошеного слова й утворюють акцентну єдність чи т. зв. нове фонетичне слово. Слова об'єднуються в межах фрази за допомогою спільного акценту. Нероздільну вимову двох і більше слів у фонетичній транскрипції прийнято передавати дужкою знизу, що сполучує останню літеру попереднього слова й першу наступного (*лист_ ду 'сина*).

Тексти демонструють, що в ритмічному оформленні висловлювання беруть участь і службові, і повнозначні частини мови: прийменники, сполучники, частки, займенники. Пересунення наголосу найактивніше спостережено в прийменниково-займенникових конструкціях (*ме'не – до 'мене*), що вирізняє українську мову з-поміж інших східнослов'янських і зближує її із сербською та хорватською; у білоруських пам'ятках хоч і зафіксовано відтягнення наголосу на перший склад у формі родового і знахідного відмінках особових, зворотного, вказівного, відносних займенників з прийменниками, але ця особливість наголосу не характерна для сучасної білоруської мови.

Спостереження над наголосом у живому мовленні переконує в доцільності залучення діалектних текстів як джерела мовної інформації. На підставі діалектної текстографії можна вивчати наголос у різних аспектах: фонетичному (як наголос впливає на вимову звуків), лексичному (за допомогою наго-

лосу розрізняють лексичне значення слова), морфологічному (поведінка словесного наголосу в словозмінній парадигмі), синтагматичному. Підкреслимо, що ритмометричну структуру слів і фраз можна вивчати тільки на підставі живого мовлення, яке ілюструють діалектні тексти; за програмою-питальником ці факти зафіксувати надзвичайно складно, та чи й можливо.

Однак не всі опубліковані на сьогодні хрестоматії діалектних текстів можуть слугувати надійним джерелом для ґрунтовного дослідження просодичної системи. Тому укладачам хрестоматій діалектних текстів доцільно ввести до системи транскрипційних знаків додаткові позначення для відтворення інтонації, темпу, сили мовлення, які є невід'ємними складовими мовної системи.

1. *Бідношия Ю.І.* Текстографічна база української діалектології // Бідношия Ю.І., Дика Л.В. Говірки Бориспільщини: сучасні діалектні тексти та пам'ятки мови. К. 2008.
2. *Винницький В.М.* Українська акцентна система: становлення, розвиток. Львів. 2002.
3. *Говори української мови (збірник текстів) / Відп. ред. Т.В. Назарова.* К. 1977.
4. *Гриценко П.Ю.* Тексти як джерело дослідження чорнобильських говірок // Говірки Чорнобильської зони. Тексти. К. 1996.
5. *Гриценко П.Ю.* Діалектний фонофонд як джерело інформації про українську мову // Український діалектний фонофонд. К. 2004.
6. *Залеський А.М.* Передмова // Говори української мови (збірник текстів). К. 1977.
7. *Карпенко Ю.О.* Фонетика і Фонологія сучасної української літературної мови. Учебний посібник для студентів філологічних факультетів. Одеса. 1996.
8. *Мельничук О.С.* Мова // Українська мова. Енциклопедія. Вид. 3-тє. К. 2007.
9. *Наконечний М.Ф.* Наголос // Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика / За заг. ред. І.К. Білодіда. К. 1969.
10. *Склярєнко В.Г.* Наголос // Українська мова. Енциклопедія. Вид. 3-тє. К. 2007.

СЗГС *Сабадош І.* Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород. 2008.

Чабаненко *Чабаненко В.А.* Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. Т. 1–4. Запоріжжя. 1992.

DIALECTAL TEXTS AS A SOURCE OF RESEARCHING OF ACCENTUAL SYSTEM

The study is devoted to problems of the system description of accentuation in the dialectical textology. The analysis of the collected material indicates about the expediency of researching of dialectical accent based on the dialectal texts.

КОВАЛЕНКО Борис Олексійович
(Кам'янець-Подільський, Україна)

Лінгвальні особливості казки “Цар Соловей” Степана Руданського

6 січня 2014 р. минуло 180 років від дня народження С.В. Руданського – видатного українського поета другої половини XIX ст. В історії української літератури його знають як автора гуморесок, ліричних пісень, балад, байок і перекладів російських, західнослов'янських і античних поезій. Ліричні поезії письменника, зокрема пісня “Повій, вітре, на Україну”, чимало гуморесок набули широкої популярності. Основу літературної спадщини поета становлять три рукописні книжки: “Співомовки козака Вінка Руданського. Кн. I, 1851–1857. Збірка поезій, дум”, “Співомовки козака Вінка Руданського. Кн. II, 1857, 1858, 1859 рр. Збірка поезій”, “Співомовки Вінка Руданського. Збірка. Петропіль. 1859–1860”. За своє коротке творче життя С. Руданський створив також ряд балад, чимало ліричних віршів і один драматичний етюд. Найвизначнішими в поетичній спадщині письменника постають його гумористично-сатиричні вірші-співомовки. Збагатив письменник українську літературу й своєю перекладацькою діяльністю: йому належать переклади “Слова о полку Ігоревім”, “Іліади” Гомера, “Енеїди” Вергілія, окремих творів з російської, польської, чеської, сербської та німецької мов.

Життя і літературну спадщину С. Руданського в різні часи досліджували І. Франко, В. Герасименко, П. Колесник, І. Пільгук, М. Сиваченко, Ю. Цеков та ін.

На думку І. Франка, С. Руданський “належить, без сумніву, до найбільш талановитих українських поетів серед тих, що появились по смерті Шевченка” [5, 219]. Член ленінградського “Товариства дослідників української історії, письменства та мови” І.С. Абрамов писав: “Один из самых даровитых поэтов Украины Степан Руданский не без основания считается занимающим второе место после Т.Г. Шевченка. В тоже время значительны его заслуги и в области фольклора” [1, 1]. С. Єфремов зазначав, що Степан Руданський “перший, може, по Шевченкові, поет на Україні, якому сила поетичного та-

ланту давала надію на велику й корисну діяльність для рідного краю” [3, 315].

Мова творів С. Руданського залишається маловивченою. У своїй розвідці ми спробуємо з'ясувати лінгвальні особливості поеми-казки “Цар Соловей”, виявити говіркові явища.

Казка є оригінальним за своїм задумом і художньою формою твором, який уперше було надруковано у Львові 1899 року. Однак, як зауважує М.З. Левченко, “у тому львівському виданні суто-подільський характер рідної говірки Руданського добре таки затерто, в душі галицько-літературного правопису 1890-их рр.” [4, VIII].

Матеріалом для свого дослідження ми обрали автограф казки “Цар Соловей”, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Основним джерелом у вивченні мови творів поета, на нашу думку, мають бути рукописи, які, по-перше, показують напружену творчу роботу автора над своїми поезіями, по-друге, відбивають риси подільського говору, який був рідним для С. Руданського. Ми схиляємося до думки П.Ю. Гриценка, який зауважує: “Необхідність спиратися у лінгвістичних студіях на історію тексту залишається актуальною під час вивчення ідіолекту письменника, особливостей мови його творів”, а “некритичний вибір варіанта тексту для вивчення мови художнього твору, ідіолекту письменника як цілості чи для укладання словника мови його творів, призводить до прорахунків дослідників” [2, 20].

Серед фонетичних рис в аналізованій казці спостерігаємо ненормативне вживання наголошених і ненаголошених голосних, а саме: голосного [e] замість [o] (*И вже сонце погасає, Вечирь вечеріє*¹; *Дякую за добре слово И мыресь з тобою, Но я никгда ничыєю Не буду женою*); [e] замість [i] (*Колы вона межь своїмы Ворога пизнає*); [e] замість [и] (*И все війсьцо нахпало Срибла по кешени; И въ долини надъ зиямы То мутелекъ грає*); [и] замість [e] (*Але дивчына на мори, Якъ ей достаты Хиба закымъ зъ мора выйде, Треба почыкаты; Не шумыть сухой чорнобиль, Конык не стрыкоче*); [i] замість [e] (*Не журутся царськи диты Диты Канчукови Передайте вы*

¹ Тут і далі приклади подамо за: Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Фонд. 63 № 10. Руданський С. “Цар-Соловей” (казка). 10–18. XII. 1857. Автограф. 64 арк.

ти ричи Нашому царови); [i] замість [o] (*Стоїть престиль Соловея З слоновои кости*); [i] замість [y] (“*Ловить его, бисурмана!*” – *Увси закрычальи*); [a] замість [e] (*И сонячко на полудень Ище не ставало, А прычепы увсе виїсько – Покотомъ лежало*); [a] замість [o] (*Чи то може кажна зирка Гынїий свить у бога?*); [o] замість [y] (“*Що ж, царевичу могучїй? Чи будемо бытысь? Чи як добріи сосиды, Будемо мырытысь*”; *Як вони былыну носятъ, Комашню будоють*); [o] замість [a] (*Розбывае и ломае Срибную дорогу И въ палацу добувае Золоту пидлогу*).

В окремих словах деяких південно-західних говорів замість [i] (<h) можуть виступати й інші звуки. Так, [i] внаслідок асиміляції до [y] в наступному складі може переходити в [y], що спостерігається, наприклад, у слові *цілувати*: *И царевичи склоньлысь, На колина стали И остатный разъ жывого Батька цюлували; И обое силы разом Разомъ обїянялысь, Обїянялысь, розмовлялы, Щыро цюлувалысь*. Голосний [y] на місці давнього h в іменниках *діра, дірка*: *Поробылы въ шатри дюры, Въ шатро заглядають*.

У порівнянні з сучасними літературними нормами мова казки-поєми С. Руданського в системі консонантизму має ряд відхилень і своєрідних рис. Наявність їх у середині XIX ст., у час, коли українська мова лише виробляла літературні норми, закономірна. Серед них – вживання одних приголосних замість інших: [ɣ] замість [x] (*И як тило умерлого, Кора витпадае, И по нїи гробак лазытъ, Покорму шукае*), [ʒ] замість [ʒ] (*А тымъ часомъ пид стольцоу Канчукъ пидступае И гарматамы железни Брами розбывае*), [n] замість [m] (*Обступылы на окола, Бидного сїїяны И убылы закопалы, Невыдымку взялы*), [tʃ] замість [dʒ] (*То жыбоньтъ бидна пчилка, Въ квитку заглядае*), [ʃ] замість [s] (*Все то, сыну, мылый сыну Все то розважавъ я И по мышли тоби царство И дарунокъ давъ я*), [sʃ] замість [ʃʃ] (*И на счатья невыдымка Зъ головы злетила*), [k] замість [ɣ] (*Тилько й лекше горамъ стане, Як на море глянуть*).

Вставні [ɫʲ], [nʲ] є після губних приголосних: *Спывъ и я той прыкрый кельыхъ За здоровля доли, И зъ похмиля мое сердце Розрываютъ боли; И паньотець якъ годытся Змовывъ славословля, И вси трое разомъ кажуть: «Дай боже здоровля!»; Верещытъ пипъ репетуе, Крычытъ молодыця Соломнянык скаче, скаче И зъ горы валытся*.

Приголосний [в] заступає [л] у слові *горілка*: *А щобъ того дохопыты, Вдамся до горивкы, Без горивкы куды пнятысь До такои дивкы!*

Часто спостерігаємо вживання [р] на місці [р’], наприклад: морами ‘морями’, цара ‘царя’, царувати ‘царювати’, зори ‘зорі’, трома ‘трьома’ (*За горами, за морамы Есть вельке царство Могучого Соловея Сьильне государство; И счаслыво царував винъ Ворогив не було На заходи було тыхо, Нибы сномъ заснуло; Скажы, мамо, що говорать, Що воны щебечуть? Чы то диты з вятромъ грають, З ньенькою лепечуть?; И сваратся не мыратся, Батька проклинають.*

У тексті казки, хоч і не послідовно, шиплячі та африката [ч] зберігають свою давню м’якість (лише в кінці слів): *И якъ сумно въ ню заграешь, Увсе засумуе, А якъ весело заграешь, Увсе затанцюе; И як zdobyчь попадалась, Треба жъ було быты, Треба жъ було в цель цяляты, Лукомъ не схыбыты; Вдругъ по степу загудило, Затраслась могыла, И царевычь изжахнувся: Пивничъ наступыла.*

Протетичний приголосний [г] є перед голосним: *Осаулы й Гатаманы – Злота повни жмени; Чы то зоры, божи мысли, Божая дорога? Чы то може кажна зирка Гыншій свить у бога?*

В аналізованому тексті фіксуємо послідовне стягнення подвоєних приголосних: *И бувало тилько встане, Зъ рая до смерканя Скризь ганяе и стріяе, Робыть полюваня; Гаснуть очы, як ти зоры, И жытя згасае; А зъ волося буде маты Гатамана свого.*

Найбільшу кількість фонетичних варіантів в українських діалектах має числівник *один*, що підтверджують дані південно-західних діалектів. Форми числівників називного-знахідного відмінків однини чоловічого роду з кореневим *е*, а не *и* органічно витворилися з давніх форм з кореневим *ь* (*оден, еден, іден < одьнь, едьнь*). Форми цього числівника з початковим *є* і його рефлексом *ї* (*едь->ід-*) поширені в багатьох південно-західних говорах. Зберігає цю ж форму в своїй казці й С. Руданський, наприклад: *Иденъ в поли, другій въ лиси, Третій коло бочки; Чы тры ричи взяты разом Судышь ты идному? Чы каждому идну взяты? И котру якому?*

Трапляються у творі й випадки неповноголосся: *Якъ царыця злотокрылу Дочку породыла.*

Характерною ознакою подільського говору є ствердлий кінцевий [т'] у дієсловах 3-ої особи однини і множини теперішнього часу і 2-ої особи множини наказового способу. В аналізованій казці, хоч і не послідовно, але кінцевий [т'] зазнає депалаталізації: *И столыця вся обвыта Крепкымы мурамы, И ти муры замыкають Дви зализных брамы; Все на поли все на наши 3 чередою ходыть И вси думы своего серця Спивамы выводятъ; И насылу Соловей Царь Руку пидіймае, Сыны плачуть и рыдають, Винъ благословляе.*

Серед словотвірних діалектних рис спостерігаємо вживання прикметниково-прислівникових суфікса -ішч- для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння замість суфікса -іш-: *Но царевычу прычепо, Ты зъ ныхъ наймылищій, Ты найкращій, найдобрищій И найрозумнищій; А царивна зрумянила, Не отповидала, Лышь царевича тиснище Ручкою обняла; Спокийнищій ставъ прычепа, Луче запывае.*

Як відомо, у подільських говірках досить широко знані форми дієприкметників із заміною передсуфіксального [e] на [a]. Вживання дієприкметникового суфікса -ан- у віддієслівних прикметниках замість суфікса -ен- фіксуємо і в аналізованому тексті: *Правда мыло мени було, Якъ дивча обняла И опуцане покрывля 3ъ думкы піднімала.*

Автор вживає прикметниковий суфікса -овий відповідно до нормативного -евий: *Стиль шклянная, в діяментяхъ, Стины – криштальови, Скризь пидлога золотая, Двери – брылянтови; прислівникові форми на -о відповідно до нормативних на -и : Чы видъ того шо бувало Пянымъ хылытався И шоб тилько не упасть Винъ за все чиплявся; Тилько мисяць, мисяць думный, Знать свое гадае: Мирнымъ ступнемъ помежъ зоры Къ заходу ступае.*

На морфологічному рівні у мові казки теж визначаємо діалектні риси. У подільських говірках у дав. і місц. відм. однини прикметників та неособових займенників жін. роду є звичайні усічені закінчення з опущеним [й]: *Выглядае свои смерти На гладки пидлози, Збиливъ волосъ его чорный, Ныби на морози; Не вертайся ты до него, Жый соби на воли Не подбае сынъ о тоби Пры лыхи недоли; Рикъ вид року сповидайся У стари столыци И не забудь цара батька И мене, царыци; Добре жъ брате, Я тутъ буду О пизни вечери; И по трави по зелени Кинь вороный бродыть.*

Закінчення -е часто вжито у слові *люди*: *А видб'їйте в мене сьлду – Що изь мене буде? Ни я людей незахочу, А ни мене люде!..; Писля него скачуть люде* Ідни зь рогачама, Други з ружама, ситкама, Трети изь хортама. Однак зауважимо, що поряд із цією флексією фіксуємо й нормативну -и: *Палаць скоро завалытсья, И слуда не буде, И столыцю мою пышну Занехають люды; Сій, оры, працюй, трудыся, Якъ вси добри люды, То изь тебе помижъ люды И смиху не буде*. Закінчення -ів замість нульової флексії є у формах род. відм. множини іменників жіночого роду І відміни, наприклад: *И на пивничъ вид тых горивъ Землю пуци вкрылы, На полудень росла травка И джерела были; Чы комахивъ де загляне, То и просыть ненькы: «Подывыся, моя нене, На кузкы маленькы»*.

Є у тексті казки й аналітично-особові форми минулого часу: *Добре батьку шо сконавысь! Сынокъ промовляе: Чыя рука закопала, Та и видкопае; Я забудь про все на свити, На все не вважав-имъ, Я й себе забудь самого, Мало памятав-имъ; Скажы любя цыру правду, Чы-сь кого кохала? Чы дала-есь кому слово, Чы ще не давала?*

Однією з діалектних рис, що охопила значну територію південно-східних, південно-західних і частково північних діалектів, є вплив іменників кол. -ā-, -jā- основ на іменники з колишніми основами -ī- та злитих із ними приголосних основ, що виразився в поширенні в останніх флексії орудного однини -ою, -ею. Такі говіркові форми знаходимо в С. Руданського: *Вже и тому, и другому Бокы посынили, Вже кривльою тому й тому Губы закыпили*.

Форма оруд. відм. однини іменників II відміни м'якої групи може мати кінцеве -ом: *Будь довильна своимъ крайомъ. Не бажай чужого, Але нехай и чужіи Не займають твого*. Форми умовного способу автор подає з часткою бим: *Витдав бымъ васъ своимъ дитямъ, Та не варты диты*.

До словозмінних діалектних рис можемо віднести й займенникові форми типу мя, мні, ню тощо: *Ричи мои дорогіи! Де мни васъ подиты?; И якъ сумно въ ню заграешъ, Увсе засумуе*.

Трапляються у казці також лексичні регіоналізми, а саме: *стіль* 'стеля', *шайка* 'шалька', *кримка* 'шапка', *бинда* 'стрічка', *дактель* 'фінік', *убрус* 'скатерка', *крівля* 'кров', *баль* 'бал', *моцювати* 'силкуватися' тощо.

Таким чином, ми навели лише деякі говіркові риси, презентовані у казці. Однак, у виданнях творів поета більшість із цих рис була знівельована, а саме: ненормативне вживання голосних і приголосних, уживання стверділого кінцевого [т’], неподовження приголосних в іменниках середнього роду II відміни, у позиції після голосних перед давнім закінченням -ъје, вживання прикметниково-прислівникового суфікса -ійш- для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння.

Отже, аналіз мови поеми-казки “Цар Соловей” дозволяє зробити висновок, що, по-перше, лише рукописні тексти можуть слугувати цінним і надійним джерелом для вивчення динаміки діалектного мовлення Поділля, по-друге, їх мова відбиває ряд діалектних рис, зокрема фонетико-граматичних, збережених дотепер, що свідчить насамперед про давність та живучість цих говірок.

1. *Абрамов І.С.* К вопросу об этнографических трудах Степана Руданского (По вопросу вновь найденного сборника С. Руданского “Копа пісень” 1862) // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Фонд 63. № 9. Автограф.

2. *Гриценко П.Ю.* Ідіолект і текст // Лінгвостилістика: об’єкт – стиль, мета – оцінка: Зб. наук. пр., присвячений 70-річчю від дня народження проф. С.Я. Єрмоленко / Відп. ред. В.Г. Скляренко. К. 2007.

3. *Єфремов С.* Історія українського письменства. Електронна бібліотека української літератури КІУС. < <http://www.utoronto.ca/elul/history/lefremov/whole.pdf> >.

4. Казки та оповідання з Поділля в записях 1850–1860-х рр./ Упоряд. М. Левченко. К. 1928. Вип. 1/2.

5. *Франко І.Я.* До студій над Ст. Руданським // Франко І. Збір. творів: у 50 т. Т. 28. К. 1980.

LINGUAL FEATURES OF THE FAIRY-TALE “TSAR SOLOVEY” BY STEPAN RUDANSKY

Features of language manner of S. Rudansky are analyzed in the study. It is found that in comparison with modern literary norms, language of poem-tale “Tsar Solovey” by S. Rudansky has several deviations and specific features. The presence of these features in the middle of the XIXth century, when Ukrainian language was only in a process of literary norms developing, is appropriate.

Вияв багатоплановості фразеологічної одиниці в діалектному тексті

Фразеологізми діалектного мовлення стали об'єктом ґрунтовних наукових досліджень кін. ХХ – поч. ХІХ ст. Із-поміж публікацій, що фіксують сучасний стан фразеологічної системи, особливо цінними є українські діалектні словники фразеологізмів: 1) північного наріччя (Г.Л. Аркушин [1], З.С. Мацюк [7], Г.М. Доброльожа [4]); 2) південно-східного (В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко [9], В.А. Чабаненко [10]); 3) південно-західного (Г.Л. Аркушин [1], Н.Д. Вархол та А.О. Івченко [2], Н.Г. Кірілкова [5], Г.Ф. Ступінська, Я.В. Битківська [9]). Аналіз цих лексикографічних праць підтверджує багатий фонд стійких сполучень слів в українській мові, широку амплітуду варіювань фразем в ареальній проекції та багатоплановість фразеологічної одиниці. Усе ж зауважимо, що словник фіксує певне значення фраземи у конкретній говірці й не передає більшості її семантичних, структурних і стилістичних можливостей (ситуативних, контекстуальних тощо), що можуть виявлятися у реальному говірковому тексті. Багатогранність і специфічність фраземи так само виявляється у непередбачуваності її семантики, функції, виражальних можливостей у зв'язному тексті.

За даними масиву діалектних текстів поки що відсутні праці з фразеології, що визначає актуальність пропонованого дослідження. Вивчення фразеологічних одиниць проводилося переважно на матеріалі текстів української літературної мови, що дало можливість науковцям описати приклади переосмислення, трансформації так званих традиційних (нормативних) фразем.

Джерельною базою для аналізу особливостей уживання фразеологічних одиниць послуговували тексти, записані автором від носіїв подільських, наддністрянських, волинських говірок південно-західного наріччя української мови впродовж 2000–2012 рр.

Матеріали діалектних текстів, спеціально записаних, значних за обсягом, уможливають не тільки системне дослід-

дження говірки на всіх мовних рівнях, а й спостереження за сталими словесними виразами, що можуть виконувати різні функції, але найперше – атракційну (привертати увагу слухача чи співрозмовника).

Сьогодні є великі можливості у технічному забезпеченні (цифровому форматі) процесу бесіди з носієм говірки, а тому маємо надійну емпіричну базу даних для вивчення. Як зауважує П.Ю. Гриценко, для сучасних діалектологічних досліджень важливим є “напряг не вибіркового (ілюстративного) чи репертуарно заданого добору й опису одиниць і явищ, а суцільного опрацювання значних масивів текстів (із посиленням уваги до ідіолекту, мовної особистості діалектоносія, до різноманітних комунікативних ситуацій, взаємодії вербальних засобів спілкування)” [3, 238]. Системний опис потребує не тільки зібраного за спеціальною програмою матеріалу, але й “здійснення суцільного аналізу діалектних текстів як цілості щодо фіксації в них усіх особливостей говірки – і типових, що мають регулярний вияв, і спорадичних, для яких характерна своєрідна ареальна поведінка” [6, 9].

Аналіз уживання фразем у зв'язних текстах окремої говірки може виявити як нефіксовані раніше граматичні форми, так і відсутність сподіваних форм, частоту виявлення певних структурно-семантичних моделей.

У вивченні особливостей говірок через базу текстів, що демонструють реальну мовну картину окремо визначеної території, цінними будуть активне й пасивне спостереження. Найбільш результативним є тривале перебування в певному говірковому середовищі, коли реципієнт звикає до спілкування, не зосереджується на доборі, на його думку, “правильних”, “грамотних” слів, а заглиблений у спогади подій, переживань, емоцій тощо.

За програмою-питальником нам вдалося записати вирази *‘вийти з в’іку* (Михайлівка), *сто’йти од’ноу ногоу ў мо’гил’і* (Шидлівці), *ўже не^uсе ц’винтаром* від кого (Китайгород), *старий, як світ* (у всіх н.п.) із значенням ‘старий’, і всі вони стосувалися людини. У зв'язному тексті виявляємо фразему *на курачих лапках* зі значенням ‘дуже стара хата’: *поримон’т’руваў т’рошки нам ц’уха’тиночку ну і ўсе^uод’но во’на ста’ра йе ста’ра / ‘йел’і йак на курачих лапках сто’йала* (Пліщин).

Важко було б передбачити у питальнику компаративний фразеологізм зі значенням ‘не минути жодної хати, приміщення’, лише у невимушеній розмові інформатор так передає захоплення гарною та унікальною колисочкою для дитини: *в'ін зробиў колиску де^нре^ну^нлану / та^нку |гарну с та^нкими |леб^н'ід^нами |вити^нсали / та та^нкої^н н'і^н у^н |кого^н у^н се^нл^н'і не^н |було |т'іко^н у^н |мене // а по^нтому да^нвала ше^н д^нругим / да^нвала / то |тайа колиска хо^ндила по се^нл^н'і так / йак мо^нлода про^нсити // о / то у^нс'і |д'іти^не^н у^н н'ї |виросли / та^нкої^н колиски н'і^н у^н |кого не^н |було (Вишнівчик).*

Носії говірок здебільшого намагаються чіткіше й повніше передати співрозмовнику зміст свого повідомлення, найтонші емоції та стани, дошукуючи слова, вдалі фразеологічні одиниці. Тому в текстах зв'язного мовлення знаходимо нефіксовані раніше одиниці, наприклад: *своєм боком (робити)* ‘по-своєму’ (на д^нругї чи на т^нрет'ї ден' ме^нне зноў поси^нлайут / і йа не^н їшоу^н у^нже туд^на / так йак ме^нн'і тато ка^нзаў / а йа сво^нїєм |боком зробиў // |поза се^нло ро^нвом п'ішоу (Мар'янівка)); *дати (давати)* на гочи кому ‘показувати’ (шоб не^н наў^нрочити дитину у^н те у^нремн'а ста^нралис' по^нмен'ше да^нвати |л'уд'ам на |гочи / бо |гочи бу^нли у^нс'ак'і (Плесна)); *гет за кишки братися* ‘дуже сміятися’ (то ба^нби см'їйали^нс'а / гет за ки^ншки бра^нли^нс'а // ми у^нс'о у^нрем'їа бу^нли йедна з д^нругоу (Синяківці)); *аж любо вуху* ‘гарно звучить, мелодійно’ (помн'у |виїде^н у^нвече^нр у^нс'а мо^нлод'ож на |вулиц'у / то та^нкої^н заве^ндеш / то аж |л'убо |вуху (Почапинці)); *пам'ять стара* в кого ‘не пам'ятати’: *пам'ат' мо'їа та^нка стара* / ну бе^нзд'їтна ка^нзали^н на |нейі / ну таї шо ше ну / та^нка шо не^н |мала д'їтеї (Вишнівчик); *долю пришити* – ‘шити в неділю, у свята, що спричинить нещасливу долю дитині’ (а у^н не^нд'їл'у бо^нрон' |боже |було ва^нг'їтн'її б^нрати |голку у^н |руки а^нбо вер'етено / ка^нзали / шо йакшо кру^нтиш вер'етеном / то дитин'і с'ї св'їт |буде вес' час кру^нтити // а йак бе^нреш йїг'лу у^н |руки / то |дол'у при^ншийеш (Жизномир)).

У своїх розповідях респонденти можуть уживати фраземи зі значеннями, що не засвідчені в літературній мові, наприклад: *зав'язати долю* – зв'язувати / зв'язати своє життя (себе, свою долю). 1. з ким. Вступати в близькі стосунки, одружуватися з ким-небудь. 2. з чим. Присвячувати себе, свою діяльність чому-небудь [ФСУМ I, 329]; у говірковому тексті *зав'язати долю* кому – ‘своїми діями негативно вплинути на чийсь життя’

(ка|зали / шо та |ж'інка йа|ка ўже ва|г'тна / то й'її не^u т'реба н'ї прасти / н'ї |шити / а|би бо|рон' |боже ди|тин'ї не^u заўйе|зати |дол'у // чос' так ко|лис' гово|рили (Жизномир)).

Фразема у моді декодифікується словником української мови так: хто-, що-небудь має загальне визнання, популярність; у великій моді [ФСУМ I, 501]. У західноподільських говірках маємо інновацію не тільки у розширенні компонентного складу, а й непередбачувану семантику – не в моді кому 'байдуже' – ти|пер за|р'їзаў сви|н'у чи ко|рову / ку|пиў |пенс'їїу // ти|пер здо|ров'ї |л'уди |пенс'їїу полу|чайут // наї полу|чайут / во|но ме^uн'ї не^u ў |мод'ї (Лошківці).

Фразема меду не давай має значення 'нічого не треба кому-небудь, аби тільки мати можливість здійснити щось дуже бажане' [ФСУМ I, 202]. У західноподільських говірках уживають вираз не було меду 'було важко', де спостерігаємо зміну компонентного складу на рівні дієслова: таї |тоже ше не^u |було |меду // ше |шейіс'ат дру|гий / т'ретій р'їк |меду не^u |було / |тоже ше |було |т'ашко (Лошківці).

Отже, аналіз матеріалу доводить, що в текстах діалектного мовлення присутня активізація всіх потенційних можливостей фразеологічної одиниці, що доводить її багатоплановість, а також продукування нових семантичних відтінків з метою привернення уваги слухача. У певних ситуаціях мовці вживають фраземи задля конкретизації, деталізації, надання точнішої характеристики чогось (когось), передавання свої вже пережиті емоції словесними засобами. Особливо цінним є те, що на тлі фразеології розкривається рівень мовної компетенції діалектоносія, додаткова інформація про реальне мовлення у просторі.

1. Аркушин Г.Л. Сказав, як два зв'язав. Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині. Люблін, Луцьк. 2003.

2. Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. Братіслава. 1990.

3. Гриценко П.Ю. Локалізми у структурі діалектної мови // Jazykovedné štúdie. XXVIII: Súradnice súčasnej slovanskej dialektológie. Bratislava. 2010.

4. Доброльова Г. Фразеологічний словник говірок Житомирщини. Житомир. 2010.

5. Кірілкова Н.В. Словник волинської фразеології. Острог, Рівне. 2013.

6. Мартинова Г.І. Говірки Південної Київщини як об'єкт лінгвістичного вивчення // Говірки Південної Київщини. Збірник діалектних текстів / Упоряд. Г.І. Мартинова, З.М. Денисенко, Т.В. Щербина. Черкаси. 2008.

7. *Мацюк З.С.* Що сільце, то нове слівце: словник фразеологізмів Західного Полісся. Луцьк. 2013.

8. *Ступінська Г.Ф., Битківська Я.В.* Фразеологічний словник лемківських говірок. Тернопіль. 2013.

9. *Ужченко В.Д., Ужченко Д.В.* Фразеологічний словник східнослов'янських і степових говірок Донбасу: 6-е вид. Луганськ. 2013.

10. *Чабаненко В.А.* Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпряни. Запоріжжя. 2001.

ФСУМ Фразеологічний словник української мови / Уклад. В.М. Білоноженко та ін. Кн. I–II. К. 1993.

Список населених пунктів

С. Вишнівчик Чемеровецького р-ну; с. Мар'янівка Чемеровецького р-ну; с. Почапінці Чемеровецького р-ну; с. Шидлівці Чемеровецького р-ну; с. Китайгород Кам'янець-Подільського р-ну; с. Пліщин Шепетівського р-ну; с. Плесна Шепетівського р-ну; с. Лошківці Дунаєвського р-ну; с. Синяківці Дунаєвського р-ну Хмельницької обл.; с. Михайлівка Борщівського р-ну; с. Жизномир Бучацького р-ну Тернопільської обл.

IDENTIFICATION OF PHRAZEOLOGICAL UNITS DIVERSITY IN DIALECTAL TEXTS

The specific features of phrazeological units functioning in coherent texts of modern dialectal language are described in the thesis. Materials from the south-western dialect show the activation of all potential possibilities of phrazeological unit, which prove its diversity and the also production of new semantic nuances and structural models under the influence of the context.

Семантичне наповнення прикметника *сивий* у діалектному тексті

Відчуття кольору – це складне сприйняття навколишнього світу людиною, збагачене низкою образів, асоціацій і уявлень, пов'язаних із кольором. Речення чи текст, у складі якого функціонує колоратив, ширше розкриває культурні компоненти мови, детальніше інформує про устрій життя, менталітет і цілої нації, й окремого регіону.

Джерелами для дослідження стали фольклорні матеріали історичної праці В. Іванова “Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: очерки по этнографии края” [Иванов], матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій [УССГ], власні записи діалектного матеріалу.

В аналізованих текстах ад'єктив *сивий* наділений різноманітними кольоровими відтінками. З допомогою означеної лексеми діалектоносії зазвичай передають масть тварин чи колір оперення птахів. Частотою вживання вирізняється прикметник *сивий* (ж. р. *сива, сивая*) у сполученні з іменником *зозуля* (фонетичний варіант *зузуля*). Як свідчить досліджуваний матеріал, мовці сполучення *сива зозуля* вживають тільки в народнопоетичних текстах, при цьому *зозуля* уособлює час, наприклад: *Ой, ты, сивая зузуля, / Не куй рано у диврови, / Не збудь мене молодои; / А я молоденька, послушенька. / [...] Петри-вочка мынаецця / Сивая зузуля ховаецця* [Іванов, 152]; “у весільних піснях уособлює наречену” [3, 252], напр.: *Посылай, Марычко, / Соловья зь саду / До батенька на пораду, / Сиву зозуленьку / На Краинойку, / На ридну родынойку* [Іванов, 13].

У наддністрянських говірках виявлено словотвірні варіанти *зазулі, зузулиця* [Шило, 221]. Лексеми *зозуля* визначаємо як птах “з світло- чи бурувато-сірим оперенням” [СУМ III, 678]; колір *бурий* – “темно-коричневий із сіруватим або червонуватим відтінком” [СУМ I, 258].

Отже, в ілюстрованих текстах *сивий* інтерпретовано як ‘світлий’, ‘темний’, ‘рябий’ (СУМ подає *зозулястий* – ‘рябий’ [СУМ III, 679]). Як бачимо, діапазон значень прикметника широкий, одна й та сама колоролексема в аналогічних тек-

стах функціонує для позначення і світлих, і темних відтінків (сем). Така розмита асоціація, на нашу думку, зумовлена невідзначеним етимологічним характером слова. У процесі розвитку мов прикметник набуває нових значень: стсл. *сивъ* – псл. *sivъ*; споріднене з лит. *šivas* ‘світло-сірий, сивий’, прус. *suwap* ‘сірий’, д.-англ. *hoéwe* ‘голубий, багрянний, сірий, зелений’, д.-інд. *śyāvāh* ‘темний’, ав. *syāva-* ‘чорний’ [ЕС V, 224; Фасмер III, 617]. Деякі лінгвісти дотримуються думки, що колоролексема *сивий* утворена від примітива *су* ‘темрява’, *су* → *сва* → *сьва* → *сива* // *сивий*, і первісно позначала не ‘світлий’, а ‘темний’ [1, 251; 4, 287].

В українських східнослов'янських говірках функціонують прикметники *сивий*, *сідий*, *попільнастий* (локально представлений) для опису зовнішності людини, які є найбільш регулярно й послідовно вживаними в діалектних матеріалах. Марковані одиниці виступають семантично тотожними, і в тексті репрезентують семи ‘світлий’, ‘людина похилого віку’, напр.: *Сивий / це чоловік сідий* (Новобор); *Стапра сива лудина / волос:а сиве / лице с моршками / руки с моршками* (Бул); *Сива лудина / це сїда* // *Сивий кол'ір / попільнастий* (Піс). Отже, у подібних контекстах ад'єктиви *сивий*, *сідий*, *попільнастий* мають однореферентну сферу функціонування. У закарпатських говірках лексеми *сивий* і *сідий* також побутують із еквівалентним значенням, напр.: *У тойї жонї вся голова сїда; Ото шче молодый чулувік, айбо вже сїдоватый* [Сабодош, 331], а в буковинських говірках прикметник *сивий* у контексті має значення ‘голубий’, пор.: *Такі файні сіві очі у дóхтора* [СБГ, 483].

Ад'єктив *сивий* (і його деривати) виступає мовленнєвим актуалізатором забарвлення пір'я птахів, і у фольклорних текстах у сполученні з іменниками *голуб*, *голубка*, *орли*, *вутка* входить до складу пестливих звертань або назв обрядових дійств. Зазначимо, що у складі зоологічних назв компонент *сивий* уживають і в діалектній оповіді, але при цьому лексема *сивий* у сполученні з означеними іменниками не виступає постійним епітетом, як у народнопоетичному тексті: *Голубь сывый, голубка сивийша, / Батько ридный, а мате риднийша* [Іванов, 23]; [...] *та возьми й скажи ёму: “Отслужи, голубь сывый, заклятый малебинь [...]”* [Іванов, 393]; [...] *отъ винъ и*

каже ейи: “Утры мене старенького, утры, **сыво голубочко!**” [Иванов, 400]; *Ой, нэ такъ и загувъ, / Якъ мий мылэнький бувъ, / Ой, голубонько сывъ, / Та якъ бэ жъ ты бувъ живъ, / То я бь твои крыла / Та й позолотыла* [Иванов, 672]; *Два браты риднэньки, / Якъ орлы, сывъньки* [Иванов, 656]; “*Ой, дивчино дивчинонько, / **Сывъсэнько вутко!***” [Иванов, 658]; *Та ми ж не^н са^нм^ні ходили / це дружко каже / ми ж не^н са^нм^ні ходили / ми ш^нч^не ж не^нсли голуба с:о^нбойу // а в^н ўже до^нрослий / ве^нликий / то не^н голуб / а о^нрел си^нзок^нрилиї // а йо^нму треба го^нлубку си^нвен^нку* [УССГ, 192]. Також забарвлення пір’я птахів мовці передають і за допомогою прикметника *сизий*: **Сызый голубочок** / *Злэтивъ на дубочокъ. / Лычко въ його билэ, / А пирьячко сывъ, / Бровэнята чорни, / И очици моторни* [Иванов, 667]; *У нас жи^нве пара голуб^нб^ніу / дик^ні голуб^нби / **сиз^ні голуб^ни** / о^нни паройу жи^нвут^н* (Виш). У сполученні з означеними іменниками прикметник *сивий* реалізує ідентичне значення з *сизий*: “темно-сірий із синюватим поліском; сіро-голубий” [СУМ IX, 162]. Етимологи вказують, що марковані колоративи походять від одного кореня [Фасмер III, 619; ЕС V, 227], і припускають, що *сивий* і *сизий* етимологічно пов’язані з коренем *си-*, як і *синий*, проте не обґрунтовують цього зв’язку прикметників діахронічно [ЕС V, 224; Фасмер III, 617; Огієнко IV, 250].

У східнословобожанських говірках прикметник *сивий* і його деривати (також з основою на *сив-* + іменник *грива*), субстантиват або у поєднанні з іменниками *кинъ* або *кобила*, регулярно вживають на позначення масті тварин у фольклорній тканині твору, напр.: *Тай запысалы, тай забралы, / Та конька прыдильлы, / Тай коня вороного / Козаченьку молодому, / Тай коня сывогрывого / Козаченьку чернобривому* [Иванов, 20]; **Сывый кинъ, сывая кобила**, / *Та й не давъ мини Богъ / Кого я любыла* [Иванов, 164]; *А мий мылый робэ / Та по двори ходэ, / Конэкивъ выводэ. / Сывънькихъ сидлайе, / Й зь двора выйижджайе, У стэпъ поглядайе* [Иванов, 667]; *А козакъ слидомъ, / Та й соби зь нэю, / Якъ тая зоря, / За зорэю йдэ. / Ой, сывым конэмъ / Та й по надъ морэмъ* [Иванов, 662]; *Ой ч^ни то кін^н стоїт^н / Що **сива гр^нівон^нка** / Спо^ндобалас^н ме^нн^ні / Спо^ндобалас^н ме^нн^ні / **Тайа ді^нч^нион^нка*** (Гар). Виділені стійкі вирази в контексті репрезентують темний відтінок забарвлення. Образ *сивого коня* у фольклорі може альтернувати з обра-

зом *сірого коня* в діалектному висловленні, пор: *Йе к'ін' с'ірої мас'т'і* // у нас кан'еза'вод^м знам'єн'ітії на ўс'у |облас'т' / і не^а |т'іл'кі |облас'т' / на ўс'у Укра'їїну (Біл). Ад'єктив *сивий* у поданих реченнях синонімічний з ад'єктивом *сірий*. Відповідно в межах цих сполучень на позначення масті тварин вербалізовано семи 'сірий', 'темний'.

У замовляннях східнословобожанського ареалу лексема *сивий*, субстантивууючись або поєднуючись з іменником *пси* / *хорти*, стає засобом творення позитивно-оцінного образу, напр.: у замовляннях означеної діалектної зони: *Одъ бильма на оци: Ийшла свята Покрова черезъ живый мистъ, за нею ийшло тры хорты (пси); одынъ сывый, другой чорный и третий бильый. Сывый ийшов кровы замовляты, а чорный – перелогы здийматы, а бильый ийшовъ бильма збираты, злызаты и цищаты молитвянному, хрещеному рабу Божому (меньня), й на помищъ составляетъ, и дай ёму, Господы, здреныйе и очищеньыйе и виденьыйе* [Иванов, 438–439].

У замовляннях прикметник *сивий* у сполученні з *хорти* / *пси* мовці вживають у комплексі з іншими прикметниками – *білий* і *чорний*. У подібних дискурсивних одиницях, втрачаючи реальні предметні зв'язки, назва кольору стає у вищій мірі умовною й абстрактною, “втрачає речовинний зміст і не конкретизується у зоровому образі” [2, 22]. Сполучення *сиві хорти* / *пси* символізують чарівні властивості, наділення лікувальними здібностями, які не властиві цьому об'єктові в діалектному дискурсі. Тож ілюстровані замовляння наповнені позитивною семантикою, ад'єктив *сивий* вербалізує семи 'хороший', 'який лікує'.

Отже, аналіз діалектних текстів східнословобожанського ареалу показав, що прикметник *сивий* у сполученні з іменниками вербалізує і основне кольорове значення, і додаткові смисли. Словобожани переважно сполучають прикметник *сивий* з іменниками на позначення масті тварин і забарвлення пир'я птахів. Аналіз матеріалів засвідчив, що прикметники *сивий* і *сірий*, *сивий* і *сизий*, *сивий* і *сідий*, *попільнастий* семантично еквівалентні в певних контекстах.

1. Герасименко И.А. Семантика русских цветообозначений. Горловка. 2010.

2. Грановская Л.М. Прилагательные, обозначающие цвет, в русском языке XVII–XX вв.: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. М. 1964.
3. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. К. 2006.
4. Луценко Н.А. Истории наших слов: диахронно-лексикологические этюды. Донецк. 2009.

ЕС	Етимологічний словник української мови: в 7 т. / За ред. О.С. Мельничука. Т. 5: Р–Т. К. 2006.
Иванов	Иванов В.В. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки по этнографии края. Т. 1. Харьков. 1898.
Огієнко	Огієнко І. (митр. Іларіон). Етимологічно-семантичний словник української мови. Т. IV: П–Я. Вінніпег. 1995.
СУМ	Словник української мови: в 11 т. / За ред. І.К. Білодіда. Т. 1–11. К. 1970–1980.
УССГ	Українські східнословобожанські говірки: сучасні діалектні тексти / За ред. К.Д. Глуховцевої. Луганськ. 2011.
Фасмер	Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. Т. 3 (Муза – Сят). М. 1987.

Список населених пунктів

Біл. – смт Біловодськ; Бул. – с. Булавинівка Новопокровського р-ну; Виш. – с. Вишневе Старобільського р-ну; Гар. – с. Гармашівка Біловодського р-ну; Новобор. – с. Новоборовиці Свердловського р-ну; Піс – с. Піски Новопокровського р-ну.

SEMANTIC FILLING OF THE ADJECTIVE *GREY* IN DIALECT TEXTS

The thesis deals with the analysis of the semantics of the adjective *grey* in the dialect text of the East Sloboda language area. Polysemantic structure of the analyzed adjective depending on its combinability with definite groups of names has been revealed. It has been found out that in the dialect text the adjective *grey* more frequently performs as a speech actualizer of color of the following thematic groups: animals and birds; the appearance of the person.

КОЛЕСНИК Валентина Александровна (Одесса, Украина)

Диагностирующие черты южных болгарских говоров (к вопросу о диалектных и этнокультурных границах)

Болгарские говоры традиционно делятся на восточные и западные по ряду фонетических, морфологических и лексических признаков, в основном по рефлексам *ятя*: в западных говорах во всех позициях на месте *ятя* произносится *е* (*бел – бели, лето – летен, вера – верен*), а в восточных говорах так называемое *я променливо* (*бял – бели, лято – летен, вяра – верен*).

В области морфологии дифференцирующим является окончание глаголов настоящего времени в 1 л. мн. числа. В северо-восточной Болгарии это окончание *-ем, -им* (*четем, говорим*), а в западной – окончание *-еме*: *четеме, говориме*.

Восточный и западный болгарские ареалы отличаются не только диалектными особенностями, но и определенным культурным своеобразием. Ятевая граница является не только языковой, но и этнографической границей. Для Западной Болгарии характерно песенное многоголосье, белый мужской костюм, “четворно хоро (четворка, малашевско, мелнишко)”, которое танцуют “за пояс”, ритм которого вербализирован в повторяющемся возгласе танцующих: “Дръж се, земьо, шоп те гази!”. Восточней реки Искър хоро постепенно теряется, для севера характерно более медленное “право дунавско”, а для юга – “право тракийско хоро”. К сказанному можно добавить и наличие *кукерских, сурвакарских* обрядов на востоке и их отсутствия в западном ареале. На востоке ходят *коледари* и *кукери*, а на западе – *сурвакари* и *бабугери* (*старци*).

Проникновение черной одежды достигает ятевой границы, как и погребальный обряд “запрягане”, который используется с целью облегчения страданий тяжело умирающего. Этот восточный культ усиливает дифференциацию между восточным и западным ареалом болгарской этнокультуры.

Исследуя обычаи, связанные с рождением, свадьбой, погребением, этнографы приходят к выводу, что ятевая граница является не линией, а широким поясом, объединяющим линии, которые отражают как языковые явления, так и явления

материальной и духовной культуры. Подтверждая сказанное, приведятся несколько названий, отражающих различия в болгарской духовной и материальной культуре востока и запада: *хомот – ярем, харман – гумно, гусла – дудук, влак – брана, заговезни – поклади, таласъм, върколак – плътеник*.

Диалектологи отмечают также пары: *котка – мачка, крак – нога, булка – невеста, работя – бачкам, риза – кошуля, сладък – благ* и др.

Исследуя диалектные названия ласки (болг. *невестулка*), которые помогают реконструировать мифологический текст о ласке и ее брачно-эротической символике, ученые отмечают, что по бинарному противопоставлению *булка – невеста* названия можно разделить на восточные и западные (срв. *невестулка, невеска, невестица, небреска, булчичка, байневабулчица, кальманка*).

Дифференциация восточного и западного ареалов болгарской этнокультуры регистрируется не только в одежде и различных обрядах, а и в архитектуре, орудиях земледелия, ремесел [1, 145].

Анализ диалектной лексики позволяет также сделать вывод и этнопсихологического характера. Так, исследуя экспрессивную лексику болгарских говоров, болгарские диалектологи отмечают, что названия, отражающие отрицательные черты, характерны западнее ятевой границы, а уменьшительно-ласкательные формы изобилуют на востоке (главным образом во Фракии и Родопях). Восточные болгары проявляют большую уравновешенность и толерантность к человеческим недостаткам (срв. зап. *биковит* ‘упорный, твердоголовый’, *буцуняк* ‘твердоголовый’, *гръмодол* ‘говорящий громко’, *дрътлетина* ‘старик’, *немтура* ‘молчаливый’, *кентра* ‘заядлый’, *саможивляк* ‘необщительный’, *шашльо* ‘глупый, ненормальный’, *кекавец* ‘больной’, *калкануша* ‘небрежная женщина’, и восточноболгарские уменьшительной формы: *очинки, ръчинки, кърпинка, лединка, майчинка, муминка, Ораленце* (созвездие) и др.) [5, 123].

Данные обобщающего тома болгарского диалектного атласа подтверждают тезис о широкой, переходной, транзитивной зоне изоглосс на разных языковых уровнях между восточными и западными говорами. Она, однако, не совпадает с основной ятевой изоглоссой, а охватывает широкий пояс, который включает как восточные, так и западные говоры. Так, лексические пары *косъм – влакно* ‘волосы’, *котка – мачка* ‘кошка’, *риза –*

комиуля ‘рубашка’ дифференцируют не только восточные и западные говоры, но и восточнофракийские – южные [6, 123].

Традиционное противопоставление восточные – западные болгарские говоры не было релевантным для староболгарского периода, в то время более значимым было деление болгарской языковой территории на южные и северные диалекты. Наиболее наглядно оно проявляется на фонетическом уровне и прежде всего по рефлексам *ятя* – перед слогом с мягким согласным в северо-восточных говорах произносится – *e*, а в юго-восточных – *'a* (*летен, верен, гулеми* – в северо-восточных говорах, и *л'атен, в'ар'ен, гол'ами* – в юго-восточных). Диагностирующими являются также и степень редукции безударных гласных, стабильность / нестабильность фонемы /x/, ударение в формах повелительного склонения, частица будущего времени и др.

Общность южных говоров обнаруживается и на других языковых уровнях. Так, в южном ареале распространены сохранившиеся староболгарские формы винительного падежа на *-ен*: *камен, ремен, кремен, ечмен*, что говорит о старинности границы север – юг. Как отмечает известный болгарский диалектолог И. Кочев, деление север–юг является наиболее архаичным: “Если бы мы снова попытались ответить на вопрос, поставленный некогда Б. Цоневым, “Какие новоболгарские говоры находятся ближе всего к староболгарским?” (но уже комплексно на всех уровнях, т.е. не только на лексическом), то ответ определенно может быть только один – юго-восточные” [4, 21].

Важность изучения южнофракийских говоров неоднократно отмечалась славистами. Это обусловлено отчасти и тем фактом, что, по мнению Ст. Младенова, они представляют собой естественное продолжение родопских и солунских говоров, носителями которых, как известно, были Кирилл и Мефодий. Не следует забывать и о том, что говор села Сухо близ Солуни, описанный Облаком в 1898 г., принадлежит также к южным *о*-диалектам. В результате исследования юго-восточных болгарских говоров Т. Бояджиев приходит к выводу, что общность южнофракийских говоров с солунскими является не результатом взаимодействия, а следствием “былой и настоящей общности всех южноболгарских диалектов” [1, 89].

К диагностирующим чертам юго-восточных болгарских говоров следует отнести и лексемы свадебной терминосисте-

мы *главеж*, *главеник*, *главеница*, *препив*, *замески*, *слугняк*, *измекчия*, *либовник*. Только для переселенцев из Южной Болгарии характерны названия передсвадебного обряда, образованные от корня *пи-* / *пой-*: *препив*, *препев*, *перепев*, указывающие на широкое распространение практики скрепления договора при помощи совместной трапезы и распивания вина или ракии и их значимость в обряде. В балканских говорах в названии предсвадебного обряда эксплицитно представлена семантика “говорения”: *удумвани*, *обдумване* и т.п. (от гл. *думам* ‘говорить’). Диагностирующими для севера и юга являются названия предсвадебного обряда засевки – *засяф*, *засефки* или *квас* в северо-восточных говорах и *замески*, *замяски*, *замиски* в южных (фракийских).

Среди названий обрядовых лиц диагностирующими в исследуемых говорах могут быть названия сватов. Так, в метрополии в Восточной Болгарии сватов называют *сватовници*, *женихли*, во Фракии – *слубаре*, *слугами*, *сгодичаре*, *прателци*, *прателници*, *момаре* (Родопи, Фракия), в Страндже – *слюбници* у рупцев, *глаवेशници* – у загорцев, *прателници* – у тронков.

Обязательным для переселенцев из Южной Болгарии является, например, наличие некоторых артефактов – перстня на помолвке, орехов в решете и др., что не характерно для переселенцев из Северной Болгарии, носителей северо-восточных болгарских говоров.

Как известно, переселение болгар на территорию Бессарабии осуществлялось преимущественно из северо-восточных и юго-восточных болгарских земель, т.е. все исследуемые переселенческие говоры (кроме говора с. Терновки в Приазовье) относятся к восточным. Поэтому на Украине более релевантным оказывается противопоставление северо-восточные – юго-восточные болгарские говоры. В целом в северо-восточных болгарских говорах диаспоры обнаруживаем черты и тенденции, свойственные вокалическим языкам, а в юго-восточных – консонантным [3, 51]. На лексическом уровне при разграничении север – юг наиболее характерны противопоставления *дъщеря* – *щерка* ‘дочь’, *стан* – *разбой* ‘ткацкий станок’, *зеле* – *лахна* ‘капуста’, *гълча* – *хортувам* ‘говорить’, *черница*, *ягуда* – *дудала* ‘шелковица’, к ним можно добавить также лексемы, характерные для фракийских говоров, – *джу-*

бринки ‘шкварки’, *пашмол* ‘кокон’, *кутел*, *върбило*, *карпуза*, *куптор*, л’улек ‘аист’ и др.

В календарной обрядности среди наиболее ярких особенностей представителей основных этнографических групп бесарабских болгар исследователи отмечают: длительное сохранение праздника *Кукеровден* у фракийских болгар, не зафиксированного в других группах, напротив, только у мизийцев-туканцев и балканцев-твардичан зафиксированы “волчьи праздники”, известные также гагаузам; календарный цикл балканцев отличается наиболее развитым комплексом обрядов, связанных с культом мертвых; обряды “охраны чеснока” на Андреев день существуют только у мизийцев (как и у гагаузов); в питании – различными способами приготовления основного культового блюда из баранины – *курбана*: бульон с вареным мясом – у балканцев, тушеная баранина с пшеничной крупой или рисом или без них – у мизийцев (как у гагаузов), и баран, запеченный целиком над открытым огнем, – у фракийцев.

Таким образом, анализ диагностирующих диалектных элементов необходимо дополнить поиском глубинных “этнокультурных сигналов”, многие из которых скрываются в самих закономерностях организации мотивационной структуры обрядовой терминосистемы.

1. *Бояджиев Т.* Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия. София. 1991.
2. *Вакарелски Хр.* Етнография на България. София. 1977.
3. *Колесник В.А.* К вопросу о статусе фракийских говоров болгарских сел Юга Украины // Слов’янський збірник. Вип. 1. Одеса. 1996.
4. *Кочев И.* За основните проблеми на българската диалектология. Български език. № 2. 1984.
5. *Павлова Н.* Диалектология и етнокултура // Българистични студии. София. 1995.
6. *Тетовска-Троева М.* Български диалектен атлас. Обобщаващ том – същност и резултати // Българският език през XX век. София. 2001.

THE DIAGNOSTIC FEATURES OF THE SOUTHERN BULGARIAN DIALECTS (ON ISSUE OF DIALECT AND ETHNO-CULTURAL BORDERS)

The study demonstrates some linguistic and ethno-cultural features which are united for the west-southern and east-southern dialects in the Bulgarian language.

Іменникова словозміна в українських південнобессарабських говірках

Функціонуючи в полімовному і полідіалектному ареалі межиріччя Дністра і Дунаю (МДД), новостворені українські говірки характеризуються специфікою діалектних рис, пов'язаною з активністю інтерферентних процесів. Граматику цих говірок визначає високий ступінь територіального варіювання діалектних явищ, специфічний характер варіантності в межах діалектних мікросистем, реакцією мови на яку є посилення уніфікації. Рушійними силами динамічних процесів є також активізовані формальна і функціональна взаємодія графем, індукція (аналогія), гіперкорекція. Одним із маркерів граматики українських говірок МДД є й функціональна лакунарність. Крім того, порівняно зі старожитніми говірками, граматичні явища тут більшою мірою лексикалізовані і фразеологізовані.

Діалектотворчі процеси в регіоні мають наслідки як на рівні діалектних явищ, так і на рівні типів говірок, зокрема, призводячи до появи нових діалектних явищ, що можуть виникати й на базі діалектних рис материнських говірок, залишаючись носієм інформації про генезу новостворених. У деяких говірках чимало материнських діалектних рис виявляють стійкість до інтерферентних процесів, ще яскравіше маркуючи діалектну генезу. Протилежні тенденції динаміки і стійкості материнських діалектних ознак спричиняють мозаїчність діалектних рис цих українських говірок, які й самі подекуди досі залишаються генетично різнотипною мозаїкою, своєрідним конгломератом.

Аналізуючи морфологію українських говірок МДД за допомогою двох прийомів – діалектної текстографії і питальника, виявляємо ознаки іменникової словозміни, різні за ареальною релевантністю, генетичною та іншою інформативністю. Акцентуючи увагу на диференційних рисах, спробуємо оглядово охопити різні типи явищ, розглянувши їх на прикладах говірок, у яких вони засвідчили найбільшу територіальну протиставність. Крім того, аналізуємо саме парадигматику

конкретних слів, оскільки чимало граматичних явищ, зокрема й словозміни, у новостворених говірках лексикалізовані.

У багатьох українських говірках МДД зафіксовано між-парадигматичні переходи, пов'язані як з функціонуванням іменників у формі роду, відмінній від літературної мови, так і не пов'язані з цим. Зміна роду різною мірою зумовлює зміну морфологічної та синтагматичної парадигми. Зокрема, спостережено 5 трансформаційних моделей: II чол. р. > I ж. р.; III > II чол. р.; III > I ж. р.; II сер. р. > II чол. р.; IV > II чол. р. Моделі II чол. р. > I ж. р. (*комбайна*), III > I ж. р. (*жизн'а*), хоч і неоднаково лексикалізовано виявлені в різних говірках, але інтегральні в ареалі, засвідчені в багатьох говорах української мови [АУМ III, ч. 4]. З індукцією відповідних типів відміни пов'язане й поширення флексій I відміни на іменники інших відмін (*сол'ойу, ночойу*). Моделі ж III > II чол. р. (*кроў по^нт'ік*), I ж. р. > II чол. р. (*цей ул'ій*), II сер. р. > II чол. р. (*цей вино*), IV > II чол. р. (*йїден куркан'а*) більшою мірою маркують говірки південно-західної генези. Останню модель в іменників на позначення малят тварин (*йїден куркан'а, йїден поро'с'а, кра'с'івий тел'а*) послідовно спостережено в говірках буковинсько-подільського діалектного типу (Пк., Вс.). Зміна роду тут також є шляхом, яким іде уніфікація словозміни за зразками I і II відміни і нівеляція III і IV відмін, адже форми непрямих відмінків при цьому такі: род відм. *немає тел'а, ло'ша*, дав. відм., місц. відм. *дати / на тел'ови (-ов'і), ло'шови (-ов'і)*, ор. відм. *тел'ом, ло'шом*. Індукцією відповідних словозмінних класів викликане й поширення флексій II відміни на іменники I відміни чол. р. в ор. відм. (з *М'ішом, старостом*), дав. відм. (*Тол'ов'і, Гришов'і*), род. відм. (*Ван'а*). Як бачимо, індукція з боку I відміни характерна для різних типів говірок, а для говірок з південно-західною основою сильнішою є індукція з боку II відміни. Спостережена в деяких моделях неузгодженість між морфологічною і синтагматичною парадигмами (*оце мо'їє 'жизн'а та'ка, на'сичений то вино, комбайна пола'ма'уса* – Пк.) свідчить про незавершеність процесу між-парадигматичного переходу та вплив української літературної мови.

Серед загальних, що можуть впливати на різні типи відміни, слід назвати процеси, пов'язані із взаємодією типів від-

міни за твердістю / м'якістю, зокрема тенденцію до диспалаталізації деяких фінальних приголосних основ в окремих типах досліджуваних говірок, а також усунення чергувань. Так, відома в низці говірок з південно-західною діалектною основою тенденція до диспалаталізації /c/ і /ц/ призводить до послідовного відповідного оформлення основ I і II відміни в різних відмінках (*ца'рица*, *вулицу*, *сер'цах*, *горобец* тощо – Рл.1, Вс., Пк.). На оформлення основ впливає й диспалаталізація /p/, поширена в ареалі. Так, у приморській смузі Білгород-Дністровського району (Мк., Пр., Вл.) /p/ переважно твердий (*рату'вати*, *бур'аки*), що відображено в низці морфологічних форм (*варут'*, *го'ворут'*), зокрема й іменникових (*коло* *л'ора*).

На відміну від твердого /p/, як у літературній мові, в основах іменників II відміни чол. р., в українських говірках МДД подекуди спостерігається пом'якшення, лексикалізовані, але послідовніші в низці говірок з південно-західною основою (*ба'зар'*, *ба'зар'у*, *ба'зар'ом*, *сахар'*, *сахар'у*, *сахар'ом*, *трактор'ом* – Пк.; а також у словах *примар'*, *ма'гар'*, *повар'*, *гектар'* – Рл.1; *тракто'р'*, *д'івор'*, *зав'гар'*, *бога'тур'* – Вс.), що властиво материнським говіркам, пор. [АПБ I, к. 247]. Це явище, хоч і було відзначено як південно-західна риса південно-бессарабських українських говірок [6, 135], але спостережене й у говірці іншої (слобожанської) генези (*сахар'ом*, *ба'зар'ом*, *ба'зар'у* – Ол.). У більшості інших українських говірок МДД зауважено або твердість у всіх відмінках таких іменників (Яр.), або м'якість лише в окремих (Пл., Шв.).

Усунення другої палаталізації, особливо чергування *к* // *ц'*, не дає чітких територіальних протиставлень в ареалі, спостерігається в генетично різнотипних українських говірках МДД. Цій тенденції властива значна лексикалізація і варіантність, напр., серед форм дав. відм., місц. відм. однини іменників I відміни зафіксовано: *на ру'ц'і* і *на ру'к'і*, *на до'роз'і* і *на до'рог'і*, але *л'ати* *Вал'к'і*, *на* *л'жінк'і*, *у* *ст'р'іх'і* (Скр.) тощо. Натомість форми без чергувань у назвах сіл переважають в усіх говірках: *у* *Ми'хайл'івк'і* / *у* *Ми'хайловк'і*, *Лван'івк'і* / *Лвановк'і*, *у* *Мо'лог'і*.

Взаємодія типів відміни за твердістю / м'якістю в закінченнях реалізується перевагою в різних типах говірок флексій твердої групи, зокрема у формах ор. відм. одн. I і II відміни

-оїу замість -ейу (*земл'оїу*), -ом замість -ем (*прис'їдате^лом*), та дав. відм., місц. відм. одн. -ов'ї, -ови замість -ев'ї (*хлопц'ов'ї*).

Ор. відм. одн. іменників І відміни в українських говірках МДД маркують флексії -оїу, -ейу, -уйу, -ой, -ом, -оў за тенденції нерозрізнення груп за твердістю / м'якістю з індукцією з боку формальних засобів м'якої групи зі збереженням м'якості основ (*земл'оїу* – Вс.), а іноді й твердості (*вулицоїу* – Рл.1). Найчастіше, незалежно від твердості / м'якості основи, як і у східнополіських, подільських, слобожанських, закарпатських й інших степових говірках [АУМ ІІІ, ч. 3, к. 23; 16], уживається флексія -оїу, що в деяких говірках безваріантна (*воддоїу*, *ки^срниц'оїу*, *в'їуц'оїу* – Пл.). У багатьох говірках МДД, різних за генезою (Шв., Пл., Рл.1), сфера вживання форми ор. відм. розширена за рахунок переважного передання нею локативного значення (*привезли ма'шиноїу*, *вулицоїу танцуйут* – Рл.1). Програма демонструє, що форми із закінченням -ой, спорадичні в різних типах говірок, зауважені в них і раніше (Шв., Рл.1) [10; 5], все ж не сприймаються в більшості діалектних мікросистем як норма, асоціюються, мабуть, із впливом російської мови.

Флексія -ейу, як і розрізнення груп за твердістю / м'якістю, властива окремим говіркам з північною (Яр.) і південно-східною діалектними основами (Ол.). Найчіткіше така диференціація простежується у Яр.: *ма'шиноїу*, *вовноїу*, *Вал'ейу*, *к'ручейу*. Частково зберігається вона й у Ол. (*Вал'ейу*, *вулицейу*, натомість *земл'оїу*, *душоїу*), де, крім цього, спостережене і зворотнє явище – поширення флексій м'якої групи на тверду (*хатейу*).

В окремих говірках, очевидно, у зв'язку із подільським чи західноволинським впливом [14; 9], поряд з -оїу спостерігаємо закінчення -уйу: *Вал'уйу*, *хатуйу*, *церквуйу*, але *земл'оїу*, *душоїу*, *вулиц'оїу* (Скр.). Форми з закінченням -оў (*земл'оў*, *вулиц'оў*, *душоў* – Пб.) у МДД маркують лише закарпатську діалектну основу. За переваги флексії -оїу у формах ор. відм. однини іменників І відміни жін. р. (*доскоюу*, *земл'оїу*, *ме'жойу*) у говірках північнобессарабської генези (Рл.1, Пк., Вс.), іменники чол. р. характеризує тільки закінчення -ом (*старостом*, з *Д'їмком*, з *Сашом* – Рл.1). Діалектологи відзначають первинний характер форм на -ом чол. р. і поясню-

ють їх аналогією до відповідних форм II відміни [2; 6; 10; 18]. Чол. р. II відміни з флексією *-ом* унаслідок міждіалектної взаємодії поширюється й на інші типи говірок: з *Тол'ом*, *М'ішом*, *с'таростом* (Скр.).

Діалектну основу говірок МДД, що сягають менш протиставлюваних одне одному на морфологічних підставах північного і південно-східного наріч [13], допомагають установити форми наз. відм. множ. іменників I відміни з флексією *-і*, які в літературному стандарті та говірках з південно-східною основою мають флексію *-и* (*нар'і*, *кур'і*, *гон'і* – Яр.), що властиво північним говорам і вирізняє їх з-поміж південних [11, 5]. Такі форми як маркер північної генези у МДД були зауважені й раніше [6, 145], натомість вони спорадично трапляються тут і в говірках південно-західного походження (*кур'і* – Вс.).

Дав. відм. одн. іменників чол. р., за даними АУМ, є однією з розрізнявальних рис трьох наріч української мови [12, 17], де форми *дубу*, *кон'у* маркують північне наріччя; *дубови*, *коневи* (*кон'ови*) – південно-західне; а *дубов'і*, *конев'і* (*кон'ов'і*) та *дубу*, *кон'у* – південно-східне. У дав. відм., місц. відм. одн. іменники II відміни в українських говірках МДД мають флексії *-ов'і*, *-ови* (*-ове*), *-ев'і*, *-ув'і*, *-у*, *-і*. Центральну позицію посідають закінчення *-ов'і*, *-ови* (*-ове*), *-ев'і*, *-ув'і*, зумовлені різними фонетичними модифікаціями одне одного, що функціонують в одній говірці як варіанти (*-ов'і*, *-ув'і* – Скр.; *-ови*, *-ов'і* – Рл.1), та в різних говірках, визначаючи їх генетичний тип. Їх уживання і варіювання з іншими закінченнями в літературній і діалектній мові пов'язують з категорією роду та розрядом істот / неістот. За нашими спостереженнями, в різних типах говірок МДД закінчення, споріднені з *-ов'і*, можуть уживатися не тільки в чол., а й у сер. р. (*селов'і*, *на молоков'і*), не розрізняючи розрядів істот і неістот.

У деяких говірках з південно-східною основою (Пл.) закінчення *-ов'і* є центральним. Його мають передусім іменники II відміни чол. р., що називають істот (*жес^н'іхов'і*, *при Стал'інов'і*), у місц. в. його набувають й іменники, що називають неістот (*на джогов'і*, *в плужков'і*). Наявність таких форм, активних останнім часом і в літературній мові [3], властива більшості українських говірок ареалу, причому як для назв істот, так і неістот, що є стійкою рисою, відзначеною й

раніше [7; 15; 5]. До речі, активність таких форм у деяких говірках (Шв.) може бути пов'язана і з намаганням мовців уникнути чергувань [5]. В інших говірках (Яр.), де чергування більш нормативні, подібно до літературного стандарту спостерігаємо флексію *-і* (у *ко'жус'і*, на *моло'ц'і*).

У говірках з південно-західною діалектною основою та в деяких з північною, як і в материнських, спостережене архаїчне закінчення *-ови*. У західнополіському типіві говірок воно представлене у дав. відм. (*б'ратови*, *х'лопц'ови*) (В.К., Мп.), а у закарпатському – у формах дав. відм., місц. відм., уживаючись поряд з *-ов'і* (*х'лопц'ові*, *б'ратови*, *моло'кови* – Пб.). Так само маркуючи південно-західну генезу, ця флексія вживається й у говірках МДД з буковинсько-подільською діалектною основою, що було помічено мовознавцями й раніше [10, 35–36; 6, 136]. В одній з таких говірок *-ови* переважає (*жени'хови*, по *с'н'ігові*, по *хл'ібові*), але варіюється з *-ов'і^u* (*кот'ов'і^u*) (Рл.1). В іншій говірці (Пк.) варіюються форми з флексіями *-ов'і*, *-ови*, *-ове* з певним домінуванням морфа *-ови* (*татов'і^u*, *д'ад'кови*, на *шл'ахові*, в *Берези'нове*). Відповіді на питання програми засвідчують флексії *-ов'і*, *-ови*, що доводить фонетичний статус реалізації *-ове*. Ще в одній говірці цього типу (Вс.) спостерігаємо більш рівноправну варіативність флексії *-ови* з *-у* в чол. р. (*бат'кови*, *з'ат'у*, при *Стал'іну*).

Флексія *-ув'і* подекуди (Скр.) можлива в іменниках сер. р. після */ц/* у ненаголошеній позиції (*х'лопцув'і*, *серцув'і*). Там само зафіксовано форми дав. відм. з флексією *-і* (*пол'і*, *сел'і*). Закінчення *-ев'і* спостережене спорадично в окремих говірках (*х'лопцев'і* – Ол.).

Периферійність флексії *-ов'і* (та споріднених з нею) властива говірці з північною діалектною основою (Яр.), де у дав. відм. одн. назв істот і неістот II відміни, як і в більшості поліських говірок, виступає передусім закінчення *-у*, а в місц. – *-у*, *-і* (*жен'іху*, на *по'койнику*, у *йа'ру*, у *чану*, на *куш'ч'і*, по *т'ел'е'фону*). Флексію *-ов'і* зафіксовано спорадично (*синов'і*, при *ігов'і*). Так само не є центральною флексія *-ов'і* (*-ев'і*) у говірці слобожанської генези (Ол.), де вона виступає паралельно з *-у* (*сину* і *синов'і*, *б'рату* і *б'ратов'і*), а у місц. відм., переважають флексії *-у* та *-і* (на *бере'гу*, на *ро'гу*, на *сте'пу*, на *про'вулку*, на *ка'ну* і на *ка'н'і*, на *вуд'л'і*, але на *жен'іхов'і*).

Периферійність закінчення *-ов'і* в цій говірці підтверджується також тим, що його немає й у сер. р. ні II (*'пол'у, моло'ку, в'і'д'ру*), ні IV відміни (*ти'л'ат'і, ло'шат'і, д'і'т'у*).

Іменники II відміни сер. р. мають в окремих говірках ще й специфіку вияву прийменниково-відмінкових форм слова *поле* в говірках буковинсько-подільської генези. Зафіксовано такі форми в род. відм. (*'йідем з^с 'пол'у* – Пк.; *с 'пол'у 'несли* – Вс.), знах. відм. (*'іти на 'пол'у о'рати, 'зайде туд'а у 'пол'у* – Вс.), місц. відм. (*скир'ти по 'пол'і* – Пк., але *с'йіем на 'пол'у* – Вс.). Форми типу (*с 'пол'у*) відзначалися щодо інших говірок МДД такого типу (Рл.1) [10]. Перевага закінчення *-у* в род. відм. і знах. відм., можливо, пояснюється тут індукцією з боку місц. відм., пов'язаною з прийменниковим уживанням. Протилежне літературній мові сполучення таких компонентів форманта місц. відм., як прийменник і закінчення (у літературному стандарті прийменник *по* сполучається з флексією *-у*, а прийменник *на* – з флексією *-і*), стосується не всіх прийменників, бо вживання місц. відм. з іншими прийменниками специфіки не виявляє (*в 'пол'і во'рати* – Вс.). Поплутання сполучень прийменників і флексій в інших іменниках цієї відміни було помічене в говірках МДД інших типів [5, 68].

Серед форм іменників III відміни привертають увагу форми род. відм. одн., де територіальні відмінності зводяться передусім до уживання флексій *-и* та *-і*, а також специфіки відмінювання слів *церква* і *мати*, пов'язаної зі ступенем відношення їх до цього типу відміни й поведінкою основ. Флексія *-и* історично первинна і з'явилася в південно-східних говірках під впливом південно-західних [1]. В ареалі цю флексію спостережено не лише в південно-східних мішаних говірках (Шв.), але й у генетично південно-східних говірках з ознаками моногенезу. Так, у (Пл.) іменники жін. р. колишніх *-ї*- основ, як і в багатьох південно-західних говірках [АУМ III, ч. 3, к. 31], у род. в. одн. спорадично й лексикалізовано мають флексію *-и* (*с'мерти*, але *'ноч'і*). Закономірно спостерігається це закінчення у говірках південно-західного типу. Так, у Пк. деякі іменники III відміни та іменник I (*церква*), що походить від колишніх іменників *-ї-* (*-ъв-*) основ, але під впливом іменників *-ā-* основ форму на *-ов* (< *-ъвъ*) у багатьох діалектах втратив, мають архаїчні (часто варіантні) форми род. відм.: *'церкови* і *'церков'і*,

смерти, рідше *смерт'і*, *памн'ати*, *в'ласти*, *соли*, як і в материнських говірках, пор. [АПБ II, к. 37]. Проте й форми з *-і* є в говірках такої генези нормативними, іноді й лексикалізовано домінуючими (*в'ід ночі до ночі* – Вс.). Форма (*матери*) спостережена в говірках західнополіського (Нвс.) і закарпатського (Пб.) типів. Останньому властиві й інші форми з флексією *-и* (*соли*, *смерти*, *радости*). Говірку з північною основою (Яр.), на противагу іншим говіркам МДД, характеризує тільки флексія *-і* (*сол'і*, *без в'іст'і*), притаманна без варіантів, окрім літературного стандарту, середньополіським та материнським східнополіським говіркам [11, 53]. Нетиповість флексії *-и* властива і деяким іншим неоднорідним за походженням діалектним мікросистемам (Скр): *сол'і*, *ночі*, *смерт'і*.

Форми IV відміни на позначення малят тварин, зокрема род. відм., а також дав. відм., місц. відм. і ор. відм. одн. привертають увагу значним територіальним варіюванням. При загальній тенденції аналізованих говірок до уподібнення відмінювання субстантивів до I і II відміни, спостережено різний ступінь нівеляції IV відміни. При збереженні відповідних літературному стандарту форм множини (*каче^н'ат*, *кур'чат*, *ко'т'ата* – Яр.), специфічні форми однини в мовленні діалектоносіїв у багатьох говірках МДД (Шв., Бр., Рл.1 тощо) посідають периферійну позицію. Вони представлені насамперед формами наз. та знах. відм. Тенденцію до лакунарності непрямих відмінків таких іменників в українських новостворених говірках відзначили й інші дослідники [4; 5; 17]. Ступінь такої лакулярності дає можливість визначити питальник. Завдяки програмі було встановлено найвищий ступінь уніфікації за II відміною (стосовно суфіксів і флексій) у говірках буковинсько-подільського типу: род. відм. *не^лмає тел'а*, дав. відм., місц. відм. *дати / на тел'ови (-ов'і)*, ор. відм. *тел'ом* (Пк.).

Дав. відм., місц. відм. подекуди зафіксовано згідно з літературним стандартом з суфіксом *-ат-* і закінченням *-і* (*кур'чат'і*, *поро'с'ат'і* *надо дат'* – Пл.; *тел'ат'і*, *ло'шат'і*; *на тел'ат'і*, *на ло'шат'і* – Ол.), що в деяких говірках (Пл.) розширює свідчення АУМ, де подаються лише форми з суфіксом *-ат-* і флексією *-ов'і* [АУМ III, ч. 3, к. 54], які демонструють проміжну стадію індукції (флексія вже запозичена з II від-

міни, а суфікс ще зберігається). У деяких говірках поширені тільки безсуфіксні форми, подібно зокрема до східнослобожанських, з флексіями -у, а також -ов'ї, -ови (результат аналогії до II відміни). Є говірки, де зауважено лише -ов'ї: *те'л'ов'ї, ло'шов'ї; на те'л'ов'ї, на ло'шов'ї* (Скр.). У говірці західнополіського типу в дав. відм. функціонує -ови: *те'л'ови, ло'шови* (Нвс.), варіантне з -у: *те'л'у* (Нвс). Закарпатський діалектний тип характеризують форми дав. відм. з суфіксом і флексією -и та варіантність: *те'л'ати і те'л'ови, ло'шати і ло'шови* (Пб.).

Звичайно, територіально протиставленими є й інші діалектні риси, та вони або не дають чітких протиставлень у плані позитивних діалектних явищ, а лише у специфіці варіантності, або закономірно протиставляють говірки з південно-західною генезою іншим, а на морфологічному рівні таке протиставлення передбачуване [2; 8; 13].

Аналіз субстантивної словозміни в українських говірках МДД підтверджує попередньо встановлені на своєрідно корелюючих підставах генетичного архетипу і сучасного мовного стану говірок їх базові діалектні типи. Більшість з них виділено лише на підставі позитивних діалектних рис у словозміні іменника, зокрема говірки з південно-східною основою, які представлено середньонаддніпрянським (Пл.), слобожанським (Ол.) та неоднорідним у різних говірках степовим (Шв.) діалектними типами. Говірки, що походять від південно-західних говорів, репрезентують північнобессарабський (буковинсько-подільський) (Рл.1, Пк., Вс.) і закарпатський (Пб.) діалектні типи. Говірки з північною діалектною основою представляють східнополіський (Яр.) і західнополіський (Нвс., Мп.) діалектні типи. Більш докладна диференціація, зокрема у говірках із південно-східною основою, потребує врахування й нульових діалектних явищ, специфіки варіантності в наборі засобів вираження певного значення, напр., щодо відсутності того чи іншого засобу в наборі засобів вираження ор. відм. III відміни.

1. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. Ужгород. 1960.
2. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. К. 1980.
3. Вихованець І.Р. Динамічні процеси в українському іменниковому відмінюванні // Українська мова. №3–4. 2003.

4. Глуховцева К.Д. Динаміка українських східнолобужанських говірок. Луганськ. 2005.
5. Дельсто М.С. Граматика говірки у світлі тексту: дис. ... канд. філол. наук. К. 2010.
6. Дроздовський В.П. Південнобессарабські українські говірки // Праці Х республіканської діалектологічної наради. К. 1961.
7. Дроздовський В.П. Українські говірки Бессарабського Примор'я (на матеріалі обстеження Саратського, Татарбунарського та Білгород-Дністровського районів Одеської області): дис. ... канд. філол. наук. Одеса. 1962.
8. Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. К. 1966.
9. Залеський А.М. Вокалізм південно-західних говорів української мови. К. 1973.
10. Логвин В.П. Морфологічна система говірок нижньої правобережної Наддністрянщини // Територіальні діалекти і власні назви. К. 1965.
11. Матвіяс І.Г. Діалектна основа словозміни в українській мові // Мовознавство. №5. 2006.
12. Матвіяс І.Г. Проблема визначення українських наріч // Мовознавство. № 2. 2001.
13. Матвіяс І.Г. Українська мова і її говори. К. 1990.
14. Мельничук О.С. Південноподільська говірка с. Писарівки (Кодимського р-ну Одеської обл.) // Діалектологічний бюлетень. Вип. III. К. 1951.
15. Мукан А.М. Варіантність форм у деяких новостворених говорах української мови // Українська діалектна морфологія. К. 1969.
16. Омельченко З.Л. Морфологическая структура восточностепных говоров Украины: автореф. дисс. ... канд. філол. наук. Ужгород. 1985.
17. Пачева В.М. Українські говірки Запорізького Надазов'я: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Запоріжжя. 2002.
18. Шило Г.Ф. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра. Львів. 1957.

АУМ Атлас української мови: в 3 т. Т. 1–3. К. 1984–2001.

АПБ Герман К.Ф. Атлас українських говірок Північної Буковини. Т.1: Фонетика, фонологія. Чернівці. 1995; Т. 2: Словозміна, службові слова. Чернівці. 1998.

Список населених пунктів

Бр. – с. Броска Ізмаїльського р-ну; В.К. – с. Веселий Кут Арцизького р-ну; Вл. – с. Вільне Білгород-Дністровського р-ну; Вс. – с. Височанське Тарутинського р-ну; Мк. – с. Миколаївка Білгород-Дністровського р-ну; Мп. – с. Мирнопілля Арцизького р-ну; Нвс. – с. Новоселівка Арцизького р-ну; Ол. – с. Олександрівка Тарутинського р-ну; Пб. – с. Прямобалка Арцизького р-ну; Пк. – с. Петрівка Тарутинського р-ну; Пл. – с. Плахтївка Саратовського р-ну; Пр. – с. Приморське Білгород-Дністровського р-ну; Рл.І. – с. Ройлянка Саратовського р-ну; Скр. – с. Скриванівка Тарутинського р-ну; Шв. – с. Шевченкове Кілійського р-ну; Яр. – с. Ярославка Саратовського р-ну. Всі села розташовані в Одеській області.

THE SUBSTANTIVE DECLENSION OF THE UKRAINIAN SOUTH BESSARABIA DIALECTS

The study deals with the different types of dialectal phenomena (area relevant and integral, archaic and innovative, different from literary standard and common with it) in the substantive declension of the Ukrainian South Bessarabia dialects, which are a source of the information of their origin and dynamics, correlated with the data of another language levels and another grammatical facts.

Засоби передавання градації оцінності в покутсько-буковинських говірках

Оцінка як універсальна категорія в процесі номінації виявляється різною мірою. Основними компонентами модальної рамки оцінки є суб'єкт і об'єкт оцінки, стереотипи, норма, еталон, зразок, з якими порівнюють оцінюваний об'єкт. Інтенсифікатори та деінтенсифікатори – це лексичні засоби, які виражають градацію оцінності. У нашій студії об'єктом номінації є людина в усьому різноманітті своїх індивідуальних і соціальних проявів, а оскільки “...мірилом цінності всього суцього є сама людина в усіх проявах її життєдіяльності” [1, 22], то градація оцінки людини як об'єкта номінації й оцінювання потенційно вища. Точкою відліку на шкалі оцінок є лексема, що позначає поняття норми. Норма щодо рис людини як об'єкта номінації визначається багатьма критеріями, зокрема прагматичними, а також суспільними уявленнями про красу та етичний ідеал. За нашими спостереженнями, серединне положення, місце відправної точки на шкалі оцінок займає лексема літературної мови або найуживаніша діалектна назва, яка адекватно виражає відповідне лексичне значення й уявлення діалектоносіїв про норму. У свідомості діалектоносіїв існують також стереотипні уявлення про дозволену межу вияву ознаки, пор. номінації високого художого чоловіка: *безм'їрен:иї*, *м'їри не їмайє, загу'биу м'їру в'їд їсеби* (насмішливо), *в'їр'їс без м'їри*. Такі номінації можуть стосуватися не лише зовнішніх рис людини, напр.: *наглиї до пр'єд'єлу* ‘нахабний’. Суголосним з нормою є поняття зразка та еталона, які “...позначають об'єкт, обраний як типовий, що служить для порівняння з ним інших об'єктів” [2, 753–754]. Стереотипними уявленнями щодо бажаних рис людини в буковинському ареалі є такі: добра, спокійна, психічно врівноважена, розумна, вмїла, товариська, фізично здорова людина середнього зросту та ваги.

Оскільки ознака в різних об'єктах може бути виявлена з різною інтенсивністю, то у мові наявні засоби для її вираження. Засобом передачі градації оцінки є ступенювання

прикметників та прислівників. У покутсько-буковинських говірках вищий ступінь прикметника утворюється додаванням суфікса *-иш*, *-ишч*: *здоров'ишчий*, *дурн'ишчий*; аналітичний спосіб творення полягає у використанні частки *маї* [АУГПБ, к. 52] (< сх.романське. *май* 'більше' [ЕСУМ III, 361]): *маї добрий*, *маї б'ідний*, *маї заміжний* (*заміжний* 'багатий'), *маї старий*. Частка *маї* поєднується також з прикметниками у формі вищого ступеня: *маї старший*, *маї б'ідніший*. Форму найвищого ступеня порівняння прикметника в покутсько-буковинських говірках, як і в літературній мові, утворюють додаванням до форми вищого ступеня частки *наї*: *наї мен'ча*.

Сигналами того, що в одному з оцінюваних об'єктів ознака виражена більшою мірою, є також інтенсифікатори. Такими в покутсько-буковинських говірках є словотвірні форманти, зокрема суфікси *-ец(ь)к-*: *з'руба* 'гладка жінка' – *зрубецка* 'непомірно повна'; *-енн(ий)*: *здоровий* 'великий, повний' – *здоровен.ий* 'дуже великий, здоровило'; *-езн(ий)*: *крепкий* 'сильний' – *крепезний* 'дуже сильний'; *-ащ(ий) / -ущ(ий)*: *здоровий* 'великий, сильний' – *здоров'лащчий* 'дуже великий', *зла л'удина* 'поганий, злий' – *з'л'ущча* 'дуже злий'.

Засобом вираження більшої інтенсивності ознаки слугують прислівники. Як і в літературній мові, найбільш уживаним є прислівник *дуже*: *писката* 'гостра на язик дівчина' – *дужи писката*, *совісна* 'добросовісна людина' – *дужи совісний*, *добра л'удина* 'людина високих моральних якостей' – *дуже добра*, *жалісний* 'плаксивий' – *дуже жалісна* 'дівчина-плакса', *мн'акий* 'плаксивий' – *дуже мн'ака* 'т.с.', *хитрий* 'розумний' – *дуже хитрий* 'т.с.', *гарний* 'працьовитий, вмілий' – *гарний дуже* 'спритний, вправний, вмілий', *в'ічливий* 'привітний, щирий' – *в'ічлива дуже*. Він поєднується з усіма оцінними номенами, посилюючи позитивну або негативну ознаку. Таку ж функцію в покутсько-буковинських говірках виконують синонімічні до *дуже* прислівники *страшен.е*, *крепко*: *страшен.е худий* 'дуже худий', *б'ідовий крепко* 'бешкетник'.

Цю ж роль виконує і редуплікація прислівників, поєднання двох синонімічних прислівників: *дуже дуже файна* 'статурна; та, що має гарну, струнку фігуру', *дуже сил'но зрубий* 'непомірно повний'.

У покутсько-буковинських говірках поширені прислівники-інтенсифікатори іншомовного походження. Фіксуємо номен з германізмом *фист* [АУГПБ, к. 60] (фонетичні варіанти – *фист*, *фейст*, *фест*, *фийст*, *фиц* ‘дуже, сильно, надзвичайно’ [СБГ, 589]; з нім. *fest* ‘міцний, твердий, сталий, постійний’ [ЕСУМ IV, 91]): *файна* ‘вродлива жінка, дівчина’ – *фист* *файна*; *добрий* ‘доброзичливий’ – *фист* *добра* та ін. Абсолютним синонімом до нього є полонізм *моц* (< давнє запозичення з пол. *tos* – ‘сила, міць’ [ЕСУМ III, 487]): *уперта* (людина) ‘упертий’ – *моц* *упертий*; *наглий* ‘нахабний’ – *моц* *наглий*; також див.: [СБГ, 297; АУГПБ, к. 59]. Для запозичених прислівників характерне поєднання не лише з прикметниками, а й з лексемами, що містять приховану оцінку, пор.: *фист* *д’їрка* ‘козир-дівка’ – тобто такій дівчині притаманні найкращі риси, які можуть бути властиві дівчатам; *моц* *парубок* – вказує на найкращі характеристики юнака; *фист* *газдин’а* ‘вміла, хазяйновита жінка’, *дуже хаз’айін* ‘вмілий хазяйновитий чоловік’; *дужи в’іко’навец* ‘старання в роботі людина’.

Прислівники *зовсім*, *гет* указують на вияв ознаки повною мірою: *сл’їпий* – ‘зоус’ім *сл’їпий* ‘сліпа людина’; *дур’ний* – *гет* *дур’ний* ‘розумово обмежений, дурний’.

Коли підсилювальні прислівники вживаються у значенні ‘занадто’, вони змінюють оцінку з позитивної на негативну. Будь-яке відхилення від норми, зокрема в бік посилення виявлення негативної чи позитивної ознаки, може бути потрактоване як зсув у бік “гірше” [1, 55], напр., прикметник *мудрий* має позитивне значення ‘розумний’, однак: *моц* *мудра* (людина) ‘зарозуміла’, *фист* *мудрий* ‘т.с.’, *занадто* *мудра* ‘т.с.’. Номен *розумний* позначає людину з високими інтелектуальними здібностями, але *занадто* *ро’зумний* – ‘зарозумілий’. У значенні ‘занадто’ поширений у говірках росіянізм *черес’чур*: *аж* *черес’чур* *хитре* ‘про неспокійну, метушливу людину’; *аж* *черес’чур* *хаз’айін* / *шо н’ї’де ни сидит* / *хоче* *мати* / *хоче* *робити* ‘непосида, рухливий, енергійний чоловік’. Відповідне значення підсилюється часткою *аж*: *чемне* *аж* *за* *моц* ‘занадто сором’язливий’, *хитрий* *аж* *неро’зумний* ‘занадто хитрий’.

Засобами підсилення оцінності є й самі характерологічні прикметники, які уточнюють, певною мірою тавтологізують значення оцінного номена: *вор’їг* ‘ворог’ – *вор’їг* *прокл’ятий*, *закре’мен’їг* *вор’їг*.

Посилює оцінку також акцентно виділений означально-вказівний займенник *такий* (-а, -е): *не'хар' та'кий* 'лихослівний', *та'ка нех'л'у'а* 'неохайна людина', *за'битий та'кий* 'тупий, розумово обмежений', *про'т'ї'уні та'кий* 'вередливий'. Займенник *такий* з характерологічним прикметником у с. р., вжитий стосовно дорослої особи, передає відтінок зневажливості: *та'ке хитре* 'метушливий, неспокійний'; *та'ке дур'не* 'психічно хвора людина', *та'ке плак'сиве* 'чоловік-плаксивий'. Однак такі конструкції, вжиті стосовно дітей, негативної конотації не мають, пор: *та'ке при'вітне / та'ке з'д'ї'л'не / мир'не* 'привітна, щира дитина, молода особа'.

Протилежним явищем є деінтенсифікація, яка передбачає, що ознака не досягає нормативних величин [1, 111]. Деінтенсифікаторами в покутсько-буковинських говірках є словотвірні засоби, які вказують на неповноту вияву ознаки, зокрема суфікси -ик: *кара'пуз* 'чоловік низького зросту' – *кара'пузик*, *коу'бок* – *коу'бчик* 'т.с.'; -еньк-: *чистий* 'чепурун' – *чистен'кий*, *р'ї'уні* 'статурний' – *р'ї'уен'кий*. Щодо об'єктів, у яких ознака росту виражена мало, використання суфікса -еньк- підсилює ефект: *малий* – *маленький*, водночас цього не відбувається в поєднанні з лексемою, яка вказує на зріст більший, ніж середній, пор: *ви'сока* 'висока худа жінка' – *ви'сочен'ка*.

У складі лексем із негативною семантикою цей суфікс пом'якшує оцінку: *горбатий* – *горба'тен'кий* 'людина, яка має горб на плечах'; *тар'ката* 'людина з ластовинням на обличчі' – *тарка'тен'ка*; *пло'ха* 'сумна' – *пло'хен'ка*; *жирний* 'повний чоловік' – *жирнен'кий*; *марний* 'блідий, нездоровий' – *марнен'кий*; *кри'ва* 'нерівна людина' – *кри'вен'ка*; *сла'ба* 'знесилена, виснажена людина' – *сла'бон'ка*; *по'ганий* 'некрасивий' – *погане'н'кий*. Негативну оцінку зменшує також використання суфіксів -ав-: *худий* – *худор'ла'вий*, *чорний* 'смугливий, з чорним волоссям' – *чор'н'авий*; -ат-: *глухий* 'глухий чоловік' – *глухо'ватий* 'який недочуває'; -ив-, який вказує на тривалість вияву ознаки: *х'вора* (ознака на момент мовлення) – *хвороб'лива* (ознака, властива постійно).

Недостатність вияву ознаки виражають маркери *напів-*, *пів-*, *полу-* (*сл'ї'на* – *нап'ї'усл'ї'на* 'людина, яка погано бачить') та прислівник *трохи* 'т.с.' (*т'рохи сл'ї'на*). Деінтенсифікатори також пом'якшують негативне значення основної лексе-

ми: *т|рохи по|м'ішана* ‘психічно нездорова людина’, *т|рохи пй|нен'кий* ‘нетвереза людина’, *т|рохи ка|л'ічка* ‘людина з фізичними вадами’. У покутсько-буковинських говірках у значенні ‘трохи’ вживаний прислівник *л|еда* [АУГПБ, к. 62]. На неточність, приблизність вияву ознаки вказує прислівник *майже*. У покутсько-буковинських говірках натрапляємо на росіянізм *пош|т'і* ‘майже’: *пош|т'і темна* ‘людина, яка погано бачить’.

Отже, у покутсько-буковинських говірках склалася система словотвірних і лексичних засобів для вираження різного вияву оцінності; серед них – і запозичені прислівники. Крім основного значення ці засоби передають різноманітні конотації: пом'якшують негативну оцінку або передають зневагу мовця.

1. *Вольф Е.М.* Функциональная семантика оценки. М. 1985.
2. *Языковая картина мира и системная лексикография.* М. 2006.

АУГПБ	<i>Герман К.Ф.</i> Атлас українських говірок Північної Буковини. Т. II: Службові слова. Чернівці. 1998.
ЕСУМ	Етимологічний словник української мови: в 7 т. Т. III: Кора–М. К. 1989; Т. IV: Н–П. К. 2003.
СБГ	Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н.В. Гуйванюк, К.М. Лук'янюка. Чернівці. 2005.

THE WAYS OF EXPRESSION OF GRADATION OF VALUATION IN THE BUKOVINA AND POKUTTYA DIALECTS

The thesis deals with the analysis of the main means of expression of assessment gradation for functionality, origin and spreading in the Bukovina and Pokuttya dialects.

Полисемантические звукоподражательные слова в составе диалектной лексики¹

Доклад посвящен семантике звукоподражательных слов *фрр*, *фу*, *фур* и *фыр* и образованных от них слов. В докладе использованы материалы картотеки Словаря русских народных говоров [Карт. СРНГ]. В русских народных говорах и в русском литературном языке многочисленные производные от этих междометий слова имеют большой спектр пересекающихся прямых и переносных значений. В говорах также имеется множество диалектных вариантов, маркирующих отдельные значения, например, междометие из шуйских говоров *фря*, употребляющееся для выражения презрения, пренебрежения, вариант литературного *фрр*, которое употребляется для “выражения недовольства, отвращения и т. п.” [2]. Вариантом общенародного слова *фыркать*, является диалектизм *фрыкать*. Оба эти глагола звукоподражательные, полисемантические. В словарях русского литературного языка отражена небогатая палитра значений глагола *фыркать*, *фыркнуть*: 1. Издавать глухой отрывистый звук, выпуская с шумом воздух из ноздрей, рта. 2. Перен. Разг. Сердиться, брюзжать, выражать недовольство [2]. Еще менее подробно семантическая характеристика глагола *фурчать* – Разг. Издавать фыркающие звуки [2]. Материалы русских народных говоров показывают 23 диалектных значения слова *фыркать* и 7 значений слова *фурчать*. Только в диалектных словарях отмечено слово *фуркать*. Очевидно, что их семантика восходит к междометиям *фыр* и *фур*. Однако в словарях нет этих слов. Более подробно, чем *фрр* представлено в словаре литературного языка междометие *фу*: 1. Употребляется звукоподражательно для обозначения короткого звука, издаваемого при тушении, охлаждении чего-либо; фук. 2. Разг. Употребляется для выражения презрения, досады, отвращения и т. п. 3. Разг. Употребляется для выражения усталости, истомы или облегчения, удовлетворения. 4. Разг. В знач. сказ. Употребляется в значении: ерунда, не стоит внимания [2]. Из звукоподражательных глаголов *фурчать*,

¹ Исследование выполнено при финансовой поддержке Российского гуманитарного научного фонда (РГНФ) в рамках проведения проекта научных исследований № 13-04-00148.

фыркать и фукать наиболее представительна семантическая структура слова **фукать, фукнуть**: 1. Издавать глухой отрывистый звук, произносить **фу**; 2. Дуть, производя глухой отрывистый звук. // Дуть с целью погасить; 3. Прерывисто с шумом выпускать воздух, пар и т. п. (о паровозе, машине, моторе и т. п.); 4. Вспыхнув, гаснуть; 5. Бросаться бежать; 6. Перех. Быстро расходовать, тратить.

В говорах **фукать** и **фукнуть** имеют более двадцати значений. Некоторые из них являются переносными, с прозрачной мотивировкой, например ‘отгонять, выгонять кого-либо’ и ‘уволить кого-либо’. Но семантические связи многих значений неочевидны ‘свистеть’, ‘сердиться’, ‘ездить по гостям’, ‘бросать’. Если предположить, что они восходят к различным первично мотивированным звукоподражательным значениям, то и рассматривать семантическую структуру таких полисемантических слов нужно с учетом мотивировочных сем в значениях тех звукоподражательных слов (междометий), лексические основы которых используются при новообразовании.

Теоретическую основу такого подхода обеспечивают положения фоносемантики. Основатель Санкт-Петербургской школы фоносемантики С.В. Воронин сделал вывод об отприродной (примарной) мотивированности, изобразительности языкового знака на начальном этапе филогенеза [1]. Согласно теории фоносемантики, группа звукоподражательных слов – ономатопопов объединяет звукоподражательные междометия и производные от них слова (глаголы и существительные). По значимости фонического компонента в лексическом значении ономатопа выделяются: 1) примарно (фонетически) мотивированные ономатопы, к ним относятся **фу, фрр, фур** и **фыр**; 2) ономатопы с частичной утратой примарной мотивированности, к ним относятся морфологически оформленные слова (**фукать, фуриать, фыриать** и др., а также **фуркоток, фуриканье**); 3) секундарно мотивированные ономатопы, оценочные слова – **фыркать** – проявлять недовольство. В них ослаблена звукоподражательная сема. Исследование группы глаголов с основами **фу, фур** и **фыр** показывает, что существует и пограничная область ономатопопов, объединяющих в своем значении денотативный и коннотативный компоненты.

Как уже говорилось выше, в словарях русского литературного языка междометия представлены крайне скудно. Исследо-

вание мотивировочных сем для образования морфологически оформленных слов (в основном глаголов) может восстановить семантическую структуру первичных примарно мотивированных ономастопов. Мы можем представить себе основные семы значений междометий *фу*, *фрр*, *фыр* и *фур*. Общее значение – отражение колебания выпускаемого с силой воздуха. Отдельные дифференциальные семы ‘выпускаемого из носа’, ‘выпускаемого изо рта’, ‘из носа животного’, ‘изо рта человека’. Благодаря звукоподражательным глаголам, *фукать*, *фыркать* и *фырчать* мы можем также выделить семы ‘из какого-либо механизма’, ‘выражение презрения’, ‘выражение недовольства’ и др. Данные русских народных говоров показывают плодотворность в русском языке словообразовательных моделей с основами *фр*, *фур* и *фыр* для глаголов, обозначающих процесс бросания, швыряния каких-либо предметов, которые с шумом падают. Этот звук летящего с шумом и падающего предмета, очевидно, передают фонетические сочетания *фрр*, *фыр* и *фур*. Если мы объединим глаголы, значения которых образованы благодаря этой семе, то легко образуем лексико-семантическую группу глаголов, обозначающих действия с предметами или лицами, которые в результате этого издают шумный звук. Выделение этой семы делает возможным объединение в одну группу значений полисемантических глаголов *фурать*, *фурить* и *фунандать* ‘работать рубанком’, ‘бросать что-либо с силой, швырять’, ‘ударять кого-либо, заставив падать’. В свою очередь эти значения формируют группы. Например, значение ‘бросать что-либо с силой, швырять’ объединяет значения ‘забрасывать что-либо куда-либо’, ‘выбрасывать’, ‘подбрасывать’, ‘разбрасывать’, ‘прогонять толчками кого-либо’. К ним примыкают производные ‘портить что-либо’, ‘тратить зря’, ‘уволить кого-либо’ и др.

Материалы русских народных говоров часто демонстрируют поступательность словообразовательного и семантического развития слов. Например, уже упоминавшееся междометие *фря*, употребляющееся для выражения презрения, пренебрежения, породило глагол *фрякать* – ‘пренебрегать кем-либо’. И нам известное просторечное слово *фря* ‘о спесивом, горделивом человеке, часто выражающем недовольство’ образовано от этого слова: *Ништо, не барыня, не велика фря. Экая фря! Фря Ивановна*. Оттенок презрения, пренебрежения,

быстро стал одной из ядерных сем значения. Доказательством служит выражение *Экая фря!*, имеющее абстрактное значение ‘о чем-либо незначительном, неважном’. Обширный регион северо-востока России, в котором зафиксировано это значение, говорит о его широком распространении.

Большое значение для исследования полисемантических звукоподражательных слов имеет то, что на денотативном уровне некоторые примарно мотивированные онома топы, являющиеся мотивировочными словами для производных слов, многозначны. Так, семантика исходных онома топов *фу*, *фр*, *фур* и *фыр* отличается изначальной полисемией. Междометия маркируют шум воздуха, выпускаемого из носа или изо рта, шум втягиваемого воздуха, воспроизводят звук летящего предмета или громкий прерывистый звук работающего механизма, шум сильно бьющей воды и др., общее значение – ‘звук колеблющегося воздуха’. Различаются междометия, имитирующие различные звуки, издаваемые человеком, животными и слова, отражающие звуки неживой природы. Полисемия мотивировочных звукоподражательных слов порождает многозначность и объемность значений производных слов. Диалектные глаголы, имеющие значение ‘с силой выпускать воздух изо рта’, развивают ряд значений ‘прыскать чем-либо’, ‘сеять, выплевывая семена’, ‘стрелять из полой трубки горохом, косточками’. Значение ‘с шумом втягивать воздух’ мотивирует ряд глаголов со значениями ‘пить чай, шумно прихлебывая’, ‘быстро есть суп, хлебать’ и ‘выпивать что-либо залпом’. Значение исходного фонетически мотивированного онома топа ‘прерывистый звук работающего механизма’ породило у производных глаголов значения ‘болтать’, ‘говорить вздор’, ‘врать’. Выявление мотивировочных семантических основ может прояснить образование на первый взгляд немотивированных наименований. Так, слово *фрыслёна* в Карельском словаре обозначает секретаря-машинистку. *Мой начальник рядом с фрыслёной сидит*. Может показаться, что это о женщине, отличающейся любовью к нарядам, снобизмом или постоянным недовольством. Но в другой цитате из этого же Карельского словаря читаем: *Дочь моя фрыслёной работает, на машинке печатает*. Значение этого слова мотивировано семой ‘прерывистый звук работающей печатной машинки’, и, поскольку глагола *фрыскать* – ‘печатать на машинке’ нет, мы

можем сделать вывод, что это не отглагольное образование. Это существительное образовано непосредственно от звукоподражательного *фры*. Семантически оно относится к группе звукоподражательных слов, в основе номинации которых лежит сема 'прерывистый звук работающего механизма'.

Значения глаголов, основанных на изначально различных по референтной отнесенности, но близких по звучанию междометий, образуют семантическую структуру, некоторые элементы которой являются общими. У междометий *фу*, *фр*, *фур* и *фыр* и производных от них глаголов это семы 'сильно', 'быстро', 'внезапно'. На них основаны многие экспрессивные значения глаголов, обозначающих быстрые внезапные действия, иногда сопровождающиеся шумом, иногда нет: быстро убежать, уезжать, внезапно выплывать, внезапно выливаться, убежать (о молоке), внезапно пойти, хлынуть (о сильном дожде), быстро энергично работать, быстро выйти замуж, выскочить. Комплексный семантический анализ первично мотивированных звукоподражательных слов и производных от них лексем дает возможность правильно и логически обоснованно выстроить семантическую систему фрагмента диалектной и общенародной лексики, связанной сложными перекрещивающимися мотивационными отношениями.

1. *Воронин С.В.* Основы фоносемантики. Л. 1982.
2. *Словарь современного литературного языка.* Т.16. М., Л. 1964.

Карт. СРНГ

Картотека Словаря русских народных говоров.

MULTIVALUED ONOMATOPOEIC WORDS IN THE DIALECT VOCABULARY

The thesis focuses on the semantics of the onomatopoeic words and educated them to words. Integrated semantic analysis primarily motivated the onomatopoeic words and derived words allows you to correctly and logically reasonable to build the semantic system of the fragment dialect and popular vocabulary of complex crossover motivational relationship.

Ареал обниження наголошених голосних переднього ряду в сучасних лінгвогеографічних дослідженнях

Видання *Атласу української мови* в 3-х т. поставило перед лінгвогеографами низку проблем. Одним із важливих питань є виявлення мовних рис усіх структурних рівнів, які перебувають у русі під дією екстра- та інтралінгвальних чинників. Вивчення мовних елементів з погляду динаміки на синхронному зрізі (де вони, прагнучи до рівноваги та симетрії, все ж не досягають абсолютної стабільності) дає змогу виявити процеси занепаду старих та формування нових явищ. Зауважимо, що однією з найістотніших рис фонологічної системи говірок південно-західного наріччя, послідовно репрезентованою в мовленні діалектоносіїв, є обниження наголошених голосних переднього ряду. На відміну від інших фонетичних рис, це явище не так повно відбито на картах АУМ. Зокрема, на узагальнювальній карті про структуру наголошеного вокалізму (автор – Л.М. Григорчук) у другому томі АУМ [1, к. 1] цю рису не відображено. Очевидно, обнижену вимову наголошених голосних переднього ряду Л.М. Григорчук визначала як рису фонетичного рівня діалектного мовлення.

В українському діалектному просторі можна виокремити осередки, у межах яких сконцентровано максимум ознак обниження наголошених голосних. На таких обширах процесуальність менш помітна, але це не означає, що скристалізовані там особливості є абсолютно статичними. Дослідження показали, що абсолютна статика може бути відсутня навіть у ядрі. Матеріали АУМ часто відбивають процеси (хоча менш інтенсивні) і в діалектних ядрах. Висока концентрація всіх можливих виявів певної діалектної риси в ядрі, приводить до того, що мовці – вихідці з даної території – дуже часто навіть своє літературне мовлення поповнюють діалектними елементами. У такий спосіб ядра просторових діалектних конструкцій виступають як потенційні мовотворчі центри.

Динаміка послідовно виявляється на периферії діалектних просторових конструкцій. На зіткненні латеральних частин пе-

риферійних ареалів унаслідок накладання та взаємодії різнодіалектних особливостей найпоспідовніше виявляється динамічність на всіх структурних рівнях. У латеральних частинах ареалів динаміка однієї діалектної риси виявляється по-різному. На фонетичному рівні існують позиційно зумовлене розрізнення, амплітуди коливань у межах звукового поля реалізації фонем, у паралельному вживанні різних виявів фонем. Особливо виразно проявляються риси динаміки в специфічно взаємозв'язаних латеральних частинах периферійних ареалів суміжних просторових конструкцій, де взаємонакладаються різнодіалектні особливості.

З огляду на стратиграфію ареалу цієї діалектної риси з ядром та периферією, досліджено особливості окремих рис одного структурного рівня (фонетичного) та одного з виявлених комплексів нашарованих діалектних рис на території південно-західного наріччя, визначено ядра та периферійні ареали найважливіших фонетичних рис цього обширу – зміни артикуляції голосних переднього ряду в наголошеній позиції в діалектному континуумі, охопленому другим томом АУМ.

Вибір саме цієї риси фонетико-фонологічного рівня за об'єкт дослідження зумовлений тим, що зміни в артикуляції наголошених голосних переднього ряду – це явище, яке не лише охоплює значну частину південно-західного наріччя, а й увійшло в літературне мовлення вихідців з цієї території.

Обниження наголошених голосних переднього ряду віддавна цікавило вчених, які в різний час вивчали його в аспекті діалектології. Методи лінгвістичної географії дозволили описати та скартографувати вияви цієї риси. Серед перших були К.П. Михальчук [9], І.Г. Верхратський [4], О. Брех [3], І.А. Панькевич [10] та ін. Найповніше проаналізовано зміну артикуляції наголошених голосних переднього ряду [и], [е] та [і] в монографії А.М. Залеського [5]. Обниження [и] – наголошеного голосного переднього ряду – відзначив також Ю.В. Шевельов, окресливши ареал риси, що охоплює гуцульські, покутські говірки, західну частину Волині (Середнє та Західне Полісся). На його думку, це “може бути частина загального процесу пониження артикуляції неогублених голосних середнього піднесення, у ході якого сталися зміни [и] > [е], а [е] > [а]” [13, 847]. Підтверджують своєрідну вимову наголошених голосних переднього ряду експериментальні

фонологічні дослідження [2; 12] ступенів звукових змін при вимові голосних та приголосних. Новітні методи експериментальної фонетики [11], унаслідок яких отримують динамічне зображення руху язика та інших активних органів мовлення за допомогою електромагнітного аналізу з комп'ютерним опрацюванням даних, можуть наочніше відобразити диференціацію у вимові голосних та приголосних діалектоносіїв з різних частин українського діалектного простору.

У результаті накладання позиційних виявів обниження наголошених голосних переднього ряду, зокрема [и], було сформульовано лінгвістичні характеристики ядра цього явища: послідовне обниження артикуляції [и] після задньоязикових [к], [х] та фарингального [г] – *г'енути, ж'інк'и'*; передньоязикових [т], [д], [с], [з] – *ход'и'ти, си'вий*; шиплячих [ж], [ч], [ш] – *при'чи'на, ши'ти*; губних [б], [п], [в], [м] – *ру'би'ли, ви'д'и'ти, ку'пи'ти, ме'кати*; сонорних [л], [р], [н] – *ку'лес', стар'ей, ви'лекий, гра'не'ц'і, кре'вати'* [6].

Явище обниження наголошених голосних незалежно від консонантного оточення послідовно охоплює таку територію: на півночі – волинські говірки, оскільки саме тут обнижуються не лише голосні [и], [е] в різних позиціях, а також [і] (з давнього *о) – *ро'дену, ку'пи'ю, обри'жут, ти'л'ко, ну'сели, ку'лес', ве'брали, рос'ли', де'ви'ц':а* 'дивиться', *у'мар* 'умер', *при'ви'зе'ши, по'зи'чи'ю, дур'ни'м*. Визначальною рисою ядра цієї діалектної просторової конструкції є те, що воно перебуває в стадії розпаду, тому дає можливість виявляти не лише діалектні явища, тобто елементи статички, але й тенденції, що репрезентують динаміку розпаду. Паралельні форми з обниженими голосними та без них поширені на периферії ареалу (у наддністрянських і західнополіських говірках, східній частині волинських, спорадично на території лемківських та надсянських говірок).

На півдні досліджуваної діалектної території епіцентр обниження (ядро явища) розташований у комплексі гуцульських та частково покутсько-буковинських говірок. Артикуляція наголошених голосних переднього ряду змінюється на цьому діалектному обширі послідовно в усіх позиціях: після задньоязикових [к], [х] та гортанного [г]; передньоязикових [т], [д], [с], [з]; шиплячих [ж], [ч], [ш]; губних [б], [п], [в], [м] та сонорних [л], [р], [н].

Територія довкола названої становить периферію діалектної просторової конструкції, яка виявляє обниження

наголошених голосних переднього ряду. Сюди належать покутьсько-буковинські (східна частина), західно-подільські, наддністрянські, частково східнокарпатські та бойківські говірки, де зміна голосних залежить від консонантного оточення і частішають випадки паралельних структур з наявністю та відсутністю обниження.

Лінгвогеографічний аналіз цієї важливої фонетичної риси південно-західного діалектного обширу дав змогу доповнити існуючий перелік імовірних причин цього явища [7]. Дослідники намагалися пояснити вияви обниження по-різному: специфічною артикуляційною базою діалектоносіїв (особливим положенням органів мовлення під час говоріння – внаслідок чого язик відтягується назад) (І.М. Зілинський [14]); вокальною асиміляцією (уподібнення попереднього наголошеного голосного переднього ряду до голосного в наступному складі, передусім до [a]) (А.М. Залеський [5]); дією своєрідної синтагматичної акцентуації, яка опосередковано може привести до зміни в артикуляції наголошених голосних; рівномірним розподілом сили наголосу (Л.М. Коць-Григорчук [8]).

Окреслення ареалу обниження наголошених голосних переднього ряду дозволило зіставити його з подібним щодо поширення ареалом іншої діалектної риси фонетико-фонологічного рівня – переголосу [ʼa] > [ʼe] після палатальних приголосних та [й]. Накладання ареалів переголосу та обниження наголошених голосних переднього ряду виявило схожу конфігурацію площ їх поширення, особливо щодо ядер. Це дало змогу припустити, що підвищення артикуляції голосного заднього ряду [a] внаслідок переголосу [ʼa] > [ʼe] після палатальних приголосних та [й] компенсується обниженням наголошених голосних переднього ряду. Отже, дані лінгвогеографічного аналізу, підтверджені записами суцільних текстів, свідчать, що вияви обниження на значній діалектній території – це ймовірний наслідок дії компенсаторної тенденції в мові.

Можливо, в минулому це були значні діалектотворчі осередки, в ядрах яких зосереджувалося не лише обниження, а й інші діалектні явища. А периферійні ареали несли інформацію про динаміку процесів їх формування як цілісної просторової конструкції або занепаду – звуження, розпаду й втрати ареалів діалектних рис.

1. Атлас української мови: в 3 т. Т. 1–3. К. 1984–2001.
2. Біла О.С. Дослідження з українського діалектного вокалізму. К. 1984.
3. Брех О. Очерк физиологии славянской речи // Энциклопедия славянской филологии. Вып. 5. Спб. 1910.
4. Верхратський І. Говір батюків // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Праці Філологічної секції. Т. XV. Львів. 1912.
5. Залеський А.М. Вокалізм південно-західних говорів української мови. К. 1973.
6. Костів О. Статичне і динамічне у визначенні ареалу обниження наголошених голосних переднього ряду // Мова в часі і просторі. Діалектологічні студії. Вип. 1. Львів. 2003.
7. Костів О. Пошуки причин обниження наголошених голосних переднього ряду // Мовознавчі студії. (Матеріали конференцій). Праці сесій, конференцій, симпозіумів, круглих столів НТШ ім. Шевченка. Т. 13. Львів. 2002.
8. Коць-Григорчук Л.М. Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору. Нью-Йорк, Львів. 2002.
9. Михальчук К.П. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край. Т. VII. Вып. 2. Спб. 1877.
10. Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей. Ч. I. Прага. 1938.
11. Багмут А.Й. Фонетика експериментальна // Українська мова. Енциклопедія. К. 2000.
12. Тоцька Н.І. Палатографічне дослідження голосних у говірках української мови // Праці XI Республіканської діалектологічної наради. К. 1965.
13. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків. 2002.
14. Ziłyński J. Opis fonetyczny języka ukraińskiego // “Prace Komisji językowej”. Wr. 19. Kraków. 1932.

THE AREAL OF LOWERING OF STRESSED FRONT VOWELS IN THE STUDIES OF MODERN LANGUAGE GEOGRAPHY

Reflection in the modern linguistic works as the one of the most important dialectic phonetic features i.e. articulation changes of the front vowels in stressed position is the main idea in this thesis. The author analysed different points of views on this phonetic phenomena, especially such which have been determined with the second volume of the Atlas of the Ukrainian Language. Superposition of the areals concerning changes [a] > [e] after palatal consonants and [й] and the stressed front vowels reveals similar configuration of their territorial spreading especially as for the nuclei. It has allowed supposing that articulation rising of the back vowel [a] is compensated by the lowering of the stressed front row vowels.

Східнополіські риси мови першодруків П.О. Куліша

Пантелеймон Олександрович Куліш (1819–1897) – як впливовий культурний діяч, письменник, редактор і видавець – відіграв значну роль у витворенні й розбудові загальноукраїнської літературної мови зі східноукраїнською діалектною основою та посиленні її елементами східнополіського говору північного наріччя.

Свідомо формуючи літературну мову, П.О. Куліш залишався вкоріненим у первісну мовну субстанцію свого довкілля – східнополіські говірки¹, на що вказує мова творів² автора періоду 50–90-х рр. XIX ст.

Більшість фонетичних рис мови П.О. Куліша стверджують ідею нерозривного зв'язку ідіолекту автора зі східнополіським довкіллям. Зокрема, у системі вокалізму це: 1) збереження */o/ в новоутвореному закритому складі (*бой, смород*), у позиції початку слова (*окно́мъ, отчи́зна*) та в префіксі й прийменникові *од* (*оди́йде, одку́тъ*); 2) рефлекс *e* в наголошеній та ненаголошеній позиціях відповідно до */ě/ (*ведра́,*

¹ П.О. Куліш народився на хуторі поблизу містечка Вороніж колишнього Глухівського повіту на Чернігівщині (тепер Шосткинський р-н Сумської обл.). Дитячі та юнацькі роки провів на Східному Поліссі: спочатку на батьківському хуторі, далі, навчаючись у повітовому училищі, а потім у гімназії Новгород-Сіверського. Зв'язок із Чернігівщиною впродовж усього життя письменника не уривався. В отчому краї він розпочав літературну діяльність, у різні роки зібрав багато фольклорного матеріалу, часто згадував рідні місця в низці своїх творів, активно контактував із земляками.

² Ідеться про такі першодруки творів П.О. Куліша: роман “Чорна рада” (1857) [Ч.р.], історичний нарис “Хмельницина” (1861) [Хм.] та автобіографічний нарис “Жизнь Куліша” (1868) [Ж.К.], оповідання “Орися” (1882) [Ор.]; неприжиттєве видання поеми “Маруся Богуславка” (1909) [М.Б.]; матеріали з текстів письменника зіставлено зі свідченням діалектологічних джерел, насамперед “Атласу української мови” [АУМ], різноманітних описових студій та діалектних словників; додатково ці матеріали перевірені під час експедиції в 2009 р. у сс. Макове, Клишки, Чапліївка Шосткинського р-ну; с. Слоут Глухівського р-ну Сумської обл.; хут. Мотронівка Борзнянського р-ну Чернігівської обл., які біографічно пов'язані з життям і творчістю П.О. Куліша; чимало цінних матеріалів зберігають етнографічні записи середини XIX ст., зокрема П.О. Куліша [ЗОЮР] та Б.Д. Грінченка [Гр.].

по *стéнахъ*); 3) збереження /e/ в новоутвореному закритому складі відповідно до */e/ (*грéбень*, *Могилéвъ*); 4) наявність варіантів рефлексів спільнослов'янських звукосполук *гъ, *гь, *лъ, *ль (*христитись* – *хрищеним* – *хрестився*); 5) відбиття акання (o > a) – *монастир*, *Славян*; гіперичного окання (a > o) – *можно*, *Ондрій*; 6) спорадично – укання (*забубони*, *унуки*); 7) хитання у відбитті рефлексів */i/ (*не минетця* – *не минетця*; *витати* – *вітаючись*); 8) наявність приставних [и] та [і] – *изозвать*, *ізнав*. У системі консонантизму це: 1) хитання у відбитті опозицій приголосних за твердістю / м'якістю: /д/ – /д'/, /з/ – /з'/, /л/ – /л'/, /н/ – /н'/, /р/ – /р'/, /с/ – /с'/, /т/ – /т'/ (*звірь* – *звірь*; *пісню* – *пісьнях*); 2) збереження м'якості шиплячих (*учять*, *лежать*); 3) спорадичне вживання [ʒ] відповідно до *dj (*сажали* – *саджали*) та 4) послідовне [ʒ] із *g (*дзеркало*, *дзвінить*); 5) хитання у відбитті [г] – [г] у запозиченнях (*гвалтъ* – *гвалтовний*; *огира* – *огер*) та 6) [гд] < *g(ъ)d у прислівникових формах (*иногда*, *нігде*, *тогда* – *иногда*, *ніде*, *тоді*); 7) асимілятивні зміни приголосних у префіксах, прийменниках та в ін. позиціях – *роскiшь*, *запорозці*, *ключники*; 8) наявність непротезованих форм супроти протезованих в інших діалектах, а пізніше – і в літературній нормі (*огонь*, *острим*, *у ульні*); 9) афереза (*одно* 'дного, *темрява* 'бгорнула) та 10) епентеза (*пiйде*, *двiйчи*). Кожна з названих рис відтворена варіантно; таку ж варіантність засвідчують записи діалектного мовлення, здійснені в різний час – упродовж понад сторіччя.

Східнополіський говірковий ареал проступає і на морфологічному рівні мови текстів П.О. Куліша. Серед локальних граматичних маркерів ідіостилю письменника виявлено *константні* та *перемінні*. Так, письменник був послідовним у відбитті таких морфологічних рис, як: флексія *-е* в наз. відм. множ. іменників, які в однині мають суфікс *-ин-* (*люде*, *мирянне*); початковий *с-* у вказівних займенниках (*сей*, *сéго*); суфікс *-ийш-* у формах вищого ступеня порівняння прикметників та прислівників (*безпечнiйше*, *давнiйшихъ*); флексія *-у* (*-ю*) в місц. відм. іменників II відміни однини (*по світовi*, *въ чоловіковi*); короткі дієслівні форми на *-с'* (*здивувавсь*, *бравсь*), повні 3-ї особи однини на *-є* (*изживає*, *рушає*). Впливом рідномовного оточення в текстах П.О. Куліша зумовлені також членні нестягнені форми прикметників (*рицарські*, *Дніпровi*) та

займенників (*инишиі, оттуйі, тее, тую*); обмеженість функціонування закінчення *-ім* у формі місц. відм. прикметникових форм (*въ червонімъ, въ однімъ*); стягнення в означальних (зъ *усею сімъєю*) та вказівних займенниках (*не покалявъ туйі золотой слави*). Паралелізм форм виявлено в іменниках III відміни род. відм. одн. (*крови – крові, криві; хисти*), наз. множ. (*мечети, пакости*) та I відміни на шиплячий (*до души, криваві бучи*) – флексії *-и / -і* з перевагою *-и*; у двоїні після шиплячого – флексії *-і / -и* з перевагою *-і* в прижиттєвих текстах (*вічи, плечи, уши* та *вічі, плечі*); у займенниках 3-ї особи з прийменниками – з ініціальним *н-* (*неі, них, ним*) та без нього (*ѣго, іх*); у дієсловах 3-ї особи множини II дієвідміни – флексії *-уть* та *-ать* (*гатють, стелють і побачать*).

Східнополіську діалектну основу в мові творів П.О. Куліша мають сполучники *да, дак* і *хоть*, прийменники *к, ік*, заперечні частки *ні* (*як ні, що ні...*), *ни* (*ні за князя, ни за лицаря*) і *не- / ни-* (*не врѡку, несенітницю*); фонетичні варіанти модальної частки *тільки* (*тілько, тільки, тількі*).

Динаміку ідіолекту П.О. Куліша засвідчують ті риси, які було виявлено в ранніх першодруках і які не відбито в пізніших текстах чи почасти виправлено в пізніших авторизованих виданнях. Це, зокрема, еволюція від флексії *-е* до *-а* в іменниках II відміни сер. роду одн.; від дієслівних форм 1-ї особи множ. на *-м* до *-мо*; від форм інфінітива на *-ть* до *-ти*; порівняно з текстом 1857 р. пізніші першодруки відбивають рух від дієслівного суфікса *-ова-* до *-ува-*.

У реєстрі фонетичних рис мови письменника не зафіксовано *перемінних* маркерів, однак є підстави думати, що вплив локального мовного довілля був більш відчутним на ранніх етапах творчої діяльності П.О. Куліша. Так, текст 1857 р. фіксує низку рис, яких або не виявлено в пізніших першодруках (рефлекс [и] відповідно до *ѣ в ненаголошеній позиції та *о в префіксах – *здиімала, одибью, пидніме* і *Билозѣрець, нижнійшими*, рефлекс [у] (< *е) – *матюнко*; альтернація рефлексів *е залежно від наголосу: *дѣгтяніхъ, дѣгтяръ – дігтю, дігтемъ*; протетичний [j] перед [у] – *юлицю*), або відбито обмежено на тлі численних альтернантів (утрата [й] у сполуці [йн'] – *заняли* і *зайняли*, хоча першодрук 1857 р. без варіантів фіксує *виняти, доняла, заняти*). З-поміж інших текстів його вирізняє також

частотне змішування [и] та [е] не тільки в ненаголошеній позиції, але й під наголосом (у *кишені*, по *кишѣняхъ* – *кешѣнями*; *ниначѣ* – *неначѣ*; *сидить*, не *всѣдѣвъ* – *седѣти*, *сежу*, не *всѣдѣть*); крім того, першодрук 1857 р. репрезентує найбільше написань з *е*. Цей перелік *ранніх* фонетичних рис доповнюють і ті, які ввійшли до реєстру морфологічних маркерів ідіостилу П.О. Куліша. Зокрема, тільки в тексті 1857 р. виявлено форми двоїни в сполученні з числівником *два* (*дві парі волівъ*, *два слові*); явище стягнення в присвійних займенниках (*своѣму*, *моѣму*, *твоѣму*³, *мому*); повторювану заперечну частку *ни* (*ні шабель*, *ни сагайдаківъ*); частки *не-* та *ни-* (*де-негдѣ*, *не дѣ*, *не кому*, *не врѣку*, *несенѣтницю*); прийменник *скрізь* ‘крізь’; найширше зафіксовано прийменники *к* (*ік*), *замісь* та частку *ні* в позиціях, типових для частки *не* (*де ні*, *звідки ні*).

Беручи до уваги сучасну П.О. Кулішеві мовну ситуацію, можна встановити кількість лексичних діалектизмів, включно із семантичними, словотвірними та фонетичними різновидами, – близько шести десятків (напр., *блякати*, *горлаха*, *гуррикан*, *джереластий*, *кажанок*, *лойтрак*, *наповорітмя*, *необзир*, *обмисляти*, *окорм*, *пентюх*, *самошість*, *тімаха*, *угнобляти*, *юртувати*). Імовірно, поліськими регіоналізмами були слова *бахмат*, *заточувати*, *лубка*, *непогідь*, *опасистий* та *ушула*, а рідкісними – *горохвяний*, *півчвараста*, *ступаки*, (*до*) *тху*.

Зіставлення мови першодруків письменника із сучасним говірковим мовленням (2009 р.)⁴ показало, що найбільше спільних рис між ідіолектом П.О. Куліша та східнополіськими говірками виявилось на фонетичному рівні, менше – на морфологічному і ще менше – на лексичному рівні (два десятки діалектизмів, які й за життя автора не були східнополіськими локалізмами; а переважна більшість лексику репрезентує абстрактну лексику, а не побутовізми, що утруднює різночасові зіставні спостереження).

Аналіз фонетичних, морфологічних та лексичних рис мови творів П.О. Куліша засвідчує двоспрямованість мовних

³ Двічі відбите *твоѣму* у виданні 1909 р. [М.Б., 42, 62] зумовлено ритмічною організацією поетичного тексту.

⁴ Записи діалектного мовлення – зберігаються в автора та в Українському діалектному фонфонді (Інститут української мови НАН України, м. Київ).

орієнтирів автора – зорієнтованість на варіантне народне мовлення його найближчого мовного довкілля та свідоме формування “орієнтирів-норм”.

П.О. Куліш творив у той час, коли нова українська літературна мова зазнавала активної нормалізації, тому в його мовній практиці не можна остаточно розділити загальнолітературні та діалектні елементи. Зокрема, низка рис мови письменника, які стверджують ідею нерозривного зв'язку ідіолекту автора зі східнополіським довкіллям, відома в багатьох інших говорах, що засвідчує мовно-літературна практика сучасників і наступників П.О. Куліша. Це актуалізує створення спеціальних праць про мову окремих письменників на тлі відповідних локальних діалектних систем в оперті такого аналізу на першодруки та рукописи. Такі дослідження дозволять створити мовні кадастри вихідних текстів з різних ареалів, на підставі яких стане можливим глибше з'ясувати механізми формування літературного стандарту.

- АУМ Атлас української мови: в 3 т. Т. 1–3. К. 1984–2001.
 Гр. *Гринченко Б.Д.* Етнографические материалы, собранные вь Черниговской и сосѣднихъ съ ней губернияхъ. Вып. 1. Черниговъ. 1895.
 Ж.К. Жизнь Куліша // Правда. № 2–4; 24–28. 1868.
 ЗОЮР *Куліш П.* Записки о Южной Руси: у 2 т. Т.1. К. 1994.
 М.Б. *Куліш П.* Маруся Богуславка // Твори Пантелеймона Куліша: у 6 т. Т. 2. Львів. 1909.
 Ор. *Куліш П.* Орыся. К. 1882.
 Хм. *Куліш П.* Хмельнищина. СПб. 1861.
 Ч.р. *Куліш П.* Чорна рада. СПб. 1857.

THE EAST POLESIAN FEATURES IN DISCOURSE OF ORIGINAL WORKS BY PANTELEIMON KULISH

This thesis presents an attempt to interpretation of the P. Kulish's discourse in view of the East Polesian dialect background. Correlations between features of writer's original works and relevant lingual properties of the East Polesian dialect were found in the study. Reasons for the selection of authors lingual resources among some alternatives were studied, lingual priorities of P. Kulish's works were modeled.

Назви картоплі в східностепових говірках Донеччини

Назвам городніх культур українських говірок відведено помітне місце в діалектологічних дослідженнях. Їх вивчали В.В. Німчук, І.В. Сабадош, Я.В. Закревська, С.П. Бевзенко, П.Ю. Гриценко, Ф.А. Непийвода, Р.Л. Сердега, Т.М. Тищенко, Ю.В. Абрамян та ін. Ця лексика широко представлена й у діалектних атласах Й.О. Дзензелівського, А.О. Скорофатової, у різних діалектних словниках української мови. Однак на матеріалі східностепових говірок назви городніх культур не були предметом окремої розвідки. Відтак, виявлення й аналіз лексем, вживаних у донецьких говірках на позначення картоплі та її частин, є метою дослідження.

До лексичної мікрогрупи назв картоплі та її частин належать репрезентанти семем 'картопля (*Solanum tuberosum* L.)', 'вічко картоплі', 'лушпиння картоплі', 'картопля, залишена на посадку', 'стебла й листя картоплі'. Також у цій мікрогрупі розглядаємо назви сортів картоплі.

Семема 'картопля (*Solanum tuberosum* L.)' у всіх східно-степових говірках репрезентована лексемою *картóшка*, де-мінутивами *картóшечка*, *картóшичка*. Це засвідчує, що в досліджуваних говірках активно функціонують слова, морфологічний склад яких близький до російських назв [7, 101]. У деяких обстежуваних говірках зафіксована й назва *картóпл'а*. Спорадично вживані номени *картóхвел'*, *картóха*. Лексема ж *бу́л'ба*, на відміну від українських поліських [СПГ, 37], наддністрянських [Шило, 61], буковинських [МБГ, 44] говірок, невласлива східностеповим говіркам на позначення картоплі; пор.: у *б'лорус'ів бу́л'баи'і / бу́л'би / у нас тако́го не^ама́ / а бу́л'ба у нас це отó в'ід воді остай'е́ц':а //*

Усі назви картоплі, вживані в донецьких говірках (крім номена *картóхвел'*, що відображає характерну для основної маси південно-східного наріччя фонетичну зміну – заступлення фрикативної фонемі *ф* звукосполукою *хв* [1, 64]), мають продовження в інших українських говірках [АУМ I, к. 312; АУМ II, к. 323; АУМ III, к. 24].

Семема 'вічко картоплі' в обстежуваних говірках репрезентована лексемами *глазók, в'ічко, óчко, зв'ічка, оче^н'átко, гн'óзди^сшко*. Нерідко наведені назви вічка картоплі в одній говірці вживаються паралельно: *óчко // глазók; óчко // в'ічко; глазók // в'ічко*; пор.: *глазók / хоч в'ічко / у нас кáжут' / в'ічка здо^арòв'і дóже в сороко^адéнци' / náдо колупáт'//*.

Демінутив *оче^н'átка* підкреслює стійкість вторинної, антропоморфічної за своїм характером, номінації (див. ще: [2, 123]), також вираженої назвами *óчко, глазók* та похідними від них лексемами; пор.: *óчко, оченята, глазók* 'око, глазь' [СУМГ III, 77–78]. Лексеми *в'ічко, глазók, очкó* 'т.с.' широко живані й у центральних слобожанських говірках [8, 8].

Семема 'лушпиння картоплі' у східноstepових говірках має таку лексичну реалізацію: *лушпáйки, лушпáйкí, лушпáйки, лушпáйки, лушпáйн'а, кожурá, кóжа, шкóрка, шкóрки, шк'ірка*. Щодо слів *лушпáйна, лушпáйка*, варіанти яких постають домінантними при репрезентації окресленої семіми, то вони є "континуантом давньої назви *лусна* (з модифікованим афіксальним складом і асимілятивним або експресивним переходом *с > ш*)" [6, 243].

Семема 'картопля, залишена на посадку' репрезентована в досліджуваних говірках субстантивованими атрибутивними: *посáдочна, посадкóва, посáдн'а, пос'івнá, пос'евнá, с'ем'ен'á, с'ім'ен'á, с'ем'ен'áйа, с'ім'ін'á, с'імен'é*; описовими номінативними конструкціями: *посадкóвий матер'іáл, с'ім'ен'áйа бóл'ба, картóшка на нас'ін'а, картóшка на посáдку*.

Для всіх досліджуваних говірок релевантною виявляється опозиція сем 'велика картопля' : 'дрібна ~'. Сема-опозит 'велика картопля' маніфестована переважно лексемами: *крупна, крупнá, ве^лика, здо^арóва, бол'шáйа*. Відносно частотними є субстантиви *харчовá, кормовá*. Сема-опозит 'дрібна картопля' репрезентована в досліджуваних говірках назвами, мотивованими різними ознаками: розміром – *др'ібнá, др'ібна, дрóбна, м'ілкá, м'éлкайа, м'ілен'ка, ме^лáч, м'іл'узгá, горóх*; господарським використанням – *кормовá, порос'áчá, сви^ен'áча, сви^н'áч'а, кóр'ача*. Спорадично виявлено лексему *отхóд*, уживання якої мотивоване низькою господарською цінністю дрібної картоплі; пор.: *с:упáйем м'іл'узгú / шоб кормít' скотíну //*. Отже, лексичні маніфестанти другої се-

ми-опозита часто відбивають диференціацію назв картоплі за господарською цінністю.

У лексико-семантичній мікрогрупі назв клубнеплодів спостережена й лексема *горóх*. Її активність зумовлена метафоричними процесами. Дослідники неодноразово зазначали, що на теренах України така назва, “відбиває культурно-національну конотацію, відзначається сильною фразеопродуктивністю” [9, 128]. Це засвідчують виявлені в східностепових говірках стійкі порівняльні звороти, основним компонентом яких виступає назва *горóх*; пор.: *йак горóх, м’ілка йак горóх*. Спорадично засвідчено фразеологічну одиницю *др’ібнєн’ка йак сл’óзи*, яка в досліджуваних говірках репрезентує семему ‘дрібна картопля’.

Диференційна ознака ‘господарське призначення’ чітко простежується ще в одній назві дрібної картоплі – *сви^н’áча рáд’іст’*. Заслугує на увагу той факт, що українська фразеологічна система багата на етнозабарвлені елементи, образи та символи, які походять саме з селянського побуту [5, 296], а окреме місце у фразеологічній системі посідають усталені вирази, до складу яких входять назви сільськогосподарських рослин, плодів тощо [4, 194].

Семема ‘стебла й листя картоплі’ репрезентована як загальними назвами *гичка, батвá, баділ’а*, так і похідним збірним утворенням від іменника *картóпл’а* – *картоплін’а*, які в досліджуваних говірках функціонують паралельно. Збірна назва *картоплін’а* не є моносемічною, оскільки разом із похідними номенами *картоплішче, картопл’áни^к, картохл’áни^к* може позначати й ‘ділянку землі (поля), з якої зібрано картоплю’.

Аналіз лексичних маніфестантів семеди ‘стебла й листя картоплі’, поширених у східностепових говірках, дозволяє виділити й специфічні номени. Так, в одній говірці зафіксована лексема *гич*, яка побутує в жіночому роді: *он гич йакá //*. У двох говірках семема ‘стебла й листя картоплі’ маніфестована збірною лексемою *картошін’а*, що часто функціонує в слобожанських говірках, підтверджуючи продуктивність міжговіркових контактів, й утворена, очевидно, внаслідок контамінації рос. *картошка* і укр. *картоплін’а* [3, 60].

Серед назв картоплі окремо слід виділити назви, об’єднані спільною семемою ‘сорта картоплі’. Вони дифе-

ренціуються за рядом ознак: місцем культивування (походження) – *амере^екánка, амери^екánка, ам'ер'ікánка, н'евс'ка, галánка, слав'ánка, кубánка*; формою та іншими особливостями плоду – *репанка, л'ін'ошка*; часом досягання – *ве^есн'ánка, ійун'ка, сорокадн'евка*; за кольором – *сін'оглázка, сін'оглáска, сін'еглázка, сін'еглáска, сіннеглázка; не^егрет'ánка, ци^егánка, рóзова, рóзовайа, б'íла рóза, б'èларóза, б'èларóса, рóза дл'ін:а, б'èла, б'íла се^ере^ебр'ánка, ли^емóнка, пiанiчкa*; антропонiмною назвою – *éла, éл:а, івán та мáрiя, івán і мáрiя, івán да мáрiя*.

Процес назвотворення сортів картоплі засвідчує лексема *івпат'івс'ка*, що походить від прізвища людини, яка дала діалектносію плід картоплі на посадку: *івпат'івс'ка картóшка дóбра / Івпаті далі на завóд //*. Однак у східноstepових говірках найчастіше функціонують назви давніх, основних сортів картоплі, тоді як нові менше використовуються діалектносіями; пор.: *рánше булá рóзова / б'èла / б'èларóса / івán да мáрiя такá картóха / а тепér iак начнóт' со^ерт'ів / і агáма і магáва / хто зна шо //*.

Таким чином, деякі назви картоплі та її частин у східноstepових говірках збігаються з літературними відповідниками; окремі з них зафіксовані в інших говорах. Чимало аналізованих назв відбивають помітний вплив суміжних російських говірок. Специфіка досліджуваної лексики також полягає в утворенні своєрідних фонетичних, лексичних варіантів, які підтверджують гетерогенний характер новостворених говірок. У номінації картоплі в говірках Донеччини спостережено метафоричні процеси; функціонують фразеологічні одиниці. У досліджуваній лексичній мікрогрупі простежено зв'язок зі структурою реалемного плану, що полягає в диференціації назв картоплі за господарською цінністю.

1. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. К. 1980.
2. Гриценко П.Ю. Моделювання діалектної лексики. К. 1984.
3. Козачук Г.О. Творення назв стебел та листя городніх рослин української мови // Мовознавство. № 6. 1971.
4. Мельник Л.В. Фітофразеологія Донбасу // Діалектологічні студії 2: Мова і культура. Львів. 2003.
5. Назаренко О.В. Національно-культурні особливості семантики українських фразеологізмів // Лінгвістичні студії. Вип. 8. Донецьк. 2002.
6. Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. К. 1992.

7. *Омельченко З.Л.* Взаємодія лексики східностепових говорів України з лексикою російської мови // *Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами. Тези доповідей.* Ужгород. 1982.

8. *Сердега Р.Л.* Лексика традиційного господарювання в говорах Центральної Слобожанщини: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Харків. 2005.

9. *Шевченко Н.О.* Концепт ГОРОХ у фразеології, його етнокультурна інтерпретація // *Лінгвістика.* № 4 (10). 2006.

АУМ *Атлас української мови: в 3 т. Т. 1–3.* К. 1984–2001.

МБГ *Матеріали до словника буковинських говірок. Вип. 1.* Чернівці. 1971.

СПГ *Лисенко П.С.* Словник поліських говорів. К. 1974.

СУМГ *Словарь української мови: у 4 т. / Упоряд. з дод. власного матеріалу Б.Д. Грінченко. Т. 3.* К. 1996.

Шило *Шило Г.Ф.* Наддністрянський регіональний словник. Львів, Нью-Йорк. 2008.

NAMES OF POTATOES IN EAST STEPPE DIALECTS OF DONETSK REGION

The thesis analyzes the lexemes that are used in the eastern dialects to indicate potatoes and its parts.

Лексико-семантична структура здрібніло-пестливих прислівників у східнослобожанських говірках

Вивчення діалектної лексики є одним з важливих і основних завдань сучасної лінгвістики. Дослідження східнослобожанського діалектного ареалу передбачає репрезентацію мовних явищ, властивих лише аналізованому континууму, а також тих елементів мовного континууму Слобожанщини, що характерні і для інших територіальних утворень.

Мета дослідження – проаналізувати функціонування прислівників з демінутивним суфіксом **-еньк-** в українських східнослобожанських говірках.

Здрібніло-пестлива лексика була предметом опису у розвідках М. Ломоносова, О. Востокова, К. Аксакова, В. Виноградова, О. Потебні, О. Шахматова, К. Галкіної-Федорук, К. Городенської, І. Вихованця. Основні ознаки здрібніло-пестливої лексики українських східнослобожанських говірок описала В. Леснова на фонетичному, граматичному і лексичному рівнях.

Ми розглянемо здрібніло-пестливі форми прислівників, що функціонують у східнослобожанських говірках як репрезентанти позитивної емоційної оцінки. Для порівняння детермінантів із суміжними говірками було використано діалектні словники.

Як свідчить проаналізований матеріал, більшість прислівників, що функціонують із суфіксом **-еньк-**, є похідними утвореннями від прислівників: *бистро, скоро, гладко, тихо, глибоко, довго, високо* і под. [3].

Серед ад'єктивів, що виражають здрібнілість та пестливість, виділяємо такі лексико-семантичні групи (ЛСГ) на позначення: 1) швидкості; 2) локалізації у просторі; 3) темпоральності; 4) якості; 5) кількості тощо.

Прислівникові лексеми з семантичним значенням 'швидко' представлено в проаналізованих діалектних системах різноманітними відповідниками. Так, прислівник *бистрен'юко* (Ольш., Кузем., Староб.) репрезентує в східнослобожанських говірках значення 'швидко', уточнює зміст прислівника *бистро*. Крім того, в ареалі уживані такі акцентні варіанти цієї

лексеми: *би^ест^рен^ько*, *бистр^ен^ько* (ну в^ін і^ї папа ж у нас бач^ь йа^кий^ї п^іс^ла^а арм^їїй не^т толстий / а то^д і^ї би^ест^рен^ько так роз^їїус^а // [УСГ, 180]). Прислівник *бистренько* в українській мові є загальноновживаним [СУМ I, 167].

Продуктивними у східнословобожанських говірках є віддієслівні прислівники. Дериват *бі^ген^ько* (Науг., Сосн., Новосел., Покр.) утворений внаслідок злиття основи дієслова *бігати* та словотворчого суфікса *-еньк-*, є пестливою формою до прислівника *бігом*. У західнополіських говірках уживаний лексичний відповідник *бигенько* ‘швидко, бігом’ [СЗГ I, 17]. У східнословобожанському континуумі адверб репрезентований значенням ‘швидко пересуватися’: *так йа^к поло^жила його на стол^ї і^ї б^їл^а ней^ї і^ї п^іш^ла за тел^атами б^їген^ько // [УСГ, 26].*

Лексема *мигенько* наповнює в східнословобожанському ареалі сему ‘швидко’ [СУСГ, 127]. Прислівникова одиниця є локально вживаною, функціонує у мовленні словобожан поряд із зазначеними вище лексемами: *в^ін так миген^ько пром^чавс^а повз^ї нас / ми аж^ї з^ла^ку ч^їт^ь не^по^падали* (Ілліч.).

Прислівники здрібніло-пестливого значення наповнюють також сему ‘локалізація у просторі’. Так, лексему *вищенько*, утворену від основи прислівника *високо* та здрібніло-пестливого суфікса *-еньк-*, уживають для актуалізації здрібності та пестливості, посилення емоційного забарвлення висловленої думки. Номен *височенько* загальноновживаний у літературній мові в значенні ‘досить високо’ [СУМ I, 496]. В аналізованому континуумі зафіксовано т. с. значення: *і то^д і в^ін виш^чей^нко їз^ї аї^ї / в^їетки по^сипалис^ї // [УСГ, 175]. Прислівник вказує на напрям руху горизонтально, у реченні співвідносний з дієсловом.*

Здрібніло-пестлива форма до прислівника *далеко* в українських східнословобожанських говірках представлена лексемою *далеченько* із семою ‘на невеликій відстані’: *і то^т от до^роги дале^чен^ько / пага^нен^ьке їсе бу^ло // [УСГ, 99]. Ця лексема з демінутивним суфіксом загальноновживана в українській літературній мові (*далеченько* [СУМ II, 209; СУМГ I, 357]). Зафіксовані словниками кінця XVII ст. лексичні варіанти *далесенько*, *далесесенько* ‘досить далеко; дуже далеко’ [Біл-Нос, 111] у сучасних говірках не виявлено. У рос. мові побутує варіант *далеконько* ‘далеченько’ [РУС I, 273], для буковинських говірок притаманне вживання лексеми *далічко* ‘далеченько’ [СБГ, 90].*

Східнословобожанські говірки репрезентують лексеми темпорального значення. Візьмемо до уваги темпоральну лексеми **дов'ген'ко**, в аналізованому континуумі вона репрезентує сему 'певний проміжок часу': *зливалас' сир'оватка / а те ўсе остал' не коло'тило'с' а / коло'тило'с' а доу'ген'ко* // (Покр.). Номен загальноновживаний, побутує в літературній мові (*довгенько* [СУМ II, 330]).

Лексико-семантична група якісних прислівників пов'язана з уявленнями про якісні відношення у суспільстві. Лексема **бідненько** в літературній мові має значення 'убого' [СУМ I, 177]. Цей адверб утворений від прислівника *бідно*, в аналізованих говірках він уживаний з різними семантичними значеннями 'у нужді', 'у недостатках', 'убого': *п'раўда / жи'ли ми б'іднен'ко / с'вого с'вад'е'бног'о п'лат':а у' мене не' було / б'рала у су'с'ідки / у й'акої' с'вад'ба на дв'і не'д'іл'і 'ран'іше* // [УСГ, 67].

Відповідно до лексеми *близько* у східнословобожанських говірках зафіксовано здрібніло-пестливу форму **блізьохонько** (Полт., Оборот., Шахов., Покр., Науг.), яка набуває значення 'дуже близько' (*подойду я близ'єхонько, поклоню'с' я низ'єхонько* [Харк.зб, 451]). В українській літературній мові функціонує лексема *близісінько* [СУМГ I, 73], П. Білецький-Носенко подає лексеми *близесенько* [Біл-Нос, 57].

В українських говірках XIX ст. Б. Грінченко фіксує лексеми *бодренно* [СУМГ I, 81], що у східнословобожанському ареалі дещо змінилася, можливо, під впливом суміжних російських говірок: **бодрен'ко** зі значенням 'гордо, живо, в бодрому настрої' (*напе'ре'кор ў'с'ому і ў'с'ім були ве'сел'і / 'голови де'р'жали ў'с'і'да бодр'ен'ко* // (Староб.)).

Прислівник **гладенько** виявлений у більшості н. пп. східнословобожанського ареалу, має семантичне значення 'без ускладнень і труднощів' (*и шерсть на ёму грала, якъ сонце сяє й полаштована гладенько* [Харк.зб, 402]). У літературній мові номен має т. с. значення [СУМ II, 78]. Крім того, для літературної мови і для говірок притаманна актуалізація семи 'без загинів, виступів, западин, рівний, гладкий' [СУМ II, 79]: *в'ін ў'нас 'д'ел'ний штука'тур / ў'се ў'н'ого гладен'ко* // (Науг.).

Паралельно з прислівником **гладенько** інтерлокально вживаною є лексема *гладесенько* [СУМ II, 78; СУМГ I, 287] зі значенням 'без зусиль', 'рівний – гладкий': *'зимон'ко-*

сн'їгурон'ко / |наша б'їлог'рудон'ко / не^м ве^рти хвос|том / а
тру|си ти|хесе^н'ко / |р'ївнесе^н'ко / гла|десе^н'ко / ср'їбнен'ким
сн'їж|ком // (Вівч.).

Здрібніло-пестлива форма до прислівника *багато* – *багатенько* – загальноновживана в літературній мові та в діалектах у значенні ‘досить багато’ [СУМ I, 78], менш поширеним є варіант *багатечько*, який фіксує Б. Грінченко [СУМГ I, 16], П. Білецький-Носенко подає варіант *багатенько* (зменш.) ‘досить багато; достатньо’ [Біл-Нос, 48]. У східнослобожанських говірках ця лексема має значення ‘досить багато’: *ї зе^мл'ї бу|ло багатен'ко* // [УСГ, 420].

Вона може замінюватися номеном *багацько*, який також є нормою сучасної української літературної мови, має значення ‘у великій кількості’ [СУМ I, 83; СУМГ I, 17]. Цей дериват прислівника *багато* та суф. **-цьк-** уживаний в інших українських говірках, зокрема буковинських (номен *багацько* репрезентує значення ‘багато’ [СБГ, 28]), західнополіських говірках (*багацько* ‘багато’ [СЗГ I, 6]). В аналізованих говірках лексема функціонує зі значенням ‘у значній кількості’: *у них ме|ні н'равиц' : а ње љ'їс'ї ба|гац'ко |раз^них њагод* // (Вівч.).

Отже, східнослобожанський континуум багатий на прислівники, що надають висловлюванню емоційного забарвлення. Зазвичай такі ад'єктиви уточнюють зміст прислівників, які вказують на швидкість. Зменшено-пестливі форми становлять невід'ємну рису аналізованого ареалу. Значення виявлених прислівників посилено в більшості випадків за допомогою суфікса *-еньк-*, за винятком окремих одиниць, утворених за допомогою суфіксів *-цьк-* та *-есеньк-*.

1. *Грещук В.В.* Репрезентативні групи гуцульських діалектних слів у коломийках // Лінгвістичні студії. Вип. 20. 2010.

2. Сучасна українська літературна мова: підручник / За ред. М.Я. Плющ. К. 2000.

Біл-Нос *Білецький-Носенко П.П.* Словник української мови / Відп. ред. К.К. Цілуйко. К. 1966.

РУС *Русско-украинский словарь: у 3 т. / За ред. С.И. Головащук. Т. I. (А–М). К. 1969; Т. II. (Н–принять). 1969; Т. III. (про–Я). 1969.*

СБГ *Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н.В. Гуїванюк. Чернівці. 2005.*

СЗГ *Аркушин Г.Л.* Словник західнополіських говірок: у 2 т. Луцьк. 2000.

СУМ	Словник української мови: в 11 т. К. 1970–1980.
СУМГ	Словарь української мови: в 4 т. / Упоряд. ред. Б.Д. Грінченка. К. 1958–1959.
СУСТ	Словник українських східнословобожанських говірок / К. Глуховцева, В. Леснова, І. Ніколаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко. Луганськ. 2002.
УСТ	Українські східнословобожанські говірки: сучасні діалектні тексти / За ред. К.Д. Глуховцевої. Луганськ. 2011.
Харк.зб	Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: очерки по этнографии края / Сост. В.В. Иванов. Харьков. 1898. Т. 1. Харьков. 1898.

Список населених пунктів

Вівч. – с. Вівчарево, Троїцький р-н.; Новосел. – с. Новоселівка, Сватівський р-н.; Покр. – с. Покровське, Троїцький р-н.; Багач. – с. Багачка, Троїцький р-н.; Кузем. – с. Куземівка, Сватівський р-н.; Ольш. – с. Ольшани, Троїцький р-н.; Тимош. – с. Тимошине, Білокуракінський р-н.; Ілліч. – с. Іллічівка, Троїцький р-н.; Кринич. – с. Кринички, Старобільський р-н.; Староб. – м. Старобільськ; Оборот. – с. Оборотнівка, Сватівський р-н.; Науг. – с. Наугольнівка, Сватівський р-н.; Сосн. – с. Соснове, Сватівський р-н.; Шахов. – с. Шахове, Троїцький р-н.

LEXICAL-AND-SEMANTIC STRUCTURE OF DIMINUTIVE ADVERBS IN EAST SLOBODA DIALECTS

The thesis deals with representative groups of diminutive adverbs in Ukrainian East Sloboda dialects texts. The semantic meaning of units are revealed.

Слово в контексте говоров-соседей как отражение характера этнокультурных связей

Граница – это условная линия на карте, разделяющая не только смежные государства, но и смежные территории внутри государства, заселенные носителями разных говоров одного языка или говорами разных языков. И, несмотря на то, что главное определение границы – это разделение, именно вдоль границы народы наиболее близки друг к другу. Территория современной Украины — это земля, на которой в течение веков тесно соприкасаются представители разных этнических групп, где переплетаются отдельные человеческие судьбы и культуры целых народов. Интерес исследователей к феномену взаимодействия и взаимовлияния культур и языков соседствующих государств – явление далеко не новое, что в полной мере относится и к истории изучения близкородственных украинского и русского языков.

По ряду исторических причин в лингвистическом ландшафте Украины русские говоры занимают далеко не последнее место, но до сих пор четкого представления о русском диалектном архипелаге в украинском окружении нет. Хотя, конечно, есть исследования отдельных русских говоров на территории Украины, но в этих работах, как и в большинстве других, посвященных описанию отдельных переселенческих говоров, вслед за Л.И. Баранниковой, как правило, учитывается соотношение двух факторов: интра- и экстралингвистических.

Такой подход оправдан при исследовании отдельных диалектных единиц, но при обращении к лексическому массиву всего диалектного архипелага учет только этих двух факторов представляется недостаточным. Поэтому при изучении большого массива возникает необходимость, вслед за Н.И. Толстым, считаться с тремя видами явлений или факторов:

- а) внутри- или интралингвистическими;
- б) внешне- или экстернолингвистическими;

в) вне- или экстралингвистическими, находящимися за пределами лингвистики, но влияющими прежде всего на лексическую систему говора.

С одной стороны, в памяти носителей переселенческих говоров содержится большое количество лексических единиц из других языковых систем. В новых условиях судьба этих слов складывается далеко не одинаково: какие-то из них остаются в активном употреблении, другие переходят в пассивный запас, некоторые употребляются в другом значении, получают новые и / или утрачивают прежние семантические признаки.

С другой стороны, отрываясь от своего родного этнического массива и попадая в чужое этническое окружение, как весь жизненный уклад самих переселенцев, так и их язык подвергается влиянию со стороны автохтонов. И если выявление влияния неродственного языка и его говоров на переселенческий русский не вызывает особых трудностей, то изучение развития переселенческого говора в окружении близкородственной языковой среды сопряжено со многими сложностями, недооценка которых зачастую ведет к ошибочным выводам. В предлагаемом выступлении будут представлены результаты выявления и описания некоторых закономерностей процесса формирования лексической системы диалектного архипелага и развития семантической структуры диалектного слова в отдельном говоре на примере оценочной лексики в двух соседних говорах: русском переселенческом и украинском.

THE WORD IN THE CONTEXT OF NEIGHBORING DIALECTS AS A REFLECTION OF THE NATURE OF ETHNO-CULTURAL TIES

The thesis will present the results of an attempt to identify and describe some of the regularities of the formation of the lexical system of an insular dialect and development of the semantic structure of dialect words. The example chosen is evaluative vocabulary in two neighboring dialects: one insular Russian and one aboriginal Ukrainian.

Мовні засоби негативної характеристики людини в гуцульських говірках

У народних говорах часто бувають приховані неоціненні лексичні та фразеологічні скарби, які, на жаль, не відомі людям з інших регіонів України. Така ситуація буде до того часу, поки не будуть укладені й опубліковані словники основних українських говорів та говірок окремих сіл чи якихось ширших географічних єдиномовних територій. Наукова громадськість України вже має у своєму розпорядженні кілька діалектних словників (двотомний “Словник бойківських говірок” М. Онишкевича, “Короткий словник лемківських говірок” П. Пиртея, “Наддністрянський регіональний словник” Г. Шила, “Словник буковинських говірок” за ред. Н. Гуйванюк), але поки що немає повного гуцульського словника. Під керівництвом проф. Я. Закревської був виданий короткий словник “Гуцульські говірки”, але він і справді короткий і не охоплює всього того лексичного багатства, яке є в надрах цього самобутнього говору.

У цьому матеріалі ми маємо намір оглянути лексичні засоби створення негативної характеристики людини, які вживаються в гуцульських говірках. Зрозуміло, що це не буде вичерпна вибірка, а тільки те, що вдалося зафіксувати в мовленні респондентів чи вибрати з окремих художніх творів, присвячених Гуцульщині.

Так є в житті, що людина завжди звертає увагу на негативні речі з тим, щоб їх уникнути, оминати, подолати тощо. Тому й лексику для передачі негативної оцінки вживають частіше, й набір мовних засобів з цією метою використовують широкий і багатий.

Так, арсенал іменників, які використовують мовці для зневажливої, іронічної, саркастичної, гнівної тощо оцінки, охоплює значну кількість лексем. Вони характеризують людину в різних аспектах. Зовнішні риси, наприклад, зокрема ріст, вагу, можливі розміри людини передають іменники: *бик*, *бищюра*, *бомба*, *бугай*, *бугайсько*, *пузач*, *черевань* – про великого, повного, грубого чоловіка; *бичок*, *здохльик*, *здохлічок*,

макац, ошитпок, підсвинок, пістрьк, пуголовок, пуцверінок, худьк, шмаркач, шмаркун, штирпак (штурпак) та інші – про малу, мізерну, недорослу, худу людину. Приклади: – *Та ти, мой, ни штуркайси, бо ек те штуркну, то ти зуби задом повілітают, підсвинку один. Шо ти собі, мой, гадаєш? Шмаркуне!* [Манчук, 15]. Фізичні вади людини передають лексеми *глушман, каліка, кривунда, мругало, сліпак*; на розумові якості (чи, власне, на їх відсутність) вказують іменники: *баньк, бовдур, варіят, дурак, дурень, дурник, макогін, мудац, мудило, мудрагелик, слуп, штубак* тощо. На поведінку людини, гульгтяйство, нерозбірливість у відносинах указують слова *бабій, батір (батяр), гультай, когут, любас, огер, фіфак, фраєр* тощо, напр.: *Ціле село си радувало, а я ходив гонорний межи людьми, ек когут з великим фостом* [Манчук, 41].

Окремо можна виділити групу іменників, які визначають ставлення людини до своїх обов'язків, неробство, ледарство тощо: *гнильк, жньыкало, лайдак, лінюх, маркірант, капарник (капарниці), мньыгало, нямкало, пустьк* та ін.: – *Але бо жди, лайдаку один, дам я тобі!* [Манчук, 18].

У мовленні гуцулів, у деяких творах про них, функціонують і безліч інших іменників, які характеризують і зовнішні, і внутрішні риси людини, вдачу, риси характеру, вік, походження, місце проживання, поведінку між людьми, скупість, пожадливість, захланність, рід занять та багато інших. Наведемо деякі з них у алфавітному порядку: *бахур, бенькарт, бешість 'безчесть', боєзун 'боягуз', брехун, гівньк, гівнюк, грабівник, драб, дрантогуз, дранті, жвинда, жаднюга, забіяка, забулдига, зайда, зайдеї, зануда, засранец, зведениці, копил, крутьк, лівак, мерза, мерші, мурга, напасник, нехарь 'погань, нечисть', оферма, пайдьошник, паршък, паталаха, пестьоха, писок, плакса, пльоткарка, порхавка, пройда, проклеть, прошьк, публіка, пурец, пуцарь, риндза, сарапунда, сотана 'сатана', спузар, стариган, старцун, старьоха, фіцькало, хавка, хольйра, хольйрник, цигикало (зневажливо про музиканта), шалапута, шибеник, шкерідь, юда та ін. Ось деякі приклади в контексті: *Старцуне лецтий! Ану дівиси! У церькві служби си праве, енгелія си читає, а вин дівку, мой, питає; – А шлях би вас поганій трафив... Шибеники!*; – *Та я тобі зараз дам таку оскомину, шо тогіднов пасков ригнеш, зайдею пустий**

[Манчук, 18]; – *Ану подивиси ти, хло', йке ця шкери́дь* наблюс-конила у запічку. *Йй йой йой йой*, – аж руки [баба] собі ломила [Ш-Доників, 31]; *Ти, старьохо, пазь там свій очінаш, а ни глипай тут, шо я дію* [Ш-Доників, 35]; – *Ає, чьоловік! Ти сотона, ни чьоловік. Проклеть проклета* [Ш-Доників, 37].

Для змалювання розпусної жінки в гуцульських говірках є чимало яскравих, емоційно наснажених іменників жіночого роду, які переважно вживають у звертаннях, оскільки використовують їх переважно в діалогах. Біля кожного з таких іменників здебільшого є прикметник *пуста*, тобто остання, нечесна тощо. Це такі назви: *гайда*, *гониця*, *гуляка* (іменник спільного роду, вживається для характеристики як чоловіка, так і жінки), *війгра*, *любаска*, *обгойда*, *фіфа*, *хвойда*, *шлюха*, *шмонда*, *пометенє*, *лєцтовишиє*, не кажучи вже про традиційні назви гулящої жінки з більш негативною оцінкою, які вживаються не тільки в гуцульських говірках. Ось деякі приклади в контексті: – *У тої рот добре ходит. Але єк я і ту герланку белетов ни замашню, то з того, відий, нічьо ни будет. – Ти своїм дітем будеш горланку мастити тай любасам, али ни мені. Тобі засі до мене, обгойдо пуста!*; – *Та ти гадаєш, шо кождий твого фелю, війгро пуста?*; *Але гайда пуста – ни бійси, у тої добрі очі, бодай би скапали – заздріла нас, війточьку; Тай кажу я Микулі: – Учінімси дес убік, бо цєся гониця, єк нас укупі заздрит, то завтра ціле село мет на нас гікати; Та аби то.., то би жєлю ни було, але таке лєцтовишиє; ...тай глип у долини, а відти оцєся газдиня идет собі поволеньки... А мене так шош текло, абиси з перед цієї безшишести сховати* [Манчук, 65–66]; *Та і уже усі жиди суда знають, а уна... Пометенє лєцте. Тьфі!* [Манчук, 17].

Іменники в текстах уживаються передовсім з певними емоційно забарвленими та негативно маркованими епітетами – прикметниками та дієприкметниками. За браком місця наведемо тільки їх перелік, не наводячи приклади в контексті: *безличний*, *буцматий*, *варгатий*, *велебний*, *віпулений*, *вішкірений*, *вуньчий*, *горбатий*, *грубелезний*, *грубий*, *губатий*, *телеватий*, *дрантивий*, *дурний*, *дурнуватий*, *жирний*, *завірений*, *заздрісний*, *замащений*, *замотиличений*, *замуцьканий*, *занюрений*, *зашкірений*, *зашмонданий*, *капарний*, *лицатий*, *надутий*, *найпушиший*, *накокоїжений*, *нелюдіний*, *нехарний*

‘неохайний, неприємний, брудний’, *носатий, окатий, опецькуватий, остатний, папуцатий (пупуцатий), пархатий, перекривлений, перепуджений, пискатий, прибитий* (мішком з-за вугла), *прижмурений, прискулений, пришиблений, прищурений, проклетий, пузатий, пустий, роззівлений, розкрілений* ‘тс., що розчепірений’, *розноокий, розтерлиганий, розфльклий, розчепірений, роз’юрганий, сракатий* (переважно про жінку), *теньгій, тупий, тупуватий, фалчивий, цюндравий, череватий, шкарадний, шмаркатий* тощо.

Безумовно, у змалюванні негативного образу певного персонажа використовують різну лексику, але особливу роль відіграють дієслова. Наведемо їх перелік: *белемотіти, вадитиси* ‘сваритися’, *вискіретиси* ‘вишкірюватися’, *жвиндіти, воркотіти, воркати, буркати, гаркати, гарччяти, завороччяти, жнікати* ‘невизначно говорити, мнутися’, *їстисі, кавкнути* ‘сказати’, *камузитиси* ‘погрожувати’, *кіринити, кранкати* ‘набридливо повторювати щось, просити, вимагати’, *лайдакувати, маркірувати, наблюсконити* ‘набруднити’, *наблючютарити* ‘наробити’, *оббріхувати, обкіринитисі, обнихарити, обріхувати, обтраскати, осколобити* ‘розізнити’, *палцетуватисі, пелінитисі, півкати, піворити, пищчяти, під’юджувати, пінкати, пльонтатисі, рекати, скавуччяти, скацапніти, скугніти, стевхати* ‘швидко з’їсти’, *совпати* ‘бродити, тинятися’, *тевхати, тилинити, трипїцкатисі, фекати, фицкати, флинькати, фошкати, фричькуватисі* ‘насміхатися’, *фулькотіти, халамандрити, хаяти, храмульчати, швендати, шелефоститисі, шкіритисі, шпурччяти, шпандьорити, штудерувати, щуритисі, юдити, юргати* і багато інших. Ось приклади з твору: *Бабу аж голов заболіла, ек уди-виласи, йке дідо **наблючютарив** у запічку; Бабу конче перло **палцетуватиси** з дідом [Ш-Доників, 31].*

Дуже важливим засобом для створення негативного образу людини є різноманітні порівняння. Порівнюють таку людину переважно зі свійськими та дикими тваринами. Самі ці представники фауни не завжди сприймаються людиною в негативному світлі. Переважно беруть до уваги якусь окрему рису звірини, яка не викликає симпатії в людини, – зовнішній вигляд, повнота, огрядність, хитрість, підступність, звиність тощо: *як баран, як бик, бицюра, як корова, як кобила, як*

конина, ек котик, ек єшерка, ек половик, як телиці, як тельи, гад, гадина, гадюка, роздертий рот, як у жеби, хитрий як зміюка, скаче, як огер, брудний, неохайний, як пацьи, поросьи, свиньи, лютий, як псяра, сікса 'хижа річкова риба', ек песе і под.: Він черкнув її за волоси, звалив на земню й штрик на ню коліньми **ек половик** на курку [Ш-Доників, 38]; ...аби витак си изшилифостити опередь паном, **ек то песе**, шо ни розуміет, криз котру дирку йиму пролізти в плоту [Ш-Доників, 161].

Водночас зауважимо, що використовують також порівняння і з предметами побуту, які своєю формою, розміром тощо можуть відбивати окремі риси людини: як кагльинка, як кочерга, як коцюба, як коштур, як маглівниці, як терлиці, як слуп 'стовп', як хольива (про рот), дурний, тупий, як баньик, як макогін та інші.

У діалогічному мовленні гуцулів, особливо під час сварок, можна почути чимало погроз, проклять, недоброзичливих побажань. Наведемо деякі з цих побажань, виписаних із роману Шекерика-Дониківа "Дідо Иванчік" [Ш-Доників, 38–39]: *недоля би те втєла; упала би на те біда, ек ніч на хати; чюд би ти впа на голов; говорив бес медведям у лабах; дубом бес задубів, сумліне би те гризло і подібні.*

Підкреслимо, що в докладнішому огляді можна виявити значно більше матеріалу, і це буде зроблено в подальших дослідженнях.

- Лесюк *Лесюк М.* Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району). Івано-Франківськ. 2008.
Манчук *Манчук О.* Жьиб'ївскі новелі. Косів. 2006.
Ш-Доників *Шекерик-Доників П.* Дідо Иванчік. Верховина. 2007.

LINGUISTIC MEANS OF A PERSON'S NEGATIVE CHARACTERISTICS IN HUTSUL PATOIS

This study has gathered nouns, adjectives, verbs, comparisons etc, which are employed to create a person's negative characteristic in the speech of Hutsuls. It is indicated that in depths of this original patois there are innumerable lexical treasures, which are used in different life situations and which should be revealed and studied.

ЛЕСНОВА Валентина Володимирівна (Луганськ, Україна)

Типи оцінок об'єкта номінації в діалектному мовленні

У сучасній лінгвістиці, виразно антропоцентричній за характером, дедалі частіше предметом дослідження науковців стає вербальна репрезентація категорія оцінки. “Оцінка являє собою один із боків пізнавальної діяльності людини, у ній у тісній єдності постають об'єктивне й суб'єктивне, раціональне й емоційне, необхідне й випадкове. Оцінці можуть підлягати окремі властивості предметів, самі предмети, події, ситуації, причому одне й те саме різні люди можуть “мітити” різними знаками” [6, 17]. Діалектне мовлення з огляду на його некодифікований характер та яскраво виражену емоційність містить значну кількість оцінних засобів різних мовних рівнів.

Дослідники наголошують, що семантична специфіка позитивного або негативного компонента в значенні лексичної одиниці залежить від підстав оцінки, залежно від яких виділяють три типи оцінних компонентів: 1) раціонально-логічний; 2) власне емоційний; 3) емоційно-раціональний [1, 159; 4, 13]. Як свідчить проаналізований фактичний матеріал, у діалектних текстах представлено всі три типи оцінних компонентів.

В основі раціонально-логічної оцінки лежать розумові висновки про об'єктивно властиві предмету мовлення властивості: *мо^айя |матка т'ружен'їца бу|ла* [ГЧЗ, 91]; *лоўкіі чолов'їк буў / тры|д'ашчїі* [ГБ, 121]; *то о|дин там у се^а|лі байа|н'їст та|кїі буў п'їяниц'я* [ГСС, 178]. Як зазначає А.А. Залізняк, “раціональна оцінка як окремий випадок думки передбачає підставу. Такою підставою є в кінцевому підсумку думка про наявність між якимись ситуаціями причинно-наслідкового зв'язку: добрим є те, що тягне за собою добре, поганим те, що тягне за собою погане, тобто раціональна оцінка за своєю природою вторинна” [3, 516]: *то |каже та|к'її ск'рага / шо вин не дас'т' по'їїсти* [ГБ, 218]; *вїд:аламс'я за с'вого таз|ду моло|доў // н'ї|уроку / |файно с'ме про|жили / бо быў |чесный* [УЗГ, 145]; *в'їн та|кїі не |дуже трудо|у|бивий // по|б'їлше сидит' на |шїїі ў |ж'їнки* [УССГ, 130].

Власне емоційна оцінка базується винятково на емоціях, почуттях, афективних станах мовця; ця оцінка “безпосеред-

ня: добрим є те, що я відчуваю як добре; вона не передбачає підстави” [3, 516]: *лишила їа с'а ис пыс'катоу нл'в'істкоу // їо! што |была прок'л'ата! / а |д'іти ў |нийй їа'к'і пыс'кам'і* [УЗГ, 108]; *а там о'це ма'д'а::ри / бел'г'і::їц'і / ота'к'і / о'це бу'ли / о // про'дажн'а ш'кура* [ГБ, 51].

В емоційно-раціональній оцінці поєднано емоційні та логічно-раціональні висновки про предмет висловлення. Як зазначає І.О. Голубовська, оцінки, породжувані емотивним і ціннісним компонентами мовної свідомості людини, утворюють еквіполентну бінарну опозицію “позитивне ставлення / негативне ставлення”, актуалізація одного з членів якої може здійснюватися за допомогою мовних засобів, що належать до різних рівнів мовної системи [2, 51]. Це яскраво підтверджують діалектні тексти: *та'ка |хата пар'шива бу'ла* [ГБ, 90]; *ку'п'їу їа там пага'нен'ку |хатку* [ГЧЗ, 314]. Як бачимо, раціонально-логічне міркування про об'єктивно властиві оцінюваному предмету якості передано вербально різними за емоційно-експресивним забарвленням засобами – лексемою виразної негативної семантики *пар'шива* в першому прикладі та прикметником *пага'нен'ка* із зменшувально-пестливим суфіксом, який пом'якшує негативну оцінку, у другому випадку.

В емоційно-раціональних оцінних висловленнях часто вживаними є лексеми із суфіксами суб'єктивної оцінки: *айа'к'і то бу'ли ха'ти б'їлен'к'і / їак поуд'ї'валис' ў т'і |б'їл'ї |натички / їа'к'і то бу'ли т'і в'їкони'ч'ка / шо зда'валос'а / там |шипки нл'ма* [ГПЗН, 89–90]; *а в'їн та'киї буў |поўнен'киї / нух'нати'н'киї* [ГБ, 159]; *їа'киїс' дин' приїшоў фест |пйа'незныї / і по'чаў по'казувати свуї |цїркус із су'диноў // їак с'хопит' гор'ниці' / та лус у по'рух* [УЗГ, 66].

Діалектоносії часом вдаються до гіперболізації оцінюваної якості: *|будут' то'к'їїе |гарниїе го'рбу'зи / здо'ров'їїе л'е'а'жат' по |пол'у / їак ху'лдоба у хл'ев'ї* [ГЧЗ, 52]; *бу'ла у се'а'л'ї |д'їуч'їна Ф'рос'а // це даў'но ўже бу'ло // і та'ка л'їн'т'айка / їа'ку ш'ч'е н'їх'то н'їколи не'а'бач'їу* [УССГ, 12]; *крик'лива та'ка бу'ла / не'а'даї Бог / н'ї дн'ом н'ї |ноч'у / не'а' закр'ївала |рота* [ГСС, 141]; *їа'киї то хл'їп запа'ш'ний / а ве'а'ликий / їак |задн'е |коле'со ў |воз'ї* [ГПЗН, 85].

Емоційний характер логічної оцінки може бути передано за допомогою фонетичних засобів (подовження голосних), слів-інтенсифікаторів та повторів: *ну то при'шоў |ду::же ве'а'лики ха'з'айїн / |дуже ве'а'лики ха'з'айїн* [ГБ, 187]; *їак забрали'с'а ў*

л'іс / та ў |темниї при|темниї / та та|кий |темний же л'іс / шо з|роду з|в'іку та|кого не^u |бач'іли [УССГ, 191].

“У розпорядженні мовця знаходиться весь арсенал аксіологічних одиниць мови, і хоча офіційно прийнятий стандарт оцінок існує, вирішальним стає його власний голос. Багатство й різноманітність засобів вираження оцінок, особливо пейоративних, вступають у протиріччя з практичною відсутністю аргументації оцінки, мотивування вибору аксіологічного знака” [5, 43]: ко|н'а на с|ховишче / бо пом'і|н'айут' / да|дут' по|ганого / йа|кус' здох|л'аку [ГЗП, 226]. Індивідуальність мовця проявляється й у вживанні оказіоналізмів: б'е|ж'ит' же теї с|тарусто / **обшара|шкани** / пол'и у |його о|борваніе [ГЧЗ, 225].

У діалектному мовленні оцінки здебільшого дають у порівнянні, зіставленні з іншими об'єктами, напр.: та Іл'ко та|кий буў вар'татий / ми не |дуже йо|го л'у|били / а Ми|хайло ў|же буў маї л'іпший / та ї ми ўс'і за Ми|хайлом [ГПЗН, 11]; |Сашка у|ч'іўс'а хоро|шо і ў ш|кол'і / а цеї |туроч'ок ні|йак н'і|ч'ого не^u |хоч'е [УССГ, 180]; су|с'ідка о|це ў |мене |Тан'а здо|рова / а мужи|ч'ок ў |нейі та|кий ма|н'іс'ін'кий хо|диў [ГСС, 196]; тут же з |нашого си|ла под|руга // і йа // уд|вох // дак во|на та|ка |тоўста / а йа |тонеⁿ|ка [ГБ, 130].

Поширеним у діалектних оцінних висловленнях є також зіставлення об'єкта оцінки в різних часових проміжках (раніше – тепер), при цьому люди старшого покоління оцінюють позитивно здебільшого те, що було колись (умови життя, способи господарювання, етичні норми та ін.), і не схвалюють або й різко засуджують ситуації сьогодення: ой |гарно |раниш гу|л'али / ти|пер так ни гу|л'айут' [ГПК, 81]; йаг |бат'ко буў ж'і'у до ку|он' буў / да ко|рова / дв'іе ко|ров'і бу|ло / до |добре бу|ло |ж'і'ти / а с'о|годн'е шо? / йак го|рох |коло до|роги / куп'іⁿ да луп'іⁿ // ну таг же / а шо ж? / то|диⁿ |добре бу|ло ж'і'т' / і сво|йа са|ди|ба бу|ла / два гек|тариⁿ бу|ло / ч'іⁿ |може ї бу|д'и бу|ло то|диⁿ / і сво|ї ку|он' буў / ж'і'т'о-о бу|ло / а те|перчкиⁿ / у-у / ко|пай / во|зиⁿ |возиком гну|ї / Бог м'іⁿ [ГЧЗ, 344–345]; і |хог'е се|годни ті|ўки та|кі пат'ла|кі / шо |божи боро|ни // а|бо си ў|стри|жут / йік х|лопиц // де то |файно? / ко|ли йа ті|увала / то лиш сла|бі на |го|лову хо|дили ни|чесані // а |кіску ру|бали х|лопці о|с'татним // то буў ви|ликий |сором // йек ми ко|лис заплі|талиси! // ў дві |кіски / ў три / ў ш|тири // кві|точ'ки кл|лали // а ти|пер |рітко йі|ка ў|дну |кіску заплі|те // |біл'иш |хог'е росплі|ченими / йік |від'ми [БГ, 315].

Отже, діалектні тексти репрезентують різні типи оцінок (позитивні та негативні, раціонально-логічні, власне емоційні та емоційно-раціональні), для вираження яких інформанти використовують мовні засоби всіх структурних рівнів.

1. *Бойко Н.І.* Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти: монографія. Ніжин. 2005.
2. *Голубовська І.О.* Етнічні особливості мовних картин світу. К. 2004.
3. *Зализняк А.А.* Многозначность в языке и способы ее представления. М. 2006.
4. *Хидекель С.С., Кошель Г.Г.* Природа и характер языковых оценок // Лексические и грамматические компоненты в семантике языкового знака. Воронеж. 1983.
5. *Чернейко Л.О.* Порождение и восприятие межличностных оценок // Филологические науки. № 6. 1996.
6. *Ягубова М.А.* Проблема идентификации оценочной лексики в разговорной речи // Активные процессы в языке и речи. Саратов. 1991.

БГ	Буковинські говірки: хрестоматія діалект. текстів / Укл. Н. Руснак, Н. Гуйванюк, В. Бузинська. Чернівці. 2006.
ГБ	<i>Бідношья Ю.І., Дика Л.В.</i> Говірки Бориспільщини: сучасні діалектні тексти та пам'ятки мови. К. 2008.
ГЗП	Говірки Західної Полтавщини: зб. діалект. текстів / Відп. ред. Т.В. Щербина. Черкаси. 2012.
ГПЗН	Говірки південно-західного наріччя української мови / Упоряд. Н.М. Глібчук. Львів. 2000.
ГПК	Говірки Південної Київщини: зб. діалект. текстів / Упоряд. Г.І. Мартинова, З.М. Денисенко, Т.В. Щербина. Черкаси. 2008.
ГСС	Говірки Східної Слобожанщини: зб. діалект. текстів: навч. посіб. / За заг. ред. П.Ю. Гриценка. Луганськ. 2013.
ГЧЗ	Говірки Чорнобильської зони: тексти / Упоряд. П.Ю. Гриценко та ін. К. 1996.
УЗГ	Українські закарпатські говірки: тексти / Упорядкув. та передм. О.Ф. Мигилинець, О.Д. Пискач. Ужгород. 2004.
УССГ	Українські східнослобожанські говірки: сучасні діалектні тексти / За заг. ред. К.Д. Глуховцевої. Луганськ. 2011.

TYPES OF EVALUATION OF NOMINATION OBJECT IN DIALECTAL SPEECH

Found in dialectal texts, the examples of verbal representation of different types of evaluation such as rational and logical, emotional proper, emotional and rational, have been analyzed. It has been stressed that evaluations are often given in comparison with other objects or in different time spans.

Типи просторової поведінки орнітоназв у східнополіських говірках

Дослідження діалектних явищ у географічній проекції є одним із важливих напрямків вивчення народної мови, адже “лінгвістична карта залишається поки що єдиним і найдоконалішим засобом передачі територіального розміщення лексики і семантики, становлячи надійну базу різноманітних лінгвістичних досліджень, зорієнтованих на точну локалізацію мовних явищ” [1, 18].

Спробуємо з'ясувати особливості ареального варіювання орнітолексем східнополіського діалекту, визначивши типи просторової поведінки номінативних одиниць.

Інтерпретація скартографованого матеріалу, зібраного у 127 н. пп. Східного Полісся за спеціально укладеною програмою, дала змогу виявити специфіку просторового розміщення орнітолексики у досліджуваному ареалі.

Окреслений мовний простір об'єднують такі одиниці: *вал'дш'неп* ‘вальдшнеп’, *вй'урок* ‘в'юрок’, *голуб* ‘голуб, заг. н.’, *грак* ‘грак’, *гусак* ‘гусак’, *гуси* ‘дикі гуси, заг. н.’ (Pluralia tantum), *гусе'на* ‘маля гуски’, *гуска* ‘гуска’, *др'їзд* ‘дрізд, заг. н.’, *дрофа* ‘дрофа’, *іволга* ‘іволга’, *ін'дик* ‘індик’, *інди'ча* ‘маля індички’, *ін'дичка* ‘індичка’, *курка* ‘курка’, *куро'патка* ‘сіра куріпка’, *кур'ча* ‘маля курки’, *леб'ід* ‘лебідь, заг. н.’, *мухлоу'ка* ‘мухоловка, заг. н.’, *но'рець* ‘норець, заг. н.’, *очерет'анка* ‘очеретянка, заг. н.’, *переп'їлка* ‘перепілка’, *со'ва* ‘сова, заг. н.’, *соло'вей* ‘соловейко східний’, *со'рока* ‘сорока’, *сороко'пуд* ‘сорокопуд, заг. н.’, *тетер'рук* ‘тетерук’, *фа'зан* ‘фазан’, *чеч'їтка* ‘звичайна чечітка’, *шпак* ‘звичайний шпак’. Засвідчені одиниці мають низку формальних відмінностей, проте демонструють беззаперечний ареальний зв'язок. Переважно це архаїчні назви, які закріплені як номенклатурні одиниці і широко використовуються діалектоносіями.

Зафіксовано ситуації, коли ареал інтегрований, але має кілька краплень, зокрема це репрезентанти семем: ‘галка’, ‘зяблик’, ‘лиска’, ‘одуд’, ‘польовий жайворонок’, ‘сільська ластівка’, ‘сірий журавель’, ‘снігур’, ‘сойка’ тощо.

У Східному Поліссі засвідчено орнітономени, що в різний спосіб диференціюють мовну територію: одні з них утворюють чіткі ареали, інші – ареальну мозаїку.

Мозаїчність ареалу зумовлена наявністю багатьох лексичних відповідників, які реалізують ту саму семему. Окремі значення мають у говірках Східного Полісся від 5 до 35 репрезентантів: ‘чубатий жайворонок’ – 5, ‘зозуля’ – 6, ‘кропивник, волове око’ – 7, ‘омелюх’ – 8, ‘берегова ластівка’ – 9, ‘бекас’ – 10, ‘кільчаста горлиця’ – 11, ‘хатній горобець’ – 12, ‘повзик’ – 13, ‘золотиста бджолоїдка’ – 15, ‘білий лелека’ – 16, ‘крижень’ – 17, ‘ремез’ – 18, ‘бугай’ – 21, ‘костогриз’ – 22, ‘велика синиця’ – 25, ‘чорний шуліка’ – 26, ‘біла плиска’ – 27, ‘кібчик’ – 35 тощо. Часто дублетні назви функціонують у межах однієї говірки.

Частина орнітономенів дозволила окреслити чіткі ареали: північний, північно-західний, північно-східний, північно-центральний, західний, західно-центральный, південний, південно-східний, південно-центральный, східний, центральный.

Північний ареал характеризують назви *ба|ран* ‘бекас’, *во|ран* ‘крук’, *і|ванчик* ‘звичайна кам’янка’, *скво|рець* ‘звичайний шпак’; острівний ареал утворює лексема *с’іва|рак* ‘сиворакша’ (Середино-Будський р-н Сумської обл.).

Північно-західний ареал відрізняють лексеми *бу|сел* ‘білий лелека’, *вал|а|ваха* ‘сіра чапля’, *крум|кач* ‘крук’, *пу|лен|а* ‘маля курки’, *си|ниц|а* ‘біла плиска’; острівний ареал окреслюють номінативні одиниці *вол* ‘бугай’ (Куликівський, Чернігівський р-ни Чернігівської обл.), *у|дод ван|учий* (Городнянський, Ріпкинський р-ни Чернігівської обл.).

Північно-східному ареалу властиві орнітоназви *а|іст* ‘білий лелека’; *бик*, *рик* ‘бугай’; острівні ареали утворюють номени *му|хо|лоу|ка* (Коропський р-н Чернігівської обл., Кролевецький р-н Сумської обл.), *у|дод ван|учий* (Середино-Будський р-н Сумської обл.).

Північно-центральный ареал представлений лексемою *га|йворон* ‘трак’; орнітоназва *ка|зора* ‘сойка’ утворює острівний ареал (Новгород-Сіверський, Семенівський р-ни Чернігівської обл.).

Західний ареал виокремлює номен на позначення білої плиски *воло|с|анка*.

Західно-центральный ареал характеризує номінативна одиниця *ча|пл|а|с|іра* ‘сіра чапля’.

Південний ареал виділяють назви: *ба|ран* ‘бекас’; *вод|а|нії* *бу|гаї* ‘бугай’; *воло|ве* *о|ко* ‘біла плиска’; *га|йстер*, *ле|лека* ‘білий лелека’; *та|вер* ‘грак’; *п|івен* ‘півень’; *ча|йка* ‘чорна чайка’; острівні ареали утворюють лексеми *верти|х|востка* (Козелецький, Прилуцький р-ни Чернігівської обл., Броварський, Яготинський р-ни Київської обл.), *й|анчик* ‘звичайна кам’янка’ (Броварський, Переяслав-Хмельницький р-ни Київської обл.), *жа|бо|й|ід* ‘білий лелека’ (Бобровицький р-н Чернігівської обл., Баришівський, Згурівський р-ни Київської обл.), *со|ў|ка* ‘сойка’ (Баришівський, Переяслав-Хмельницький р-ни Київської обл.).

Південно-східний ареал репрезентують лексеми *воло|с|анка*, *си|ни|ц|а* ‘біла плиска’; *ча|п|л|а* *с|і|ра* ‘сіра чапля’.

Південно-центральному ареалу властиві орнітоназви *ка|чка* ‘свійська качка’, *ка|ча* ‘маля свійської качки’, *па|сту|шок* ‘біла плиска’.

Східний ареал окреслює номен *ра|к|ша* ‘сиворакша’.

Центральний ареал представлений орнітоназвами *га|йстер*, *ле|лека* ‘білий лелека’; *п|івен* ‘півень’; острівні ареали окреслюють номінативні одиниці *п|ли|ска* *с|і|л|с|ка*, *п|ли|ска* *с|і|ра* ‘біла плиска’ (Ніжинський, Носівський р-ни Чернігівської обл.), *пу|т|у|д|ом* ‘перепілка’ (Козелецький, Носівський р-ни Чернігівської обл.).

Виділення діалектних зон здійснено на основі лексичних особливостей орнітоназв, проте фонетичні, словотвірні та граматичні особливості лексем також структурують додаткові ареали (див. картосхему).

У досліджуваних говірках зафіксовано вузьколокальні орнітоназви: *вер|ес* ‘ремез’ (55, 91), *з|і|дро|утка* ‘лиска’ (96, 108), *пат|к|і|диш* ‘зозуля’ (9, 64, 94), *чу|барик* ‘чубатий жайворонок’ (71, 75, 115), *шу|л|п|ік* ‘чорний шуліка’ (52, 93) та ендемічні номени: *а|гро|ном* ‘білий лелека’ (96), *а|і|ст* *галу|бої* ‘сіра чапля’ (13), *бо|жа* *п|ти|ц|а* ‘чайка’ (120), *вал|ана|чак* ‘ремез’ (33), *во|н|ар* ‘одуд’ (56), *к|л|е|котен* ‘білий лелека’ (91), *л|еса|по|ў|жик* ‘повзик’ (16), *л|і|так* ‘великий норець’ (93), *си|ни|ц|а* ‘сіра чапля’ (96) тощо.

Отже, у результаті лінгвогеографічного дослідження орнітолексики виявлено основні типи просторової поведінки номінативних одиниць: зафіксовано назви, які інтегрують східнополіський діалект і поширені скрізь, та номени, що в різний спосіб диференціюють говірки (утворюють ареальну

мозаїку або ареали різної конфігурації); засвідчено ряд вузькококальних та ендемічних східнополіських орнітономів.

На основі скартографованого матеріалу встановлено внутрішню диференціацію східнополіського діалекту, у якому виділено 11 діалектних зон.

Картохема 'Біла плиска, Motacilla alba L.'

○ - плиска	▲ - трусагузка
⊖ - пл'иска	□ - пастушок
⊙ - пл'іска	◇ - синиця
● - пл'іс'я	▼ - волюв'юко
⊗ - пл'иска с'іл'с'я	● - мухолювка
● - плиска с'іра	⊙ - вертикастка
▲ - трасогузка	☆ - волюв'анка
▲ - трасогузка	⊖ - іванчик
▲ - трасогузка	⊖ - с'ігачка
▲ - трасогузка	⊖ - чорногузка
▲ - трасогузка	* - б'єлаш'єстик (60), б'єш'євка (69),
г'єрик (111), л'єжачка (31),
с'євичка (86), ш'єлих'єст (107)

1. Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. К. 1990.

Список населених пунктів

1 – Стара Гута С.-Буд. р-ну С.; 2 – Василивка С.-Буд. р-ну С.; 3 – Кременівка С.-Буд. р-ну С.; 4 – Чайкіне Н.-Сів. р-ну Ч.; 5 – Гаврилова Слобода С.-Буд. р-ну С.; 6 – Зноб-Новгородське С.-Буд. р-ну С.; 7 – Мамекине Н.-Сів. р-ну Ч.; 8 – Очкине С.-Буд. р-ну С.; 9 – Хільчичі С.-Буд. р-ну С.; 10 – Жихове С.-Буд. р-ну С.; 11 – Шептаки Н.-Сів. р-ну Ч.; 12 – Кам'янка С.-Буд. р-ну С.; 13 – Рожковичі С.-Буд. р-ну С.; 14 – Бирине Н.-Сів. р-ну Ч.; 15 – Івот Шостк. р-ну С.; 16 – День Добрий Городн. р-ну Ч.; 17 – Білиця Ямп. р-ну С.; 18 – Орлівка Ямп. р-ну С.; 19 – Єліне Щорс. р-ну Ч.; 20 – Радомка Семен. р-ну Ч.; 21 – Остроушки Шостк. р-ну С.; 22 – Октябрщина Ямп. р-ну С.; 23 – Гута-Ткачова Ріпк. р-ну Ч.; 24 – Перелоб Корюк. р-ну Ч.; 25 – Комань Н.-Сів. р-ну Ч.; 26 – Усок Ямп. р-ну С.; 27 – Воздвиженське Ямп. р-ну С.; 28 – Ловинь Ріпк. р-ну Ч.; 29 – Петрівка Щорс. р-ну Ч.; 30 – Савинки Корюк. р-ну Ч.; 31 – Грабів Ріпк. р-ну Ч.; 32 – Пустогород Глух. р-ну С.; 33 – Гніздище Городн. р-ну Ч.; 34 – Буда Корюк. р-ну Ч.; 35 – Авдіївка Сосн. р-ну Ч.; 36 – Клишки Шостк. р-ну С.; 37 – Слоут Глух. р-ну С.; 38 – Вільна Слобо-

да Глух. р-ну С.; 39 – Сverdлівка Короп. р-ну Ч.; 40 – Береза Глух. р-ну С.; 41 – Привілля Глух. р-ну С.; 42 – Тупичів Городн. р-ну Ч.; 43 – Кучинівка Щорс. р-ну Ч.; 44 – Шевченкове Глух. р-ну С.; 45 – Голубичі Ріпк. р-ну Ч.; 46 – Верба Короп. р-ну Ч.; 47 – Смолигівка Ріпк. р-ну Ч.; 48 – Чорнотичі Сосн. р-ну Ч.; 49 – Будище Короп. р-ну Ч.; 50 – Грузьке Крол. р-ну С.; 51 – Черневе Глух. р-ну С.; 52 – Змітнів Сосн. р-ну Ч.; 53 – Рябці Черніг. р-ну Ч.; 54 – Черниш Черніг. р-ну Ч.; 55 – Кам'янка Мен. р-ну Ч.; 56 – Червона Гірка Крол. р-ну С.; 57 – Шалигіне Глух. р-ну С.; 58 – Губичі Ріпк. р-ну Ч.; 59 – Данилівка Мен. р-ну Ч.; 60 – Баничі Глух. р-ну С.; 61 – Кархівка Черніг. р-ну Ч.; 62 – Червоне Короп. р-ну Ч.; 63 – Мньов Черніг. р-ну Ч.; 64 – Анисів Черніг. р-ну Ч.; 65 – Горбове Кулик. р-ну Ч.; 66 – Семенівка Мен. р-ну Ч.; 67 – Нехаївка Короп. р-ну Ч.; 68 – Любитове Крол. р-ну С.; 69 – Локня Крол. р-ну С.; 70 – Мале Устя Сосн. р-ну Ч.; 71 – Шестовиця Черніг. р-ну Ч.; 72 – Хибалівка Кулик. р-ну Ч.; 73 – Ядути Борзн. р-ну Ч.; 74 – Обмачів Бахм. р-ну Ч.; 75 – Червоне Черніг. р-ну Ч.; 76 – Шаповалівка Борзнянського р-ну Ч.; 77 – Орлівка Куликівського р-ну Ч.; 78 – Берестовець Борзн. р-ну Ч.; 79 – Красне Бахм. р-ну Ч.; 80 – Красне Черніг. р-ну Ч.; 81 – Дуболугівка Ніж. р-ну Ч.; 82 – Вертіївка Ніж. р-ну Ч.; 83 – Плоске Нос. р-ну Ч.; 84 – Мрин Нос. р-ну Ч.; 85 – Сиволож Борзн. р-ну Ч.; 86 – Гайове Коз. р-ну Ч.; 87 – Адамівка Нос. р-ну Ч.; 88 – Рудня Коз. р-ну Ч.; 89 – Григоро-Іванівка Ніж. р-ну Ч.; 90 – Крути Ніж. р-ну Ч.; 91 – Григорівка Бахм. р-ну Ч.; 92 – Пржавець Нос. р-ну Ч.; 93 – Рожнівка Ічн. р-ну Ч.; 94 – Дорогинка Ічн. р-ну Ч.; 95 – Лукашівка Нос. р-ну Ч.; 96 – Велика Дорога Ніж. р-ну Ч.; 97 – Данівка Коз. р-ну Ч.; 98 – Євминка Коз. р-ну Ч.; 99 – Степові Хутори Нос. р-ну Ч.; 100 – Хаєнки Ічн. р-ну Ч.; 101 – Рожни Бров. р-ну К.; 102 – Фрунзівка Бров. району К.; 103 – Старий Биків Бобр. р-ну Ч.; 104 – Софіївка Нос. р-ну Ч.; 105 – Мала Дівниця Прил. р-ну Ч.; 106 – Стара Басань Бобр. р-ну Ч.; 107 – Валки Прил. р-ну Ч.; 108 – Аркадіївка Згур. р-ну К.; 109 – Мазки Прил. р-ну Ч.; 110 – Підлісся Бров. р-ну К.; 111 – Малківка Прил. р-ну Ч.; 112 – Малий Крупіль Згур. р-ну К.; 113 – Стара Оржиця Згур. р-ну Ч.; 114 – Дубовий Гай Прил. р-ну Ч.; 115 – Рудницьке Бар. р-ну К.; 116 – Нова Оржиця Згур. р-ну К.; 117 – Горобіївка Бор. р-ну К.; 118 – Рокитне Ягот. р-ну К.; 119 – Лемешівка Ягот. р-ну К.; 120 – Веселинівка Бар. р-ну К.; 121 – Черняхівка Ягот. р-ну К.; 122 – Проців Бор. р-ну К.; 123 – Велика Каратуль П.-Хм. р-ну К.; 124 – Помоклі П.-Хм. р-ну К.; 125 – Старе Бор. р-ну К.; 126 – Капустинці Ягот. р-ну К.; 127 – Чопилки П.-Хм. р-ну К.

К. – Київська обл.; С. – Сумська обл.; Ч. – Чернігівська обл.

THE TYPES OF SPATIAL CONDUCT OF BIRDS' NAMES IN THE EAST POLESIA DIALECTS

The thesis proves the importance of areal investigations of dialect vocabulary. We have identified the types of spatial conduct of birds' names in the East Polesia dialects, lexical units that incorporate and disunite dialect, we recorded endemic ornithonyms. Using mapping we found 11 dialect zones.

Спецыфіка рэалізацыі пазіцыйных змянення ў звонкіх зычных у літаратурнай і дыялектнай мове

Кожная нацыянальная мова характарызуецца наяўнасцю разнавіднасцей, аднолькава важных як для носьбітаў мовы, так і для вучоных-лінгвістаў, якія даследуюць спецыфічныя асаблівасці і ўзаемаўплывы такіх адгалінаванняў. Літаратурная мова як апрацаваная форма агульнанацыянальнай мовы валодае сістэмай пісьмова замацаваных правіл. Аднак для аб'ектыўнага апісання моўных з'яў у сінхранічным і дыяхранічным аспектах важна ўлічваць і тэрытарыяльныя дыялекты, якія захоўваюць рысы старажытнага стану мовы, і прастамоўе, якое з'яўляецца вынікам розных "адхіленняў" ад нормы, і дыялектную аснову літаратурнай мовы. Гэтыя разнавіднасці нацыянальнай мовы маюць свае характэрныя рысы на ўсіх узроўнях, у тым ліку ў галіне фанетыкі і арфаэпіі.

У дадзеным артыкуле мы разгледзім спецыфіку рэалізацыі пазіцыйных змяненняў звонкіх зычных на канцы слова і ў становішчы знешняга сандхі (наяўнасць / адсутнасць аглушэння) у беларускай літаратурнай і дыялектнай мове. Такое параўнанне дапаможа раскрыць праблему прычынна-выніковых адносін варыятыўнасці фанетычных адзінак і ступені ўстойлівасці ці няўстойлівасці фанетычных з'яў пры функцыянаванні фаналагічнай сістэмы ў розных умовах існавання мовы.

Як вядома, у аснову беларускай літаратурнай мовы пакладзены гаворкі цэнтральнай Беларусі, якія ў працэсе развіцця ўвабралі ў сябе найбольш характэрныя рысы паўночна-заходняга і паўднёва-ўсходняга дыялектаў. У якасці нормы сістэмы кансанантызму замацавана аглушэнне звонкіх зычных у абсалютным канцы слова і ў межах фанетычнага слова перад глухімі зычнымі. Захаванне звонкіх зычных у дадзенай пазіцыі трактуецца даследчыкамі як дыялектная рыса вымаўлення [2, 210].

Аналіз сучаснага стану літаратурнага маўлення паказвае, што ў канцы слова перад паўзай звонкія зычныя аглушаюцца

рэгулярна. Аднак у становішчы знешняга сандхі, якое прадугледжвае распаўсюджванне гукавых прыкмет на адрэзак, большы чым фанема, узнікненне новых прыкмет фанемы або нават страту фанемы ці часткі яе ўласцівасцей, сітуацыя іншая. Тут пры адсутнасці паўзацыі назіраем захаванне звонкасці канцавога зычнага перад наступным звонкім, што можа суправаджацца і іншымі асіміляцыйнымі працэсамі, напрыклад: *што-небудзь*[d:]*обрае* (на пісьме – *што-небудзь добрае*; канцавы зычны [дз'] не проста захаваў сваю звонкасць, але і цалкам прыпадабніўся да першага зычнага наступнага слова). Гэтая з'ява назіраецца нават ва ўзорным сцэнічным маўленні, што сведчыць пра яе натуральны характар: [*н'э падыход:а м'ан'э*]; на пісьме – *не падыходзь да мяне* [4].

У апошнія дзесяцігоддзі слоўнікавы склад беларускай мовы значна папоўніўся запазычаннямі пераважна з англійскай мовы, якія заканчваюцца на звонкі зычны: *авердра́йв*, *армрэ́слінг*, *бэ́йдж*, *флэ́шмоб*, *бэкгра́нд* і інш. Яны ў большай ступені засвоены арфаграфічна, праблема ж іх арфаэпічнай кадыфікацыі яшчэ патрабуе свайго вырашэння. У прыватнасці, адкрытым застаецца пытанне наяўнасці / адсутнасці аглушэння канцавога зычнага такіх лексем. І хоць, як ужо адзначалася, літаратурна норма вымагае паслядоўнага аглушэння зычных у такой пазіцыі, іншамоўная лексіка ў плане фанетычнага засваення часта ўяўляе сабой пазасістэмную з'яву. А калі звярнуцца да дадзеных дыялектнай фанетыкі, томожна назіраць стракатую карціну рэалізацыі канцавога звонкага зычнага. Гэты аспект варта ўлічваць пры выпрацоўцы арфаэпічных рэкамендацый.

Так, згодна з дадзенымі “Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы” на поўдзень ад лініі Пружаны – Ружаны – Івацэвічы – Слуцк – Бабруйск – Беразіно – Бялынічы – Орша – Дуброўна, г.зн. у гаворках Магілёўскай, Гомельскай, Брэсцкай і паўднёвай часткі Мінскай абласцей, не адбываецца асіміляцыя зычныхпа глухасці ў межах фанетычнага слова, адпаведна не аглушаюцца і звонкія ў канцы слова. Звернемся да каментарыяў да карты № 45 “Неадрозніванне і адрозніванне глухіх-звонкіх зычных у канцы слова” [3, 423–431]. Тут знаходзім шматлікія выпадкі суіснавання неадрознівання і адрознівання глухасці-звонкасці зычных у канцы слова, сустракаюцца паўзвонкія

зычныя, якія ў запісах абазначаны літарамі б^п, д^т або п^б, т^п і інш. Звонкія зычныя ў канцы слова або паслядоўна не аглушаюцца (хл'иб, лоб, п'юрыб, х'олод, уод, об'ид, завод, сад, мор'оз, в'из, ныж, лоб; н.п. 702), або падвяргаюцца частковаму слабама аглушэнню (ют, іа'уат, сат, в'іл'ас', падл'ез, п'ерах'оз', дож, уруз, хл'еб, уод, зруб^п, уод^п, завод^п, стох, стоу; н.п. 511), або пераважна аглушаюцца, але часта бываюць паўзвонкімі (нож^п, мор'ос^п і інш.; н.п. 795). А.І. Падлужны адзначаў, што ў беларускіх дыялектах, у адрозненне ад літаратурнай мовы, дзейнічаюць іншыя правілы спалучальнасці зычных. А носьбіты гаворак, для якіх не характэрна аглушэнне звонкіх у канцы слоў і перад глухімі зычнымі, “не чуюць глухіх гукаў на месцы звонкіх і ў літаратурным вымаўленні, а таму не набываюць звычкі да аглушэння” [5, 326].

Калі разглядаць заходнепалескія і іншыя гаворкі, што знаходзяцца на поўдзень ад акрэсленай вышэй лініі, як пераходныя ці змешаныя беларуска-ўкраінскія, можна тлумачыць адсутнасць нейтралізацыі прыкметы звонкасці канцавых зычных аб'яднаннем сістэмных рыс беларускай і ўкраінскай моў, якія знаходзяцца ў пастаянным кантакце і ўзаемадзейні. Ва ўкраінскай мове звонкія зычныя не страчваюць сваёй якасці ні ў канцы слова, ні перад глухімі ў межах фанетычнага слова, ні ў становішчы знешняга сандхі [6, 19], глухія ж зычныя падлягаюць азванчэнню. Гэтая з'ява часткова захоўваецца і ва ўкраінскіх гаворках. Адсутнасць аглушэння звонкіх зычных на канцы слова і перад глухімі сустракаецца ў рускіх гаворках паўночнай і паўночна-заходняй часткі паўночнага дыялекту, што таксама тлумачыцца ўплывам украінскага дыялектнага маўлення.

Развіццё інфармацыйных тэхналогій, у прыватнасці, маўленчых, запісу і апрацоўкі гукавых матэрыялаў, эксперыментальна-фанетычныя метады аналізу маўлення дазваляюць атрымаць якасна новыя звесткі пра фанетычны аспект дыялектнай варыятыўнасці. Так, напрыклад, найноўшыя інструментальныя даследаванні ў галіне ўкраінскай дыялектнай фанетыкі паказалі, што поўнае захаванне звонкасці зычнага на канцы слова сустракаецца рэдка [1]. Прычым звонкае вымаўленне фіксуецца часцей не ў абсалютным канцы фразы, а ў канцы сінтагмы перад паўзаю.

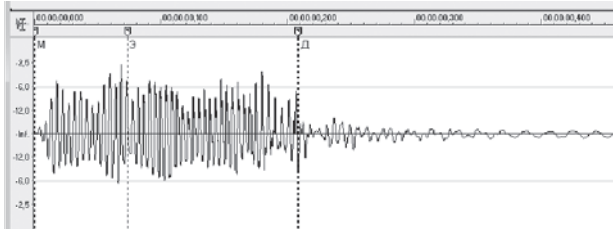
Што да становішча знешняга сандхі, то ў пазіцыі перад глухімі зычнымі інструментальны аналіз таксама не паказаў поўнага аглушэння звонкіх.

Безумоўна, падобныя даследаванні актуальныя і для беларускай дыялектнай фанетыкі. Паспрабуем, у прыватнасці, прааналізаваць з дапамогай спецыяльнай камп'ютарнай праграмы асаблівасці рэалізацыі канцавога звонкага зычнага ў гаворцы жыхароў вёскі Папіна Драгічынскага раёна Брэсцкай вобласці (заходнепалескія гаворкі). Запіс маўлення інфармантаў быў зроблены ў 1970 г. падчас экспедыцыі, аднак вынікі аналізу не адлюстраваны ў спецыяльнай літаратуры. Гэты матэрыял уяўляе цікавасць для даследавання, паколькі з'яўляецца прыкладам адсутнасці нейтралізацыі прыкметы звонкасці канцавых зычных.

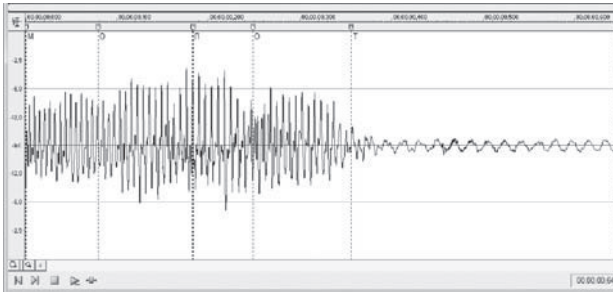
У даследаваным матэрыяле (маўленне трох інфармантаў) сустрэліся словы з наступнымі канцавымі звонкімі зычнымі: *б, д, ж, з, у* (*хлеб, горад, ніжж, образ, поріу*). Найбольш складанымі для аўдытарскай ідэнтыфікацыі з'яўляюцца звонкія змычныя *б, д* і адпаведныя ім глухія *п, т*. Прыкметай захавання звонкасці з'яўляецца імплазійны характар гэтых зычных. Інструментальны аналіз паказвае ў такіх выпадках альбо поўную адсутнасць выбуху, або вельмі слабае яго выражэнне. Параўнаўшы асцылаграмы слоў *мэд* і *мóлот* (мал. 1, 2), бачым, што канцавы [д] у першым слове рэалізуе толькі фазу змыкання, без выбуху. Такая ж сітуацыя і пры рэалізацыі дадзенага зычнага ў становішчы знешняга сандхі перад звонкім [з] у фразе *До нас в город зайшоў дыкі віпрук* (мал. 3).

Яшчэ адна прыкмета, якая дазваляе выяўляць аглушэнне, – працягласць гучання зычнага. Папярэднія даследаванні паказалі, што глухія канцавыя зычныя маюць большую працягласць, чым звонкія, нават калі апошнія падвергліся той ці іншай ступені аглушэння. Аднак гэтую пазіцыю яшчэ трэба правяраць інструментальна.

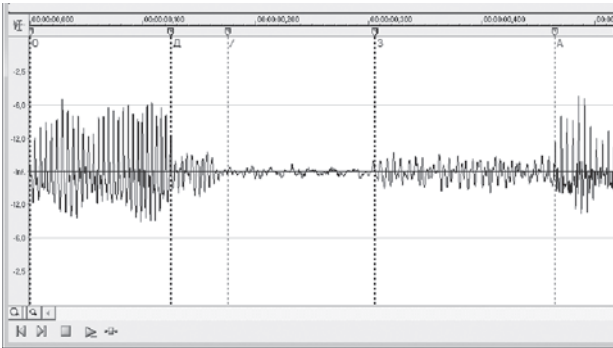
Такім чынам, нават першасны аналіз паказаў, што можна гаварыць пра ўстойлівасць захавання якасці звонкіх зычных у дыялектным маўленні і ўплыве яго на літаратурную мову. У перспектыве бачыцца неабходным больш падрабязны інструментальны аналіз дыялектнага маўлення, параўнанне яго ўзораў з прыкладамі літаратурнага маўлення.

Мал. 1. Асцылаграма слова *мэ*

Мал. 2. Асцылаграма слова *молот*

Мал. 3. Асцылаграма спалучэння гукаў [д + з] у становішчы знешняга сандхі

1. *Вербич Н.С.* Асимілятивні процеси в українському діалектному мовленні (реалізація дзвінких приголосних у кінці слова перед паузою) // Фанетычная праграма слова ў функцыянальна-стылістычным і эксперыментальным аспектах: сучасны стан і перспектывы. Мн. 2012.

2. *Выгонная Л.Ц.* Інтанацыя. Націск. Арфаэпія. Мн. 1991.

3. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Уступныя артыкулы, даведачныя матэрыялы і каментарыі да карт. Мн. 1963.

4. *Мандзік В.А.* Асаблівасці сучаснага беларускага сцэнічнага маўлення // На хвалях мовы: да 90-годдзя з дня нараджэння акадэміка М.В. Бірылы. Мн. 2014.

5. Фанетыка беларускай літаратурнай мовы / Падрэд. А.І. Падлужнага. Мн. 1989.

6. *Юцук І.П.* Практикум з правопису україньскої мови. К. 2000.

THE SPECIFIC OF REALIZATION OF POSITION CHANGES OF VOICED CONSONANTS IN LITERATURE AND DIALECT LANGUAGE

In this study, the specific of realization of position changes of voiced-consonants in the end of a word and in the position of external sandhi (appearing / out of unvoiced consonants) in standard and dialectal Belarusian language is analyzed. Materials of instrumental analysis are shown.

Із спостережень над динамікою дієслівної словозміни в сновсько-сеймських говірках східнополіського діалекту

Українські східнополіські говірки були об'єктом лінгвістичних студій ще з позаминулого століття, однак більшість досліджень стосувалась фонетики, меншою мірою – граматики. Після опублікування “Атласу української мови” (АУМ) стало можливим не лише просторове відображення характерних діалектові рис, а й часове. Просторово-часової інтерпретації вимагають усі мовні явища, зокрема дієслівна словозміна, оскільки її вивченню досі приділено мало уваги. Це переважно праці, які стосуються південно-східного наріччя [1; 2; 3], зрідка – поліського та південно-західного [5].

Простежимо динаміку дієслівної словозміни на півночі східнополіського діалекту, поклавши в основу матеріали АУМ та власні записи 2010–2013 рр.

Оскільки дієслова в аналізованих говірках в основному зберігають морфонологічні форми середини ХХ ст., що засвідчує їхню статистику, у дослідженні звернено увагу передусім на їхню ареалогію.

Не зазнали суттєвих трансформацій явища, які в середині ХХ ст. утворювали суцільні ареали, мали регулярні вияви: в ареалі переважають словоформи *da'ci*, *ïe'ci* (на півночі ареалу – *da'c'i*, *ïe'c'i*); словоформи *dash*, *ïish* та *da'c'ish*, *ïi'ciish* продовжують вживатися спорадично [АУМ I, к. 262]; на обох хронологічних зрізах фіксовано форму *l':y* [АУМ I, к. 256].

Про динаміку граматичної структури говірок свідчить збільшення кількості варіантів одних граматичних форм.

1. Незважаючи на те, що порівняно з серединою ХХ ст. в інфінітивах дієслів після голосного основи більшу функціональну активність виявляють форми на *-ti*, вони, однак, завжди вживаються паралельно до типових для ареалу форм на *-m'* [АУМ I, к. 250].

2. Під час повторного обстеження говірок встановлено, що у формах 1-ої ос. наказового способу дієсл. II дієвідм. найбільш поширеною залишається флексія *-im* (*-em*) (її зафіксовано в 37

н.п., порівн. [АУМ I, к. 264]). Закінчення *-ом* на обох хронологічних зрізах не утворює суцільного ареалу, хоч за півстоліття збільшилося їх вживання з 20 н.п. до 23 н.п. Форми слів на зразок *ход'імо, нос'імо* засвідчено лише у 2 н.п. (пп. 181, 169¹).

3. У зазначених говірках у 3-ій ос. множини теп. часу дієсл. II дієвідм. вживається закінчення *-ам'* (у ненаголошеній позиції *-ем'* [АУМ I, к. 261]). Під час повторного обстеження засвідчено незначне розширення ареалу вживання флексії *-ут'* (з 14 н.п. до 17 н.п. у напрямку зі сходу на захід), щоправда, ці форми часто вживаються паралельно з *-ам'*. Решта флексій рідковживані: *-ит'* (п. 160); *-ат* (пп. 14, 18), *-ут* (пп. 14, 188).

4. Дієслово *дути* в одн. теп. часу має форми *дму, дмеш* та *'дуйу, 'дуйеш*. Збільшення частоти вживання останніх форм, історично новіших (кількість н.п зростає з 28 н.п. у середині ХХ ст. до 41 н.п. під час повторного обстеження), при відносному збереженні інших форм утворює тенденцію до паралельного вживання, що властиво багатьом говіркам української мови [АУМ III, к. 216]. Крайні східні говірки, як і раніше, не знають форм *дму, дмеш*.

5. Паралельно до постфікса *-с'а* [АУМ I, к. 265] частіше почали вживатися інші фіналиї: *-с'е* (пп. 6, 94, 11, 13, 17, 106, 128–129, 134, 137, 157), *-с'і* (п. 11), *-се* (пп. 6, 103, 128, 131, 157), *-са* (п. 139).

6. У крайніх північних та східних говірках у 3-ій ос. одн. теп. часу в дієсл. I дієвідм. паралельно із ненаголошеним закінченням *-е* після *ј* розвинулись інші флексії: *-ем'* (пп. 7–8, 16–17, 186, 15), *-ет* (п. 19), *-ім'* (п. 190), *-ит* (пп. 161, 190). Відзначимо, що форми 3-ої ос. одн. на зразок *зна, дума, співа, слуша*, які раніше фіксувалися спорадично [АУМ I, к. 258], зараз не зафіксовано.

7. Як і раніше, у дієсл. 3-ої ос. одн. теп. ч. II дієвідм. переважають форми із закінченням *-ит'*: *'ходить, 'носить* [АУМ I, к. 259]. Значного поширення набули словоформи із флексією *-е*. У середині ХХ ст. їх зафіксовано в 18 н.п., під час повторного обстеження – у 36 н.п.

Для сновсько-сеймських (як і суміжних з ними) говірок типовим є аналітичний спосіб творення дієсл. майб. часу недок. виду [АУМ I, к. 263; ДАБМ, к. 166]. Синтетичні форми

¹ Номери населених пунктів подаємо за мережею АУМ I.

зменшили ареал побутування з 25 н.п. у середині ХХ ст. до 19 н.п. на початку ХХІ ст.

Чимало змін пов'язано з витісненням одних форм іншими.

1. При спорадичному вживанні *реу'т'і* та *реу'с'ти* домінує в ареалі форма *реу'ти* [АУМ I, к. 251]. Частіше почала вживатися форма *ре'в'і(е)т'* (з 6 н.п. у середині ХХ ст. до 14 н.п. під час повторного обстеження), яка в окремих говірках витіснила форму *реу'ти* (з 47 н.п. до 44 н.п.).

2. У східнополіському діалекті в дієсл. 1-ої ос. одн. теп. часу II дієвідм. з основою на свистячий *с* завжди переходить у *ш* [АУМ I, к. 255]. Лише на сході ареалу зафіксовано форми на зразок *на'с'у*, *ка'с'у*, *пра'с'у*, які поступово зникають (у середині ХХ ст. такі форми відзначено в 10 н.п., у 2010–2013 рр. – у 6 н.п.).

3. Спостережено збільшення говірок, у яких у дієсл. 1-ї ос. одн. II дієвідм. з основою на *д* вживаються форми на *ж* (із 43 н.п. у середині ХХ ст. до 58 н.п. на початку ХХІ ст.). Африкату *дж*, яку в середині ХХ ст. зафіксовано в 20 говірках [АУМ I, к. 254], під час повторного обстеження виявлено в 16 н.п., у 10 з яких вона вживається нечасто, в 1 н.п. (п. 129) переважає над *ж* і лише в 1 говірці (п. 139) функціонує безальтернативно. Для східних районів типовими продовжують бути форми *ха'д'у*, *ва'д'у*, *буд'у*, *сид'у*.

4. У східнополіському діалекті в 1-й ос. множ. теп. часу дієсл. I дієвідм. виступають флексії *-емо* та *-ем* [АУМ I, к. 260]. На півночі ареалу зросло навантаження флексії *-ом* (з 10 н.п. у середині ХХ ст. до 14 н.п. на початку ХХІ ст.), у чому вбачаємо вплив говорів російської мови [4, 152]. Відзначено скорочення говірок, у яких зафіксовано флексію *-емо* (*не'се'емо* – з 23 н.п. до 14 н.п.), та збільшення частоти вживання закінчення *-ем* (з 26 н.п. у середині ХХ ст. до 33 н.п. на початку ХХІ ст.).

Дальшого вивчення вимагають форми 1-ї ос. множ. теп. часу дієсл. I дієвідм. у 1 говірці (п. 17) – *н'е'сома*, *бе'рома*.

5. Під час повторного обстеження ареалу зафіксовано збільшення кількості вживання форми *'ломл'ат'* (із 12 н.п. у середині ХХ ст. до 25 н.п. на початку ХХІ ст.) [АУМ I, к. 252] переважно за рахунок витіснення на південному заході форми *'ломет'*; остання скоротила вживання з 22 н.п. до 16 н.п. Для крайнього сходу характерною залишається форма *'ломл'ут'* (у 6 н.п.).

6. Частіше, порівняно з серединою ХХ ст., вживається форма *'л'убл'ат'* (пп. 12, 14, 18–19, 109–110, 128, 133, 137, 141–

142, 147, 158–159, 161–163, 165–173, 175, 181, 186–189). Інші форми менш поширені: 'л'убл'ем' (п.162), 'л'убл'ут' (пп. 166, 191); 'л'уб'ам' (пп. 13–16), 'л'уб'ам (п. 190), 'л'уб'ем' (пп. 6–9, 16, 94), 'л'убет' (пп. 6, 11–12, 17, 103, 106–107, 109–110, 128–136, 138–140, 143); 'л'убійам' (п. 162), 'л'убійут' (п. 187).

7. У південній частині східнополіського діалекту внаслідок асиміляції з *m'* афікс *-ся* у дієсл. формах 3-ї ос. теп. часу та інфінітивах набуває звучання [ц':а] [АУМ I, к. 266]. Порівняно з попереднім хронологічним зрізом кількість говірок, у яких вимовляється [ц'], зменшилася з 20 н.п. до 15 н.п. Частіше зафіксовані словоформи з твердим [ц]: під час повторного обстеження вимову [ц':а] зафіксовано в 45 н.п. (на картах АУМ – у 15 н.п.), [ца] – у 5 н.п. (у середині ХХ ст. – у 1 н.п.), [ц':е] – у 24 н.п. (за даними АУМ – у 15 н.п.), [це] – у 1 н.п.

Повторне вивчення ареалу дозволяє констатувати, що в дієслівній словозміні надалі функціонують переважно ті самі засоби формотворення, що й у середині ХХ ст.

Тенденцію до стабільності виявляють ті одиниці, що в середині ХХ ст. утворювали суцільні ареали.

Коли в говірці співіснує кілька функціонально ідентичних явищ, можливе збільшення чи зменшення одних форм при збереженні інших, проте нерідко спостерігаємо зміни, пов'язані з розширенням однієї словоформи за рахунок звуження використання іншої словоформи. Причини таких змін можуть бути різними: вплив суміжних діалектів, фонетичні зміни, рідше – дія закону економії мовних засобів, вплив літературної мови.

1. Глуховцева К.Д. Варіантні форми вираження та значення особової парадигми дієслова в українських східнословобожанських говірках // Лінгвістика. № 2. Луганськ. 2008.

2. Делюсто М. Діалектний текст як джерело дослідження дієслівної парадигматики // Лінгвістичні студії. Вип. 19. Донецьк. 2009.

3. Пачева В.М. Особливості дієвідмінювання в українських говірках Запорізького Надазов'я // Філологічні студії. Вип. 6. Кривий Ріг. 2011.

4. Русская диалектология: учебн. для студ. филол. фак. высш. учеб. заведений / Под ред. Л.Л. Касаткина. М. 2005.

5. Сергійчук Г.П. Творення дієслівних форм теперішнього часу у говірці села Бірки // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Л. Українки. № 1. Луцьк. 2012.

АУМ Атлас української мови: в 3 т. Т. 1–3. К. 1984–2001.

ДА БМ Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Мн. 1963.

FROM THE OBSERVATION OF VERBAL
INFLECTION DYNAMICS IN SNOVSKO-SEYMSKY
AREAS OF EAST POLESIAN DIALECT

The thesis reveals the dynamics of verbal inflection in Snovsko-Seymskys area of East Polesian dialect. Based upon a comparison of the Atlas of the Ukrainian Language material and expeditionary records author defines intersystem and external causes of these changes.

Вербалізація менталітету середньонаддніпрянців у діалектному тексті

Серед здобутків української діалектології кін. ХХ – поч. ХХІ ст. чільне місце посідають діалектні тексти, які є скарбницею народної культури, адже в них відображено не тільки світ, що оточує людину, не лише реальні умови її життя, але й суспільну самосвідомість мовця, його ментальність, національний характер, спосіб життя, традиції, звичаї, мораль, систему цінностей, специфіку світобачення й світосприйняття.

Діалектний текст у сучасному мовознавстві розглядають як складну лінгвістичну одиницю, творцем якої є діалектоносії, чиє мовлення антропоцентричне, оскільки воно відтворює індивідуальність мовця і водночас ословлює етнічну свідомість, колективний досвід, реалізуючи філософську єдність абстрактне – конкретне [2, 17, 35–36]. С.Г. Тер-Мінасова відзначає, що саме мова формує особистість її носія, через закладене в ній бачення світу, менталітет, ставлення до людей, тобто через культуру народу [3, 14].

Мета пропонованої розвідки – спроба репрезентації рис менталітету середньонаддніпрянців засобами мови в структурі діалектного тексту. Джерелом дослідження стали матеріали текстотеки середньонаддніпрянських говірок, записані від людей найстаршого віку, корінних жителів сіл Середньої Наддніпрянщини, специфіка мовомислення яких репрезентує їхню ментальність.

Середню Наддніпрянщину як своєрідну історико-культурну зону вирізняють історики, етнографи, археологи, антропологи та дослідники інших наук про людину. В.М. Русанівський виділив в українському народі дві великі мовно-ментальні групи: східноукраїнську (наддніпрянську) і західноукраїнську (наддністрянську), які диференціював на субрегіональні підгрупи, зокрема в наддніпрянській групі виокремлював поліську, київсько-полтавську, або середньонаддніпрянську, слобожанську і приморсько-степову підгрупи [1, 4], мовці кожної з яких у силу лінгвальних та екстралінгвальних чинників виявляють особливості у вербалізації поглядів людини на довкілля та самих себе як носіїв регіональної культури.

Етнолінгвістичний аспект діалектної текстографії був об'єктом досліджень Г.Л. Аркушина, Ю.І. Бідношії, К.Д. Глуховцевої, П.Ю. Гриценка, Н.В. Гуйванюк, Н.О. Руснак, Н.В. Хобзей та ін. Через призму діалектних текстів трьох парадигм мислення – господарчого, обрядово-релігійного й екзистенційного – в українському мовознавстві вже представлено особливий спосіб світобачення та світосприйняття носіїв буковинських говірок [2, 161–171].

У діалектних текстах господарчого спрямування із Середньої Наддніпряни (розповіді про господарювання на землі, про приготування їжі, випікання хліба, про ремесла) репрезентовані такі риси середньонаддніпрянців:

- любов до землі: *Господар'ували чесно й совісно / і добросовісно приділяли увагу д'ля землі // д'ля свого хаз'айства / саме основне дуже старат'ельно гл'ад'или землі // обробляли дуже гарно* (Ш);

- хазяйновитість: *У бат'ка було три гектари / у бат'ка в нашого був сад гарний / гарно було / і пахали ж оце і з того поля воз'ат' додому снопи кон'ачками / складають у скирту / кон'а машина ...* (Зр) і осуд безгосподарності: *А це отаке бизобраз'їє / коп'їйки німа / і ні робит' / задолжилис' / уз'али тор'їк корову / думали / шо це колгосп дурно дав / та ту корову ізсушили / суха / та одве'зли туди за Сулу / там чи лагир' був чи шо / і здали самі кістки / і нишком* (Кл);

- працьовитість, необхідність виконання роботи: *Ми ж так робили / кол'о машини ц'їлий ден' / це машина молоти / а ми на скирту кидайим солому / ... / та ск'їки ж ц'її молоч'ї було / ... оце ц'їлий ден' йа кидайу солому / коло машини / а на ніч їду скиртуват' коровою / у скирту возим / і вранц'ї вста'їем і в'їят' до машини / і сонце с'ходи / уже ми шоб були коло машини* (Зр);

- колективізм, взаємодопомога: *Толока? це мазали / мазали // зивали тих / шо робили л'удей / су'с'їдів і кумів* (Рз); *Йак оце вже піст ос' їде пиліповс'кий / до тод'ї вже корови дойац'а / то тод'ї вже ж збирали сир / ... а тод'ї вже йак б'їдним л'удам / дак стар'ї роз'носил'и / шоб ті ж тожи розгов'їлис'а трошки / наче йак на Маслан'їй шоб ус'їм ну / д'їл'їлис' л'уди / так було тод'ї* (Кн).

У діалектних текстах релігійно-обрядового змісту (розповіді про календарну й родинну обрядовість) відображено

магічне мислення діалектоносіїв, звичаєвість, традиціоналізм. У них реалізовані знання інформанта, відомі всім носіям говірки, виявлені основи української міфології, закорінені, на думку дослідників, ще в спільнослов'янському, а значною мірою і в спільноіндоевропейському світосприйнятті [1, 4], зокрема це свята Коляди (згодом Різдва), Купала (згодом Івана Хрестителя), зустрічі весни, Зелені свята. У мовомисленні середньонаддніпрянців наявне поєднання християнських і язичницьких вірувань: *К'лал'и / пир'іж'ки на |Покут' / на ку'т'у ж і на уз'вар / ... пир'ід'Водохр'ише'м / то хо'дил'и ж хр'ист'и пи'сат' / ото з пир'ож'ками з т'іми / ... / ото вже ха'з'айн і хтос' із д'ітей / о / хо'дил'и хр'ист'и пи'сат' / по д'вер'ах / по |в'ікнах / і на постр'ойках / круг'ом / о / а то'д'і вже в'ходил'и в |хату / к'лал'и пир'іж'ок на |покут' / у|же знов на ку'т'у / то'д'і вже с'ідал'и ви'чер'ал'и вс'і гур'том / то'д'і хтос' чхнув / значит' то'му шос' |дар'ат' / шо |перше народиц' :а в ха'з'айств'і / то'му те й по'дар'ат' / чи тил'а / чи порос'а / чи шо / а на |'лав'і шу'кайт' ши'рс'тинки / |йа'кого ц'в'ету / тако'го й тил'а народиц' :а (Кн). Усупереч християнським традиціям на новорічні свята відбувалися ворожіння: |дум' д'ів'чата |поп'ід |хатойу / де хло'пці / і п'ідслуховуйут' / шо там |кажут' / |йак'шо с'кажут' по'дай пит' / шос' там та'ке |гарне / то |можит' і |зам'іж |вийти і |гарно |буде / а |йак с'каже / шо с'ад' / то вже |йак с'іла / то |зам'іж ни |вийде // це та'ке |яа з'найу (Яс).*

Водночас для середньонаддніпрянців характерна релігійність, оскільки образ Бога невіддільний від образу селянина: *Ни |в'ір'у н'і'кому / н'і'чому / |в'ір'у одно'му |Господу / |йак Гос'под' Бог |йес'т' / так він і пошан'ує ти'бе / і по'може то'бі / і прив'іде ти'бе на благосло'вен' :а (Бл); Празник ви'ликий / то т'реба п'разнуват' / і гр'іха т'реба / |д'іти / бо'йац'а / бо |йе Бог на с' |в'іт'і / |в'ін |нами вл'ад'і'є / а ви |ду-майте / шо це ви так / жи'вем |йак |в'івці / та й |год'і? |йе Бог на с' |в'іт'і / і да'є ко'му / і ка'рає нас Бог (Іс). Це, зокрема, реалізоване й у трепетному ставленні до християнських святинь: *За стик'л'ом |Мат'ір |Бож'а / так |йак ото на кар'тин'і до |пойаса // |яа п'ідхожу до стик'ла і кр'із' стик'ло поц'ілу'вала |Мат'ір |Божу // ка'жу / |йак'би ше ми'н'і поц'ілу'ват' і |Ісуса Хр'ист'а // ко'ли |іде |Ісус Хр'истос / і та'кий із'раниний / ни**

можу йа розка'зат' / такий він із'раниний / іде він / і йа йо'го ни поц'іл'увала / значит' / ни дос'тойна йо'го поц'іл'увати // йа'би дос'тойна / поц'іл'увала б // (Бл).

Часто діалектні тексти ілюструють таку рису респондентів, як забобонність: *А то ж о'це Другий Спас / на Другий Спас о'це |с'ат'ат' |йаблука в |церкві / бе^нрут' |йаблука і не^нсут' і |с'ат'ат' / і ра^н'іше ж о'це так йак |жінка / жін'ки |ран'ше / д'ітей же ба'гато бу'ло і |мерли |д'ітки / і |жінка ни |мала |права з'ійсти |йаблука до спаса / бо ди'тинка на |тому с'^нв'іт'і / |йабл'чка йій ни да'дут' на Спаса (Дм); Це ж |завтра Спаса |буде / д'ідус'у / то ви'ход'те ж і |завтра до |жатки / а він |каже / н'е / |д'іти / йа вже ста'рий / |скоро при'йдец'а поми'рат' / ми'н'і тре'ба поп'разнуват' // ни |ви'йду // (Іс).*

У діалектних текстах про життя діалектоносіїв, своє село, історичні події, де “мовець реалізує ставлення до дійсності, стан душі, виражає почуття, переживання” [2, 36], найвиразніше виявляються такі риси:

- емоційність, сентиментальність, сердечність, щирість: *Ох / |Боже / |Боже / |Боже |праведний // с'ідни'ц'і / ше й ра'сн'і / у п'ят' |п'ілок / і вона |носе йі'її // ра'сна / іде на с'вайбу / на вс'у |задни'ц'у / зви'ни / шо ска'жу / |пойас розсти'лила / це кур'кул'с'ка та'ко дочка // |Боже м'ій / ни |можу |п'рамо то'б'і ска'зат' / і при'казат' // кур'кул'н'а (Блн); А шо йак ка'зат' // «п'росе |бат'ко і |мати / і йа про'шу при'ход'те» // |буду |плакат' / ой ой |доц'у / та х'ватит' у'же / бо йа вже |плачу (Ббр);*

- любов і поклоніння хлібу: *О / це вже / хороший / вже с'печиний / да / по'том йі'си йо'го і |чувстуйиш / шо ти хл'їб с'в'а'чений |божий (Тм), породжені, напевне, й роками голодомору: А йа си'жу йім той о'ладок і |думайу / чи хот' коли по'бачу хл'їб / хоч ни |йістиму / а хоч по'бачу / йа'кий він той хл'їб (Хр);*

- м'якість, мелодійність вимови, пестливість словоформ, що є типовою ознакою мовлення середньонаддніпрянців, яку створюють не тільки фонетичні особливості (альвеолярний [л], м'якість шиплячих, напівм'якість інших приголосних), а й використання демінутивних суфіксів -к-, -ичк-, -очк- в іменниках: |Бат'ушка |ходить |св'а'ченойу |водичкойу / вс'і / |каже-дого / де |паска / в |кого сто'їт' |паска / сто'їт' |св'ічичка /

зас^вічина сто^йит' с^вічичка // бат^ушка ... у с^вічену водичку / ... і на л^удей пок^ропит' / і ко^ждому в кор^зиночку капне / шоб ка^жд'ій л^удині капнула капочка водички (Яс); суфікси -ичк-, -еньк- у прислівниках: тамичко, отамичка, тутичко, по^томичка: Так йа б / ка^же / тутичка жив / а йа йа^тби бу^ла і ска^зала / прийі^жай да будимо жит' отамичка; Тамичка ш^кола / то^ді за ш^колу дали^чен'ко (Зл); А по^томичка / ми до вас ше прийі^димо (Пгр) тощо; демінутивний суфікс -еньк- інформанти використовують навіть у відносних прикметниках: То жа^кет йа^кийс' / чоботи гар^нен'кі та^кі хро^мовен'кі на каблуч^ках (Брв); І кохточка та^ка / воно мов кан^інкор^овен'ка та^ка (Бр); Сужно ранче ва^лалі / і ши^ли с^вити / комі^рец' сто^ййачин'кий (Жр);

- пісенність, любов до пісні: Робили дружно // с^піс^н'ами йшли на роботу / с^піс^н'ами ве^рталіс^а й на^зад // ну й жит'а бу^ло висил'іше йа^к ти^пер // (Бгд); ... то там с^пі^вайут' / то там / в сил'і с^пі^вайут' / а на х^вермі с^кіки / пови^ход'ат' / корови пови^яжут' / пови^ходили / йа^к зас^пі^вайут' / то^ді гарно бу^ло (Вр);

- пошана до старших, до батьків і пам'яті про них: Ну ма^кітра ше ж бу^ла / в мене ше одна т^ріснута / ну так бе^ре^жу ж у^же / так ч^уточку виш^чирб^лина / ну та би^ре^жу / бо це ж ма^тирине // (Кн); та вибір між ти і ви у звертанні з пошаною метою: Хл'іб ма^ма спи^чут' / то це д'ілили по хл'ібини^ці (Вт).

Українець не може терпіти покинутості, сирітства: Мати в^мерла / с'ім год ни бу^ло / і йа ходила / ... / погу^лайу / зас^нула під тином і сп^лу там / н'іч пи^рисп^лу // і в ма^тирі на гробу с^пала [плаче] / там ми^не н'і^хто ни шу^кав / н'і^хто ни будив / н'і^хто ни брав (Тн). Це характерно для мовомислення середньонаддніпрянців на різних етапах їхнього життя, зокрема дуже важко старим людям, які залишилися самотніми: Йа вже с^уди за ц^ого вдов'ця піш^ла та то^жи ж гл'ад'іла д'ітей / повиростали / а ти^пер порос^ходил'ис' / н'і^кому ни ну^жна; то і заробила / шо далі ми^ні й п^рем'ія / і документи в мене йе / і ми^дал'і йе / й зразу мо^гу показат' / а ти^пер / д'ітки / н'і^кому ни ну^жна / (Гн).

Таким чином, у діалектних текстах із середньонаддніпрянських говірок репрезентовано визначальні риси серед-

ньонаддніпрянців – любов до землі, хазяйновитість, працьовитість, необхідність виконання роботи, колективізм, взаємодопомога, поєднання християнських і язичницьких вірувань, релігійність, забобонність, емоційність, сентиментальність, сердечність, щирість, любов і поклоніння хлібу, м'якість, мелодійність вимови, пестливість слів, пісенність, любов до пісні тощо. Відзначимо, що ці риси представлено лише оглядово, оскільки діалектні тексти кожної окремо взятої парадигми мислення середньонаддніпрянців потребують докладнішого вивчення.

Список населених пунктів

Ш – Шандра Миронівського р-ну Київської обл.; Гн – Гінці Лубенського р-ну Полтавської обл.; Бл – Білоусівка, Бр – Бирлівка, Зл – Золотоношка, Кн – Кононівка Драбівського р-ну; Дм – Домонтове, Зр – Зорівка Золотоноського р-ну; Брв – Боровикове Звенигородського р-ну; Блн – Баландине Кам'янського р-ну; Ббр – Бобриця Канівського р-ну; Вт – Вотилівка Лисянського р-ну; Жр – Журавка, Іс – Іскрене Шполянського р-ну; Яс – Яснозір'я Черкаського р-ну; Пгр – Погоріліці, Рз – Розсошенці, Тн – Тіньки Чигиринського р-ну; Бгд – Богодухівка, Вр – Воронинці, Кл – Кліщенці, Тм – Тимченки, Хр – Хрестителеве Чернобаївського р-ну Черкаської обл.

1. *Русанівський В.М.* Єдиний мовно-образний простір української ментальності // Мовознавство. 1993. № 6.
2. *Руснак Н.* Лінгвокогнітивні та прагматичні виміри діалектних текстів буковинських говірок. Чернівці. 2009.
3. *Тер-Минасова С.Г.* Язык и межкультурная коммуникация. М. 2000.

VERBALIZING THE MENTALITY IN PATOIS TEXTS FROM MIDDLE DNIEPER UKRAINE PEOPLE

The investigation of the textual material on the Middle Dnieper Ukraine patois involves an attempt to represent the main features of the Middle Dnieper Ukraine mentality in the patois text structure. The means of the linguistic representation of the peculiar outlook and mentality of the speakers are the micro-texts of economic, religious and existential character that reflect their ways of life, conventions, beliefs, and their emotive-psychological image in general.

Віддієслівна рибальська лексика українських говірок на загальнослов'янському тлі

Про природу професійної термінології А.П Коваль писала, що “всякі асоціації, пов'язані з первинною етимологією терміна, поступово зникають, терміни далеко відходять від своїх етимологій, набуваючи тим самим “рухливості”, здатності легко вступати в системні відношення з іншими термінами” [7, 245]. Зважаючи на архаїчність рибальського промислу, пам'ятаємо й слова видатного мовознавця Ф.Т. Жилка: “Діалектна риса може бути або реліктом давнішого в розвитку мови (діалекту), або характеризувати її сучасну сутність, або й ознакою нового – того, що буде розвиватися в майбутньому” [6, 5].

Розвиток праслов'янських діалектизмів, мотивованих дієслівними основами, був у полі зору багатьох дослідників. Серед таких одиниць багато професіоналізмів, які дійшли до нашого часу, зберігши свою формально-семантичну структуру. Відзначимо, що такі лексеми мотивовані дією, супроводжуваною яскравою ониматопеїчністю (звуки природи *бв, рв, хв, кл* тощо): пор. бойк. *бовт (ббвта)* ‘жердина, якою полошать рибу’ [Ониш I, 61], зх.поліс. *ббўкало* ‘тс.’ [Арк I, 25], ср.поліс. *бовч (болт)* ‘тс.’ [Лис, 34]; зх.поліс. *підривка* і *пудрєвка* ‘сітка на двох сполучених навхрест жердинах, підв'язаних до великої ручки’ [Корз, 185, 197], бойк. *підривка* ‘велика сітка на рибу, прикріплена до жердин або кілків’ і пол. *pedrywka* ‘тс.’ [Ониш II, 70]; нж.ндпр. *підмхвватка* ‘підсака’ [Чаб III, 121], сх.слобож. *підмхвватка* ‘тс.’ (р. Красна, с. Красноріченське Кременського р-ну Луганської обл.) [КА], бойк. *підхвватка* ‘тс.’ і пол. *podchwytka* ‘тс.’ [КА, 71]; нж.ндпр. *клокўнка* ‘дощечка у вигляді ложки, якою рибалки б'ють по воді, щоб звуком привабити сома’ [ЕСУМ II, 464], діал. кашуб. *klepa* ‘риболовна мережа з тонкими дошками’ ← псл. *klepati, пол. *klepac* ‘ляскати’ [4, 182], діал. серб. *ббдва (ббтва)* ‘тризуба або двозуба острога наколювати рибу у воді’ ← псл. *bosti, *bodq (дієслово фізичного впливу) [9, 16], пор. у верхньолужицькій мові – *bosć* ‘буцати’ (про худобу) [ЕСУМ I, 237].

Але насамперед проблема формальної відповідності лексеми її актуальному значенню постає під час освоєння чужомовного слова. На нашу думку, запозичення може закріпитися за умови, якщо його фонетико-граматичні адаптації в мові-реципієнті знайдуть формальний відповідник, семантична структура якого не суперечитиме реальним виявам денотата. Лексема *баламут* (причорн. ‘скумбрія’ [Моск, 15] і нж.ндпр. ‘оселедець’ [Чаб I, 61]), як припускає О. Горбач, є трансформованим новогрецьким іхтіонімом *palamydha* ‘тучник’ [5, 218]. Етимологи також трактують його як запозичення з турецької мови (*palamud* ‘вид риби’), яке своєю чергою походить від нгр. *παλαμίδα* ‘тунець’, пов’язаного з гр. *παλαμνη* ‘долоня’ [ЕСУМ I, 124]. Мабуть, під впливом народного етимологізування походження цієї лексеми О. Афанасьєв-Чужбинський пов’язує з українським дієсловом *баламутити*, пояснюючи це тим, що табун оселедців сильно каламутить воду [1, 450]. У сучасних південночернігівських говірках *баламут* ‘карась, який водить поплавець у різні сторони’ (р. Бистриця, м. Бобровиця Бобровицького р-ну Чернігівської обл.) [КА]. Узагалі ж ономотопейна мотиваційна модель “звук під час збурювання рибою води → назва самої риби” доволі продуктивна в українських говірках, пор. сх.слобож. *шланак* ‘будь-яка велика риба: від 2 кг і більше’ (р. Кам’янка, с. Новорозсош Новопсковського р-ну Луганської обл.), лб.поліс. ‘товстолобик’ (р. Лоска, с. Лоска Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.); пд.черніг. *чопак* ‘велика риба, більше 2 кг, яка голосно “чокає” по воді’ (р. Бистриця, м. Бобровиця Бобровицького р-ну Чернігівської обл.) [КА].

Мотивувальна конкуренція між неслов’янськими запозиченнями (переважно іменниками) і праслов’янськими дієсловами як можливими етимонами рибальських лексем також налічує чимало прикладів. Термін *нєрет* ‘рибальська сітка’, відомий східнослов’янським мовам, а також польській (*neret*), у якій його трактують як запозичений з української, мовознавці виводять із дієслова *нєрти* ‘ниряти’ (р.-цсл. *пнєрети*, слн. *pondrėti*), одночасно припускаючи, хоча й не без сумнівів, його фіно-угорське походження за посередництва російської мови (рос. *мерда*, *мерёда*, *мерёта* ‘верша’ від фін. *merta* ‘тс.’) [ЕСУМ IV, 75]. Можливо, другу етимологію підтримує мета-

форичне перенесення “отвір рибальського приладу ↔ широко відкритий людський рот”, відтворене в українських говірках такими фразеологічними варіантами: ср.поліс. *роздявив рота як вершу* [Добр, 143], пд.-сх.полт. *вершу розкрити* [Сиз, 16], цн.слобож. *роззявив рот як вершу* [ЮІ, 128], сх.слобож. *одзяпити (одцибенити) вершу* [ФСГД, 58] ‘розкричався, репетує’.

Буває майже неможливо розмежувати фонетичний варіант і зовсім іншу за ВФ лексеми, як-от у випадку з говірковими назвами верховодки звичайної (*Alburnus alburnus* L.): *плескавка* (Дністер, Південний Буг) і *блискавка* (Полтавщина) [8, 19]. Формальну структуру кожної з лексем “підтримують” позалінгвальні чинники: верхова риба часто “сплескує” у воді й при цьому “зблискує”, пор. укр. *біль* ‘риб’яча луска’ [11, 170], *‘с’еб’іл’* у сучасних донських говорах ‘риба верховодка’ [БТСДК, 478], *‘с’еб’ел’* ‘тс.’ – іхтіонім, що його уживають повсюдно у слобожанському говорі, а також у говірках, перехідних між південно-східним і північним наріччями (р. Сейм, с. Таранське Конотопського р-ну Сумської обл.) [КА], а вже в лівобережнополіських говірках мотивувальний чинник значення починає “затухати”, що засвідчують фонетичні перетворення – *цибель* [Лис, 228]. Походження цього іхтіоніма етимологи припускають від давнішої форми *всьебѣль, утвореної з основ *весь* (← *вьсь*) і *білий* (← *вѣль*) [ЕСУМ V, 201]. Загалом же назви, ВФ яких пов’язана з плескотом води й сріблясто-прозорим зблискуванням риб’ячої луски, як припускає А.М. Безпаленко, є суміжними в індоєвропейському контексті: білий (іс. **bhel*) → прозорий (болг. *бял*) → вода (рос. діал. *белуга*) → водоверть (укр. діал. *булбон*) → укр. *булькати*. Пор. також інші семантичні рефлекси: болг. *белица* ‘риба’, чес. *blyskavka* ‘порода риби’, словен. *bólen* ‘жерех’, укр. діал. *болень* ‘тс.’, укр. *білуга* ‘вид риби’, караїм. *balyk* ‘риба’, рос. *болт* ‘довга палиця бовтати рибу’ [3, 3–6].

Гадаємо, мали рацію укладачі “Етимологічного словника” української мови, семантично пов’язавши лексеми *дриго́ла* і *крі́га* й навівши відповідники з польської мови: *dryga*, *drygawica*, *drygubica*, бо визначальним у будові снасті є наявність трьох стінок [ЕСУМ II, 126]. Підтримуємо версію, за якою етимон лексеми *drygubica* виводять безпосередньо з псл. **drgnōti*, **drgrati*, в основі ВФ – мотиваційна ознака ‘дрижа-

ти' (від рухів зловленої риби) [4, 183]. Справді, рвучко витягаючи ("дьюргаючи") приладдя з води, рибалки відчують, як тріпоче ("дригається") спіймана риба. Думаємо також, що низка формально подібних лексем, які зафіксували авторитетні українські мовознавці в різних діалектних масивах, є семантично близькими: нж.ндстр. *дриго́ла* 'снасть ловити сомів' (Й. Дзендзелівський) [ЕСУМ II, 126], пб.поліс. *ре́га, рега́ля, риго́ля* 'рибальська снасть' (М. Никончук) [ЕСУМ III, 89], ср.ндпр. *руге́ля* 'знаряддя ловити рибу' (Д.Х. Баранник) [2, 21], нж.ндпр. *реге́ля* 'рибальська снасть у вигляді тригранної піраміди' (В. Чабаненко) [Чаб IV, 5]. Ізгласа продовжується: цн.слобож. *ре^нге́ля* і *реге́ля* 'рибальська снасть у вигляді тригранної призми' (р. Оскіл, с. Кам'янка Дворічанського р-ну Харківської обл.) [КА], пд.слобож. *реге́ля* 'тс.' [10, 102].

Яскравим прикладом формального зближення є лексеми *drygubica* і *тригубица* [Арк II, 208]. Семантичні структури цих різних реалій об'єднує лише сема 'три' (три стінки каркасу і три шари сітки з отворами різного розміру). І знов-таки спостерігаємо метафоричне перенесення "рибальський прилад → губатий рот".

Отже, та частина рибальської лексики українських говірок, яку на сучасному етапі мотивують як віддієслівну, пройшла довгий шлях формальних і семантичних перетворень, що віддзеркалюють наслідки міжмовних і міждіалектних контактів від найдавніших часів. На нашу думку, найбільш стійкими в просторі й часі є назви, що мають ономотопеїчну мотивацію. Вони виявляють фонетичну, граматичну й семантичну близькість з лексемами інших мов слов'янської групи (напр., укр. *бовт*, рос. *болт*, пол. *bolt*). Менш стійкими є лексеми з ономотопеїчно-метафоричною мотивацією (напр., *дригола*, *риголя*, *реге́ля*, *dryga*, *drygawica*, *drygubica*). Утрачаючи через низку позалінгвальних чинників контамінацію звукового і чуттєвого образів (напр., *бл* і *пл* → *блиск* і *плюскіт*), такі лексеми в своїй формальній структурі можуть зазнати значних перетворень, адаптуючись до іншого денотата (пор. *с'еб'ел*' у слобожанських говірках і *пласкан'а* в бойківських: *Пласкан'а майіє блишч'аче йак золото* [Ониш II, 78]).

1. Афанасьев-Чужбинский А. Поѣздка въ Южную Россію (Часть I. Очерки Днѣпра). Пб. 1861.

2. *Баранник Д.Х.* Народнорозмовний складник лексичної та фразеологічної систем національної мови (на захист розмовного стилю) // *Мовознавство*. № 4–5. 2008.

3. *Безпаленко А.М.* Принцип суміжності в семантиці індоєвропейського концепту *bhel, *bhol, *bhl, *bьl: “Семантичний вітер” // *Studia Linguistica*: Зб. наук. пр. Вип. 3. 2009.

4. *Войцева О.А.* Водогосподарська лексика польської мови: від давнини до сучасності. Чернівці. 2010.

5. *Горбач О.* Перший етимологічний словник української мови // Зібрані статті VI. Лексикографія й лексикологія. Фотопередрук. Мюнхен. 1993.

6. *Жилко Ф.Т.* Основні принципи побудови атласу української мови // *Праці XI республіканської діалектологічної наради*. К. 1965.

7. *Коваль А.П.* Науковий стиль сучасної української літературної мови: Структура наукового тексту. К. 1970.

8. *Мовчан Ю.В., Смірнов А.І.* Фауна України. Т. 8: Риби. Вип. 2: Копрові. Ч. 2: Шемая, верховодка, бистрянкa, плоскирка, абраміс, рибець, чехонь, гірчак, карась, короп, гіпофтальміхтис, аристіхтис. К. 1983.

9. *Нечитайло І.М.* Семантико-словотвірна еволюція праслов'янських діалектизмів (девербативна лексика): автореф. дис. ... д-ра філол. наук. К. 2012.

10. *Сіренко С.* Рибальські знаряддя південної Слобожанщини (за матеріалами польових досліджень 2009 і 2011 років) // *Народна творчість та етнологія* / Гол. ред. Г. Скрипник. № 1. К. 2010.

11. *Сучасна українська літературна мова: Підручник* / За ред. А.П. Грищенка. К. 2002.

Арк *Аркушин Г.Л.* Словник західнополіських говірок: у 2 т. Луцьк. 2000.

БТСДК *Большой толковый словарь донского казачества*. М. 2003.

Добр *Добролюбожа Г.* Красне слово – як золотий ключ: постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій. Житомир. 2003.

ЕСУМ *Етимологічний словник української мови: в 7 т.* / За ред. О.С. Мельничука. К. 1982–2012.

КА *Картотека автора*.

Корз *Корзонюк М.М.* Матеріали до словника західноволинських говірок // *Українська діалектна лексика: Зб. наук. праць*. К. 1987.

Лис *Лисенко П.С.* Словник поліських говорів. К. 1974.

Моск *Москаленко А.А.* Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. Одеса. 1958.

Ониш *Онишкевич М.Й.* Словник бойківських говірок: у 2 ч. К. 1984.

Сиз *Сизько А.Т.* Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини. Дніпропетровськ. 1990.

ФСГД *Ужченко В. Д., Ужченко Д.В.* Фразеологічний словник східно-слобожанських і степових говірок Донбасу. Луганськ. 2005.

Чаб *Чабаненко В.А.* Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: в 4 т. Запоріжжя. 1992.

ЮІ *Юрченко О.С., Івченко А.О.* Словник стійких народних порівнянь. Харків. 1993.

Список скорочень говірок

зх.поліс. – західнополіські; лб.поліс. – лівобережнополіські; нж.ндстр. – нижньонаддністрянські; пб.поліс. – правобережнополіські; пд.черніг. – південночернігівські; причорн. – причорноморські степові; ср.ндпр. – середньо наддніпрянські; ср.поліс. – середньо поліські; сх.слобож. – східнослобожанські; цн.слобож. – центральнослобожанські.

VERB-DERIVING FISHING LEXICS OF UKRAINIAN LOCAL DIALECTS AGAINST THE ALL-SLAVONIC BACKGROUND

The evolution ways of the nowadays verb-deriving fishing lexics part is studied in the article. The formal and semantic changes are ascertained to result from the interlingual and interdialect contacts of the ancient times. The words of the onomatopoeic origin have been preliminary concluded to be the most stable in time and space, being related to the words from different languages of the Slavonic group. The words, originating from the onomatopoeic metaphors, are considered to be less stable. By losing the relation between sound and sensual images because of extralingual factors such words can change greatly their formal structure, when being adapted to another denotation.

МІРОНЕНКО Тетяна Володимирівна (Луганськ, Україна)

Семантика дієслів фізичної дії в аграрному дискурсі українських говірок Воронежчини

Периферійні українські говірки на території Воронежчини здавна цікавлять лінгвістів, оскільки перебувають у ситуації перманентної взаємодії з російськими діалектами, з одного боку, запозичуючи певний пласт російської лексики, з іншого – функціонально зберігаючи українські лексеми на комунікативному та структурному рівнях. Погоджуємося з думкою М. Авдєєвої про те, що “поповнення словника говірок відбувається виключно за рахунок російської мови, корінна українська лексика витісняється, відбувається звуження значень окремих слів. Часто збереженню того чи того слова сприяє тільки те, що воно вживається лише в експресивному або в переносному значенні чи розвиває його поряд з прямим” [1, 9].

Дослідженню зазначених говірок на різних рівнях мовної структури присвячено праці К. Філатова, О. Безкровного, Г. Солонської, Т. Вороніної, А. Сагаровського, М. Авдєєвої, О. Сянової та ін. У контексті сучасної антропологічної лінгвістики дослідники не раз підкреслювали важливість вивчення живого народного мовлення як елемента етнічної самосвідомості, саме цим зумовлено актуальність пропонованої розвідки, оскільки українські говірки Воронежчини не були розглянуті в окресленому аспекті.

Ставимо за мету дослідити семантику дієслів фізичної дії в аграрному дискурсі на матеріалі діалектних текстів українських говірок Воронежської області; виявити збереження семантики власне українських лексем, відтінки значень у різному контекстуальному оточенні, а також вплив російських говірок.

Сільськогосподарська аграрна робота завжди є провідною формою діяльності українців, основним засобом їхнього існування та заробітку. Аналіз дієслів, об'єднаних за семантичним значенням семою ‘землеробство’, допоможе з'ясувати поняттєві інтерпретації мислення селян. У досліджуваному ареалі лексеми, які маніфестують традиційні етапи рільництва в Україні, зберегли своє посутнє значення: *отож* *ц'ййали* / *а*

тоді **по**ложи його руками // **ко**сили кін'ми //; 'боч'кої во'зили кін'ми воду / **по**ли^евали // тощо.

Узвичаєну сему 'обробляти землю плугом, сохою' [СУМ V, 737] в аналізованій говірці представлено лексемою *па'хати*, і лише в поодиноких випадках – *орати*: *бри'гад'ір заста'л'а'у л'удей сво'їми ко'ровами ви'їт'їж:ат'у'поле / па'хат' / орат' //*; ну й як *па'хали / па'хали плуж'ком / со'хою па'хали //* тощо. У суміжних українських говірках Центральної Слобожанщини (Харківщини), навпаки, "у мовленні абсолютної більшості респондентів" зафіксовано лексему *орати*, рідше – *па'хати* [5, 102]. Подібне спостерігаємо в українських східнослобожанських говірках (7 раз ужито *орати* і 4 рази – *па'хати*) [УСГ]. У творчості кантемирянина Євгена Плужника зафіксовано лише лексему *орати* в прямому її значенні: *І хтось останній на полі дооре Вузеньку смужку вогкої землі* [4, 162], *Нам хоч би степ дідизний доорати, бо й досі голос степу не завер!* [4, 208]. Автор використовує також метонімічний зв'язок за суміжною асоціацією: *І скоро промінь той туман розоре* [4, 208].

Словник російських народних говірок засвідчує омонімічність зазначених лексем з полісемантичною структурою: 1) *орати* 'пахати', 'боронити', 'розривати землю', 'волочитися по дну за човном', 'гальмувати'; 2) *орати* 'говорити сило', 'брехати', 'кричати'; 3) *орати* 'руйнувати, розламувати'; 4) *орати* 'чистити димохід' [СРНГ 23, 329–330]. Зафіксовані омографи, не характерні для літературної мови: 1) *пахати* 'рубати (ялину з хмизом) для борони', 'з силою відкривати що-небудь'; 2) *пахати* 'змушувати що-небудь робити', а також 1) *пахати* 'накривати зерна землею після посіву', 'вирощувати яку-небудь культуру', 'різати великими шматками', 'важко працювати'; 2) *пахати* 'волочити по землі', 'вигрібати сажу з димоходу'; 3) *пахати* 'палахотіти (про багаття)' [СРНГ 25, 287–290]. В аналізованих лексемах, зафіксованих у різних російських діалектах, виявлено маніфестанти сем, які постали завдяки когніції людини, так чи так пов'язані з первісним, прямим значенням. Оскільки в російській літературній мові лексема *орати* функціонує лише в значенні 'кричати', то активність лексеми *пахати* 'розпушувати землю' в українських говірках Воронежчини на сучасному зрізі, імовірно, зумовлена впливом російського діалектного оточення.

Саме метонімічні переходи та метонімічні трансформації, на думку О. Кубрякової, “лежать в основі номінації дієсловом усієї ситуації, особливого різновиду людської діяльності, коли один із компонентів ситуації або один разом із ще якимось, будучи позначеним, виявляє потім здатність породжувати в нашій уяві ситуацію загалом, або в інших термінах активізувати відповідний фрейм” [3, 445]. Так, у досліджуваному ареалі зафіксована лексема *поко'сити'с'а* зі значенням ‘виконати важку роботу по зрізуванню трави косяю’: *ко'си нам поч'єп'л'али і о'тожж'м о'т'і реб'нки / граб'л'і / так ми до'об'їд'м поко'сили'с'а* // У цьому контексті аналізовану лексема використано на позначення цілої невербалізованої ситуації з когнітивною основою. Порівняймо східно-слобожанське *ну вот поробилас' п'ят год і то'д'і вийшла зам'їж на роз'в'їлку* // [УСГ, 317]; *но ца п'раўда т'їл'ки три д'н'і поробилас'* // [УСГ, 375] зі значенням ‘пропрацювала’.

На розширення семантичного значення деяких лексем помітно впливає більша освіченість нових поколінь, а також технічний розвиток суспільства. В українських говірках Воронежчини поряд із прямим значенням лексеми *боронувати* ‘розпушувати землю бороною’ [СУМ I, 220] побутує оновлене значення ‘закрити вологу’. Порівняймо, *боронуваў / с'їйали / боронували* / *борони тоскали воли а йа'жж'м во'диў йїх* // (респондент 1936 р. н.) і *боронували* / *воб'ш'ч'є'м зак'рит'їє у'лаг'ї* // (респондент 1961 р. н.). Д. Зеленін у своїй розвідці “Східнослов'янська етнографія” фіксує дві функції, які виконує *борона* як реалія: 1) “рихлити землю під посів” і 2) “прикривати землею посіяне насіння” [2, 50]. Другу дію, яку має виконувати *борона* в аналізованих говірках, вербалізовано лексемою *при'їпахувати*: *наб'їрає з'єр'на в'їша на |руку ка'шолку бе'їре / ну і |ходе роз'к'їда / а то'д'і'жж'м при'їпахуйут'* |м'єл'єн'ко // У сучасному сленговому мовленні функціонує лексема *при'їпахати* зі значенням ‘змусити щось робити’ (порівняймо, *па'хати* з семою ‘важко працювати’).

Лексеми *кул'т'їє'їруват'и* репрезентують семи ‘обробляти землю культиватором’, ‘розводити, вирощувати’, ‘сприяти розвиткові чогось’ [СУМ IV, 394], ‘обробляти після сівби’ [5, 103]. В аналізованих острівних говірках цю лексеми зареєстровано з модифікаційними семантичними значеннями: по-

рівняймо, *ўспа|хали / а то|д'і ўже вес|ной о|ни кул'т'і^віруйут' / ч'і ри^хл'а ч'і йак|би ска|зат' //* (респондент 1935 р. н.) на противагу *кул'т'і^віруйут' |ето з|най^еи' / ст'р'ел'чатийе |лапи і о|то с'р'е^дзайет ну ко|торий бур'йан про|рос //* (респондент 1961 р. н.).

Розширення семантичних меж аналізованих лексем схарактеризовано появою нових ознак, властивостей при збереженні сутності процесу, який має культурноспецифічне значення й відображає попередній досвід суспільства.

План вираження лексем із семантичним значенням 'закопувати в землю коріння саджанців, цибулини, насіння тощо для їх вирощування' в українських острівних говірках більшою мірою залежить від диференціації культур: *ве^снойу |с'ійут' о|зиму / п'росо / кукур'гузу / го|рох / йач'м'ін' / о|вес / о|це ўсе зе^рно^ве |с'ійут' / све^кл^у са|ж^айут' / под^мсолне^шник са|ж^айут' //*. Проте аналізованим номенам характерна дифузність семантики, оскільки чітких меж розрізнення значень вони не мають, тому в узагальненому значенні можуть уживатися й по відношенню до назв зернових культур: *са|ж^али і пше^нниц^у і йач'м'ін' са|ж^али і о|вес і |жито са|ж^али і п'росо |с'ійали / кукур'гузи |ран'ч'е не^с |са|дили / сойашни^еки са|дили //*; *са|дили картошку / ру^ками не^с |са|дили пад^м |соху //*. Подібну опозицію спостережено в центральнослобожанських говірках: *сіяти / садити* [5, 104], зазначену лексему *са|жати* в цих говірках не зафіксовано.

Зібрані діалектні тексти на території Воронежчини виразно репрезентують етномовні риси носіїв говірки, тим самим дають можливість виявити семантичні особливості лексем у більш широкому контексті розмовного дискурсу. Зазначимо, що дієслова фізичної дії в аграрному дискурсі досліджуваних говірок здебільшого зберігають семантичні значення, зафіксовані загальнономовними українськими словниками та суміжними говірками Центральної та Східної Слобожанщини. Серед них виділяємо збереження власне українських лексем, які можуть відображати традиційні чи обрядові дії. Семантика ж іншої частини дієслів має номінативно-вивідні значення, інтерпретовані у свідомості діалектоносіїв, які в різному контекстуальному оточенні набувають локальних ознак. Подекуди в структурі дієслова наявні лексико-семан-

Семантика дієслів фізичної дії в аграрному дискурсі українських говірок Воронежчини

тичні варіанти, які мають власне діалектний план вираження і / або план змісту й не зафіксовані загальнономовними та діалектними словниками. Окрему групу складають запозичення з російської мови, адаптовані в говірці.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо в системному аналізі інших лексико-семантичних груп дієслів та виявленні особливостей функціонування острівної говірки на сучасному зрізі.

1. *Авдеева М.Т.* Словарь украинских говоров Воронежской области: в 2 т. Т. 1: А–М. Воронеж. 2008.
2. *Зеленин Д.К.* Восточнославянская этнография. М. 1991.
3. *Кубрякова Е.С.* Глаголы действия через их когнитивные характеристики // Логический анализ языка: Избранное. 1988–1995 / Редкол.: Н.Д. Арутюнова, Н.Ф. Спиридонова. М. 2003.
4. *Плужник Є.П.* Поезії. К. 1988.
5. *Сердега Р.Л.* Сільськогосподарська лексика в говірках Центральної Слобожанщини (Харківщини). Харків. 2012.

СРНГ	Словарь русских народных говоров: в 44 т. / Под ред. Ф.П. Филина, Ф.П. Сороколетова, С.А. Мызникова. М., Л. 1965–2011.
СУМ	Словник української мови: в 11 т. / За ред. І.К. Білодіда. К. 1970–1980.
УСГ	Українські східнослобожанські говірки: сучасні діалектні тексти: навч. посіб. / За ред. К.Д. Глуховцевої. Луганськ. 2011.

SEMANTICS OF PHYSICAL ACTION VERBS IN AGRARIAN DISCOURSE OF VORONEZH REGION UKRAINIAN DIALECTS

The analysis of semantics of physical action verbs in agrarian discourse was based on dialectal texts of Voronezh region Ukrainian dialects. Semantics of many verbs that name agricultural stages was preserved. The thesis discovers shades of meaning in different contextual environment and influence of Russian dialects. Prospective of investigation was characterized.

Поліські регіоналізми в метеорологічній лексиці української мови

Лінгвогеографічне дослідження метеорологічної лексики українських говорів дало можливість виділити в межах українського мовного ареалу декілька груп регіоналізмів, які свого часу виникли на ґрунті окремих діалектів і мають локальне поширення. Серед українських говорів поліські зберегли чимало архаїчної лексики та семантики, що лишилися поза словниковим складом сучасної української літературної мови. До таких поліських регіоналізмів належать: *а'р'іхава ма'ланка, гречко'смаля, ма'ланка, 'мигаўка, суха'в'ей* ‘блискавка без грому’; *га'луза, 'мейя, смир'д'ечка, 'чєпа, 'черга* ‘непогода’, ‘дощ, який іде дуже довго’; *квас', обли'ваха, 'обливен', 'памєга, 'черга* ‘дощ із снігом’; *ска'ла* ‘блискавка з громом’; *ск'вира, х'вижа, х'вишча* ‘завірюха’; *'пама, 'памєг, ск'вира, пла'мета* ‘дошова хмара’; *верхол'одниц'я* ‘гололід’, *ли'хач* ‘вихор’; *хур'їя, хурд'в'їя* ‘снігопад із вітром’; *'навис', 'омєж, плас'тун* ‘сніг на деревах’; *пл'аг'а* ‘злива’, *'папорот', по'сока, пр'їте'рушок* ‘перший сніг’ та інші.

В основі номінації низки метеорологічних назв лежать народні прикмети. На основі багаторічного досвіду і спостережень склалася ціла низка різноманітних метеорологічних, астрономічних та господарських прикмет, яка згодом вилилася в народний аграрний календар, що став для селянина (зокрема й сучасного) неписаним кодексом. Особливо багато народних прикмет на Поліссі пов'язано з блискавкою без грому. З уявленням про те, що блискавка без грому передбачає суху теплу погоду, пов'язана назва *суха'в'ей* [Лисенко, 208; Мефодівка См, Михальчина Слобода, Нові Боровичі, Тихоновичі, Чепелів Чнг], а також словосполучення *ма'ланка суха'в'ейнайя* (Комарівка, Старі Яриловичі Чнг), *н'їма б'лискаўка* (Бровари Кв), *су'ха б'лискаўка* (Сваркове См), *су'ха 'мигаўка* (Клишки См), *су'ха ма'ланка* (Орлівка, Савинки Чнг), *б'лискаўка сухо'путн'яйя* (Лопатин Вн), *су'ха(їя) 'молн'їя* (Петрова Слобода, Рудьківка Чнг, Обтове, Студенок, Шевченкове См), *'молн'їя 'насухо* (Юнаківка См), *'мигаўка на жа'ру* (Красилівка Чнг), *'мигаўка на 'сушу* (Оленівка Чнг).

Блискавка без грому, за народними повір'ями, *ви^пал'ує ^лгудину, кар^топл'у* (Красилівка Чнг), *'сушит' садови^ну, при^пал'ує цв'іт на де^ревах, ви^пал'ує о^р'іхи* (Оленівка Чнг). Назва *гречко^смал.* (Слоут См) мотивована уявленням про те, що така блискавка *палит' гречку або цв'іетит', бо вона ми^гає тоді^е, коли цв'іте гречка* [Лисенко, 122]. На Сумщині *вере^бина ніч* – це ‘ніч, яка, за народним повір'ям, смалить гречку’ [Дорошенко, 105].

На Східному Поліссі існує також повір'я, що блискавка без грому може випалювати ядра горіхів. Так з'явилася назва *а^р'іхава ма^лланка* (Ігнатівка Чнг). У поліських говорах лексема *ма^лланка* розширила свою семантику: *маланкою* стали називати темний зловні, порожнистий горіх [Лисенко, 122]. У цьому випадку фіксуємо семантичний перехід: ‘блискавка без грому’ > ‘блискавка без грому, яка спалює ядра горіхів’ > ‘порожній горіх, ядро якого спалила блискавка’ > ‘порожній горіх’. Подібний перехід спостерігаємо і в лексемі *зигови^ц'а*, яка вживається в середньополіських говірках у значенні ‘блискавка (переважно без грому)’ і ‘темний зловні, порожнистий, із зіпсованим ядром горіх’ [Лисенко, 83]. На Бойківщині такі горіхи називають *зах^муленими*, тобто порожніми, поганими; їх урожай також пов'язано з народними метеорологічними уявленнями: *йак на Івана гремит, будут оріхи зах^мулені* [Онишкевич І, 299].

Б. Грінченко подає лексему *мок^ляк* у значенні ‘порожній горіх’: *Сього року нема горіхів, а як є де який, то все мокляки*. Колишня Подільська губернія. [Грінч. II, 439]. В іншому випадку Б. Грінченко цитує І. Верхратського: *Лісковий оріх, що нема в нім зерна; коли на Івана дожджє іде, то вимокне*. Вх.Зн. 36 [Грінч. II, 439]. Пор. західнополіське *мок^л'ак* ‘горіх, у якого середина зогнила’ [Аркушин І, 317]. Подібне повір'я лежить і в основі гуцульських коломийок: *аби було не гриміло на Петра, на Йвана, я би була тобі, любку, горішків нарвала* (Чорна Тиса Зк), *коби не гриміло в Петрівку на Йвана, я би сво^му миленькому горішків набрала* (Луги Зк), оскільки *на Йвана йак гримит', то руда^в'ійут' го^р'іхи; як на Івандел' дощ, то ^лкажут' шчо все поруда^в'іло: го^р'іхи, сливки, все руда^ве* (Луги Зк), *а руда* – це ще й ‘спорожнілий від сльоти горіх’ (Луг Зк). На Закарпатті говорять: *як на Мокрини (1 серпня) дощ – горіхи*

повимокають, а як сухо – пчоли роїтися ще забажають; як Іван плаксивий, то горіх червивий [Чорі, 807] .

Горіх в українців здавна вважався символом мудрості, краси та магічної сили й належав богові-громовику. Ліщина ж була священним деревом, у яке ніколи не б'є грім [2, 133]. У східних слов'ян широко поширено повір'я, що грім та блискавка в одну з літніх ночей – у горобину – псують горіхи, у західних – це дійство відбувається напередодні Петра та Івана Купала, у південних – напередодні свята Іллі. Про такі горіхи говорили, що їх маланка побила, з'їла, попалила [1, 390].

Семантичний комплекс 'блискавка' > 'горіх' трапляється також і в південних слов'ян. Плоди ліщини й сам куш її південні слов'яни вживають у повір'ях як пристановище різноманітних демонічних та хтонічних істот, перемагаючи яких громовержець псує і плоди дерева [2, 200–201]. Тому усі ці повір'я стосуються передусім свята св. Іллі, який у слов'ян виступав покровителем грому та блискавки. Таким чином, до комплексу, який подає Ф.К. Бадаланова: поліський ряд 'горобина ніч' > 'блискавка без грому' > 'порожній (спалений) горіх' та південнослов'янський 'Илинден' > 'грім' > 'порожній (спалений) горіх', можна додати ще два гуцульські ряди: 'Івана Купала' > 'грім' > 'порожній горіх' та 'Петрівка' > 'грім' > 'порожній горіх' [2, 86].

Вельми часто в східно- та середньополіських говірках семему 'блискавка' реалізує лексема, утворена від дієслів *мигати* та *моргати*. Так, лексеми *мигаўка* (Жадове, Жеведь, Красилівка, Оленівка Чнг; АУМ I, к. 342), *мигалка* (Бровари Кв, Пирогівка См, Галиця, Курінь, Монастирище, Новоселівка Чнг), *мигуўка* (Кіпті Чнг); *мигунка* (Рижки Чнг), *мигушка* (говірки Чернігівського р-ну Чнг), *миговиц'я* (Кіпті Чнг) в східнополіських говірках найчастіше реалізують сему 'блискавка без грому'. Ізоглосу продовжує блр. діал. *мыгав'ица* [1, 128].

Лексема *моргуха* утворює невеликий суцільний ареал у східнополіських говірках Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. Засвідчено тут і дериват *маргушка* (Михайло-Коцюбинське Чнг; Малинівка, Терехівка Чнг – АУМ I, к. 342; коментар 342). П.С. Лисенко подає лексему *маргушка* в значенні 'блискавка без грому, яка спостерігається переважно перед спекою' [Лисенко, 122]. Б. Грінченко наводить таке тлумач-

чення лексеми *моргавка*: ‘назва блискавки, подарована їй циганом (в анекдоті): *Моргавко, моргавко, моргни ще! нехай я собі огірочка пуп’яночка знайду*. Ном. № 566’ [Грінч. II, 444]. Лексема *маргавиця* поширена також у білоруських говірках [ДАБМ, к. 311, 901].

У середньополіських говірках семему ‘блискати’ матеріалізує лексема *зихати* (*з’ехат’, зихат, з’ихат, зихкати*). Найчастіше ці дієслівні форми вживаються з іменниками *блискаўка, ма’ланка, мо’лан’,* хоча зрідка вимовляються і безособові форми: *зихайе, зихкайе, з’ихайе*. П.С. Лисенко згадує назви *зехать, зихат, зихат, зихат’* у поліських говірках із семантикою ‘блискати, мигати (про блискавку без грому)’ [Лисенко, 83]. Матеріали ж, зібрані до першого тому АУМ, свідчать, що ці дієслова можуть позначати й дію ‘блискати з громом’. Так, наприклад, у говірці с. Річиця Кв сема ‘блискавка з громом’ маніфестується лексемою *з’ихайе*, ‘блискавка без грому’ – *ма’ланка*. У поліських говірках функціонують і віддієслівні іменники для позначення блискавки: *зихавиця, з’иховиця, зиховиця, зиговиця, з’ихав’ица, зихаўка, зихалка, зихоўка*.

У народі здавна вважалося, що грім – це дія надприродних сил. Тому грім часто називали іменами святих, які входили до складу ідіом, за допомогою яких відтворювалися ті процеси, що, за народними уявленнями, відбувалися в природі під час грому. Найчастіше в складі стійких фраз виступає слово *Бог*: *Боз’а с’вариц’а* – західнополіські говірки; *Боз’а буде кала’чами угош’чати* (М. Нізгурці Жт); *Бог сухар’і возит* (Макіївка Чнг); *Бог на колес’ниці гурко’тит’* (Оленівка Чнг); *Бог з’н’івайец’а* (Бровари Кв); *Бог на колес’ниці* (Радчиці Жт); *Боз’а на кон’ах йіде* (Креничі Кв). Інколи – ім’я Іллі-пророка, оскільки саме на нього в народі були перенесені всі атрибути бога-громовика Перуна: *Іл’а гур’ки по небу возит’* (Савинки Чнг); пор. також *Боз’а кала’ч’і ве’зе* – спорадично подільські, покутські, середньополіські (Київська обл.), середньонадніпрянські, волинські говірки; *Бог йіде на кар’ет’і* (Делятин І-Ф); *Бог коліс’ницею йіздит’* (Черкащани Плт); *Боз’о гуски возит* (Ріп’яне Льв); *Іл’ко св’а’тний горш’ки возит’* (Черкащани Плт); *іл’а йіздит’ на кол’ес’ниці* (Ганнівка І-Ф, Журбинець Жт, Красилівка Чнг, Микуличі Кв); *Іл’ко розда’їє кала’ч’і* (Свалява Зк); *Ілей св’ітний кала’чик’і ви’зе* (Ворохта І-Ф);

с'а'тый Ил'а розга'н'ат з'розы (Воловець Зк); *с'а'тий Ил'а по
|небу |йїздит' на |б'іл'іх |кон'ах* (Нехайки Чрк).

Таким чином, поліська метеорологічна лексика утворює значний шар діалектної лексики, який має чіткі внутрішні закони розвитку. Значна частина поліських регіоналізмів належить до слів праслов'янського походження, які не відомі іншим українським говоровам або були втрачені ними в процесі свого розвитку.

1. *Арашонкава А.У.* Дыялектныя назвы маланкі // Працы Інститута мовазнаўства АН БССР. Вып. VII. Мн. 1960.
2. *Бадаланова Ф.К.* “Ореховая маланка” (К інтерпретацы поверий, звязаных с орехом и молнией) // Полесье и этногенез славян. М. 1983.
3. *Войтович В.* Українська міфологія. К. 2002.
4. *Славянская мифология.* Энциклопедический словарь. М. 2002.
5. *Шапарова Н.С.* Краткая энциклопедия славянской мифологии. М. 2003.

- Аркушин *Аркушин Г.Л.* Словник західнополіських говірок. Т. I–II. Луцьк. 2002.
- АУМ *Атлас української мови: в 3 т. Т. I–III.* К. 1984–2001.
- Грінч. *Грінченко Б.* Словарь української мови. Т. I–IV. К. 1958–1959.
- ДАБМ *Дыялекталагічны атлас беларускай мовы.* Мн. 1963.
- Дорошенко *Дорошенко С.І.* Матеріали до словника діалектної лексики Сумщини // Діалектологічний бюлетень. Вип. IX. К. 1962.
- Лисенко *Лисенко П.С.* Словник поліських говорів. К. 1974.
- Онишкевич *Онишкевич М.Й.* Словник бойківських говірок: у 2 т. К. 1984.
- Чорі *Чорі Ю.С.* Слово – не полова. Закарпатські народні прислів'я, приповідки, приказки, каламбури. Ужгород. 1995.

POLESIAN REGIONALISMS IN UKRAINIAN METEOROLOGICAL VOCABULARY

The study is dedicated to the investigation of specific features genesis, semantics and areal peculiarities of one of the most ancient lexical-and-semantic groups of the meteorological vocabulary in the Ukrainian dialects in contrastive aspect.

НАЛИВАЙКО Марія Ярославівна (Тернопіль, Україна)

Вуличні прізвиська жителів Львівщини: минуле і сучасне

У дослідженні подано аналіз неофіційної антропонімії (розгляд складу, закономірності та особливості виникнення і функціонування вуличних прізвиськ) села Переліски Бродівського району Львівської області. Об'єкт вивчення – прізвиська і сімейно-родові іменування, зібрані експедиційним шляхом.

Окремим питанням народнопобутової антропонімії присвячено розвідки Г.Є. Бучко, Д.Г. Бучка, С.О. Вербича, Л.О. Кравченко, М.П. Лесюка, Р.І. Остаха та ін. Неофіційні іменування монографічно дослідили Н.М. Павликівська (псевдоніми), П.П. Чучка (неофіційні іменування Закарпаття), Н.М. Федотова (прізвиська Луганщини), В.А. Чабаненко (прізвиська Нижньої Наддніпрянщини), Г.Л. Аркушин (прізвиська північно-західної України), Н.М. Шульська (неофіційні іменування Західного Полісся).

Щодо структури прізвиськових утворень, то можемо помітити, що інколи прізвисько переходило від батьків до дітей без змін; наприклад, прізвисько *Гніда* поширилося без змін на його сина. Деякі прізвиська мали давню традицію вживання; так, носій прізвища *Беднарський (Володимир)* мав прізвисько *Вусай* (увесь рід називали в селі *Вусайові*).

Коли жінка виходила заміж і створювала свою сім'ю окремо чи входила до роду чоловіка, оточення могло не змінювати її прізвисько. Воно могло залишитися таким, як до заміжжя, наприклад, *Софія Котелко* (за прізвищем свого батька) мала вуличне прізвисько *Коцелчиха*.

Джерела виникнення прізвиськ – традиційні, такі самі, як і в інших українських селах.

За характером лексичної бази зібрані прізвиська поділяють на відантропонімні та відапелятивні.

Відапелятивні прізвиська. Прізвиська за зовнішніми ознаками носія. Для утворення прізвиськ за зовнішніми ознаками носія широко використовуються експресивні засоби мови, зокрема й такі засоби художнього зображення, як метонімія, алегорія, гіпербола, метафора, іронія. Саме ек-

пресивність значною мірою спричиняє те, що більшість прізвиськ цього розряду є образливими для їх носіїв [1, 264].

Виділяємо такі прізвиська за зовнішніми ознаками носія: *Балух'ай, Берéза, Вовк, Вольга Балух'ата* (пор. діал. балухатий “з великими очима”), *Вус'ай, Кіха* ‘товста’, *Марéмуха* ‘з червоним обличчям’, *Сл'авко Балух'атий, Я'вір* ‘високий’.

Отже, серед базових слів переважають лексеми з негативним забарвленням (пор.: *Балух'ай, Вус'ай*). Лише деякі прізвиська мотивуються лексемами, які характеризують носія позитивно (*Я'вір*). Це пояснюємо тим, що людина частіше помічає негативне в зовнішньому вигляді, поведінці осіб, ніж позитивне. Прізвисько майже безпомилково може виділити особу в колективі.

Прізвиська за родом діяльності носія. В основі прізвиськ за родом діяльності лежить лексика на позначення роду занять, певних досягнень носіїв: *Бригадір, Завкльо́б, Кінотчик, Об'єщик, Рачіня, Сёржант*.

Прізвиська за особливостями мовлення носія. Зазначені іменування є “оригінальним індивідуалізуючим засобом” [1, 270]. П.П. Чучка серед таких прізвиськ виділяє ті, що підкреслюють різні дефекти мовлення, акцентують на словах-паразитах, на недоречно вимовлених словах [1, 270]. Виявлено такі прізвиська: *Гі́ся* (пор. гись, гися – “вигук, яким відганяють качок”, “вигук, яким женуть овець”, “вигук, яким підкликають курей”, “вигук, яким відганяють овець” – ЕСУМ I, 510), *До склепу по сіль* (жителька, яка кілька років ходила в другий клас, її питали: “Куди йдеш?”. А вона відповідала: “До склепу по сіль”), *Мальіня, Попсяд'о́я, Сл'емак, Це́пто*. У відапелятивних прізвиськах відбилася творчість народу, його дотепність.

Відантропонімі прізвиська. У народнопобутовій антропонімі кожного села активно функціонують родичівські (генесіонімі), відіменні прізвиська, відпрізвищеві, відтопонімі, прізвиська, мотивовані іменами, прізвищами відомих осіб.

Родичівські або родинні (генесіонімі) прізвиська. Андроніми – прізвиська заміжніх жінок, утворені від імені чоловіка, його прізвища, прізвиська або навіть апелятивної особової назви. З початку XVI ст. в різних регіонах України фіксується декілька спеціальних андронімічних моделей. Серед іменникових моделей виділяють дві загальнонаціональні (з суфіксами -их(а) та -к(а) [2, 614].

Ми зафіксували такі андроніми: *Вусайова Галька, Галька Шулякова, Гєня Марємухова, Зоська Кельбасова, Найдиха* (від прізвиськ); *Марися Басова* (від прізвища); *Петрова Віра* (від імені). Іменування, утворені від імені чоловіка, функціонують здебільшого разом із іменем жінки в розмовно-побутовому варіанті.

Патроніми – прізвиська за іменем, прізвищем, прізвиськом батька: *Гєньо Марємухів, Зонка Коцьолкова, Коцьелчиха* (від прізвиська батька), *Костьова Льодя, Славко Кирилів* (від імені батька), *Щудлючка* (від прізвища Щудлюк).

Матроніми – прізвиська за іменем, прізвищем, прізвиськом матері. Зафіксовано відіменні матроніми: *В'єрина Ольга, Оля Вірина*.

Пропатроніми – прізвиська за іменем, прізвищем, прізвиськом діда: *Гаврилюкова Оля, Найдова Стэфка* (від прізвища діда), *Гнідова Вірка, Гнідова Маріська, Гнідова Ольга, Мілька Горобцєва, Нуська Горобцєва* (від прізвиська діда).

Менш поширеними виявилися аделъфоніми – іменування за братом: *Вовчіця* – прізвисько брата *Вовк*, гінеконіми – іменування за жінкою: *Маріщин Микола*.

Відіменні прізвиська виникали від різноманітних діалектних форм народних варіантів, утворених у процесі адаптації: *Андрей, Андрійцо, Антося* (< Антоніна), *Базильо* (< Василь), *Бфік, В'єра, Віцьо* (< Віктор), *Влацько* (< Володимир), *Вова, Вовочка, Вольга* (із приставним *в*), *Гєра* (< Герасим), *Євочка, Зонка, Зоська, Зофія, Кирилунцьо, Люнько, Льодя* (< Володимира), *Льоня* (< Олена), *Максімко, Маніська, Маріська, Мірко, Мотрунка* (< Мотрона), *Палася* (< Пелагея), *Сташка* (< Євстахія), *Юганка* (< Ганна), *Яндрушко*, (із приставним *й*), *Янушко* (< Ян).

Одиничними варіантами представлено відпрізвищеві прізвиська (*Бандура* < *Диндура, Коцелко* < *Котелко*), відтопонімні (*Влацько з поля, Горобчиха* ‘жінка жила під лісом, де було багато горобців’), прізвиська, мотивовані іменами, прізвищами відомих осіб (*Сталін*).

Мотиви виникнення індивідуальних прізвиськ, які стали базою для утворення сімейно-родових іменувань, зберігаються в пам'яті нащадків. Так, наприклад, прізвисько *Гнида* виникло наприкінці ХІХ століття. Мотивом для нього послужило те, що *Гаврилюк Андрій* купив коня на станції Гнидава

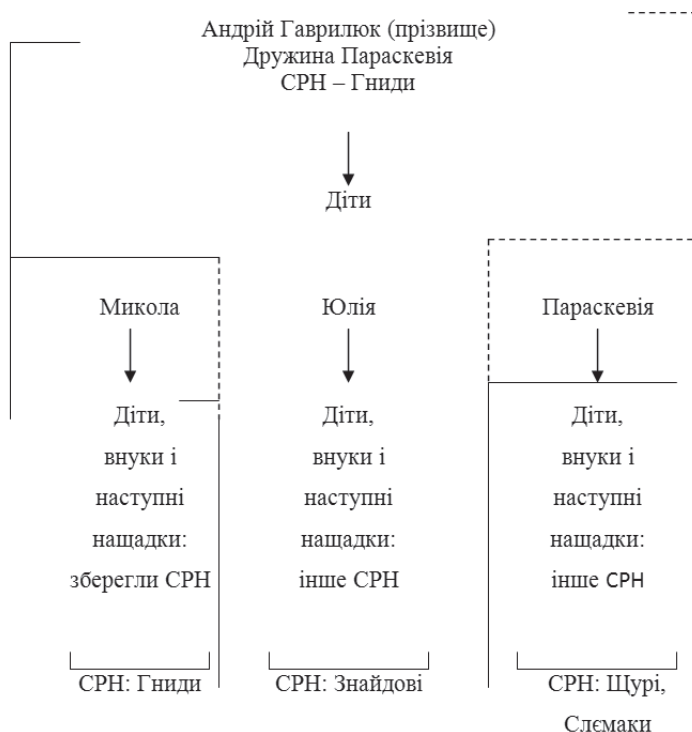
Волинської області, а коли приїхав додому, то односельчани запитали про походження коня.

Діти *Гаврилюка Андрія*, перебуваючи ще в його роді, водночас є засновниками нових родів, але зберігають батькове прізвище (пор. *Гнида Микола*, *Гнидова Паранька*, *Гнидова Юлька*). Отже, весь рід *Гаврилюка Андрія* отримав сімейно-родове іменування *Гниди*. Індивідуальне прізвище діда передалося внукам і вживається паралельно з прізвищами за чоловіками (пор. *Гнидова Мариська* – після заміжжя *Знайди́ха*). Одна особа може іменуватися матронімом (пор. *Оля Вірчина*) і пропатронімом (*Гнидова Ольга*), інша – відіменними прізвищами (пор. *Коцелко Софія* (індивідуальне прізвище – далі П): *Зоська*, *Зофія*). Кожен зять *Гаврилюка Андрія* приходив у рід зі своїм П і сімейно-родовим іменуванням (СРН), напр.: *Бойцун Ярослав* – *Климцьо* (П), *Кирили* (СРН); *Найда Мирон* – *Знайда* (П), *Знайдові* (СРН). Індивідуальні прізвища зятів послужили базою для утворення сімейно-родових іменувань нових родів, пор. *Слівінський Ярослав* – *Слемак* (П), *Слемаки* – СРН його нащадків.

Вибір сімейно-родового найменування для називання роду здебільшого не буває випадковим, найчастіше – мотивованим.

На схемі зображено засновників нових родів (пунктирною лінією). Стосовно *Гаврилюка Андрія* (з погляду односельчан) всі його нащадки – *Гниди*. СРН (сімейно-родове найменування) *Гнида* зберіг його син *Микола* (до правнуків включно). Нащадки дочок отримали СРН зятів *Гаврилюка Андрія* (пор. *Знайдові*, *Слемаки*, *Щурі*). Отже, сімейно-родові іменування виконують функцію ідентифікації нащадків і визначають їхнє генетичне кореня.

Деякі прізвища виникали okazіонально, оточення ще пам'ятало про мотиви їх виникнення (пор. згадуване прізвище *Гнида*). Однак більшість проаналізованих вуличних прізвищ – це антропоніми, які функціонують самостійно, і водночас є (або були раніше) основою для творення прізвищ представників наступних поколінь (*Гаврилюкова Оля*, *Геньо Маремухів*, *Зонка Коцьолкова*, *Мілька Горобцєва* тощо). Відповідно і структурні типи цих вуличних прізвищ різноманітні: одночленні (*Вовк*, *Вертихвостка*, *Гіся*, *Заяць*, *Кінотчик*, *Маремуха*), двочленні (*В'єрина Оля*, *Найдова Стэфка*, *Нуська Горобцєва*), багаточленні (*Оля Миколи Гнидового*), складені (*Вольга Балухата*)

Отже, можна зробити висновки про наявність закономірностей у джерелах матеріалу та шляхах творення прізвищ. Якогось обмеженого вибору тих чи тих лексем під час творення конкретного прізвиська чи вибору якогось одного прізвиська з-поміж кількох потенційних (наприклад, син чи дочка можуть одержати прізвисько від індивідуального чи родового прізвиська батька, матері, діда, баби) немає.

1. Чучка П.П. Антропонімія Закарпаття: дис. ... д-ра філол. наук. Ужгород. 1969.
2. Чучка П.П. Розвиток імен і прізвищ // Історія української мови (Лексика і фразеологія). К. 1983.

ЕСУМ Етимологічний словник української мови: в 7 т. / За ред. О.С. Мельничука. К. 1982–2006.

STREET NICKNAMES IN THE VILLAGE: THE PAST AND THE PRESENT

The anofficial antroponyms of the modern village (the nicknames and the family nicknames of the inhabitants of the Perelisky village of the Brody district of Lviv region) was researched. Lexical-semantic and structural analysis of the nicknames and family-generic names have been done in this study.

Северные ветры: фрагмент диалектной картины мира

В современных говорах, постепенно утрачивающих яркие диалектные черты, хорошо сохраняются особенности объема и содержания базовых понятий общечеловеческой значимости, во многом формирующих представление человека о самом себе и окружающей его действительности. Устойчивость диалектов к влиянию литературного языка в данном случае объясняется своеобразием традиционной народной культуры, своеобразием диалектной картины мира, проявляющимися в несовпадении характера осмысления действительности говорами и литературным языком.

К семантическим зонам хорошей сохранности можно отнести, например, лексику природы: названия рельефа, осадков, ветров, грибов, растений, насекомых и т.д. Народная таксономия объектов природы отличается от таксономии, отражающей знания носителей литературного языка. В отдельных семантических сферах она по своей подробности, детальности может быть ближе к научным классификациям, естественно, отличаясь от них по существу. Дифференцированная система номинаций, свойственная говору, не разрушается и не подвергается заметному влиянию литературного языка в силу необходимости лексических средств, с большой подробностью представляющих практически важные области жизни человека.

Привлекаемые к изучению универсальные семантические области, как правило, возглавляются общерусскими словами, обладающими в говорах наиболее развитой семантической структурой и широкой сочетаемостью. Эти слова, не имея обычно “культурного” своеобразия в своих исходных значениях, обнаруживают специфичность коннотаций, проявляющихся в семантической и словообразовательной деривации и фразеологии.

В докладе на материале говоров архангельского региона¹ рассматриваются состав и структура семантического поля ‘ветры’, а также семантика и коннотативный потенциал общерусского слова *ветер*, выполняющего роль гиперонима поля.

¹ Материал извлечен из картотеки “Архангельского областного словаря” и его 1–15 вып. [АОС, 1980, вып.1].

Говоры, которые условно можно назвать материковыми, характеризуются более простой структурой, содержащей наименование ветров четырех основных румбов. В поморских говорах, располагающихся на побережье Белого моря, там, где жители заняты морским промыслом и сильно зависят от характера и направления ветра, представлена более дифференцированная система его наименований. Роза ветров включает в себя обозначения ветров как основных, так и промежуточных направлений. Однословные наименования, определяющие ветры основных направлений: *сiвер, зiпад, всток, юг*. Они образованы метонимически от соответствующих названий частей света. Южный ветер также – *лётник*, он дует с *лэта*, то есть с юга (*лэто* – арх. ‘юг’).

Ветры промежуточных направлений: юго-восточный – *обёдник*, северо-восточный – *полуночник*, они названы по положению солнца на небосводе. Название юго-западного ветра – *шелонник*, оно образовано от названия реки *Шелонь*, расположенной на территории новгородских говоров; название отражает генетическую связь архангельских говоров с новгородскими.

Направление ветра может определяться относительно ближних и дальних географических объектов: *моряна* – северный ветер, дующий с моря, *гóрний вéтер* – южный, дует с берега (*гора* ‘берег моря, реки’), северо-западный ветер – *поберёжник* (дует к берегу моря) и *глубник* (дует к берегу из глубины моря), *низовiк, верхóвец, устьевiк* – ветер, дующий с нижнего (верхнего) течения или от устья реки, *дóльник* – дует вдоль русла реки, *кутной вéтер* (одно из значений слова *кут* в арх. – ‘конец продолговатого озера’).

Отмечены наименования, ориентированные на перемещение движущегося объекта: по ходу перемещения – *путной вéтер, походной вéтер, поветёрка*; против перемещения – *встрётной вéтер, противной ветер, противник, боковiк* – он дует в борт движущейся по воде лодки.

Не путной вéтер, уш противной; Встрётной вéтер – это нафстрéчу когда; Это выносливой вiтер, дак я цéлую нидiлю выгрéбала.

Рыбной ветер, прибóйник, прибивной ветер, отдóрина, отдóр – названия по воздействию ветра на улов рыбы (ветер прибывает рыбу к берегу или отбивает, как бы отдирает ее от берега) – *Прибивной вéтер, в бéрег бьёт волна́.*

Рекоплáв и рекостáв – номинации по воздействию на замерзание и таяние льда на реке. Это холодные ветры восточного направления, характер которых отражен в поговорках: *Восток реку плáвит, восток реку стáвит. Вітир фсток, так на пиць скóк – послóвиця-то диривёнська.*

С севера дует *родимой ветер*. Это наименование носит явно оценочный характер, контексты, в которых оно употреблено, отражает ироническое отношение говорящего к постоянно дующему, надоевшему ветру. Неизбежность его присутствия вызывает у говорящих снисходительную иронию: *С севера – родимой; Опять родимой задул; Сиверок – тёплой ветерок, лисица ухоронила* (потому что холодно).

Интересно с точки зрения территориальной самооценки поморов название южного ветра: *Руськой вéтер – тёплой сáмой, южной; Руськой вéтер – с юга; А руский вéтер сáмый тёплый, хоть нагá ходи; Руской вéтер бóдет, не морской.* Русь для поморов – в глубине материка.

Контексты содержат разнообразные метеорологические наблюдения над особенностями ветра: *Вéтер – рвань, в море нельзя. Вот это прямо из оболочья подуёт вéтер, тот водяной. Надо узнать, на каком ветру солнышко. После дождя бóдет вéтер морской стоять неделки две, фсэх комаров убьёт. Тепéрь не бóдут косить на ниских местах, большеводье дак, вéтер пот крыло. Вéтер пот крыло, значит, с морской стороны, вода-то налетела. Вéтер пот крыло, опéть наворáчивает большеводье.*

Названия ветров отражают народные мифологические представления. Например, юго-западный ветер характеризуется как дикий, буйный, разбойник: *Шелóник – разбóйник вéтер задул дак.* Вызывая юго-западный ветер (*шелонник*), приговаривают: *У шелóника жóнка грезна́, к полуноцьнику спать пошла́.* Реальные наблюдения над ветром облакаются в образную форму: *У запада женá краси́ва, вóт он всегдá к вéчеру стихáет, ухóдит к ней спáть, у шелóника женá кривá, так óн ухóдит от не́й нóчью* (т.е. он чаще дует ночью). Ветер здесь персонифицирован, одушевлен.

В номинации *ветринюшка*, (ср. также *дожджинюшка, бурюшка*) можно видеть отголосок идущего из глубины веков стремления человека умиловить силы природы: *Терплéнья не́ было, ветринюшка; Погóдушка да холодинюшка, ветринюшка да стужюшка.*

В названии *горшечник* в свернутом виде представлена мифологическая ситуация, возникающая при сильном южном ветре: *Йёсли лётной подуёт з горы, то горшечник, унесёт из горшкá вáрю*. Эта же образная модель используется при характеристике восточного ветра; *Вётер фсток во фсё стóроны шырёк, ис котлá вьдуёт* (пищу).

Таким образом, народная таксономия основана на своеобразном сплаве практического опыта социума, древних мифологических представлений, магических действий и вербальных приемов, регулирующих отношения с силами природы.

Интересны коннотации слова *вётер*. Как и в литературном языке, в говорах отмечены коннотации легкомыслия, непостоянства: *Рóбит, рóбит* (муж), *а харáктер* (у жены) – *вётер, ни во цётó не станóвит*; бесполезности: *Пó ветру спустить* – промотать; *Тóлько как поговорí, да хоть с тём говорí, на вётер крíкни*; непрочности – *На семí ветрáх-то, ницевó не удёржыца*.

В речевых употреблениях слова *вётер* выявляются коннотации быстроты, силы: *Прóтив вётра не подуеш*; коннотации неожиданности и нежелательности: *Мужа ждалá, дёвочку родíла – вётром надúло*.

Действие *ветра* ассоциируется с бестолковостью: *У ёй немнóшко ёсь, вётер продувáет*; неподготовленностью, неожиданностью: *Так, с ветру не дам ёй годóф – не скажú, скóлько лёт*; *С ветру он приёхал, давнó не бывáл*.

С ветром связана универсальная оппозиция ‘свой – чужой’: *Кто приходит с ветру – чужбóй, нáдо протерёть* (лавку) *сухóй тряпочкой*; *Мóжет онó и здря, вьзáто откуль-то с ветру* (слово, сказанное кем-то посторонним, чужим). *С ветра пришлá, на вётер подí*; *А мнё мёньше всегó* (все равно), *што зафхос, што, мнё это в пóле вётер* (безразлично, не входит в зону внимания).

Ветер как бы носит человека: *Оддёльно – как по ветру унесёт*; *Ругáют костíцками – од дёда, он был крутóй* (быстрый), *как на ветру носíло, как мúха слетíт, как трепíца лягáеце – костíца*; *Ты чё, дёфка, нáс как на ветру несёт* (быстро идут), *фсё взатнёт или*.

Вместе с тем, *вётер* – и переносчик дурного – болезни, сглаза: *Не кореннá, чужá какá-то болёсь, по ветру придёт*; *У тебя килá, дёвушка, её вётром нанеслó*; *Как вётром накрыла* (сглазила); переносчик дурных слов: *Собáка лáет, вётер нóсит* (о сплетнях, пересудах). И сама болезнь – тоже ветер: *Вётер завязáлся, на вьмя*.

Ветру приписаны необычные для него действия, он не только сдувает, но как бы смывает, смахивает – *Его́ как вѣтром зду́нуло, ба́пка мужыко́ф ху́лит; Как вѣтром смахну́ло, фсе́ ушли́; Их всѣх как вѣтром смы́ло.*

Ветер используется как магическое средство: *Она́ гада́ет, привора́живает, отпуска́ет по вѣтру; По́ ветру пуска́т на тово́ па́рня, на кото́рого на́до; Не взы́л На́стеньку взы́муж, я́ по вѣтру пу́щу – не́ту щя́стья, и в де́тях не бу́дет; По вѣтру пу́стили колдо́ванный плато́к, челове́к мо́жет умереть.*

Слово *ветер* и его словообразовательные дериваты представляют лишь небольшой фрагмент лексической системы северных говоров, но по существу, это микромир, отражающий отношения человека с природой. Наименования, обозначающие признаки, объективно присущие данному явлению: направление ветра, его начальную и конечную точку, являются структурообразующими. Наименования, обозначающие воздействие на субъект или объект, находящиеся на пути движения ветра, а также признаки, отражающие качественные характеристики явления, более субъективны, зависимы от точки зрения номинатора. Они структурированы более слабо. Эти наименования функционируют не столько как номинативные, сколько как характеризующие единицы, дополнительные к номинативным.

Общим важным свойством наименований является их яркая антропоцентричность, ориентированность семантики на говорящего и его пространственное положение. Эти наименования в совокупности своей отражают мироощущения человека, находящегося в эпицентре природных событий, познающего их и старающегося использовать в своих целях. Древнее мифологическое сознание проявляет себя в персонифицированных наименованиях, в которых ветер уподоблен человеку, имеет, родственные связи, оказывается в знакомых, привычных для человека ситуациях, а также в разнообразных коннотациях опорного слова поля.

NORTH WINDS: FRAGMENT OF DIALECT PICTURE OF THE WORLD

Thesis presents a research for Russian north dialects in view of concepts of universal human significance.

Германізми в українських діалектах: ареальний вимір

Історія розвитку лексичного фонду кожної мови свідчить про постійний рух у галузі запозичення іншомовних слів. Так, важливим завданням лінгвістичної науки є дослідження еволюції словникового складу. Існують різні способи збагачення мови, і один з них – запозичення, вони “завжди були нормальною функцією лінгвістичного життя” [2, 348].

Німецькі слова та елементи в українській мові досліджували І. Шаровольський, Д. Шелудько, Р. Смаль-Стоцький, О. Горбач, Л. Кислюк, В. Скачкова та ін. Німецько-слов'янські мовні контакти аналізували М. Кочерган, Т. Пиц, Д. Костюк, Г. Мелик та ін.

Разом із тим, незважаючи на значну кількість праць, тема германізмів в українській мові залишається недостатньо висвітленою, зокрема, на сьогодні відсутнє ґрунтовне дослідження німецької лексики, що ввійшла до складу української мови загалом чи окремих її говорів. Цим і зумовлено актуальність нашої роботи.

Із діалектних словників, у яких представлено лексику південно-західного наріччя, методом суцільної вибірки ми виписали 609 лексем, запозичених із німецької мови. Серед них виділяємо такі тематичні групи:

1) назви дій і процесів (131 лексема, 21,5%): *луфтовати* ‘провітрювати’ [11, 164]; *зрихтувати* ‘приготувати, зготувати’ [16, 129]; *нарихтувати* ‘заздалегідь приготувати’ [18, 183];

2) слова, пов'язані з будівельною й технічною галузями (127 лексем, 21%): *дратарь* ‘вид пиломатеріалів для будівництва’ [11, 78]; *бант* ‘1. поперечна балка, що скріплює крокви даху; 2. мн. банти – ‘сідало для курей’ [16, 22];

3) назви речей домашнього вжитку та майна, предметів господарювання (114 лексем, 19%): *братрура* ‘духовка’ [4, 29]; *криденц* ‘кухонна шафа, сервант’ [13, 233];

4) назви якостей та ознак (75 лексем, 13%): *фест* ‘сильно, міцно’ [11, 398]; *цурік* ‘назад’ [10, 217];

5) назви одягу, тканин, взуття, прикрас (47 лексем, 8%): *анцуг* ‘чоловічий костюм’ [13, 19]; *мантле* ‘верхній довгий сукняний одяг’ [18, 169];

6) назви професій (38 лексем, 6,2%): *фірман* ‘людина, яка править кінним екіпажем; візник; той, хто доглядає коней та їздить ними, їздовий’ [13, 591–592]; *инайдер* ‘кравець’ [10, 227];

7) назви, пов’язані з військовою справою, найменуванням зброї (28 лексем, 4,6%): *машингвер* ‘кулемет’ [16, 173]; *гвир* ‘рушниця’ [6, 96];

8) назви сільськогосподарських продуктів, продуктів харчування та процесів їхнього виробництва (12 лексем, 2%): *цукер* ‘цукор’ [16, 335]; *струтиль* ‘пиріг зроблений з коржа, змазаного начинкою й скрученого трубкою’ [13, 529];

9) назви рельєфу, природних явищ (10 лексем, 1,6%): *люфт* ‘вільний доступ повітря; отвір у димарі для продування’ [16, 168]; *шпиль* ‘гостра вершина гори’ [10, 228];

10) назви одиниць виміру (10 лексем, 1,6%): *фірталь* ‘четверть години’ [11, 399]; *шух* ‘народна міра, що дорівнює довжині двох кулаків з розігнутими великими пальцями (30–33 см)’ [11, 426];

11) назви спорідненості та свояцтва (6 лексем або 1%): *швагір*, *швагро*, *швагра* ‘чоловік сестри, брат чоловіка чи дружини’ [6, 126; 18, 278; 16, 343; 13, 659; 4, 214]; *кумпель* ‘друг, товариш’ [6, 105];

12) назви, пов’язані з мисливською справою (2 лексеми, 0,3%): *шрот* ‘дріб для стрільби з мисливської рушниці’ [16, 347]; *ягер* ‘лісник’ [11, 428].

13) назви частин тіла (1 лексема, 0,2%): *брух* ‘живіт’ [13, 40].

У діалектних словниках, що репрезентують лексику поліських говірок, зафіксовано 74 лексеми – запозичення з німецької мови:

1) назви речей домашнього вжитку та майна, предметів господарювання (19 лексем, 26%): *кюфер* ‘окована скриня з вигнутим вічком для зберігання одягу’ [1, 273], *лантух* ‘мішок’ [5, 80];

2) назви, пов’язані з будівельною галуззю (16 лексем, 22%): *гэмер* ‘великий молот, призначений для розбивання каміння’ [7, 54]; *лага* ‘балка, до якої прибивають дошки підлоги’ [5, 79];

3) назви одягу, тканин, взуття, прикрас (12 лексем, 16%): *кант* ‘манжет на рукавах сорочки; карниз подошви, який виступає з-під неї’ [3, 59]; *мантель* ‘старий одяг’ [1, 304];

4) назви економічних і ділових стосунків, професій і понять, пов'язаних з професійною діяльністю людини (6 лексем, 8%): *плац* 'торговий майдан, торгова площа' [7, 162]; *тарфмейстер* 'керівник на торфорозробках' [7, 211]; *гандéлик* 'знев. кіоск' [1, 85];

5) назви продуктів харчування, процесів їх виробництва та предметів побуту, пов'язаних з їх виробництвом (5 лексем, 7%): *грис* 'грубі відходи під час розмелювання пшениці, які використовували для годівлі худоби' [1, 121], *шума* 'піна' [7, 237];

6) назви одиниць виміру (4 лексеми, 5%): *штоф* 'міра ридини, що дорівнює двом літрам' [7, 236]; *штих* 'на штих – на довжину лопати' [1, 276];

7) слова, що позначають дію або процес (3 лексеми, 4%): *патрувати* 'сторожувати, вартувати' [1, 32], *шпаціровать* 'нічого не робити, ходити без будь-якої мети' [1, 274];

8) назви спорідненості та свояцтва (3 лексеми, 4%): *швагерка* 'сестра дружини' [1, 260];

9) назви, пов'язані з мисливською справою (3 лексеми, 4%): *гéгер* 'егер' [1, 87];

10) назви якостей та ознак (3 лексеми, 4%): *ріхтик* 'так само, точно так' [1, 120]; *шпéрко* 'швидко' [7, 236].

У лексикографічних джерелах, які репрезентують лексику південно-східного наріччя, зафіксовано 64 лексеми – запозичення з німецької мови:

1) назви, пов'язані з будівельною й технічною галузями (25 лексем, 40%): *шруба* 'гайка на кінці осі веза, яка притримує колесо' [17, 247]; *ла́га* 'одна з балок, на які кладуть і прибивають дошки підлоги' [9, 54];

2) назви речей домашнього вжитку та майна, предметів господарювання (11 лексем, 17,1%): *муштук* 'мундштук люльки' [15, 132]; *ра́фа* 'сито, решето з-під віялки, яким пересівають зерно' [14, 169];

3) слова, що позначають дію або процес (7 лексем, 11%): *рихтуватись* 'збиратись, готуватись, ремонтувати, лагодити щось' [8, 63]; *лéндать* 'згруб. швендяти, блукати' [12, 207];

4) назви продуктів харчування (5 лексем, 8%): *штрудлі* 'страва з тіста з яблуками' [14, 186]; *нудлі* 'страва, яку готують з великих галушок з салом; страва з галушок і картоплі вперемішку' [14, 138];

5) назви одягу, тканин, взуття, прикрас (4 лексеми, 6,1%): *квартух* ‘завіска’ [15, 216]; *гальстик* ‘краватка’ [17, 219];

6) назви одиниць виміру (3 лексеми, 5%): *ну́мер* ‘міра земельної площі – тридцять десятин’ [14, 139];

7) назви спорідненості та свояцтва (3 лексеми, 5%): *шва́гир* ‘чоловік сестри’ [14, 214].

8) назви якостей та ознак (2 лексеми, 3%): *файний* ‘гарний, добрий’ [14, 199];

9) назви частин тіла (1 лексема, 1,6%): *шна́бель* ‘великий ніс’ [17, 242];

10) назви економічної галузі (1 лексема, 1,6%): *коштувать* ‘коштувати’ [12, 185];

11) абстрактні поняття (1 лексема, 1,6%): *глюк* ‘марення’ [15, 53].

Отже, як свідчить фактичний матеріал, германізми функціонують на всій території України, переважну частину з них становлять лексеми на позначення будівельної та технічної тематики, а також слова на позначення предметів побуту. Німецькі запозичення найбільше представлені в південно-західному наріччі української мови, чому сприяли історичні, економічні, культурні чинники. Подальші дослідження німецькомовних запозичень в українських діалектах дозволять доповнити знання про їхній функціональний статус.

1. *Аркушин Г.Л.* Словник західнополіських говірок: у 2 т. Луцьк. 2000.
2. *Балли Ш.* Общая лингвистика и вопросы французского языка. М. 1955.
3. *Гримашевич Г.І.* Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок. Житомир. 2002.
4. *Гуцульські говірки: короткий словник / Відп. ред. Я.В. Закревська.* Львів. 1997.
5. *Євтушок О.М.* Короткий словник говірок Рівненщини // Вивчення говірок Рівненщини. Рівне. 1997.
6. *Лесюк М.П.* Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району). Івано-Франківськ. 2008.
7. *Лисенко П.С.* Словник поліських говорів. К. 1974.
8. *Москаленко А.А.* Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. Одеса. 1958.
9. *Омельченко З.Л., Клименко Н.Б.* Матеріали до словника східно-степових українських говірок. Донецьк. 2006.
10. *Піпаш Ю.О., Галас Б.К.* Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). Ужгород. 2005.

11. *Сабодош І.В.* Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород. 2008.
12. *Сагаровський А.А.* Матеріали до діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини). Вип. 1. А – Об'ясняться. Харків. 2011.
13. Словник буковинських говірок / За ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці. 2005.
14. Словник українських говорів Одещини / За ред. О.І. Бондар. Одеса. 2011.
15. Словник українських східнослобожанських говірок / За ред. К.Д. Глуховцевої. Луганськ. 2002.
16. *Турчин Є.Д.* Словник села Тилич на Лемківщині. Львів. 2011.
17. *Чабаненко В.А.* Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: в 4 т. Запоріжжя. 1992.
18. *Шило Г.Ф.* Наддністрянський регіональний словник. Львів. 2008.

GERMANISMS IN UKRAINIAN DIALECTS: TERRITORIAL DIMENSION

The thesis shows us the German words in the Ukrainian dialects, their thematic groups, and in what of the dialects germanisms are presented most widely.

Полесско-восточнорусские фонетические изоглоссы позднепраславянского происхождения*

1. Восточнославянский диалектный континуум неоднороден по происхождению. Он сформировался в результате конвергенции позднепраславянских “племенных” диалектов. В X–XI вв. в Восточной Славии говорили на значительно различавшихся между собою диалектах. Многие современные изоглоссы, проходящие внутри восточнославянского диалектного континуума, имеют позднепраславянское диалектное происхождение – иными словами, относятся к эпохе до падения “слабых” *ъ и *ь. О древних изоглоссах, оставшихся на восточнославянской территории от племенных диалектов, см. [1; 7–11].

В настоящем докладе рассматриваются две полесско-восточнорусские изоглоссы: судьба предударного ятя (праслав. *ĕ) и переход праслав. *dъn- > *dъn-. С этими изоглоссами может быть поставлена в связь изоглосса восстановления (или сохранения?) суффиксального раннепраслав. *ĕ (> *a в большинстве славянских языков) в глаголах класса *kričati, *dyšati, *dъžati.

1.1. Северные диалекты украинского языка (восточно-, средне- и западнополесский) [АУМ I, к. 9], белорусские западнополесские (брестско-пинские) говоры, большая часть говоров, относящихся к юго-западному диалекту белорусского языка [2, 55], а также полесские говоры Восточной Белосточкины образуют обособленную историко-лингвистическую зону внутри восточнославянского диалектного континуума. Эту зону можно называть *припятско-словенской*, так как она соответствует территории в бассейне Припяти, которую в VII–XII вв. населяли славяне пражско-корчакской археологической культуры и их потомки [8, 319]. Также ее можно называть *дулебской*, так как носителей лука-райковецкой культуры можно отождествлять с *дулебами*, названными в *Повести временных лет* [8, 320].

* Работа выполнена при поддержке программы Президиума РАН “Традиции и инновации в истории и культуре” (проект “История восточнославянского лингвистического ландшафта”).

1.2. Наследники лука-райковецкой культуры, волыняне, дреговичи, древляне и поляне X–XII вв. говорили на *древне-волыньском, дреговичском и древляно-полянском* племенных диалектах¹. Эти племенные диалекты возникли в результате дробления позднеславянского дулебского диалекта, который ниже называется *дулебским праязыком* (ПД).

1.3. Дулебский диалект характеризовался рядом концентрических изоглосс, подробно рассмотренным в [6, 102–109], которыми он был противопоставлен сопредельным диалектам – днестровско-хорватскому, радимичскому и кривичскому. Эти изоглоссы относятся к позднеславянской эпохе и возникли до падения “слабых редуцированных” гласных. В числе концентрических дулебских изоглосс выделяется следующая, описывающая два связанных между собою явления:

Праславянские долгие гласные *ě и *ę имели в дулебском диалекте двоякие рефлексy:

1) долгие *ē < *ě; *ǣ < *ǣ̄ < *ę и *ā̄ < *ja² – под ударением и в безударных открытых конечных слогах;

2) краткие *e < *ě; *æ < *ǣ < *ę – в других безударных позициях³.

Современное распределение рефлексов *ě и *ę подтверждается данными североукраинских памятников XVI–XVII вв. [3, 80–153].

Праславянские краткие *e, *o:

1) удлинялись перед слабыми *ь, *ь̄ под ударением с ПД рефлексами *ē, *ǣ̄, *ō и

2) не удлинялись в безударной позиции [АУМ I, к. 11–13, 15, 16, 43, 44, 48–51, 53–57, 64–66, 68, 69; II, к. 10, 11, 13, 14, 30, 31, 42, 45, 46, 53; III, ч. 3, к. 7, 10, 30; ДАБМ, к. 8, 9, 16–20; AGWB I, к. 19–28, 34–36; II, к. 43, 44, 47, 48, 50, 52; III, к. 147, 149].

¹ На древневолыньском диалекте говорили волыняне и, возможно, бужане (если последние населяли бассейн именно Западного, а не Южного Буга). Различие между говорами древлян и полян на современном материале не прослеживается.

² Праслав. *ja = *a после мягких согласных и *j.

³ Только в западнополесских говорах северногалицкого происхождения удлинение *e, *o имело место и в безударных слогах, а затем сокращались любые безударные долгие гласные, при этом заударное *ę > iǣ, а не > æ > e, как в дулебском, см. [6, § 3.15].

⁴ Восточнополесские формы глибок[уй]й, -к[уе]й и т. п. [АУМ I, к. 241] имеют окончания, заимствованные из форм с нафлексивным ударением.

Пра-слав.	ПД	В современных диалектах		ПД	В современных диалектах	
		Под ударением	В заударных конечных открытых слогах		В 1-м предударном слоге	В остальных безударных слогах
*ě	*ē	<i>died</i> (<i>d'jed</i> , <i>d'id</i>) или <i>ded</i> (<i>did</i> , <i>d'id</i> , <i>did</i>)	* <i>w xátie</i> (<i>w xát'e</i> , <i>w xát'i</i>) или <i>w xátę</i> (<i>w xátĭ</i>)	*e	<i>stená</i> (<i>stiná</i>)	(нет картографированного материала)
*ę	*ǣ	<i>wz'aw</i> , <i>wz'iew</i> (<i>wz'ew</i> , <i>wz'rw</i>); <i>mjǣšo</i> , <i>mjęšo</i> (<i>mjiso</i>)	<i>vím'ja</i> , <i>vímję</i> (<i>vímji</i>)	*ǣ	*e > <i>petá</i> , <i>trislá</i> (<i>pítá</i> , <i>trislá</i>) или *iǣ > <i>pjatá</i> , <i>pjetá</i> (<i>p'itá</i>), <i>trastá</i>	<i>désēt'</i> , <i>dévet'</i> (<i>désit'</i> , <i>dévit'</i>)
*o (перед *ǣ, *ǣ)	*ō	<i>kuon'</i> (<i>kuǣn'</i> , <i>k'ün'</i> , <i>k'in'</i>) или <i>kǣn'</i> (<i>kuǣn'</i> , <i>k'ün'</i> , <i>k'in'</i>)	—	*o	<i>pod-</i> (безударные предлог и префикс), <i>u konc'ie</i> (-e, -í, -čĭ)	<i>rádos't'</i> ⁴
*e перед *ǣ	*ē	<i>pieč</i> (<i>p'ječ</i> , <i>p'ič</i> , <i>pič</i>) или <i>pęč</i> (<i>pič</i> , <i>p'ič</i> , <i>pič</i>)	—	*e	(нет картографированного материала)	<i>kámen'</i> (<i>kámin'</i>)
*e перед *ǣ	*ǣ̄	<i>l'iod</i> (<i>l'üød</i> , <i>l'üäd</i> , <i>l'üd</i> , <i>l'id</i>) или <i>l'öd</i> (<i>l'üd</i> , <i>l'id</i>)	—	? *ǣ	(нет картографированного материала)	<i>kón'om</i>

1.4. Дулебское противопоставление (долгих) рефлексов *ě под ударением и в заударных открытых конечных слогах (кратким) рефлексам *ě в прочих безударных слогах находит любопытную аналогию в русских говорах. О специфическом безударном рефлексе *ě можно судить только по русским “ока-

ющим” говорам, в которых различаются рефлексы гласных не-верхнего подъема после мягких согласных.

В большинстве современных севернорусских говоров рефлекс *ѣ > /ѣ/ ([іе, ɛ]) отличается от рефлекса *е, *ь. О фонологическом единстве рефлекса *ѣ в русских говорах говорит использование в письменных памятниках буквы “ѣ” под ударением и без него – в частности, в московских XIV–XV вв. и новгородских с X в. Различие между предударными рефлексами *ѣ и *е, *ь характерно и для большинства севернорусских говоров.

Особый случай представляют собой говоры, в которых предударный *ѣ перед твердыми согласными отражается как /о/ и совпадает с рефлексом *е, *ь: *гн’оздѣ, в’одрѣ, зв’оздѣ* как *с’острѣ, св’окрѣвь*. В этих говорах перед мягкими согласными / кластерами рефлекс *ѣ и *е, *ь также совпадают (исключение – некоторые говоры смешанного происхождения): *д’елѣт’* как *т’ел’ѣнок* (редко *д’ил’ѣт’* как *т’ил’ѣнок*). В заударных неконечных и закрытых конечных слогах перед твердыми согласными / кластерами *ѣ > /о/, но чаще вторично > /а, е, і/ вследствие фонетической редукции [ДАРЯ I, к. 23]. В безударных конечных открытых слогах *ѣ имеет рефлекс /е:/ ([eː], [i]), аналогичный рефлексу *ѣ под ударением. В этих говорах обычно отмечается и предударное /е/ на месте *ѣ, однако оно объясняется морфонологической аналогией (*гн’оздѣ*, но в *л’есу* по аналогии с *л’ес / л’ѣс*) – см. [ДАРЯ I, к. 4–6]. Иными словами, для этих говоров надо предполагать древнейшее – до перехода [е] > [о] перед твердыми согласными – совпадение предударных рефлексов *ѣ, *е (и *ь), аналогичное дулебскому.

Говоры этого типа мозаично рассеяны по северо-западу, а на востоке образуют компактные ареалы между Бежецком и Клином, Ярославлем и Юрьевцем, а также расположены в Поволжье к юго-востоку от линии Муром – Юрьевец. Эти говоры, вероятно, восходят к позднепраславянскому ростово-суздальскому диалекту, на котором говорили носители археологической культуры, характеризовавшейся браслетообразными височными кольцами с сомкнутыми или заходящими концами [4, 43–48; 5, 15–16; 7, 194–195; 8, 388–397].

Именно в этих говорах отмечен переход *ь > *ь в корне *дѣп- ‘дно’ перед переднерядными гласными и *ј: *о[д’ѣ]нье*,

о[д'и]нье⁵; *дѣнце* ‘доска для укрепления гребня в самопрялке и для сидения при работе, донце’ (Меленк. Влад., также Нижегород., Никол. Волог.); *дѣнышко* ‘донышко’ (Кинеш. Костром., Влад., Яросл.), а также эти формы и *дѣнка*, *дѣнко*, *дѣнник*, *дѣнник*, *дѣнной* и *дѣнный* в говорах позднего расселения [СРНГ 7, 351–353]; *одѣнок* ‘остаток сена, соломы, хлеба на месте стога, скирда’ (Яросл., Твер.); ‘нижний слой сена, соломы в стогу’ (Калин., Костром., Яросл., Моск.); ‘гуща, осадок на дне сосуда от масла, кваса и т. п.’ (Иван., Волог.), также в говорах на территории позднего расселения [СРНГ 23, 12–13]. Эта изоглосса сближает ростово-суздальский диалект с украинскими полесскими, а также подольским, (южно)волынским и галицким (карпатоукраинским) диалектами – укр. литер. *денце* и т. д.

Другой “западной” чертой ростово-суздальского диалекта была изоглосса (в древнерусской нотации) *кричьти* (*кричьль*), *дыжьти* (*дыжьль*), *дышъти* (*дышъль*), *дичъти* (*дичъль*) с восстановлением суффикса *-ѣ- после шипящих по аналогии с другими *ѣ/i-* и *ѣ/ѣj-* глаголами. В Белоруссии конфигурация южной границы форм *маўч[ѣ]ць*, *маўч[ѣ]ла* и т. п. [ДАБМ, к. 36] близка к северной границе полесских говоров⁶. Эта центральнобелорусская особенность характерна также для лехитских языков⁷. Такие формы не характерны для большинства белорусских и русских говоров кривичского происхождения [ДАРЯ II, к. 103; 7, 44].

Наряду с грамматическими различиями, между восточнославянскими диалектами позднепраславянского времени существовали и значительные лексические различия, во многих случаях сохранившиеся до наших дней, характеризующие различные диалектные ареалы. В частности, П.Е. Гриценко были отмечены эксклюзивные лексические параллели между украинскими и восточнорусскими говорами.

⁵ В [7, 128 и к. 3] они неверно трактовались как “кривичские” с допущением локального смягчения согласных в *о[дѣ]нье, о[дѣ]нье – формах, характерных для псковских говоров.

⁶ Формы типа *маўч'ѣу* в полесских говорах белорусского юго-запада исторически не связаны с данной изоглоссой, в них -е- ([ѣ]) восходит к древневольнскому *iǣ, так же как т'ѣгне < *tęgne(ть) и т. п.

⁷ Данные лехитских языков даже позволяют предположить, что суффикс -ль- в формах *кричьти*, *дыжьти* и т. д. (перед мягкими согласными) является исконным рефлексом *ѣ (монофтонгического), в других славянских диалектах совпавшего с *а после палатальных согласных во всех позициях: ср. польск. *czas* ~ *wczesny*, *doczesny*, ст.-польск. *żal* ~ *o żeli* и т. п., где *a*, чередующееся с *e*, происходит только из раннепраслав. *ĕ [1, 83].

Одновременное наличие в ростово-суздальских говорах этих генетически не связанных между собою изоглоссов позволяет предположить миграцию носителей будущего ростово-суздальского диалекта из ареала, сопредельного с полесским.

1. *Абраменко О.А., Николаев С.Л., Тер-Аванесова А.В., Толстая М.Н.* Системы соотношения gen. и dat.-loc. *a*-основ в восточнославянских языках: сравнительно-исторический аспект // Исследования по славянской диалектологии. Вып. 16: Грамматика славянских диалектов. Механизмы эволюции. Утраты и инновации. Историко-типологические явления. М. 2013.

2. *Беларуская мова: энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневіча.* Мн. 1994.

3. *Мойсієнко В.М.* Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. Житомир. 2006.

4. *Николаев С.Л.* Следы особенностей восточнославянских племенных диалектов в современных великорусских говорах. I. Кривичи // Балто-славянские исследования 1986. М. 1988.

5. *Николаев С.Л.* Следы особенностей восточнославянских племенных диалектов в современных великорусских говорах. Верхневолжские (тверские) кривичи // Славяноведение. № 6. 2011.

6. *Николаев С.Л., Тер-Аванесова А.В., Толстая М.Н.* Вокализм полесских говоров в праславянской перспективе // Славянское языкознание: XV Международный съезд славистов. Минск, 2013 г. Доклады российской делегации. М. 2013.

7. *Седов В.В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. М. 1982.

8. *Седов В.В.* Славяне. Историко-археологическое исследование. М. 2002.

АУМ Атлас української мови: в 3 т. Т. 1–3. К. 1984–2001.

ДАБМ Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Мн. 1963.

ДАРЯ Диалектологический атлас русского языка. Вып. 1: Фонетика. М. 1986.

СРНГ Словарь русских народных говоров. Вып. 7. М., Л. 1972; Вып. 23. М., Л. 1987.

AGWB Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny. T. I. Wrocław. 1980.

POLESIAN-AND-EAST RUSSIAN PHONETIC ISOGLOSSES OF LATE PROTO-SALVIC ORIGIN

The present paper concerns two isoglosses: reflexes of the Proto-Slavic pretonic vowel *ě and development *дѣн- > *дѣн- both in the Ukrainian and Belarusian Polesian and East Russian dialects. These isoglosses may correlate with recovery (or detention?) of the suffixal Early Proto-Slavic *ě (> *a in main Slavic languages) in the verb class of *kričati, *dyšati, *dърžati.

Діалектне маркування українських проповідей Антонія Радивиловського

Вивчення писемних пам'яток української мови і культури відкриває нові площини для дослідження історії літературної мови, історичної діалектології, лінгвістичного пам'яткознавства, історичної корпусної лінгвістики, нових напрямів лінгвістичного дослідження, що розкриваються в синтезі комунікативних і когнітивних векторів.

Українські проповіді другої половини XVII ст. вивчались із погляду барокових засобів, які увиразнили специфіку жанру в розвитку стильової диференціації староукраїнської літературної мови, виявили взаємовпливи традицій і новаторства у визначенні своєрідності українського бароко, проте аспект діалектної атрибуції цих текстів залишився малодослідженим.

Антоній Радивиловський – один із найбільш помітних проповідників другої половини XVII ст., що репрезентував Київську ораторсько-проповідницьку школу, сформовану на основі Києво-Могилянського колегіуму, в якому навчався, і Києво-Печерської лаври, в якій був проповідником і намісником. Дві друковані збірки його проповідей “Огородок Марії Богородиці”, “Вѣнецъ Хсвъ” і рукописні казання, що зберігаються у ЦНБ НАНУ імені В.І. Вернадського, визначили джерельну базу дослідження.

Біографічні дані про А. Радивиловського конкретизуються з часу його служби архidiaконом у Чернігові до 1656 р., згодом, від 1656 р., починається київський період його життя, хоча досі немає точних даних про місце і час його народження, як і не доведено його належність до м. Радивилова (Радзивилова), що поблизу Рівного.

Виходу двох книг стародрукованих проповідей 1678 і 1688 рр. передувало укладання рукописних збірок, здійснене А. Радивиловським, у 1671 р. – “Огородка Марії Богородиці”, у 1676–1683 рр. – “Вѣнца Хсва”. Відповідно, рукописні проповіді ширше репрезентують український комплекс мовних рис, що окремо відзначав Ю. Шевельов: “у збереженому рукописі його казань з “Огородка”, датованому 1671 р., українських рис затрималося більше” [5, 728].

Найповніше дослідження творів А. Радивиловського належить М. Марковському, який визначав у них “особливості українського говору” [3, 185], “найбільше рис південноруських народних говорів” [3, 128], проте “білоруський вплив” виявляється в позиціях *ѣ* замість *ѣ*, а також *е* замість *а* (*а*) [3, 123].

Визначаємо регулярність цих замін і співвідносимо з результатами дослідження інших текстів, що походять із півночі України і відображають мовний узус староукраїнської літературної мови. Ця наукова проблематика вже розвинута на матеріалі текстів XVI і першої половини XVII ст., тоді як друга половина цього століття, а особливо – 70–80 рр., репрезентована ораторсько-проповідницькими текстами, потребує докладнішого вивчення.

Питання про фонетичну своєрідність писемних пам’яток XVI і XVII ст., які походять із Житомирщини і Київщини, ґрунтовно досліджують В. Німчук [2, 14–18], В. Мойсієнко [1, 7–15; 4] та ін. Окремо відзначимо, що джерельною базою цих студій стали здебільшого актові документи першої половини XVII ст., у яких засвідчено риси поліських говірок. Більш того, йдеться не лише про писемні пам’ятки початку, але й середини цього століття, зокрема “Актову книгу Житомирського міського уряду 1649–1650 рр.” і “Підкоморську книгу Київського воєводства 1643 р.” [2, 6]. У меншій мірі, ніж у ділових текстах, цей струмінь відобразився у проповідях А. Радивиловського, що цілком закономірно з огляду на різні жанри і стилі писемних пам’яток, ступінь взаємодії книжної мови з народною, орієнтування на культурний еталон, функціональне призначення. Водночас староукраїнські проповіді 70–80 рр. XVII ст., зокрема проаналізовані проповіді А. Радивиловського, певною мірою продовжують таке фонетичне діалектне маркування, що виявлялося і в північноукраїнських текстах, скажімо, 40–50 рр. цього століття. Публікація “Вѣнця Хѣва” А. Радивиловського без згоди церковної цензури та несприйняття цієї збірки, зокрема засудження її московським собором 1689 р., скликаним патріархом Іоакимом, засвідчили як відмінність у розумінні проповіді та її змістового наповнення, так і продовження українських мовних традицій у такому жанровому вияві, але не зміну цих традицій із половини XVII ст., до 1685 р.

Важливо підкреслити той факт, що фонетичний аспект розгляду стосується не всіх змін, а переважно тих, які виявилися в польських говірках, тому немає підстав розглядати проповіді А. Радивилівського як білоруські. Історична перспектива цих рис підтверджена сучасними лінгвогеографічними даними [АУМ I, к. 3, 7, 9–11, 15 та ін.].

У більшості випадків написання **ѣ** зберігається, зокрема специфіка графічної передачі передбачає:

Вимову літери **ѣ** як **і** в наголошених позиціях підтверджено симетричними написаннями, коли знято опозицію між традиційним написанням і реальним звучанням, характерну для писемних пам'яток: **исти** [В., 230], **цинитъ** [В., 67], **з(ъ) нѣали** [В., 168], **наижджаєтъ** [Огор., 1020].

“Новий **ѣ**”, що за походженням відрізняється від етимологічного **ѣ** (**ѣ**), збігається з ним за вимовою **і**, що відповідає українському комплексу фонетичних рис: **кѡрѣна** [В., 210 зв.], **(ѡ(т) корене)**, **постѣль** [Огор., 52], **пѣр(ь)є** [Огор., 14], **пѣчъ** [Огор. 865], **(ѡ(ъ) печѣ)** [Огор. 865], **камѣн(ь)є** [Огор., 949] (**каменіє** [Огор., 949]).

Меншою мірою, ніж “новий **ѣ**”, фіксується графічна заміна **о** на **ѣ**, що відображає звукову зміну в новому закритому складі: **ѡ(т)кѣль** [Огор., 59, 891], **дѡтѣль** [Огор., 1005], **з(ъ) нѣрки** [В., 861] (**з(ъ) норки** [В., 861]).

В окремих випадках відзначено написання **ѣ** на місці **и** (і), зокрема в запозиченнях: **лѣлѣл** [Огор., 51], **лѣхтаръ**, **лѣхтарѣ** [В., 199], **пелѣканъ** [Огор., 35].

Розширення позицій графічного використання **ѣ** та засвідчення його **і**-вимови вказує про напрямок змін, до сфери яких залучається “нове” написання цієї літери у слові: **ѡѣлѡтности** [В., 210 б]; проте **ѡѣлѡтность** [Тим. I, 113]. Очевидно, що така фіксація **ѣ** замість **о**, що передає звук у новому закритому складі, охоплює сферу вторинного **і**.

У поодиноких випадках передається **ѣ** на місці **и** (**ы**): **зѡѣтѡжилъ** [Огор., 81] (пол. *zwusięzyc*); **зѡѣтѡжене**, **зѡѣтѡжца**, **зѡѣтѡжество**, **зѡѣтѡзство** [Тим I, 310].

Заміна **ѣ** (**ѣ**) > **є** в ненаголошеній позиції характерна для польських говорів: **на ленивствѣ** [Огор., 29], **ленивал** [Огор., 90], **девице** [Огор., 57], **наѡѣтъ** [Огор., 62; В., 275 зв.], **меѡанина** [Огор., 955], **ѡ(ъ) замешаню** [Огор., 90] (пор.

замѣшаня [Огор., 90], речей [Огор., 90], **вбецанный** [В., 245] (пол. **obiecany**).

Однак досліджувані пам'ятки фіксують **є** на позначення звука **і** в наголошеній позиції: **веселл** [Огор., 91], **весел(ь)є** [В., 216], **весел(ь)ю** [В., 216], **претерпеніє** [В., 244 зв.], **боле(з)нь** [В., 243] (**болѣзнь** [В., 239 зв.], **целемъ** [Огор., 1049], **речю** [Огор., 75], **телесникъ** [В., 205 зв.], **теле(с)ный** [В., 205 зв.], **ремесникъ** [В., 230], **целюетъ** [Огор., 35]).

Фіксацію цього явища в наголошених позиціях знаходимо в дослідженнях актових документів XVII ст. [2, 15], як і той висновок, що написання **є** та **и** (**і**) “в наголошеній позиції відбивають відповідно дифтонги **ѣі**, **іе**” [2, 16].

Характеризуючи особливості вимови **ѣ** у проповідях А. Радивилівського, М. Марковський навів лише поодинокі випадки заміни **ѣ** (**ѣ**) > **є**, натомість кількісно увиразнив типову для українського вокалізму рису.

Виявлені нами випадки вимови **ѣ** підтверджують цю тенденцію, тоді як діалектні риси помережують мовні норми аналізованих текстів, як і загалом староукраїнської літературної мови другої половини XVII ст., а точніше, 70–80 рр. цього століття.

У проповідях А. Радивилівського також засвідчено поодинокі фіксації **є** на місці **л**, **я** (**а**), що походить з ***ѣ**, в наголошеній і ненаголошеній позиціях: **єдина(д)цетон** (В., 205), **запаметалый** [В., 523] (пол. *zapamiętały*), **рычен(ь)єм(ь) лва** [Огор., 189], пол. *guszeć*.

У цих проповідях відзначається і характерна для північноукраїнських територій диспалаталізація **р**: **карчмара** [В., 67]. Для порівняння: [АУМ I, к. 126].

Отже, атрибуція діалектних рис в українських проповідях XVII ст. визначає коло питань: потрактування фонетичних особливостей (вимови **ѣ** як **є**, зіставлення її з українським ікавізмом, вимови **л**, **я** (**а**), що походить з ***ѣ**, як **є**) на матеріалі текстів одного автора, А. Радивилівського, з погляду відзеркалення північноукраїнських рис, відображення українських літературно-мовних традицій відповідно до жанрових зумовленостей текстів; характеристики мовних норм цього періоду, співвіднесення з проповідями інших авторів, із писемними пам'ятками різних жанрів і стилів, порівняння окре-

мих фонетичних рис у синхронії та діяхронії, в комплексі з граматичними змінами.

1. Акти Житомирського міського уряду: 1590 р., 1635 р. / Підгот. В.М. Мойсієнко. Житомир. 2004.
2. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (збірник актових документів) / Підгот. В.В. Німчук та ін. К. 1981.
3. *Марковский М.* Антоний Радивиловский, южнорусский проповедник XVII в. К. 1894.
4. *Мойсієнко В., Ніка О.* “Проста мова” в Україні та Білорусі XVII століття. К. 2013.
5. *Шевельов Ю.* Исторична фонологія української мови. Харків. 2002.

АУМ	Атлас української мови: у 3 т. Т I–III. К. 1984–2001.
В.	<i>Радивиловський А.</i> Вннець Хсѣвъ. Ст.-др. ЦНБВ. Ш. Кир. 59. К. 1688.
Огор.	<i>Радивиловський А.</i> Огородок Маріи Богородицы. Ст.-др. ЦНБВ, Ш. Кир. 728. К. 1676.
Тим.	<i>Тимченко Є.</i> Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: у 2 кн. Кн. 1–2. К., Нью-Йорк. 2002.

DIALECTAL MARKING OF THE UKRAINIAN SERMONS BY ANTONII RADYVYLOVSKYI

The paper characterizes the display of Old Ukrainian traditions in the literary language of the 70-80s of the XVII cent., namely in the sermon collections “Ohorodok Marii Bohorodytsi” and “Vinets Khrystov”. It also defines the phonetic features in the oratorical preaching texts, including the replacement of **ѣ** with и (i) and **е, ѡ, я (а) (*ѣ)** with e and others. The present paper comments on the impact of Polesia dialects on the texts by A. Radyvylovskyi as well as compares this conclusion with researches of other written monuments of the first half of the XVII cent.

Украинские говоры на Дальнем Востоке России, их место и роль в языковой ситуации региона

Освоение дальневосточных территорий Российским государством сопровождалось мощным переселенческим процессом казачьего и крестьянского населения с уже освоенных территорий Забайкалья, Сибири, а также территории Европейской части России, Украины и Белоруссии. Переселенческий процесс осуществлялся на протяжении всего XX в., переживая свои “приливы” и “отливы”, и в конце концов оказал существенное влияние на качество языковой ситуации в регионе. Поскольку переселение носило крестьянский характер, то переселенцев в языковом плане можно охарактеризовать как носителей диалектной формы языка. Вследствие крестьянского переселения из разных губерний России, Украины и Белоруссии, на Дальнем Востоке оказались носители разных русских, украинских и белорусских говоров, что и обусловило изначальную пестроту славянского диалектного ландшафта Дальневосточного края и Амурской области, в частности.

Особо хотелось бы отметить переселенческий процесс из Украины, который также носил масштабный характер. По данным переписи разных лет, украинцы составляли вторую по численности после русских славянскую этническую группу на Дальнем Востоке и, в частности, в Приамурье. Так, в 1886 г. 46,5% всех переселенцев в Амурскую область составляли украинцы, в 1890 – 59,6%. В 1927/28 гг. из 36,7 тысяч семейных переселенцев на Дальний Восток 11,2 тысячи были из Украины, 8,6 тысяч из Европейского центра, 5,1 тысячи – из Белоруссии. Главной причиной активного переселения украинцев стал недостаток свободных земель, а кроме того – льготы, предоставляемые переселенцам и устные заверения ходоков о богатстве края [5]. В результате столь активного украинского заселения края возникло понятие о такой дальневосточной территории, как Зеленый Клин, называющей место проживания украинцев на дальневосточной земле. Зеленый Клин, или Зеленая Украина, – земля украинских поселенцев

на Дальнем Востоке, от истоков реки Амур до Тихого океана, площадью примерно 1 млн. кв. км. Территорию Зеленого Клина составляли Амурская область, Приморский край и большая часть Хабаровского края [5]. В другом, более широком понимании этой территории, она включает также Камчатскую и Сахалинскую области [4]. Полагаем, что указанные края и области неверно рассматривать как землю украинских поселенцев, поскольку эта территория заселялась не только украинцами, но и представителями других национальностей, и, кроме того, украинцы, составляя значительную часть населения Дальнего Востока на рубеже XIX–XX вв. и в начале XX в., количественно не превосходили ни все другие вместе взятые национальности, населявшие Дальневосточный регион, ни русских, взятых в отдельности.

Среди переселявшихся на Дальний Восток и, в частности в Приамурье, украинцев подавляющее большинство составляли крестьяне, но были и представители других социальных групп, оседавшие, как правило, в городах. Среди них были и такие, которые со свойственным для украинского народа стремлением к сохранению национальной самоидентификации принимались за объединение украинцев на новой территории, что выражалось, например, в создании украинских клубов, призванных всеми возможными мерами укрепить положение украинцев в Дальневосточном крае и подчеркнуть их самостоятельность.

Можно выделить два периода в развитии славянского, в частности украинского, компонента в языковой ситуации в Приамурье,

Период до 20-х гг. XX в. в языковом отношении характеризуется большим разнообразием. Прибывавшие в дальневосточные края новоселы в большинстве своем были крестьянского происхождения и безграмотны, следовательно, являлись носителями диалектной формы своего родного языка: русского, украинского или белорусского. Из всех славянских языков лишь русский функционировал и в литературной форме, которая обслуживала различные общественно-значимые сферы: административное управление в регионе, образование, периодическую печать, культуру и др. Кроме того, функционировала и такая форма русского языка, как просторечие. По-

зиция русского языка в рассматриваемый период на территории Дальнего Востока безусловно укреплялась его статусом: для региона, который с 1858 г. вошел в состав России, это был язык государственный, официальный и титульный [2, 42].

Закономерно возникает вопрос о функционировании других славянских языков в регионе – украинского и белорусского. Основной языковой формой, имевшей место в Примурье в анализируемый отрезок времени, выступала диалектная форма и украинского, и белорусского языков по той же причине: по причине численного преобладания носителей этой формы – крестьян-переселенцев из Украины и Белоруссии. Складывается впечатление, что в случае с белорусским языком преобладание диалектной формы было абсолютным. Несколько иная ситуация с украинским языком. Известно о функционировании литературной формы украинского языка в нашем регионе, но ее широкого распространения не произошло. Лидеры украинского движения верно избирали способы сохранения национальной самоидентификации: они считали необходимым образование на украинском языке, издание газет на украинском языке, поддерживали языковую среду родного украинского языка, создавая украинские клубы, где звучала украинская речь, и все это в конечном итоге способствовало единению украинцев и укреплению их позиции в регионе как этнической группы. Из украинских источников известно о том, что в период царского правления подобные мероприятия не находили поддержки, поскольку они могли привести “к обособленности украинцев”, “вызвать враждебную рознь в среде других групп населения” [5].

Известно, что после Октябрьской революции был всплеск национального самосознания украинцев, вылившийся в идеологическую борьбу украинцев Дальнего Востока за свою самоидентификацию. Кульминационным моментом в борьбе за национальную самоидентификацию было принятое на III Дальневосточном украинском съезде в 1918 г. решение обратиться к Киеву, который бы, в свою очередь, обратился к России с требованием признать Зеленый Клин частью Украины на основании воли народа, составляющего большинство населения там, и указывается цифра: 80% [24], что не является истиной [1, 171]. Идея отделения не была созвучна и новой по-

слереволюционной власти, поэтому на государственном уровне поддержка национальной самоидентификации украинцев на Дальнем Востоке не находила отклика, а вместе с тем не находили отклика те общественные институты (образование, печать и др.), которые способствовали бы сохранению украинцев как отдельной этнической общности и, вместе с тем, способствовали бы сохранению и функционированию украинского языка на Дальнем Востоке не только в диалектной, но и в литературной форме.

Период с 20-х гг. XX в. до 10-х гг. XXI в. отражает тенденции советского времени, связанные с диктатурой власти в решении национального и языкового вопроса, а также всемирный процесс глобализации, при котором нивелируется национальное своеобразие, в том числе языковое. С течением времени произошли существенные изменения славянского облика региона. На протяжении XX в. происходило увеличение численности русского населения в регионе и снижение численности украинского и белорусского [1; 3]. Возможно, одной из причин было то, что национальность рожденных в смешанных славянских русско-украинских, русско-белорусских браках (а такие, безусловно, были) определялась по титульной нации в государстве: русские. При этом происходит возрастание роли русского языка при угасании функций других славянских языков, бытовавших в регионе. В конце XX в. литературная форма русского языка являлась доминирующей в социальной коммуникации и обладала безусловным общественным престижем.

Позиция украинского языка в сравнении с русским оказалась слабее. Численность украинского населения всегда была ниже численности русского населения в регионе, следовательно, меньшим было число носителей этого языка. Литературная форма украинского языка не имела тех благоприятных условий для своего продвижения, поскольку социальный статус украинского языка не был столь высоким, как у русского: он не был ни государственным, ни официальным, ни титульным. Отсутствие планомерной государственной политики уже Советской власти по поддержанию украинской этнической группы как отдельной, “самостийной” на Дальнем Востоке, а вместе с этим и украинского языка способствовало ее постепенному растворению в славянском населении Дальнего Востока

и в конце концов приводило к русификации. Однако на современном Дальнем Востоке, в Приамурье, в частности, мы находим носителей украинских говоров в ряде районов Амурской области (напр., в Октябрьском, Свободненском, Мазановском, Архаринском районах). Следовательно, украинские говоры сохранились, хоть и значительно уступают русским по своему распространению. Поддержанию украинской ноты в диалектном многообразии Приамурья в XX в. способствовали новые волны переселенцев из Украины, которые подпитывали своей речью уже, казалось бы, угасшие в окружении русского языка украинские говоры.

В настоящее время на украинском диалекте говорит лишь старшее поколение 1920–30 гг., чаще в домашнем или хорошо знакомом кругу; с незнакомыми людьми стараются говорить по-русски. Их дети пассивно владеют украинском диалектом, что проявляется в их понимании украинской речи, но при этом в отсутствии способности свободно говорить по-украински.

Необходимо также отметить, что современные украинские говоры в Приамурье испытали значительное влияние окружавших их русских говоров, но все же сохранили идентифицирующие их именно как украинские говоры черты.

1. Амурская область (природа, экономика, культура, история). Благовещенск. 1974.

2. Вахтин Н.Б., Головки Е.В. Социоллингвистика и социология языка. СПб. 2004.

3. История Амурской области с древнейших времен до начала XX века / Под ред. А.П. Деревянко. А.П. Забияко. Благовещенск. 2008.

4. Мельник А. Как появились хохлы на Амуре // Амурский комсомолец. № 41. 1992.

5. Українці на Далекому Сході: Реферат // < www.osvita.org.ua/referat/history/3623 >.

THE UKRAINIAN DIALECTS ON THE FAR EAST OF RUSSIA AND THEIR ROLE ON LANGUAGE SITUATION OF THE REGION

The study devoted to language situation on the Far East of Russia, its dynamics on the XXth century. This study is aimed at describing the role of Ukrainian dialects in this language situation.

Особливості мотивації назв кімнатних рослин західнополіського говору

Упродовж останніх десятиліть об'єктом досліджень численних лінгвістів є фітономени. З-поміж них яскраво виділяється така підгрупа, як назви квітів, до вивчення якої зокрема зверталось небагато дослідників. Цій лексико-семантичній групі присвячено низку праць А.Й. Капської [4; 5], яка вивчала закономірності утворення назв квітів, їхню семантичну та словотвірну структури. Назви декоративних квітів з-поміж іншої ботанічної лексики середньополіських говірок виокремлює у своїх студіях О.А. Малахівська [6]. Найменування квітково-декоративних рослин стали об'єктом дослідження С. Шестакової [7]. І.В. Гороф'янюк дослідила центральноподільські назви декоративних квітів [2] та кімнатних рослин [3]. Західнополіські найменування кімнатних рослин досі не аналізовано – їх фіксацію, систематизацію та з'ясування мотивів номінації залишено поза увагою вчених. Позаяк лексична мотивація сьогодні є важливою теоретичною проблемою мовознавства, оскільки в різних тематичних групах виявляються як загальні, так і специфічні мотиваційні ознаки, які є засобом створення всього слова як єдності певного змісту й певної форми вираження [1, 22].

Назви кімнатних рослин у західнополіських говірках утворюють розгалужену щодо структури тематичну групу лексики. Десигнати відрізняються тим, що можуть бути репрезентовані від 1 (*azál'íia* 'азалія (*Azalea*), *bábin'i pl'itkú* 'традесканція білоквіткова (*Tradescantia albiflora*), *barv'ínok* 'катарантис рожевий (*Catharanthus roseus* G. Don), *be^ure^usklét* 'бересклет (*Euonymus*), *dé^uvo l'ubóv'i* 'айхрізон (*Aichryson*), *dé^uvo-parasól'ka* 'шеффлера (*Schefflera*), *diffenbáx'íia* 'диффенбахія чарівна (*Diffenbachia amoena*), *káktus* 'кактус (*Cactaceae*), *золотій újжачók* 'пародія золотогоколючкова (*Parodia chrysocanthion*), *кротón* 'кодіеум строкатий (*Codiaeum variegatum*), *краніўка* 'колеус Блюма (*Coleus blumei*), *мирт* 'мирт звичайний (*Myrtus communis*), *оле^uáндр* 'олеандр звичайний (*Nerium oleander*), *орх'idéya* 'орхідея

(*Orchis L.*), *нанором* ‘нефролепіс (*Nephrolepis*)’, *розова л’їл’їїа* ‘крїн Мурі (*Crinum moorei*)’, *нал’ма* ‘хамедорея витончена (*Chamaedorea elegans Mart*)’, *пл’ашкове дѣре^{во}* ‘пахіра водяна (*Pachira aquatica*)’, *хавѣрт’їїа* ‘хавортія (*Haworthia*)’, *їука* ‘юка алоєлиста (*Yucca aloifolia*)’ до 6 (*баранчик’їи*, *жовт’анїц’а*, *кл’учик’їи*, *м’їд’анїц’а*, *пѣрве^{нец}*, *примула* ‘примула (*Primula veris L.*)’) номінативних одиниць.

У межах дослідження виявлено поліфункціональність одних номенів і монофункціональність інших. Одна рослина може мати декілька назв, а різні рослини можуть іменуватися однаково, наприклад: ‘бальзамін султанський (*Impatiens sultani*)’ – *ван’ка мѣкрїй*, *вѣгнїк*, *недѣтѣрка*; ‘пуансетія прекрасна (*Euphorbia pulcherrima*)’ та ‘шлюмберге-ра (*Schlumbergera*)’ – *р’їздв’ан.їк*, ‘каллізія запашна (*Callisia fragrans*)’ та ‘каланхос (*Kalanchoe*)’ – *домашн’її жин’шїен*.

Проведений аналіз фіксує мотиваційні зв’язки у переважній кількості назв. Значна частина найменувань кімнатних рослин зберігає мотивацію, вказуючи на причини й шляхи виникнення номенів. Виявлені мотиви номінації засвідчують, що десигнат міг оцінюватися діалектоносіями за різними ознаками. Якщо згрупувати всі мотиви, що лежать в основі іменування зафіксованих нами номенів, то їх виявиться 12. Хоча, зауважимо, що ці мотиваційні ознаки представлені неоднаково часто.

Домінантною мотиваційною ознакою є візуальна характеристика рослини, що відбиває її морфологічні риси (зовнішній вигляд рослини або її частин; колір, зокрема квітів, плодів, соку; подібність до нефлористичних об’єктів, зокрема до предметів побуту, людини чи тварини, або іншої рослини чи її частини). Серед них:

- колір рослини чи її частин (зокрема квітів, плодів, соку): *жовт’анїц’а* ‘примула’;
- подібність рослини чи її частин до органів чи частин тіла людини, тварини: *к’їн’с’кий хв’їст* ‘ноліна відігнута’, *слон’ача ногá* ‘ноліна відігнута’, *золотїї їїжачѣк* ‘пародія золотоколючкова’, *журавѣл* ‘пеларгонія зональна’, *шчучїй хв’їст* ‘сансев’ера трисмугаста’, *митѣли^єки* ‘оксалїс’, *рослїна-навук* ‘хлорофітум’, *навучѣк* ‘ломикамінь плетеносний’,

баранчик'ї ‘примула’, *д'івоче волос':а*, *ж'іноче волос':а* ‘адіантум’, *золотий вус* ‘каллізія запашна’, *ан'утин'ї очк'ї* ‘фіалка’, *тешчин йазік* ‘сансев'єра трисмугаста’;

- особливості будови рослини чи її частин: *дере"во-парасол'ка* ‘шеффлера’, *гумове дере"во* ‘фікус’, *грошовé дере"во* ‘товстянка’, *бабін'ї пл'їтк'ї* ‘традесканція’, *фатá наре"ченоїї* ‘хлорофітум чубатий’, *дере"во л'убов'ї* ‘аїхрізон’, *листорé"во* ‘монстера делікатесна’, *товст'анка* ‘товстянка’;
- подібність рослини чи її частин до іншої рослини чи її частин: *к'їмнатний клен* ‘абутілон гібридний’, *к'їмнатний нарціс* ‘еухаріс’, *китáйс'ка тройáнда* ‘гібіскус китайський’, *кратівка* ‘колеус’, *пáпорот* ‘нефролепіс’, *рóза* ‘троянда’, *братики* ‘фіалка’, *ф'їáлка ал'п'їйс'ка* ‘цикламен’, *вóсковий пл'ушч* ‘хоя м'ясиста’, *жен'шєн* ‘каланхое’, *к'їмнатний золотий вус* ‘каллізія запашна’, *домáшн'її жин'шєн* ‘каллізія запашна’, *пл'áшкове дере"во* ‘пахіра водяна’, *дубók* ‘абутілон гібридний’, *амазóн'с'ка л'їл'їя* ‘еухаріс’, *к'їмнатний жин'шєн* ‘каланхое’, *кукурузка* ‘каллізія запашна’, *рóзова л'їл'їя* ‘крін Мурі’, *дїкий виногрáд* ‘плющ звичайний’, *молочай* ‘пуансетія прекрасна’, *пáл'ма* ‘хамедорея витончена’, *вóсковий пл'ушч* ‘хоя м'ясиста’, *ф'їáлка ал'п'їйс'ка* ‘цикламен перський’.

Трапляються й найменування, мотивовані властивостями рослин, наприклад: *вáн'ка мóкрый* ‘бальзамін султаноподібний’, *вдовін'ї сл'óзи* ‘хоя м'ясиста’, *плáкса* ‘монстера делікатесна’, *гумове дере"во* ‘фікус’, *драконове дфе"во* ‘драцена’, зокрема:

- лікувальними: *др'áква* ‘цикламен перський’, *ломикáм'їн* ‘ломикамінь плетеносний’, *мóлоден*, *молоділ'ник* ‘очиток’, *рум'аніло* ‘очиток’;
- кормовими : *свин'áчий хл'їб* ‘цикламен перський’;
- смаковими: *кисліц'я* ‘оксаліс’;
- часом цвітіння: *р'їздв'áн:ик* ‘пуансетія прекрасна’, *р'їздв'áн:ик* ‘шлюмбергера’, *пєрве"нец* ‘примула’, *первоцв'їт* ‘примула’, *декабрїст* ‘шлюмбергера’, *варвáрин ц'в'їт* ‘шлюмбергера’;

- місцем проростання: *мугіл'ник* 'катарантис рожевий';
- тривалістю життя: *стол'їтник*, *стор'їчник* 'алос деревоподібне'.

Ряд номенів вказують на "несправжність" названої реалії, наприклад: *дракóнове дéрево* 'драцена', *к'їн'с'кий хв'їст* 'ноліна відігнута', *слон'áча ногá* 'ноліна відігнута', *тéмщин йáзїк* 'сансев'єра трисмуґаста', *шчучий хв'їст* 'сансев'єра трисмуґаста', *грошовé дéрево* 'товстянка', *бáбин'ї пл'їтк'ї* 'традесканція', *росліна-павук* 'хлорофітум', *гумове дéрево* 'фікус', *зáйчача капуста* 'кислиця'.

Отже, проблема мотивованості номенів – складне й суперечливе питання, оскільки в основі виділення мотиваційних ознак часто лежить суб'єктивне сприйняття тієї чи тієї реалії. Результати пізнання навколишньої дійсності залежать від індивідуального бачення об'єктів реального світу, вибір різних ознак в якості основи номінації.

1. *Блинова О.И.* Лексическая мотивированность и некоторые проблемы региональной лексикологии // Вопросы изучения лексики русских народных говоров. Диалектная лексика. 1971. Л. 1972.

2. *Гороф'янюк І.В.* Структурна організація та ареалогія флорономенів центральноподільських говірок: автореф. дис. ... канд. філол. наук. К. 2010.

3. *Гороф'янюк І.В.* Мотивація центральноподільських назв кімнатних рослин // Ономазіологія, мотивологія: сучасні парадигми дослідження: Матеріали конференції. Умань. 2011.

4. *Капська А.Й.* З історії назв квітів // Українська мова і література в школі. № 2. 1970.

5. *Капська А.Й.* Словосполучення як джерело поповнення народних назв квітів // Питання мовної культури. Вип. IV. К. 1970.

6. *Малахівська О.А.* Назви дикорослих трав'янистих рослин // Говірки Чорнобильської зони: системний опис / П.Ю. Гриценко, І.В. Воронич, Л.І. Дорошенко та ін. К. 1999.

7. *Шестакова С.* Мотивація сучасних українських фітонімів // Українська мова. № 2. 2010.

PECULIARITIES OF MOTIVATION IN POT FLOWERS NAMES IN WEST POLESIAN DIALECTS

The findings of investigation of singularities of semantic motivation of the names of pot flowers is reduced in the present study. The motivation indications are established which meet in names of pot flowers most frequently.

ПАНЦЬО Стефанія Єлисеївна,
ВАКАРЮК Людмила Олександрівна (*Тернопіль, Україна*)

Мовно-естетичний потенціал діалектної лексики в поетичному дискурсі

Діалектна лексика сприймається як один із найдавніших варіантів сучасного літературного лексикону. Узвичаєно варіантність розглядають на різних рівнях мови: фонетичному, словотвірному, граматичному тощо. Але найбільш виразно діалектні одиниці розрізняються на лексичному або на лексико-семантичному рівнях. Їх виявлення та дослідження сьогодні залишається актуальним попри назагал значні здобутки в українській діалектології. Усупереч загальновідомим твердженням мовознавців, літературознавців, культурологів та ін., що діалекти є джерелом поповнення літературної мови, що вони відображають етапи історичного розвитку і становлення певної мови, зокрема української, сучасна мовознавча наука недостатньо турбується про збереження діалектної мови. Поява діалектних словників, праць, у яких досліджено діалекти, є значною подією в сучасній україністиці.

Нашу увагу привернув лемківський говір, який становить замкнуту, закриту мікросистему, збережену лише в пам'яті носіїв – представників старшого покоління. Цей говір позбавлений будь-яких перспектив розвитку, тому сприймається як стабільно закрита, словесно обмежена мікрогрупа. Джерелами його дослідження є насамперед мовлення небагаточисельних носіїв, відображене в діалектних словниках; записи народних пісень; поодинокі художні твори письменників, вихідців із лемківського середовища.

Метою нашої розвідки є виявлення мовно-естетичного потенціалу діалектної лексики в поетичному дискурсі та відображення специфіки словникового складу лемківської народної пісні. Символіка, культурологічна значущість, образи і мотиви лемківської пісні були предметом дослідження в студіях Л.О. Вакарюк [3; 7], Н.І. Лісняк [8], С.С. Панцьо [2; 7; 8]. Однак лемківська народна пісня, посідаючи особливе місце серед українських пісень, відзначається своєрідністю, тому ми знову звернулися до її аналізу. Своєрідність лемківського

пісенного фольклору зумовлена інтрамовними і екстрамовними чинниками. Лексичний склад цих пісень не поповнюється новими елементами, він не має перспектив розвитку, тобто зміни лексичного складу, фонетичних і граматичних ознак, словотвірного потенціалу. Це стабільна і позбавлена функціональних можливостей мікросистема.

Сьогодні можна стверджувати, що назагал окремі локальні діалектні одиниці збережені, але в контексті народних пісень їх мало. За нашими спостереженнями, у народних піснях лемків, які зафіксовано в “Антології лемківської пісні” [1], лексичних та лексико-семантичних діалектизмів – 120 одиниць (це, наприклад, такі, як: *бандурка* ‘картопля’, *кряк* ‘кущ’, *няньо* ‘тато’, *ніт* ‘нема’, *фраїрка* ‘дівчина’, *худобний* ‘бідний’, *чатина* ‘хвоя’, *любубаня* ‘кохання’, *шварний* ‘гарний’, *шувний* ‘гарний’, *шугай* ‘хлопець’, *конаристий* ‘гіллястий’ та ін.). Найрегулярніше в аналізованих текстах представлені фонетичні та граматичні діалектизми (наприклад, *згорівка* ‘горілка’, *дажк* ‘якось’, *далас мя* ‘дала мене’, *комутиги* ‘баламутити’, *меджи* ‘між’, *подте* ‘ходить’, *прилож* ‘приложи’, *хоц би* ‘хоча б’, *помеже* ‘поміж’, *мам я* ‘маю я’ тощо). Часто вживаними є і словотвірні діалектні утворення, такі, як: *мамичка* (пор. суч. *матуся*), *любост* (пор. суч. *любов*), *коняр* (пор. суч. *конюх*), *зеленіцький* (пор. суч. *зеленісінський*), *косец* (пор. суч. *косар*), *наймиленьший* (пор. суч. *наймиліший*), *помалючки* (пор. суч. *помаленьку*), *пняк* (пор. суч. *пень*), *смертиця* (пор. суч. *смертонька*), *сливовиця* (пор. суч. *слив’янка*), *шибеняк* (пор. суч. *шибеник*) та багато ін.

Окрему групу в текстах лемківських пісень становлять архаїзовані одиниці, як-от: “*червене ябко*”, “*зо студні достаньте*”, “*гнеска юж жена*”, “*вінок над челом*”, “*квитне з яра*”, “*більше я не буду з вами на бесіді*”, “*не треба било ті мужа*”, “*а чей дістанеме палюнки з медом*” та ін. У словниковому складі досліджуваних пісень трапляються лексеми, які позначають неіснуючі реалії, види діяльності тощо (пор., напр., *киселиця* ‘страва’, *воляр* ‘доглядальник волів’, *чуга* ‘верхній чоловічий одяг’, *годинар* ‘годинниковий майстер’, *гребеняр* ‘майстер із виготовлення гребенів’ та деякі інші). Разом із тим у лемківських піснях є запозичення, які органічно вплітаються в тексти, що зумовлено самим змістом тієї чи тієї пісні. Пор.:

“чардаша заграти”, “з камратом ...ходив”, “ролю продам за дукати”, “грейцар впаде”, “позич мені таляра”, “жеби мі стояла перед тембом фляшка”, “дай, Боже, пожегнаня”, “ніяз мам дос”. Однак особливу увагу привертають діалектні слова, що не мають співвідносних аналогів у сучасній українській літературній мові. Це насамперед частка *лем*, від якої, можливо, пішла назва самої етнографічної групи – лемків. Сюди відносимо і такі слова, як: *хробацтво*, *набоженькати*, *приданняни* ‘гості молодого’, *чуга*, *чуганя* ‘вид верхнього чоловічого одягу’, *фарбаня* ‘вид спідниці’, *дзядуля* ‘бідна стара жінка’, *керці* ‘вид взуття’, *дерев’яники* ‘дерев’яне взуття’.

Таким чином, лексичний склад пісні вирізняється таким багатством і розмаїттям, які не піддаються односпрямованому опису.

Кількісне співвідношення власне літературних одиниць і діалектних у лексиконі аналізованих пісень може бути дуже різним: в одних текстах домінують діалектизми, в других – фонові слова. Наведемо для порівняння такі тексти:

*Дівча, дівча, штос думало, колис мене любувало,
Ей, гої яворець.*

Чом би я си не взяв шварне дівча на танець [1, 217].

Там мі ся виділо, же з-за гори блискаат,

А то мій миленький на пищавці пискаат [1, 217].

Ой від брами, ворон коню, від брами до брами,

Вийди, вийди, дівчинонько з чорними бровами [1, 316] або:

Я годину заспіваю, / А годину плачу, / Як я тебе, мій миленький, / Довго не побачу [1, 200].

Як бачимо, два перші приклади насичені діалектизмами, тоді як два останніх характеризуються повною їх відсутністю.

Це визначає ще одну особливість мови лемківської пісні: у її дискурсі літературні лексеми набувають такого ж емоційно-естетичного потенціалу, як і суто діалектні марковані одиниці. Так, наприклад, узвичаєні слова, словосполучення в контексті народної пісні значно розширюють свій семантичний діапазон, стають при цьому назвами не якогось конкретного об’єкта реального світу, а набувають властивості позначати цілі ситуації, пов’язані з народними звичаями, традиціями, віруваннями тощо. Можна говорити про те, що, концептуалізуючись, такі одиниці (переважно йдеться про

іменники) із розряду предметно-денотативних переходять у розряд понятійно-референтних.

Так, у пісні “Там на лучці зеленій” лексеми *грушка, ябка, сливка* набувають значення зрілої, готової до заміжжя, до віддання дівчини.

Пор.: *Дівча, дівча, што там маш...*

Же фартушком накриваш.

Грушки, ябка, сливки мам...

Кого люблю, тому дам...

Кого люблю трошечку...

Дам му єдну грушечку [1, 266].

Як свідчать наведені рядки, зріла дівчина порівнюється з досяглими плодами.

Дещо іншого значення, ніж у традиційному трактуванні в народних піснях, набуває флоронім *бук*. У співанці “Як я си заспівам” *бучок* символізує почуття кохання юнака, яке згасає і яке може відродитися від сили дівочої пристрасті. Пор.:

Під бучком корені, на бучку листочки,

Як я сой заспівам красні, по-дівоцки...

То ся розвиют сухи галузочки [1, 264].

Таким чином, символом згаслого кохання стає образ сухих галузок. Однак кохання дівчини своєю глибиною здатне відновити ці почуття у юнака (*сухі гілки “розвиються”,* тобто оживуть). Ми погоджуємося з думкою С.Я. Єрмоленко про те, що жоден словник не може охопити всіх додаткових значень, які має слово в конкретному тексті [3, 127]. Варто віддати належне праці В.В. Жайворонка “Знаки української етнокультури” [4], де описано значну кількість народних символів та образів, однак і цей автор не висвітлює все багатство та розмаїття народної мови в пісенній творчості. Наприклад, у контексті лемківської пісні лексема *ружа* є то символом любові (*Дівчатко, што робиш в росі студений? // Плету ти перко з ружжи червенной* [1, 194]), то символом невдалого заміжжя (*червона ружа трояка, мала я мужа пияка, ...він нич не робит, тільки н’є, приде додому, жінку б’є* [1, 371]). Нерозкрита квітка ружі може означати відсутність кохання (*Квитне ружа, квитне, а квіту не має, / хто не закоханий, тот жалю не знає* [1, 438]). Наведені приклади засвідчують, що в дискурсі народної пісні, зокрема лемківської, узвичаєні слова фонові лексики, естетизуючись,

набувають нових значень. На підтвердження цього можна навести багатосимвольну значущість таких слів, як: *кінь*, *вода* і подібних (про що йдеться в наших розвідках [2; 7; 8]), які в народнопісенному контексті сприймаються як концепти цілісних ситуацій (напр., *кінь* може означати кохання, дорогу, побратимство, дорогу на війну тощо).

Усе це ще раз підтверджує слова О.О. Потебні про естетичний потенціал народної мови: тільки вона може відкрити для людини весь спектр образного уявлення світу, сутність народності виявляється не в тому, що передає мова, а в тому, як вона це робить [9]. Незважаючи на значну кількість досліджень поетичного й загальнохудожнього слова, ще не виявлено і не розкрито механізмів діалектичного взаємозв'язку слів у контексті, завдяки чому виникає те, що називають підтекстом. Однак аналіз текстів лемківської пісні засвідчує, що в народнопісенному дискурсі естетичний потенціал властивий не тільки і не стільки діалектній лексиці, як загальнонаціональній. Відтак цінність народної пісні полягає в тому, що вона є певною "пісенною формулою", яка сприймається як "естетизований мовний зразок" [3, 243].

Процес естетизації відбувається під впливом поетичного дискурсу, у якому відбивається ідея національно-мовної свідомості. Силу мовно-естетичного потенціалу діалектного слова підтверджує новий сплеск зацікавлення ним у контексті сучасної художньої мови. Все більше і більше письменників використовують у своїй творчій лабораторії діалектні одиниці. Ми не маємо на увазі ті випадки, коли діалектні лексеми органічно входять у текст як такі, що відтворюють національно-етнічні, регіональні особливості мови (наприклад, збірка оповідок М. Матіос "Солодка Даруся"). Варто говорити про процеси вкраплення діалектних слів у сучасний мовно-художній контекст, що надає творам не лише своєрідного звучання, а й увиразнює зміст, посилює їхній національний колорит. Саме незвичне поєднання діалектного слова й сучасного контексту призводить до зміни мовно-естетичної норми в художній творчості. Слушно з цього приводу свого часу сказав І.Я Франко: "Якби ти знав, як багато важить слово...". Прикладом такого використання діалектного слова може слугувати поезія П. Мідянки, І. Малковича, І. Римарука тощо. Пор. у П. Мідянки:

*І я пригадую той вечірній грунь,
З маржинкою, з ягнятками*

І солодкою нанашковою кавою [6, 7] або:

Аби трималося газдівство в кулаці [6, 7];

в І. Римарука читаємо: *Очерет шурхотить немовби гвер із глушиником [10, 11];* в І. Малковича: *А придивившись, можна було вздріти маленький кітлик, майже непримітний [5, 7].*

Наведені приклади свідчать, що діалектне слово стає разом інтимізацією, зближення стосунків між автором і читачем. Назагал поетичний текст набуває нового звучання, надає мовній стихії глибокого естетичного колориту.

Отже, естетична цінність діалектного слова є незаперечною. З його допомогою поглиблюються можливості нашого сприйняття народної мови взагалі та мови народної пісні зокрема. Народна мова в пісні сприймається як мистецький ідеал, до якого варто прагнути творцям слова.

1. Антологія лемківської пісні / Упорядник М. Байко. Львів. 2005.
2. Вакарюк Л.О., Панцьо С.Є. Зоонімічні символи в етномовній картині світу (на матеріалі лемківської пісні) // Наукові праці: науково-методичний журнал. Сер.: Філологія (мовознавство). Вип. 136. Миколаїв. 2011.
3. Сремленко С.Я. Мова і українознавчий світогляд. К. 2007.
4. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. К. 2006.
5. Малкович І.А. Вірші. К. 1992.
6. Мідянка П. Поезії // Сучасність. № 10. 2006.
7. Панцьо С., Вакарюк Л. Культурологічна вагомість соматичної лексики (на матеріалі лемківської пісні) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Сер.: філологія (мовознавство): зб. наук. праць. Вип. 16. Вінниця. 2012.
8. Панцьо С.Є., Лісняк Н.І. Мовні образи світу, небесних світил у лемківській пісні // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Сер.: "Філологічна". Вип. 34. Острог. 2013.
9. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. М. 1976.
10. Римарук І. Із "книги триптихів" // Сучасність. № 10. 2006.

LINGUISTIC AND AESTHETIC POTENTIAL OF DIALECT VOCABULARY IN THE POETIC DISCOURSE

Dialect vocabulary of poetic discourse is analyzed in exploration, its linguistic and aesthetic potential is turned, attention to the vocabulary of the Lemko folk song and its originality are defined in this thesis.

Флороназви східнополіського діалекту у світлі господарської цінності реалій

Ботанічна лексика формувалась у процесі освоєння людиною навколишнього світу; тому в основу номінації флорооб'єктів покладено оцінки реалій за їхніми зовнішніми ознаками (колір, форма, розмір, будова, місце зростання, час цвітіння чи збирання рослин тощо) або за господарською цінністю рослини, що виступає одним з домінантних мотивів у флорономіації.

Господарська цінність рослини проступає насамперед у протиставленні “дикорослий” : “культивований”.

На ознаку “дикорослий” безпосередньо вказує означення *дик-(ий)* та похідні з цією основою (*дик'е* |дереву, |дичка ‘дикоросле дерево (загальна назва)’; |д'ікайа |йаблан'а, |дичка, ди'карка (інформатори коментують: на |пол'і і са'ма вирос'та в го'род'і; вирос'ла з с'ем'ен'ца, з |зерн'атка, з кас'танки, хоч і рос'те у дво'р'і) ‘дикоросла яблуня’; |дик'і а'рп'і_ех ‘ліщина звичайна, *Corylus avellana*’; |дик'і к'л'еве'р (інф.: як рос'те на об'лоз'і).

Поширення компонента *дик-(ий)* в багатьох назвах рослин зумовлене подібністю, але не тотожністю рослин (*дик'і мак* ‘гличики жовті, *Nuphar lutea*’, ‘блекота чорна, *Hyoscyamus niger*’; |дик'ій о'вес ‘вівсюг, *Avena fatua*’; |дикий го'рох ‘горошок мишачий, *Vicia cracca*’, ‘в'язіль барвистий, *Coronilla varia*’; |д'ікайа кар'тошка ‘топінамбур, *Heliantus tuberosus*’; |дика ци'бул'а ‘цибулька гусяча, *Gagea lutea*’; |дикий час'ник ‘часникова трава, *Alliaria officinalis*’; |д'ік'і к'л'еве'р ‘конюшина біла, *Trifolium repens*’, ‘буркун білий, *Melilotus alba*’; |д'іка т'імах'в'ейевка ‘лисохвіст лучний, *Alopecurus pratensis*’).

У східнополіських говірках субститутами *дик-(ий)* є означення *простий*, *обикновенний* (*прос'та* |вишн'а, *прос'танка*, *прас'тачка*, *обикно'вен:а* |вишн'а); *такий* (інф.: |нехворошич го'родн'а і та'ка, у й'рах рос'те); *не свій* (*не свуй чис'нуок* ‘часникова трава, *Alliaria officinalis*’); *лісовий* (*гайовий*, *боровий*), *польовий*, *луговий*, *яровий* (*л'ісо'вий о'р'іх* ‘ліщина звичайна, *Corylus avellana*’; *гай'ов'і з'руш'і*, *гай'овичка* (інф.: |дички), *гай'у'ка*, *бара'вийе з'руш'і*, *л'єсушка*, *л'єса'ві'ца* ‘дикоросла

груша'; *пал'а*ви, *луга'ви* час'ник 'часникова трава, *Alliaria officinalis*'; *йаро'вий* *шча'вел'* (інф.: *по йа'рах* *рос'те*).

На дикорослість рослин вказують означення, похідні від зоономенів (*зайачий*, *гороб'йачий*, *п'т'іч.и* *шча'вел'* 'квасениця звичайна, *Oxalis acetosella*'; *зайача* *ци'бул'а*, *зайушка*, *гус'ача* *ци'бул'а*, *собача* *ци'бул'ка* 'цибулька гусяча, *Gagea lutea*'; *зайача* *са'лата* 'латук дикий, *Lactuca sergiola*', 'пшінка весняна, *Ficaria verna*'; *собачи* *та'бак* 'блекота чорна, *Hyoscyamus niger*'; *собача*, *св'ін'ача* *м'ята* 'м'ята польова, *Mentha arvensis*'). Такі атрибутивні словосполучення полімотивовані: означення опосередковано передають ознаку "дикорослий", а означуване – "подібність між рослинами". У номені *кис'лиц'а*, *кис'личка* 'дикорослі яблуня і груша' ознака "дикорослий" поєднана з ознакою "смак".

Ознаку "культивований" передають означення *культурний* (*кул'турна* *вишн'а*; *кул'турна* *т'імах'в'ейевка* 'тимофіївка лучна, *Phleum pratense*'); *столовий* (*ста'лови* *шча'вел'*); *свійський*, *свій*, *людський*, *наш* (*с'воїс'кайа* *вишн'а*; *с'вуо'йс'ки* *др'і* *их* 'волоський горіх, *Juglans regia*'; *с'вуо'йс'к'і*, *свій*, *л'уц'ки*, *наш* *шча'вел'* (інф.: *у город'і* *с'ійем*); *п'і* *евн'ік'і* *сва'йі* 'півники садові, *Iris germanica*'); *городній*, *садовий* (*городн'а* *нехворошч*; *садовий* *др'іх*; *городн'ій*, *садови* *шча'вел'*).

Для деяких флорономінацій визначальним є спосіб розмноження рослин (*само'с'ійне* *дерево*, *сама'с'ейка*, *зер'нища* 'самосійне дерево, що виросло з насіння'; *паростки*, *па'гони*, *од'гони*, *од'ростки*, *пасинки* 'пагони, що виходять з коренів дерев або пнів'; *само'с'ійна*, *само'с'х'ідн'а* *ци'бул'а*, *само'с'ейка*; *сама'садак* 'самосійний щавель'; *само'с'ійна* *ко'нопл'а*, *сама'с'ейка*, *сама'с'хо'жена* *кана'пл'а*) та спосіб вирощування рослин (*па'садка*, *малад'н'ак* (інф.: *йак* *по'сад'ат'*; *у* *л'іс'і*); *сажанец'* (інф.: *в* *саду*); *ш'чеплене* *дерево*, *ш'чепана* (інф.: *йак* *сад'ат'*, з *п'і'томника*), *при'в'іте*, *кал'е'роване* *дерево*, *кал'іро'ука* 'щеплені дерева'; *с'ійана* *ци'бул'а*, *с'ійанка*, *с'ійуха*, *с'іме'на* *ци'бул'а*, *семенуха*, 'цибуля, яку сіють насінням'; *сажанка* 'цибуля, яку садять цибулинами'; *сажанец'*, *с'ійанец'* 'сорт тютюну'; *висадок*, *висадка* 'рослина, висаджена для насіння').

Істотною властивістю рослин, яка лягла в основу номінації, є ознака "істівність" : "неістівність" (= "отруйність").

Ознаку “істівність” передають означення з прямою семантикою (*йістивнійє, всеїйдни, сїєдобнійє, йєдомийє (гриби)*) та непрямою (*ха'роши, добри, лоўкийє, гарни, настоїашичи, в'куснійє, с'вуйс'к'ї, л'уц'к'ї (гриби); с'вуйс'ка, л'уц'ка лобода* ‘лобода біла, *Chenopodium album*’ (інф.: *вар'ат* борич). Опосередковано цю ознаку також передають найменування *калач'ї, калачики, пал'аннички, пам'пушечки* ‘плід калачиків непомітних, *Malva neglecta*’ (інф.: *плід йїли*), до якої долучено і мотив “форма” за асоціацією плоду до хлібного виробу (інф.: *к'ругл'єн'к'ї*); на “істівність” опосередковано вказує і номен *канх'в'єтк'ї* ‘бруньки сосни’ (інф.: *вар'ат* варен'а).

Ознаку “неістівність” передають прямі лексичні мотиватори (*нейістовнійє, нейєдоми, нейад'учийє, несїєдобнійє, па'гани, непри'датн'ї, не'годні, неха'рошийє (гриби), гадка* ‘губа, *йадовити, от'руйни (гриби)*), а також непрямі (*дик'йїє, глухи, невдобнійє, неподобни (гриби)*), зокрема флороназви, похідні від зоономів (*жабїячи гриби, жабїячки, жабїук'ї, гад'учи гриби, гад'учки, ву'жачки* ‘неістівні гриби (загальна назва)’, ‘бліда поганка, *Amanita phalloides*’; *зайчій, зайцевий гриб, зайцовик'ї* ‘гриби, подібні до боровиків, які від дотику синіють’ (інф.: *гриб неха'роший*); *вовч'ї йагоди* ‘крушина лямка, *Frangula alnus*’, ‘вовче лико, *Daphne mezereum*’).

Зоономени часто є основою творення назв тих рослин, які придатні на корм тваринам (*свин'ача лобода, свинуха* ‘лобода зелена, *Chenopodium*’; *свин'ача трава, вербїйна трава* ‘спориш звичайний, *Polygonum aviculare*’ (означення *вербїйна* може вказувати й на дрібне листя); *коники, кабанчик'ї* ‘конюшина біла, *Trifolium repens*’; *крал'атн'їк* ‘морква дика, *Daucus carota*’; *свинакр'їп* ‘рослина, подібна до кропу, яку добре їдять свинї’ (остання назва вказує й на зовнішню подібність рослин).

Флороназви віддзеркалюють ознаку “родючість” : “неродючість”, яка є суттєвою для господарства; це протиставлення реалізоване передусім на рівні означень *плодове, род'уче (дерево)* ‘плодоносне фруктове дерево’ : *неплодове, бес'плodne, неплодоносне, неплодо'родне, нерод'уче (дерево), н'є рас'т'є н'їчога* ‘неплодоносне фруктове дерево’.

З опозицією “родючість” : “неродючість” може співвідноситися граматичний рід чи позначення “статї” рослин *чоловічий* : *жіночий (шов'ковиц'я (родит') : шов'кун (не родит'))*;

обле^пниха (ро^дд'уче) : 'облепен' (неро^дд'уче); каш^тан (не |ро^ддит') : кашта^нниця (та, що |родит').

Ознаку “родючість” відбито в назвах мат^ковийе ка^нопл'і, мат^ки, ма^т'ірка ‘коноплі, що дають насіння’, які протиставлені назвам конопель без насіння.

На ознаку “неродючість” вказують означення з основою йалоу-, пус^т-, халас^т-, транспоновані з тваринницької лексики, де вони означають ‘тварина без приплоду’ (пус^те |дереве, пуста^ц'ві |т, йало^ве |дереве, йалоу^ка ‘неплодоносне фруктове дерево’; пус^ти |колос, пусто^к'олос, по^рожн'ий |колос, параж^н'ак, халас^т'ак ‘порожній, без зерна колос’; йалоу^ка, халас^ти качан ‘неповний качан кукурудзи’), див. також: [1, 145]. До цього ж ряду належить назва пере^гул'уйе |дереве (інф.: йак |через год |родит').

Ознаку “неродючість” передає означення глухий (глухи |колас ‘порожній, без зерна колос’). Описередковано цю ознаку передають лексичні мотиватори луна, маланка (лун'ави |колас, лун'авейе |жита, малан'кови кала'сок ‘тс’, лун'аве зер^но ‘неповне зерно в гречці’, лун'ави ки'йах ‘невиповнений, з рідким зерном качан кукурудзи’, лун'ави а'р'ех, лун'ак, луно'вик, маланкави а'р'іх, маланка, малан, малан'чук, мала^н'ак ‘порожнистий, із зіпсованим ядром горіх’ (мотивацію цих найменувань розкриває коментар діалектоносіїв: прихва^т'іла лу^на, |молн'ія вижи'гає).

З урожайністю пов'язані флороназви чар'івна кар^топл'а, чар'івниця, чере^да, с'а'руха (інф.: ба^гато под |кал'івом), ста^хановка ‘сорт картоплі’; уро^жайни гурки, родн'ічок ‘сорт огірків’ (інф.: рос^те р'асно, |лоу^ко |родит'); уро^жайне, сорто^ве, от'борне, хароше, |лоу^ке, |гарне, даб^рен:е, |йадрене, до^р'ідне, випис^не зер^но, |гарне йак |риб'яче |око, |гарне, хоч на |голку ни'жи ‘зерно найвищої якості, дорідне’, протиставлені номенам па^гане, п'лохе, д'рибне, м'ілке, недо^р'ідне, не^годне, не |вишло, пр'іх'ватнай^а зер^но, за^мурк'і ‘мілке зерно’; до^бри л'он, вишчи сорт, п'ерви сорт, п'ервим |номером, ід'е у д'вийку : па^гани л'он, за^мурк'і ‘л'он за якістю волокна’.

Поширеною є номінація, пов'язана з господарським призначенням рослин:

зер^но д^л'а |себе, на |йїжу; кар^топл'а йістов^на, на |йїжу, д^л'а |себе, ста^лова; бур'ак сто^лови, с'войс'к'і, боричо^ви,

на *квас*; *гарбуз* д^ля ¹*себе*, ²*с'вуйс'к'і*, *харчавий*, *йіставний*, *столовий* (інф.: *кашу варит*) ‘зерно та овочі для їжі’; *баршчавик* ‘старий білий гриб’;

зерно кормове, д^ля *худоби*, *фуражне*, на *обм'ішку*; *картопля* *кормова*, *хуражна*, *худоб'і*, д^ля *ската*, *св'іна*; *бурак* *кормови*, *скоц'кий*, *воловий*; *гарбуз* *кормовий*, *скоц'ки*; ‘зерно та овочі на корм худобі’;

зерно на^с*ін'є*, *с'імен'є*, *пос'івне* ‘зерно на насіння’; *картопля* на^с*ін'а*, *с'ємен'айа*, *с'єменуха*, на *с'імін'а*, *посадкова*, на *посадку*, на *сад'ібу*, *пос'івна*, *с'єйанка* ‘картопля, відібрана для садіння’; на^с*ін'ий* *гурок*, на^с*ін'ик*, *с'ємен'ий* *гурок*, *с'єм'єн'ік* ‘огірок, залишений на насіння’; на^с*ін'є* на *с'імен'а*, на^с*ін'є* *с'ємен'є*, на^с*ін'є* на на^с*ін'є* ‘плоди баштанних культур, залишені на насіння’; *д'єрево* д^ля *с'єм'іан*, на *с'ємен'а*, на *завод* ‘дерева, залишені на вирубці для осіменіння ділянки’;

гор'ілчана *картопля*, *гар'ілчанка*, *в'інакурка*, *алкагол'ка* ‘сорт картоплі’; *п'івоварений* *йач'м'єн*; *вин'и* *йяблука*; *вин'а* *сл'іва*; *сахарний*, *цукрови* *бурак* – лексичним мотиватором цих найменувань є назви продуктів харчування, які виготовляють із цих рослин; для назв сортів яблук, слив, цукрового буряка може долучатися ознака “смак”;

л'упин на *добрива*, *л'уп'ін* на *з'апашку* (інф.: *пад удабр'єн'їє*), *л'уп'ін* *л'єс'ни* (інф.: *вис'євайут*, *йієсл'і* *л'єс хи'р'єйє*).

Мотив номінації “корисна для господарства рослина” проступає у назвах, похідних від *мед*. Ці рослини (у досліджуваних говірках відзначено 7 рослин) є медоносами. Мотив “шкідлива для господарства рослина” відбито в назвах *уредне* *з'іл'а*, *параз'іт*, *напаст*, *удовин'і* *сл'ози* ‘галінсога дрібноквіткова, *Galinsoga parviflora*’. Рослина швидко поширюється, її важко знищувати як бур'ян, чим і зумовлені назви.

Таким чином, господарська цінність рослини є суттєвим фактором у флоронімації східнополіського говору: широкий репертуар лексичних мотиваторів, які передають ознаки господарської цінності рослин (це переважно прикметникові означення), вказує на пізнання діалектоносіями властивостей рослин з огляду на їх використання.

1. *Гриценко П.Ю.* Моделювання системи діалектної лексики. К. 1984.

PHYTONOMINA OF THE EAST POLESIA DIALECTS IN VIEW IMPORTANCE OF HOUSEHOLD ITEMS

The nomination of phytoobjects which are connected with the practical value of plants in the East Polesian dialects are analyzed in the study. The semantic characteristics, which mark the practical value of plants, are determined. The lexical motivating signs, which have these characteristics directly or indirectly, are defined.

Номінація будівельного матеріалу в східноподільських говірках

У сучасній діалектології усталився системний підхід у вивченні різних тематичних груп лексики. Лексика, пов'язана з будівництвом і побутом, усе частіше привертає увагу вчених, які намагаються простежити зв'язки між розвитком лексичної системи мови й матеріальною та духовною культурою народу. Праці К. Глуховцевої, Л. Дорошенко, М. Никончука, О. Євтушка, Л. Тищенко створили значну емпіричну базу свідчень про лексику будівництва, її склад, особливості семантичної й формальної структури, особливості формування, але номінація та закономірності виникнення таких номенів у східноподільських говірках не були предметом аналізу, що і визначає актуальність нашого дослідження.

У тематичній групі (ТГ) лексики традиційного сільського будівництва у східноподільських говірках виокремлюються лексико-семантичні групи (ЛСГ) на позначення будівельного матеріалу, будівельного інструменту, процесів будівництва та об'єктів будівництва: хати та її частин, двору, підсобних приміщень, криниці та ін. Матеріалом для дослідження стали власні польові записи, зібрані за питальником Й.О. Дзендзелівського у 106 східноподільських говірках. У цій статті розглянемо особливості номінації будівельного матеріалу. ЛСГ на позначення будівельного матеріалу утворюють мікрогрупи назв на позначення матеріалів, які використовують для зведення стін, фундаменту, покрівлі.

За структурою більшість номінацій будівельних матеріалів є однослівними назвами. Крім однослівних номенів, відзначено складні та складені найменування. Складні найменування представлені лексемами *вітровал* 'обмолочений і обтрушений від уламків сніп жита або пшениці, що використовується для покрівлі', *металочере^uниця* 'покрівельний матеріал у вигляді сланцевих плиток'. У двослівній номінації, що є за структурою атрибутивним словосполученням, залежне слово передає диференційні ознаки 'матеріал виготовлення' – *чере^uниця це^uментна*, ~ *керамічна*, ~ *еліана* 'покрівельний матеріал у вигляді плиток', *рошчин*

це^л*ме*^н*тний* ‘розчин цементний’; ‘колір’ – *г*^л*ина* *бі*^л*а* ‘глина для побілки стін’; ‘спосіб виготовлення матеріалу’ – *це*^г*ла* *си*^р*а*, ~ *не*^д*о**па*^л*е*^н*а*, *ки*^р*п*^і*ч* *си*^р*ий* ‘будівельний матеріал з невипаленої глини’, *со*^л*о*^м*а* *з*^б*ита* ‘матеріал для солом’яної покрівлі хати’; ‘призначення’ – *ка*^м*ін* ‘буд’*ів*^{ел}^н*ий*, ~ *ву*^г*ло*^в*ий*, ~ *на*^р^і*ж^н*ий*, ~ *р^і*ж^н*ий*, ~ *фундаме*^н*та*^л^н*ий* ‘природний або штучний будівельний камінь, порізаний на плити’, *за*^м*аз^к*а* *в*^т*к*о*^н*:а* ‘в’язка речовина для замазування щілин і тріщин’; ‘розмір’ – *п*^і*сок* *з*^р*уб*^{ий} ‘шматочки гірських порід або мінералів, утворених внаслідок вивітрювання, грубий пісок’.*****

За походженням досліджувана лексика є генетично неоднорідною. Переважна більшість зафіксованих одиниць – слова питомого походження, корені яких сягають праслов’янського джерела: *ва*^л^о*к*, *ба*^б^к*а* ‘грудка мокрої глини, змішаної з солом’ою’, *к*^р^у*г*^и, *кі*^л^ц^я / *ко*^л^ц^я ‘цементні кільця, що використовуються як зруб для колодязя’, *бі*^л^и^л^о ‘будівельна речовина, яку готують змішуванням негашеного вапна з водою’, *ва*^л^у^н*и* ‘шматочки гірських порід або мінералів, утворені внаслідок вивітрювання’, *з*^р^{уб} ‘колоди із цементу, якими облицьовано стінки колодязя’, *ка*^м^{ін}^{:а} ‘обкатані водою уламки гірських порід, порізані на плити, що використовуються як будівельний матеріал’, *за*^м*аз^к*а* ‘в’язка речовина для замазування щілин і тріщин’, *к*^р^{ас}^к*а* ‘матеріал для фарбування стін’, *о*^{ко}^л^{от}, *го*^{ко}^л^{ат}, *ку*^л ‘матеріал для солом’яної покрівлі хати’, *за*^л^і^{зо}, *жи*^л^і^{зо} ‘покрівельний матеріал’, *п*^і^{сок} ‘сипуча гірська порода, що складається з крупинок твердих мінералів’, *ро*^ш^ч^{ин} ‘будівельна речовина, яку готують змішуванням негашеного вапна з водою’, *ш*^{че}^{бі}^н, *ш*^{че}^л^б^й^{он}^к*а* ‘шматочки гірських порід або мінералів, утворених внаслідок вивітрювання, грубий пісок’, *ва*^п^н^о ‘мінеральна речовина білого кольору, яку одержують випалюванням вапняку, крейди та інших карбонатних порід’.*

Одним із шляхів поповнення досліджуваної групи лексики є запозичення зі слов’янських і неслов’янських мов, які входили в мову на різних етапах її розвитку, починаючи з першої писемної фіксації давніми пам’ятками і до новітнього часу. Підпорядковуючись законам говірки, запозичені лексеми зазнають різноманітних асимілятивних змін на фонетичному та лексико-семантичному рівнях. Найбільше відзначено запозичень з німецької мови – *ка*^в^{ало}^к *г*^л^{ин}^{:аний} ‘грудка мокрої, змішаної з солом’ою глини для спорудження глиняних буді-

вель', *лам|пач* 'необпалена цегла з глини з домішкою соломи або інших органічних речовин', *бі|тони* 'цементні кільця, що використовуються як зруб для колодязя', *фарба* 'матеріал для фарбування стін', *би|тон* 'розчин цементний', *блок* 'природний або штучний будівельний камінь, який кладуть під вугли будинку', *г|нс* 'дрібнозерниста речовина білого кольору, що використовується в будівництві, як в'язуча речовина', *шлак* 'шматочки гірських порід або мінералів, утворених внаслідок вивітрювання, грубий пісок', *це^л|мент* 'мінеральна порошкоподібна речовина, з якої при замішуванні з водою утворюється однорідна маса, що швидко тужавіє і перетворюється на каменеподібне тіло'. Значну кількість лексем запозичено з польської мови, зокрема: *г|раса* 'грудка мокрої, змішаної з соломною глини для спорудження глиняних будівель', 'толока', 'знаряддя з держаком і широким відточеним кінцем', 'лопата для копання землі', *лудла* 'цементні кільця, що використовуються як зруб для колодязя'; чи за її посередництвом: з німецької – *кит*, *к'ит*, *пласти|л'ін* 'в'язка речовина для замазування щілин і тріщин', *бл'аха* 'листова залізо, металевий матеріал'; із французької – *ба|сил* 'цементне кільце, яке використовують для будівництва криниці'. На позначення будівельного матеріалу зафіксовано в східноподільських говірках лексеми, запозичені із тюркських мов: *са|ман* 'будівельний стіновий матеріал у вигляді коротких брусів, виготовлених з глини з домішкою соломи, полови і висушених на сонці, грудка мокрої, змішаної з соломною глини для спорудження глиняних будівель', *ча|мур* 'цементний розчин', *кир'пич* 'будівельне штучне каміння у вигляді прямокутних брусків з глини'. Крім того, зафіксовано запозичення з французької – *тол* 'покрівельний матеріал, виготовлений із товстого картону, просоченого кам'яновугільним дьогтем', за російським посередництвом – *г|рав'ї* 'шматочки гірських порід або мінералів, утворених внаслідок вивітрювання, грубий пісок', англійської – *рубе|ройід* 'те', з російської – *бу|лижник* 'середньої величини круглий камінь твердої породи, що використовується як будівельний матеріал'.

Запозичення, вживаючись у говірці паралельно із питомою лексикою чи іншими запозиченнями, утворюють синонімічні ряди: *кит*, *к'ит*, *за|мазка*, *пласти|л'ін* 'в'язка речовина для замазування щілин і тріщин', *фарба*, *к|раска* 'фарба', *са|ман*, *лам|пач*, *сир'ївец* 'будівельний стіновий матеріал у вигляді коротких

брусів, виготовлених із глини з домішкою соломи, полови і висушених на сонці', *бл'аха, жил'ізо* 'покрівельний матеріал' та ін.

У досліджуваній ЛСГ широко представлена вторинна номінація. Лексема *баб'ка* на позначення грудки мокрої, змішаної з соломною глини, очевидно, утворена шляхом метафоричного перенесення за подібністю до форми *бабки* – солодкого, здобного високого білого хліба циліндричної форми, що за православним звичаєм випікають до Великодня та поминальних днів. Метафоричні назви *ба'лабух, оладочок, вагончик* 'грудка мокрої, змішаної з соломною глини', *му'ка* 'мінеральна речовина білого кольору, яку одержують випалюванням вапняку, крейди та інших карбонатних порід', *мучка* 'шматочки гірських порід або мінералів, утворених внаслідок вивітрювання, грубий пісок' теж зумовлені подібністю реалій.

Результатом семантичного розвитку багатозначного найменування є омонімія. У досліджуваній групі лексики ми виокремили омоніми: *з'раса* 'процес виготовлення саманів', 'толока', 'грудка мокрої, змішаної з соломною глини' – *з'раса* 'знаряддя з держакком і широким відточеним кінцем', 'лопата для копання землі'.

Лексеми на позначення будівельного матеріалу є твірними основами найменувань процесів праці: *це'мент* → *це'мент'ірувати* 'покривати, скріплювати цементом', *вал'ок* → *вал'кувати* 'робити стіни будівель із вальків глини', 'обмазувати, накидати на стіни товстий шар глини', *лам'пач* → *лам'пачити* 'щось будувати'.

Отже, ЛСГ на позначення будівельного матеріалу відображає загальні тенденції в номінації реалій традиційного будівництва в східноpodільських говірках. Серед назв будівельних матеріалів виявлено однослівні номени та словосполучення. Значний пласт складають лексеми, запозичені зі слов'янських та неслов'янських мов. Для ЛСГ характерні омонімія, синонімія та багатозначність.

NOMINATIONS OF BUILDING MATERIALS IN EAST PODOLIA DIALECTS

A systematic approach to the study of different thematic groups in vocabulary formed in contemporary dialectology. Investigations of vocabulary that names the building processes, objects and mode of life very popular last time. The nominations of building materials from East Podolia dialects are researched here.

Спор о древненовгородском диалекте: взгляд археолога

Идея происхождения носителей древненовгородского [4, 6–7] диалекта в результате миграции из западной части Славии (прежде всего – Висло-Одерского междуречья) в поздне-праславянское время (именно так [4, 56; 8, 67] – а не их западнославянского происхождения), заслуживает, на мой взгляд, весьма серьезного внимания [14; 15]. Хотя большинство исследователей, признавая “повышенную степень архаичности древненовгородских говоров” [2, 13], равно как и их “тяготение к западнославянской зоне” [3, 191], все же относятся к ней скептически. Сам А.А. Зализняк в результате критики предпочел сосредоточиться на аргументации повышенной архаичности древненовгородского диалекта и его праславянского статуса. Другой главный инициатор нового витка дискуссии [10, 62; 11] сегодня занимает, на мой взгляд, двойственную позицию: “кривичский ареал ... входит в единый диалектный ареал (“языковой союз”, Sprachbund) с севернолехитскими диалектами ... Но это совершенно не значит, что псковские и полоцкие кривичи (в отличие от смоленских и тверских?) происходят из Южной Балтики” (личное сообщение).

Однако, уже признаваемая всеми повышенная архаичность новгород-псковского диалекта и формирование в процессе славянской колонизации Северо-Запада России еще и достаточно отличающегося от него (и еще более “периферийного”) восточноновгородского очень плохо согласуются с предлагаемыми критиками [7, 99; 21, 9] историко-археологическими моделями. Также как предлагаемое [2, 164] в рамках этих моделей объяснение топонимии на *-гощ-* / *-гост-* не учитывает ни неравномерности ее пространственного распределения на собственно Северо-Западе (в частности “характерного полного их отсутствия в басс. р. Великой” [2, 166], ни того, что в восточнославянском мире в целом [2, 164] она очевидно, на мой взгляд, коррелирует с “кривичским” ареалом или более поздними миграциями из него [1, 121; 11, 25]. А большая устойчивость традиции “композитных антропонимов” у западных и южных славян [2, 164]–

не может быть объяснена разницей в христианизации и сама нуждается в объяснении [16].

Напротив, смущающее даже наиболее лояльных скептиков [2; 3, 193;] сочетание западнославянских и южнославянских параллелей в древненовгородском диалекте хорошо согласуется с фиксируемыми историей и археологией миграциями в поздне-праславянское время вильцев и сербов из Среднего Подунавья к побережью Юго-Запада Балтики и далее на восток [15].

И если мы признаем реальность “кривичско-севернолехитского диалектного ареала”, то каким же образом он сформировался?

Сегодня и противники западного происхождения носителей древненовгородского диалекта признают:

1) параллельно со становлением культуры Псковских длинных курганов (далее – ПДК) в ее ареале, а также ряда соседних (прежде всего – расположенной южнее Тушемлинской, но также вплоть до междуречья Волги и Оки) лесной зоны Восточной Европы распространяются явления “среднеевропейских провинциально-римских типов” – которые не могли прийти из южных регионов Восточной Европы [19, 352]. То есть, движение их шло через территорию Прибалтики – и вместе с ними в лесную зону Восточной Европы проникли и западнобалтские типы. Через Прибалтику и вместе с западнобалтскими и среднеевропейскими типами в ареал ПДК проникают явления и со Среднего Дуная [6, 99; 9, 74].

2) с территорией Прибалтики связано и другое кардинальное и синхронное изменение в ареале ПДК – возникновение нового специфического погребального обряда, самой яркой чертой которого являются т. н. “длинные курганы” [6, 95]. Тушемлинская культура характеризуется грунтовыми могильниками [18, 129]. И, хотя в ареал Тушемлинской культуры широко проникают среднеевропейские типы, а также восточнобалтские, но – не попадают западнобалтские [6, 104].

3) ПДК возникает на двести лет раньше, чем более южная, сменяющая Тушемлинскую и всеми однозначно связываемая с кривичами культура Смоленско-Полоцких длинных курганов (далее – СПДК). Причем, курганы СПДК по размерам сильно уступают таковым ПДК [18, 142].

4) “самые своеобразные фонетические и морфологические черты древнепсковского диалекта в южнокривичской

(смоленско-полоцкой) зоне отсутствуют” [4, 6]. Вывод этот следует и из работ С.Л. Николаева [12, 11].

5) в междуречье Волги и Клязьмы проникают с запада и браслетообразные височные кольца [18, 150–154]. С их носителями убедительно связывается “пучок изоглосс позднеславянского происхождения, принадлежащий ростово-суздальскому (“мерянскому”) диалекту славянского племени” [1, 120]. Для ПДК они “не характерны” [18, 139] – и практически отсутствуют.

Стоит добавить: браслетообразные височные кольца являются одним из характерных элементов Тушемлинской культуры, и именно из ее ареала распространяются в регион Волги-Клязьмы [18, 137]. То есть, по всей видимости, население Тушемлинской культуры в языковом отношении было близко именно носителям “прото-ростово-суздальского диалекта” – а не кривичам.

6) С.Л. Санкина убедительно показала, что в антропологическом отношении “раннее население Новгородской земли было очень сходно с балтами” [17, 66] – прежде всего пруссами, селами и ятвягами. И достаточно отличается от балтийских славян – которые ближе к германцам. Этот результат сегодня рассматривается как противоречащий “висло-одерской” гипотезе.

Однако при интерпретации выводов С.Л. Санкиной не учитывается, что балты в рассматриваемое время населяли и Мазурское Поозерье, а также отчасти и земли к западу от Вислы. Вплоть же до Шлезвига и Гольштейна простирается область “балтообразной” топонимии [20, 54]. И, более того, “есть основания полагать, что праславянский язык является одной из филиаций древней балтийской речи “прусского” типа” [20, 53]. То есть, данные антропологии как раз хорошо согласуются с археологическими и лингвистическими.

7) еще до возникновения ПДК, в римское время в лесной зоне Восточной Европы распространяются явления круга т. н. “выемчатых эмалей”. Как бы ни решать вопрос генезиса этого феномена [5] – хотя, на мой взгляд, более чем убедительны аргументы исследователей, обосновавших именно прибалтийское посредничество в трансляции этой провинциально-римской традиции, невозможно усомниться: он маркирует устойчивый “блок взаимных культурных связей”, отличный

от характерного для Черняховской культуры [22, 140], и охватывающий территории “мира лесных культур” от Мазурского Поозерья и через Юго-Восточную Прибалтику – до Левобережья Днепра и даже далее на восток [13, 54, рис. 1].

Таким образом, в свете синтеза данных археологии, лингвистики и физической антропологии формирования древненовгородского диалекта предстает как результат неоднократных миграций из западной части Славии в позднепраславянское время (и, видимо, и ранее – в процессе формирования самой Славии) именно через Прибалтику. Формирование кривичского ареала шло с севера на юг.

1. *Абраменко О.А., Николаев С.Л., Тер-Аванесова А.В., Толстая М.Н.* Системы соотношения gen. и dat.-loc. *a*-основ в восточнославянских языках: сравнительно-исторический аспект // Исследования по славянской диалектологии. Вып. 16. М. 2013.

2. *Васильев В.Л.* Архаическая топонимия Новгородской земли (Древнеславянские деантропонимные образования). Новгород. 2005.

3. *Журавлев А.Ф.* Лексико-семантическое моделирование системы славянского языкового родства. М. 1994.

4. *Зализняк А.А.* Древненовгородский диалект. М. 2005.

5. *Зиньковская И.В.* Из истории изучения убора с выемчатыми эмальями // Дивногорский сборник. Вып. 1. Воронеж. 2009.

6. *Казанский М.М.* Скандинавская меховая торговля и “Восточный путь” в эпоху переселения народов // *Stratum plus*. 4. 2010.

7. *Крысько В.Б.* Древний новгородско-псковский диалект на общеславянском фоне // Вопросы языкознания. № 3. 1998.

8. *Кудрявцев Ю.С.* Древнейшие русско-эстонские языковые контакты // Труды по русской и славянской филологии. Т. 3. Тарту. 2000.

9. *Лопатин Н.В., Фурасьев А.Г.* Северные рубежи раннеславянского мира в III–V вв. н.э. // Раннеславянский мир. Вып. 8. М. 2007.

10. *Николаев С.Л.* К истории племенного диалекта кривичей // Советское славяноведение. № 4. 1990.

11. *Николаев С.Л.* Раннее диалектное членение и внешние связи восточнославянских диалектов // Вопросы языкознания. № 3. 1994.

12. *Николаев С.Л.* Следы особенностей восточнославянских племенных диалектов в современных великорусских говорах. Верхневолжские (тверские) кривичи // Советское славяноведение. № 6. 2011.

13. *Радош О.А.* Элементы всаднической и дружинной культуры II–III вв. в Поднепровье // *Stratum plus*. 4. 2013.

14. *Романчук А.А.* Варяго-русский вопрос в современной дискуссии: взгляд со стороны // *Stratum plus*. 5. 2013.

15. *Романчук А.А.* Варяго-Русский вопрос в современной дискуссии: взгляд со стороны // *Stratum plus*. № 5. 2013. <<http://moldo.org/2nd.php?idm=3&ida=295>>.

16. *Романчук А.А., Цвигун Ю.О.* Савроматы и савиры: к возможности уточнения вопроса об этнической природе // *Stratum plus*. № 3. 2013.
17. *Санкина С.Л.* Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии. СПб. 2000.
18. *Седов В.В.* Древнерусская народность: историко-археологическое исследование. М. 1999.
19. *Седов В.В.* Славяне: историко-археологическое исследование. М. 2002.
20. *Топоров В.Н.* Прусский язык // *Языки мира: Балтийские языки*. М. 2006.
21. *Шустер-Шевц Х.* К вопросу о так называемых праславянских архаизмах в древненовгородском диалекте русского языка // *Вопросы языкознания*. № 6. 1998.
22. *Шукин М.Б.* Рождение славян // *Стратум: Структуры и катастрофы*. СПб. 1997.

THE ARGUE ABOUT THE ORIGIN OF DIALECT OF ANCIENT NOVGOROD: THE LOOK OF AN ARCHAEOLOGIST

The new synthesis of archaeological, linguistic and anthropological data proves that the dialect of ancient Novgorod appeared as a result of migrations from western part of Slavia in the late for-Slavic time.

Усходнеславянскія эксклюзівы (на матэрыяле Агульнаславянскага лінгвістычнага атласа)

Матэрыялы Агульнаславянскага лінгвістычнага атласа (АЛА) адлюстроўваюць тое, што не парываючы агульнасці і кантактаў, славянскія мовы ішлі па шляху самастойнага развіцця, таму разам з тыпалагічным падабенствам, у іх выразна бачны і адрозненні, якія знайшлі выражэнне ў характэрнай для кожнай мовы сістэматызацыі форм чалавечага мыслення пры дапамозе лексіка-словаўтваральных сродкаў намінацыі. Шматаспектнае вывучэнне праблемы дыферэнцыяцыі славянскіх моў з пазіцыі асобных дыялектаў прагназуе выявіць новыя каштоўныя дадзеныя ў сістэме ўзаемаадносін славянскіх дыялектаў і іх размеркавання на карце свету. Нягледзячы на агульны праславянскі характар адабраных для картаграфавання ў АЛА лексем, у славянскіх дыялектах адсутнічае паслядоўнае адзінства ў іх распаўсюджанні. Бясконца варыятыўнасць, адхіленні, несупадзенні ў выкарыстанні лексіка-словаўтваральных сродкаў, не абвяргаючы самой роднасці славянскіх моў, сведчаць, што тыпалагічнае адзінства гэтых моў – агульнасць не статычная, а дынамічная. Моўная эвалюцыя ў прасторы і часе – гэта эвалюцыя ў двух напрамках – дывергентным (разыходжанне, расчাপленне) і канвергентным (сыходжанне, супадзенне), прычым абедзве мадэлі як правіла суіснуюць у часе і сінхронна ўзаемадзейнічаюць адна з другой [1, 37]. Дзякуючы гэтым працэсам адбываецца фарміраванне падабенстваў і адрозненняў славянскіх моў, набыццё кожнай – па азначэнні П.Я. Грыцэнка – свайго нацыянальнага “партрэта”, станаўленне моўных своеасабліваасцей, якія выдзяляюць і супрацьпастаўляюць іх адна адной на ўсёй моўнай прасторы terraSlavia. Каштоўную ілюстрацыю падобных ўзаемаадносін прадстаўляюць карты “Агульнаславянскага лінгвістычнага атласа”, які ў сучаснай лінгвістычнай літаратуры займае важнае месца і дае багацейшы матэрыял для дакладнага вызначэння лексіка-словаўтваральных і фанетыка-граматычных

адметнасцей славянскіх моў / дыялектаў, адкрываючы новыя магчымасці ў вывучэнні мінулага і сучаснага стану славянскага дыялектнага кантынуума. Атлас з'яўляецца грандыёзным лінгвагеаграфічным праектам параўнальна-гістарычнага мовазнаўства, аналагаў якому ў славістыцы няма.

Размова пойдзе аб гісторыі стварэння, выніках, папулярызаванні, магчымасцях, праблемах і перспектывах далейшай працы над “Агульнаславянскім лінгвістычным атласам”, які на сённяшні дзень з'яўляецца буйнейшым славістычным праектам з невычэрпнай крыніцай “пашпартызаванага” матэрыялу. Сёння, разам са стварэннем новых тамоў АЛА, асаблівае значэнне набываюць праблемы звязаныя з вызначэннем інфармацыйных магчымасцей лінгвістычных карт, удасканаленнем навыкаў камп'ютарнай апрацоўкі матэрыялаў, больш актыўным зваротам да матэрыялаў Атласа мовазнаўчых кафедраў ВНУ. Праект, распачаты пасля выступлення на IV Міжнародным з'ездзе славістаў у Маскве (1958) Р.І. Аванесава і С.Б. Бернштэйна з дакладам “Лингвистическая география и структура языка”, у якім славянскія дыялекты кантынуум былі прадстаўлены як структураваная прастора, што складаецца з пастаянных і зменных звонаў, прынцыпова змяніў іерархію з'яў, якія адлюстроўваюць спецыфіку асобных моў / дыялектаў. Тое, што ў нацыянальным атласе з'яўляецца пастаяннай рысай і не ўваходзіць у склад дыялектных адрозненняў, у маштабах АЛА можа станавіцца кампанентам дыялектнага адрознення, паколькі той жа фрагмент дыялектнай сістэмы ў іншых мовах прадстаўлены па-іншаму.

Работа Міжнароднай камісіі АЛА пры Міжнародным камітэце славістаў, якую зараз узначальвае прафесар Расійскай акадэміі навук Т.І. Вензіна, выйшла на новы ўзровень апрацоўкі і падрыхтоўкі выпускаў АЛА. На пачатку новага тысячагоддзя многія агульнанаследчыцкія праблемы атрымалі перспектывнае вырашэнне: удасканалена камп'ютарная апрацоўка матэрыялаў АЛА; дзякуючы намаганням прафесара славацкай мовы П. Жыга, створана камп'ютарная праграма аўтаматычнага картаграфавання матэрыялаў MAPola; удасканалена камп'ютарная сістэма графічных знакаў і сістэма фанетычнай транскрыпцыі; створаны сайт АЛА. За 2000-я гг. нацыянальнымі камісіямі надрукавана 10 выпускаў Атласа (з

агульнай колькасці – 14) лексіка-словаўтваральнай і фанетыка-граматычнай серыі. У апошні час, на падставе апрацаваных нацыянальнымі камісіямі матэрыялаў, рыхтуюцца да выдання чарговыя выпускі АЛА: фанетыка-граматычнай серыі “Рэфлексы *tort, *tolt, *tert, *telt” (чэшская камісія), “Рэфлексы *у, *і, *u” (славенская), “Рэфлексы *a” (беларуская), “Займеннікі” (македонская), “Назоўнікі” (славацкая); лексіка-словаўтваральнай серыі “Народная тэхніка, транспарт і шляхі зносін” (украінская), “Гігіена і медыцына” (лужыцкая), “Ступені роднасці і сваяцтва” (балгарская), “Метэаралогія і вымярэнне часу” (беларуская).

Выхад апісальна-аналітычных манаграфій азнаменаваў сабой трэці этап апрацоўкі матэрыялаў Атласа (першы – збор і сістэматызацыя дыялектных матэрыялаў, другі – публікацыя выпускаў) [2]. У гэтых манаграфіях прадстаўлены спробы сістэмнага аналізу лінгвагеаграфічнай характарыстыкі адпаведнай лексікі. Прапанаваная метадыка апрацоўкі лінгвагеаграфічных карт адносіцца да ўзорных, паколькі дазваляе аднастайна апісваць дыялектныя матэрыялы розных тэматычных груп лексікі. У гэтым сэнсе “Агульнаславянскі лінгвістычны атлас” з’яўляецца ўнікальнай крыніцай звестак пра лёс праславянскіх дыялектызмаў і тых моўных працэсаў, якія адбываліся ў славянскіх дыялектах. Праведзеныя апісанні дазволілі ўстанавіць не толькі паслядоўнасць, гістарычную абумоўленасць канкрэтных з’яў і працэсаў, устойлівасць рознаўзроўневых характарыстык у мовах Славіі, але, выкарыстоўваючы сучасныя лінгвагеаграфічныя падыходы да інтэрпрэтацыі сабраных па славянскіх дыялектах матэрыялаў, удакладніць захаванасць праславянскіх мадэлей, іх функцыянаванне на канкрэтных тэрыторыях. Тут знаходзіцца значны матэрыял, які адлюстроўвае лексічную своеасаблівасць славянскіх дыялектаў, бо гістарычнымі і прасторава-часавымі заканамернасцямі развіцця грамадства мова заўсёды звязана з тэрыторыяй.

У матэрыялах Атласа абагульнены вопыт славянскай і еўрапейскай лінгвістычнай геаграфіі, упершыню прадстаўлена тэрытарыяльная стратыфікацыя многіх праславянскіх моўных з’яў. Сярод выяўленых дыялектных лексем ёсць адзінкі, якія шырока выкарыстоўваюцца на ўсёй славянскай тэрыторыі, напр.: тэматычны блок дрэвы і іх часткі *derʷ-o*, *drʷv-o* (к. 1),

lēs-ъ (к. 11), *dqb-ъ* (к. 26), *os-ik-a*, *os-ic-a* (к. 34), *topol-ъ*, *topol-a*, *topol-ъ-a* (к. 35), *tyrn-ъ* (к. 50); *smol-a* (к. 3), *šiš-ъk-a*, *šiš-ar-ъk-a* (к. 12), *list-ъj-e* (к. 8), *xo|d-ъ*, *xo|d-ъk-ъ* (к.6); блок кветкі *květ-ъ*, *květ-ъk-ъ*, *květ-ъk-a* (к. 14); блок ягады *mal-in-a*, *mal-in-j-a* (к. 39; к. 40), *сьгн-ajag-od-a*, *сьгн-ajag-od-ъk-a* (к. 44), *brusnicy*, *brusnica*, *brusnika* (к. 47; к. 48). Распаўсюджанасць падобных найменняў (ці аднайменных каранёў) дае падставы гаворыць аб іх праславянскім паходжанні. Разам з гэтым, аналіз карт дазваляе ўстанавіць і эксклюзіўныя (па тэрміналогіі Т.І. Вендзінай) групы найменняў расліннага свету. Пад эксклюзіўнымі назвамі (фр. exclusive – выключны) разумеюцца такія адзінкавыя, выключныя ў сваім родзе дыялектныя лексемы, якія функцыянуюць толькі на абмежаваных тэрыторыях. Выдзяляюцца ўласна беларускія эксклюзіўныя назвы, зафіксаваныя толькі на беларускай тэрыторыі; усходнеславянскія эксклюзіўныя назвы, якія сустракаюцца на тэрыторыі трох блізкароднасных моў; беларуска-рускія і беларуска-ўкраінскія эксклюзіўныя назвы, характэрныя для адпаведных тэрыторый. Асаблівую цікавасць выклікаюць назвы аб’ектаў расліннага свету, шырока распаўсюджаныя на тэрыторыі Славіі, якія ў беларускай мове адзначаюцца як адзінкавыя, не характэрныя – эксклюзіўныя, напр.: блок дрэвы *osa* (к. 34, н.п. 372); блок кусты *тыно* (к. 50, н.п. 335); блок ягады *трэськав’яка* (к. 46, н.п. 363). Нагляднай ілюстрацыяй сказанага можа паслужыць малюнак 1, які паказвае асаблівасці ўзаема сувязей усходнеславянскіх моўных эксклюзіваў, выбраных з выпуску “Раслінны свет” [3].

Мал. 1. Эксклюзіўныя ўзаема сувязі ўсходнеславянскіх моў

Аналіз матэрыялаў паказаў, што беларускія дыялекты маюць свае эксклюзіўныя лексемы, хаця іх і не вельмі шмат у параўнанні, напрыклад, з рускімі. Так, эксклюзіўнымі беларускімі назвамі ядлоўца з’яўляюцца *jal’сьсь*, *rod’jalov’сьсь*; ажыны – *medv’edina*, *сьgbaliny*; толькі на тэрыторыі Беларусі ядавіты грыб называюць *в’ц’сьбакь*, *в’ц’сьб’ь gob’бакь*. Наяўнасць эксклюзіўных лексем гаворыць пра тое, што існуе самабытнасць гаворак. Прычым гэта самабытнасць выражаецца ў моўнай свядомасці носьбітаў дыялектаў, у іх уменні падмеціць, заўважыць такія асаблівасці прадметаў і рэалій акаляючага свету, якія дазваляюць зірнуць на іх па-іншаму, што, адпаведна, праяўляецца ў своеасаблівасці матывацыйных прыкмет.

Разам з тым, выдзяляюцца ўсходнеславянскія эксклюзіўныя назвы аб’ектаў расліннага свету, напрыклад, толькі на тэрыторыі Беларусі, Расіі і Украіны сустракаюцца такія назвы, як: *pixta*, *kust’ь*, *eževika*, *zem’janika*, *rogan’ьka*, *rogan’ьsk’ьgrib’ь*, *naduvan’ьčik’ь*, *pridož’ьnik’ь*, *nezab’od’ьka*, *za’o’st’ь*, *pust’ja* і інш. Выяўляецца супрацьпастаўленне ў найменні *nixta* паміж усходнеславянскімі мовамі і астатнімі славянскімі мовамі. Таксама праводзяцца беларуска-рускія (*čest’joba*, *čest’jar’ь*) і беларуска-ўкраінскія (*jalov’ьnik’ь*, *ežin’ьnik’ь*) паралелі. Існуе і дастаткова вялікая група эксклюзіўных (запазычаных) для беларускай мовы назваў аб’ектаў расліннага свету: *osa*, *osika* (варыянты назвы асіна), *d’obovik’ь* (варыянт назвы баравіка), *dož’ьnik’ь* (трыпутнік), *g’oba*, *koz’ьлакь* (ядомы грыб), *т’цьбакь*, *dur’ьнь*, *b’ěš’нь*, *blazniv’ь* (ядавіты грыб).

Разуменне храналагічнай неаднароднасці беларуска-славянскіх лексічных суадносін, неабходнасць размежавання з’яў, якія адносяцца да розных часавых пластоў, дазваляе выказаць меркаванне, што ў карціне арэальных сувязей беларускіх дыялектаў найбольшай дыягнастычнай сілай валодаюць тры віды лексем – агульнаславянскія, усходнеславянскія і беларускія лексемны. З іншага боку, выяўляюцца лексемны, якія аб’ядноўваюць усходнеславянскія дыялекты папарна: беларуска-рускія, беларуска-ўкраінскія, руска-ўкраінскія. Даследаванне матэрыялаў 3 выпуска АЛА “Раслінны свет” паказвае не толькі паслядоўнасць, гістарычную абумоўленасць канкрэтных з’яў і працэсаў, устойлівасць рознаўзроўневых характарыстык у мовах

Славіі, але, выкарыстоўваючы сучасныя лінгвагеаграфічныя падыходы да інтэрпрэтацыі сабранага па славянскіх дыялектах матэрыялаў, дозволяю удакладніць захаванасць праславянскіх мадэлей, іх функцыянаванне на канкрэтных тэрыторыях.

1. *Вендина Т.И.* Русские диалекты в общеславянском контексте (лексика). М. 2009.

2. *Falinska B.* Leksyka dotycząca hodowli na mapach ogólnosłowiańskiego atlasu językowego. Substantiva. Białystok. 2001; *Siatkowski J.* Słowiańskie nazwy w ukońców zawodów w historii i dialektach. Warszawa. 2005; *Вендина Т.И.* Русские диалекты в общеславянском контексте (лексика). М. 2009; Матэрыялы Агульнаславянскага лінгвістычнага атласа. Раслінны свет. Мн. 2009; *Siatkowski J.* Słowiańskie nazwy ciała w historii i idialektach. Warszawa. 2012; *Žigo P.* Analógia anomáliev substantivnej deklinácii slovanských jazykov. Bratislava. 2012.

3. Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-слово-образовательная. Вып. 3: Растительный мир / Междунар. комиссия славистов, комиссия ОЛА. НАН Беларуси, Ин-т языкознания им. Якуба Коласа; гл. ред. А.И. Подлужный. Мн. 2000.

THE EASTERN SLAVIC EXCLUSIVES (BASED ON MATERIALS OF SLAVIC LINGUISTIC ATLAS)

Exclusive Belarusian names of the vegetable world are considered on the material of the “Vegetable World” lexemes of the Slavic Linguistic Atlas.

Категорія невизначеності в діалектному мовленні буковинців

Модальність як мовна універсалія, витоки якої в концепції подвійного поділу повідомлення Ш. Баллі (1932 р.) на об'єктивну константу подій (диктум) та її суб'єктивний змінник (модус), містить спектр значень: від комунікативної мети речення (твердження, запитання, спонування) до семантики реальності / ірреальності, суб'єктивної оцінки висловлення, а також значення необхідності, потреби, заборони, заперечення тощо.

Категорія необхідності, пов'язана з ймовірністю виконання дії, у діалектному мовленні буковинців представлена значеннями потреби та можливості.

Значення потреби реалізують синтаксичні конструкції, в яких до складу предиката входять модальні компоненти *т'реба*, *'мати*, *'муси^ети* в різних діалектних виявах. Модальні компоненти беруть участь у формуванні предикативного центру синтаксичних одиниць: головного члена односкладного безособового речення (предикативний прислівник з модальним значенням *т'реба*) або складеного дієслівного присудка (допоміжні дієслова *'муси^ети*, *'мати*). Семантику предикативного центру містить інфінітив.

Частіше значення потреби виражають синтаксичні конструкції, до складу яких входить предикативний прислівник із модальним значенням *т'реба*, який може перебувати у будь-якій позиції щодо інфінітива: *Ули^е'вати т'раба коли 'суи^е' / ни^е'ма дош'ч'іу / проми^е'кати бур'е'ни т'раба* // (с. Суховерхів Кіцм.).

Прислівник *т'реба* в буковинському діалекті функціонує в різних фонетичних виявах: *т'раба*, *т'риба*, *т'ра*, *тре*. Форми *тра*, *тре* виникли внаслідок апокопи, яку можна розглядати як засіб економії мовних зусиль: *А со'годни ли^еи би^е вод'на 'ж'інка 'в'ішла / то вс'і за неў / спочатку т'риба 'було дес зо три^е ни^е'д'іли напи^е'ред 'в'інести с н'іу'ниці бара'бул'у / шоб во'на т'рохи з'іг'р'іласи тай шоп т'рохи пов'ірос'тали 'к'іл'ч'і* // (с. Великий Кучурів Стор.); *П'іуд'нини тре кру'тити той гор'шок* // (с. Топорівці Нов.); *Са'пати то ни^е т'ра*

бу'ло // (с. Бочківці Хот.); *На ту со'рочку тра 'було 'с'ймати ко'лопн'а* // (с. Мамаївці Кіцм.); *Йїх т'раба в'чити в'иш'є'вати х'рестиком / бо це най'лехше* // (с. Шубранець Заст.); *Т'раба 'мати 'дес'ік' поду'шок / до 'цего три'майїси шо'року 'зуси // кач'ки // хто 'к'іл'ко мож / на 'добру 'подушку т'раба в'іт п'їек' до с'ім 'зусей // а'бо дес 'дес'ік' п'ік'нац'ік' ка'чок // гу'сий 'мен'чи / то'го шо йїх н'ітс'кубуйут* // (с. Ревне Кіцм.).

Навіть мовлення одного діалектоносія ілюструє варіативні форми прислівника: *А то т'реба йти с'пати // н'є с'пати // тре най'ти ку'рудз* // (с. Берегомет Вижн.).

Предикативний прислівник *т'реба* може входити до складу мовленнєвого кліше *вс'о шо т'реба 'було*, яке синкретизує значення множинності та невизначеності (множинної невизначеності). Мовленнєвий штамп функціонує як складнопідрядна синтаксична конструкція, в якій відсутній необхідний семантичний компонент – інфінітив. Однак його значення легко поновлює свідомість слухача-інтерпретатора з попереднього контексту: *А с полот'на 'шили сороч'ки і сп'їдни'ц'і // і вс'о шо т'раба 'було* // (с. Репуженці Заст.); *То йа / ли'ш 'шиїу / 'шиїу / аш 'палци ми'н'і са сти'рالی / пуш'ки / шо в'же ние 'чула пу'шок // бо то т'реба / л'іто п'рїйде / п'рїйдут в'іс'іл'а / р'обота п'рїйде / ти'пер взїє'м'і 'шиїу* // (с. Топорівці Нов.).

Значення потреби можуть виражати синтаксичні конструкції, до складу яких може входити допоміжне дієслово *'мати* у будь-якій способовій формі: *Л'удина / йї'ка 'диви'єси за 'ними / 'майє 'мати 'маску / ди'мар' / рука'виц'і / кус'т'ум / а'би ние ку'сали б'ж'є'ли* // (с. Лукавці Вижн.); *Ў'кожної 'ж'інки ч'і 'г'їїки 'майє 'бути 'в'иш'є'та со'рочка* // (с. Багна Вижн.); *Бо там Г'ус Хри'єс'тос 'майє си // хри'єс'тити* // (с. Берегомет Вижн.); *То ми до'купи 'кон'її і 'к'ін'ми 'майєм во'рати // ми 'майєм о'ба во'рати 'поле там* // (с. Рідківці Нов.); *Нит'ки 'майут п'ітхо'дїти до в'їзе'рунку* // (с. Бросківці Стор.); *А'ли то ко'лис 'роди'єч'і догово'рилиси / тай йа 'мала си с'л'ухати* // (с. Іванківці Кіцм.).

У конструкціях зі значенням потреби може функціонувати допоміжне дієслово *є 'мати'* у формі енклітика 1 ос. мн. *сми'є*. Синтаксичні структури супроводжує питальна інтонація; пор.: *Шо сми'є ро'бити? Ку'да 'б'їхти? // Що (потрібно) робити?* (с. Репуженці Заст.).

Категоричного вияву набуває потреба у конструкціях з допоміжним дієсловом *'муси^ети*: *Їс'о 'мусе л'у'дина ро'бити / бо йак без зи^ем'н'і 'жити? / во'на ж з 'нами жи^е'їе і 'родит // і да'їе 'їїсти // то і ми 'муси^емо тру'диц'и // з зи^ем'н'і 'ми вс'і ро'дилиси / а ко'лис і по'мерти траба // а зи^ем'н'а мож і ни^е при^е'ї'н'ати // (с. Веренчанка Заст.); *І вже / кот'рий х'лопец хо'т'їу / кот'рому п'ітходило // 'мус'їу 'тонко гово'рити / так йак 'ж'інка / моло'диц'а // (с. Черепківці Глиб.); 'Лагод'у бл'ех'і дл'а па'сок // це 'мус'і 'бути ни^еви^елик'і і в'і'сок'і // (с. Лукавці Вижн.); *Йа шч'е ма'ла 'була / а 'мус'іла ро'бити / бо 'к'ітка 'була сла'ба // йа вс'о 'мус'іла // і п'рати / і ва'рити / і мас'тити / і пи^ек'ти / і ва'рити / вс'о йа 'мус'іла ро'бити з ма'лої ді^е'тини // (с. Михальча Стор); *Так шо полот'но / 'мусит 'в'іткати за 'зиму // (с. Берегомет Вижн.).****

Допоміжне дієслово *'мусити* може функціонувати у редукованому, усіченому варіанті – *мус*, перетворюючись у предикативний прислівник із модальним значенням типу *тре* (*т'реба*). Незмінна форма *мус* виникла під впливом німецької мови: *Ти^епер май 'мен'ч'е / 'али ш'е 'робїа // тай 'л'уди при^еход'а тай пома'гаїут // ко'лис ни^е 'було тракт'ор'їу / а са'пати мус / то й пома'гали оден 'одному // а ти^епер йе тракт'ор'і / тай 'г'іти пома'гаїут // (с. Горошівці Заст.); *'Було на по'четку ли^есто'пада // на дво'рі так 'холодно / шо за'ход'е 'запар'і ў 'пал'ц'і // аже мус і'ти / бо ни^е 'файно в'ідмоў'їети // (с. Репуженці Заст.).**

Пом'якшену необхідність виражає конструкція *здадо би^е си + інфінітив*. Проте ця конструкція не лише виражає необхідність виконання дії, але й спонукання до дії, тобто має синкретичне значення: *Збудила ми^е'не йго 'мати / 'кажи // вай'ло / 'г'їюко / прос'пиш ц'ї'лу д'нину / а по'заўтр'у т'раба бара'бул'у ко'пати / здадо би^е си п'ї'нц'у 'в'іц'истити // (с. Іванківці Кіцм.); *З'дадо би^е си в'ід'ро 'в'іни^ести // (с. Митків Заст.).**

Можливість як різновид необхідності виражають предикативний прислівник із модальним значенням *'можна* та прикметник із модальним значенням *'годний* у короткій формі. Проте значення можливості тісніше пов'язане з імовірністю, ніж зі значенням потреби.

Предикативний прислівник *'можна* бере участь у формуванні предикативного центру односкладного безособового

речення: *Вс'о // 'можна 'їісти // зап'а'хи вс'і до'купи //* (с. Бобівці Стор.).

Особливістю граматичної системи буковинських говірок є те, що прислівник *можна* існує у формі *мож*, очевидно, під впливом предикативних прислівників *мус*, *тре*: *'Зем'лу дл'а по'с'іву можє в'їдоб'рати 'з'їршоу //* (с. Банилів Вижн.); *'Роб'їа сир / а можє і будз //* (с. П'ядиківці Кіцм.); *Йой / ш 'чого зач'ї'нати? / на Рїзд'во ни / можє 'було нази'вати мак //* (с. Митків Заст.).

Значення можливості прислівника *'можна* увиразнено в синтаксичній конструкції на тлі прислівника *треба*: *До 'цего тре'маї'си шо'року 'зуси // кач'ки // хто 'к'їл'ко можє / на 'доброу 'подоушку т'раба в'їт п'їек' до с'їм 'зусей //* (с. Ревне Кіцм.).

Значення можливості виражають конструкції, в яких до складу складеного дієслівного присудка на правах зв'язки входить прикметник із модальним значенням *годний* у короткій формі для чоловічого роду або в повній стягненій для жіночого роду: *То ниє 'годен / то йак с'тати та й 'їс'о подумати / то аж ниє 'годен 'їс'о роз'їас'нити 'їс'о //* (с. Мамаївці Кіцм.); *Про 'л'їше н'їх'то ни знау // а тиє'пер цим 'їпов'їс'ти / биє так си при'їш'ло ро'бити / тиє'пер молод'ожє це ниє 'годна ниє'рїє'жити // ниє 'годна //* (с. Мамаївці Кіцм.).

У діалектному мовленні категорії необхідності, потреби та заперечення існують в єдності, увиразнюючи одна одну та створюючи неповторний колорит діалектного буковинського мовлення; пор: *І 'мус'їли ро'бити / бо / 'в'їтки? / ш 'чого 'мали 'жити? / то ниє 'було н'ї робо'т'їу / ни'чо // йа йак в'їход'їла ш'колу с'їм к'лас'їу / то це 'було вс'тїдно 'шоби йа дес н'їш'ла до Черно'вєц / на ро'боту / в'чиц'ї / це // де це? // це 'в'їбрані 'були / шо ко'лис 'можут дес н'ї'ти там в'чиц'ї / там на вра'ча чи // це це виє'лике шос 'було // і // х'ї'ба хтос йа'кїєс за'м'їжний // а йак та'ко май // то в'їн ниє м'їх 'п'їти си 'в'їучити // а на ро'боту н'ї'куди // це де? / де а'біє си 'д'їучина йшла на ро'боту 'ї Черн'їу'ці? / це // ту'то 'дома во'на 'має 'бути // там по'л'а 'були // то с'о // і во'на 'мус'їла 'дома ро'бити // і так / т'рудно си 'жило // т'рудно // нап'рот'їу 'цего 'часу т'рудно си 'жило // но 'али йак 'було так 'мус'їли 'жити // 'мус'їли д'ї'тий в'їну'вати //* (с. Топорівці Нов.).

Весільні терміни “обдарування” у буковинських говірках

З огляду на прагматичну основу весільного дійства однією з найважливіших обрядових дій власне весільного етапу є обдарування. Тематична група “назви обдарування” представлена трьома підгрупами: “перше обдарування родини”, “обдарування родин молодого і молодої протилежною стороною”, “обдарування молодих”.

На буковинському весіллі перше відвідування гостей супроводжують подарунками (зазвичай назва існує в описовій формі): *Ха'з'айін ни'се хліб / а 'жінка ни'се 'курку а'бо 'миску му'ки // це не' в'ходило в частован'а //* (Іван.). Проте в буковинському діалекті збереглися назви першого обдарування господарів: *приходитьи с при'носом, пода'вати чес'т', при'нести чес'т'*; (пор. також у бойківських говірках *при'нос* [Хіб., 305]), у західнополіських – *спома'гання* [Арк. II, 166]; у гуцульських – *п'риніс* [ГГ, 157].

На буковинському весіллі родичі (молодої та молодого) обмінюються подарунками. Назва обрядодії відповідає схемі “дарувати + іменник на позначення спорідненості у З.в.”: *дару'вати 'маму, дару'вати 'бабу, дару'вати сест'ру (обда'ровувати 'маму)* тощо + *дару'ватиси* (Мит.), *дару'вати 'хустку* [СБГ, 607]. Ця обрядодія є трансформацією колишнього викупу за молоду. Так, Р.Ф. Кайндль згадує, що “ніколи молодий не отримує подарунка від молодої або її сім'ї” [Канд., 25].

Тематичну підгрупу “обдарування молодих” репрезентують мовні одиниці: *'пити до молодих, про'пій, ви'тати, да'вати на 'фустку, зби'рати 'чашку, не'ре'ни'вати молоду, ви'тан'е, 'поўниця, часту'вати, приї'мати да'ри, да'рувати молодих, дару'вати да'ри, ски'дати да'ри, ста'вати до 'чес'ті, да'вати на по'чесну, гратил'у'вати, гратул'у'вати, частован'а, чіс'тован'е, часту'ван'а, викли'кати до коро'вайу і по'чесного.*

У багатьох обрядових термінах цього угруповання мовних одиниць реалізовано ідею запивання. В обрядовому терміні *'пити до молодих* її зображено експліцитно, причому ідея обдарування відходить на другий план. Вербальний супровід обрядодії має форму мовленнєвого кліше: *Зач'їнайут*

дару'вати // кла'дут два та'рел'і с порц'і'ями / наси'найут го'р'ї'юки і пї'ут до моло'дих // ўни'рет при'ход'е 'мат'о і 'мама // пї'ут до моло'дих // доро'з'і 'наш'і 'г'і'ти // 'зичим вам х'л'ї'ба і 'соли / ш'ч'ас'т'а і здо'роў'а // (Бр).

Обрядовий термін *про'н'їй*, мотивований дієсловом *'пити*, має декілька ЛСВ. У говірках Заставнівського р-ну функціонує зі значенням ‘обдарування молодих’, у говірках Путильського, Хотинського та Кельменецького р-нів термін позначає післявесільну обрядодію, у подільських говірках Буковини *про'н'їй* ‘ритуальний танець дружби’. Термін *про'н'їй* у різних варіантах поширений по всій Україні: *про'нуї* ‘обдарування молодих’ [Сабад., 293], *про'нїй* ‘частування горілкою під час вручення подарунків молодим у кінці весілля’ [Піп., 158], *пере'нїй*, *пере'нїйка* ‘обдарування молодих’ [Хіб., 303], *перепи'вання* ‘частина весільного обряду, коли молодим дарують гроші’ [Арк. II, 38], *пере'нїй* ‘обряд пиття горілки за здоров'я молодих із наступним даруванням’ [Чаб. II, 96], *про'нїй* ‘весільна гостина в молодого’ [Ониш. II, 154; 25, 31], звідси і назва *про'нїйці* ‘весільні гості’ [Ониш. II, 154].

У с. Банилів Вижницького р-ну паралельно зі словом *ви'тати* збереглася архаїчна назва обряду обдарування *пе'ре'ни'вати моло'ду*, причому починає обдаровувати старша дружка: *На са'мий пе'ред пе'ре'ни'вати моло'ду йде с'тарша д'рушка / 'кождому да'ї'ут ку'сок коро'вайу*.

За даними етнографа А. Яківчука, до складу весільної “обдарувальної” термінології входили мовні одиниці: *напиватися до молодих (до гостей)* та *віддавати порцію*: “Мама п’є. Наливає другу чарочку дочці. Це називається *віддавати порцію*” [Яків., 313]. Слово *порція* ‘чарка горілки’, відоме багатом слов’янським мовам, яке через польське посередництво запозичено з латинської, генетично споріднене з *pars* ‘частина’ [ЕСУМ IV, 533], останнє є внутрішньою формою для слова *парть* ‘щастя, доля, удача’ [СБГ, 388]. Проведімо паралель зі словом *щастя*, для якого внутрішньою формою також є слово *часть* (рос. *счастье*).

Дієслово *ви'тати* у буковинських говірках набуло значення ‘обдаровувати’ на основі символізації внутрішньої форми. *Витати* пов’язане з псл. **vitat* ‘вітати, відвідати, прибути з символічною гілкою’ [ЕСУМ I, 383], пор.: *витати* ‘привітствовать’ [Тим. I, 102], у сучасній українській мові *ві-*

тати ‘звертатися до кого-небудь під час зустрічі з привітом, виявляючи доброзичливість’ [СУМ I, 686].

Слово *гратулювати* (*гратулювати*) запозичено з німецької мови (пор.: *gratulieren* ‘поздоровляти (когось з чимось)’), засвідчене СБГ як рідковживане [СБГ, 86].

Найбільш поширеним обрядовим терміном зі значенням “обдарування молодих” у буковинському діалекті є слово *‘поўниця*, відоме також покутським та гуцульським говіркам. Культурний термін *‘поўниця* мотивує слово *повний*. У буковинському діалекті засвідчене слово *‘поўниця* ‘повний келишок горілки’, тобто дублет до слова *порція*. У обрядовій весільній пісні співають: *Вне^иред ‘мама з ‘нен’ом ви^етайут / ба’би сні’вайут / с’тан’те / ‘нен’о / ‘пері’д ‘мени’е / на’пийтиси до ‘мени’е/ с ‘поўноў поўничкоў / з ‘доброў вол’ничкоў //* (Хр.). В обрядовому терміні імпліцитно реалізується ідея запивання. Пор. також у бойківських говірках *‘повниця* ‘бокал’, ‘гличик’ [Ониш. II, 89], *‘повниця* ‘обдарування молодих’ [Хіб., 304]; у наддністрянських – *‘повнице* ‘повна посуда’ [Шило, 210]; у гуцульських – *‘повниця* ‘обдарування молодих’, ‘тарілка (разом з чаркою), у яку складають гроші при обдаруванні молодих’ [ГГ, 151].

За свідченнями діалектоносіїв, у гуцульських говірках Буковини існував обрядовий термін *да’вати на ‘фустку*. Номінацію мотивує іменник *‘фустка*, у яку збирали гроші (можливо, тут варто говорити про подвійну мотивацію, оскільки хустка була не лише реальним предметом, але й одним із найголовніших символів української весільної обрядовості – символізувала заміжжя): *Колис ‘поўниці ни^е ‘було // ко’лис да’вали на ‘фустку//* (Стеб.). Подібне значення відтворює обрядовий термін *зби^ерати ‘чайку*, у весільній обрядовості буковинців зберігся “спеціальний весільний предмет” – *‘чайка* ‘посудина чи тарілка, в яку кладуть гроші молодим’ [СБГ, 637]: *На д’ругий ден’ зби^ерайут ‘чайку в моло’дой / а ‘потім ўмоло’дого //* (Баб.).

Семантику ‘обдаровувати’ безпосередньо реалізують мовні одиниці, вмотивовані словом *дару’вати*: *дару’вати моло’дих, дару’вати, да’ри, ски’дати да’ри, приій’мати да’ри*. Номінації-словосполучення як назви обрядодій з опорою на слово *дари* характерні для багатьох українських говірок [Сабад., 60; ГГ, 55; Ужч., 104, 248; Хіб., 300, 301].

Поширена на Буковині назва обрядодії обдарування наречених *часту’вати, цісту’вати* або у формі фонетичних

варіантів віддієслівного іменника *час'тован'а*, *чіс'тован'е*, *часту'ван'а* [СБГ, 637], в українських говірках Румунії реєструємо фонетичний варіант *шіс'товане* [Пав., 477]. Для слів *частувати* і *щастя* внутрішньою формою є слово *частина*, що вказує на те, що обрядодія *часту'вати* мала на меті не лише допомогти молодим матеріально (“віддати частину”), але й побажання щастя.

Слово *часту'вати* у буковинських і гуцульських говірках використовується також зі значенням ‘пригощати’ [ГГ, 212]. Думаємо, що це пряме значення слова, на його основі виникла диференційна сема ‘обдарування’, пор.: *частувати* ‘угощать, потчевать’ [Тим. II, 475].

Реєструємо назви обрядодії обдарування, які мотивують слово *честь*: *ста'вати до 'честі*, *пода'вати чес'т'*, *да'вати на по'чесну*, *викли'кати до по'чесного*. У буковинському весіллі слово *честь* виступає одним із ключових слів – своєрідним словом-символом.

Стрижневим (семантичним) компонентом нерозкладних словосполучень *да'вати на по'чесну*, *викли'кати до по'чесного* виступає субстантивований прикметник у формі ж. і ч. р. Обрядовий термін *да'вати на по'чесну*, зареєстрований Словником Б. Грінченка [Грінч. III, 392], функціонує у подільських говірках Буковини.

Слово *по'чесна* на Буковині використовувалося зі значенням ‘могорич, тобто випивка (око або два горілки і холодна закуска, яку приносив хлопець парубоцькій громаді, коли вперше приходив на танці)’. Етнограф Г. Кожолянко зазначає, що з таким значенням функціонувало слово *почесна* у с. Великий Кучурів Глибоцького р-ну [Кож. II, 101].

У говірці с. Нові Бросківці Сторожинецького р-ну обряд обдарування молодих має назву *викли'кати до коро'вайу і по'чесного*. Слово *по'чесна* – запозичення з польської мови ‘частування’, у ході свого розвитку мало відношення до слова зі значенням ‘частина’ [ЕСУМ IV, 546].

Отож, у ритуалі обдарування буковинської весільної обрядовості переплелися дві ідеї – запивання та обдарування, які відтворюються як експліцитно, так і імпліцитно. Весільна обрядовість засвідчує шлях становлення абстрактних іменників *честь*, *щастя*.

Арк	<i>Аркушин Г.І.</i> Словник західнополіських говірок: у 2 т. Луцьк. 2000.
Ваш. ГГ	<i>Ващенко В.С.</i> Словник полтавських говорів. Харків. 1960. Гуцульські говірки. Короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. Львів. 1997.
Грінч.	<i>Гринченко Б.Д.</i> Словарь української мови: в 4 т. / Репринт. вид. 1906–1907 рр. К. 1996.
ЕСУМ Кайнд.	Етимологічний словник української мови: у 7 т. К. 1982–2012. <i>Кайндль Р.Ф.</i> Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. Чернівці. 2000.
Кож. Ониш. Пав.	<i>Кожолянко Г.К.</i> Етнографія Буковини. Чернівці. Т 2. 2001. <i>Онишкевич М.Й.</i> Словник бойківських говірок: у 2 ч. К. 1984. <i>Павлюк М., Робчук І.</i> Українські говори Румунії: Діалектні тексти. Едмонтон. 2003.
Піп.	<i>Піпаш Ю.О., Галас Б.К.</i> Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). Ужгород. 2005.
Сабад.	<i>Сабадош І.</i> Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород. 2008.
СБГ	Словник буковинських говірок / Заг. ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці. 2005.
СУМ Тим.	Словник української мови: в 11 т. К. 1970–1980. <i>Тимченко Є.</i> Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: в 2 кн. / Відп. ред. В.В. Німчук. К. 2002.
Ужч.	<i>Ужченко В.Д., Ужченко Д.В.</i> Фразеологічний словник східно-слобожанських і степових говірок Донбасу. Луганськ. 2005.
Хіб.	<i>Хібеба Н.</i> Весільна лексика бойківського говору: матеріали до словника // Діалектологічні студії / Відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Вип. 5. Львів. 2005.
Чаб.	<i>Чабаненко В.А.</i> Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: в 4 т. Запоріжжя. 1992.
Шило	<i>Шило Г.</i> Наддністрянський регіональний словник. Львів. 2008.
Яків.	Весілля в селах Горошівці і Чорний Потік Заставнівського району Чернівецької області. Записав А.Ф. Яківчук. 1966–1967 // Весілля: у 2 кн. Кн. 2. К. 1970.

WEDDING TERMS FOR “GIFTING” IN BUKOVINA DIALECTS

As one of the most important ceremonies in a wedding performance is the wedding stage of gifting (making a present). Terms (dialectal vocabulary) that called the gifting rituals in Bukovina are analyzed in this study.

Діалектологія на сторінках українських енциклопедичних видань

Як відомо, енциклопедією називають науково-довідкове видання, що об'єднує в певній системі (найчастіше – абетковій) найістотніші відомості з усіх (універсальна енциклопедія) та окремих (галузева або тематична енциклопедія) галузей знань та практичної діяльності. Ознакою енциклопедичного жанру є наукова об'єктивність і зваженість, інформативне ж наповнення та стиль енциклопедичної статті мають бути зорієнтованими на широке коло читачів. Завдання енциклопедичної статті – у досить лаконічній формі повідомити читачеві комплекс відомостей, а точніше – вичерпну інформацію, про предмет, явище, персоналію і бути вільною від догматизму, відображати загальноприйняті точки зору, об'єктивно висвітлювати події, явища, факти без нав'язування авторських оцінок. Особливістю енциклопедичної статті є також констатація достовірного фактичного матеріалу, відсутність суб'єктивізму в оцінці як окремих явищ, так і персоналій. Для стилю науково-популярної довідкової літератури, до якої належить і будь-яке енциклопедичне видання, неприпустиме одностороннє висвітлення будь-якого поняття чи персоналії. Усім цим енциклопедії принципово відрізняються від інших видів наукових видань, у яких такі матеріали можуть подаватися в авторській інтерпретації. Ще одним надзвичайно важливим (а, можливо, найважливішим) аспектом є питання принципів і критеріїв добору матеріалу, створення слівника (реєстру). Особливі труднощі виникають під час відбору персоналій, а, наприклад, у галузевих енциклопедіях часто навіть доводиться відмовлятися від подання біографічних статей.

Діалектологія як галузь мовознавства і як одна з історично-лінгвістичних дисциплін, що є фундаментом лінгвістичної підготовки діалектологів, має право на широке представлення в універсальних та спеціалізованих довідкових виданнях. Проаналізуємо кілька українських енциклопедичних видань (зумисне візьмемо різні за типом – універсальне, галузеве тощо), в яких подано інформацію про діалектологію та її дослідників,

зокрема такі: “Енциклопедія українознавства”, “Українська радянська енциклопедія”, “Енциклопедія сучасної України”, “Українська мова”, “Мала філологічна енциклопедія”.

Безперечно, що найповніше діалектологія представлена в спеціалізованій енциклопедії “Українська мова” [4], підготовленої науковцями академічних установ за участю викладачів провідних вищих навчальних закладів України. Ця книга стала першим виданням енциклопедичного типу, в якому на основі досягнень сучасної лінгвістики “в досить повній, систематизованій і водночас стислій формі подані відомості про українську мову та українське мовознавство” [4, 5]. Праця витримала вже три перевидання. Можна констатувати, що матеріал, який стосується діалектів української мови, представлений досить повно. Це і низка статей загальнотеоретичного змісту (*Говір, Говірка, Діалект, Діалектна картотека, Діалектний словник, Діалектологія, Ізогласа, Лінгвістична географія, Наріччя, Норма в діалектах* та ін.), і статті, що вичерпно описують всі територіальні різновиди живого народного мовлення в їх історичному розвитку, з’ясовують особливості їх структурних рівнів, подають відомості з їх вивчення (*Південно-східне наріччя, Бойківський говір, Степовий говір* і т.п.). Не викликає жодних зауважень і автура цих статей – знані мовознавці П.Ю. Гриценко, В.В. Німчук, Я.В. Закревська, М.В. Никончук, Н.П. Прилипка, М.Г. Железняк та ін. В останньому, 3-му, виданні доповнено пристатейну та внутрішню бібліографію; у статті *Діалектний словник* додано інформацію про окремі типи діалектного словника – диференційний та етнографічний; у статтях зацентровано увагу на появі й активному розвитку нових способів збереження діалектного матеріалу – фонозаписи текстів суцільного мовлення (а не лише у вигляді відповідей на запитання спеціальних програм), видання транскрибованих діалектних текстів тощо. Досить широко представлені персоналії діалектологів. Частина з них потрапили за формальними показниками, оскільки мали науковий ступінь доктора, а частина все ж за значний внесок у розвиток української діалектологічної науки. Шкода, що чергового видання цієї енциклопедії ми так і не дочекалися.

Поява в книгарнях видання “Українська мова. Енциклопедія” [5] харківських авторів справді порадувала, бо вона

суттєво могла б допомогти абітурієнтам і студентам-філологам за відсутності згаданого вище академічного видання. У “Слові до читача” зазначено, що академічна енциклопедія, хоча й мала три перевидання, але “дуже швидко зникла з продажу, не погамувавши читацького попиту”. Книга розрахована на широке коло мовознавців – від початківців до фахівців. Укладачі зазначили, що із вдячністю використали матеріали своїх попередників. Але прикро вразив зміст і стиль статей. Щоправда, у тому ж “Слові до читача” зазначено, що “до реєстру енциклопедії включені не всі лінгвістичні терміни – перевагу тут надано найважливішій і високочастотній лексиці” (як високочастотним може бути термін?!), “...нерівномірність обсягу статті пояснюється й індивідуальними вподобаннями авторів...” (які вподобання можуть бути в енциклопедичному виданні?) [5, 4]. У статті *Діалектологія* сказано, що “Батьком української Д. вважається К. Михальчук, який першим розпочав систематичне вивчення та класифікацію українських діалектів на підставі великої збірки матеріалів” [5, 84]. Стиль статті, вочевидь, не є енциклопедичним та й статті про К. Михальчука в цій енциклопедії ви не знайдете. Стаття *Діалектний словник* містить дуже мало фактажу. Складається враження, що крім М.В. Никончука та В.Д. Ужченка ніхто ніколи не укладав діалектних словників, хоча в останнє десятиліття їх з’явилося немало, а в 1950–70 роки ніби їх і зовсім не було [5, 83]. На нашу думку, спрямовувати спеціалізовану енциклопедію на широкий загаль не зовсім правильно, бо вона тому і є спеціалізованою, або галузевою, що повинна донести стисло і точно всю (!) інформацію про цю окрему галузь, у нашому випадку – наукову галузь. Дещо дивним є зауваження, що “використання діалектизмів пов’язане з недостатнім володінням літ. мовою” [5, 82]. Шкода, але для початківців варто було б дати хоч мінімальну пристатейну бібліографію.

Навіть “Мала філологічна енциклопедія” [3] містить чимало статей, присвячених діалектології, окрім загальних *Говір, Говірка, Діалект, Діалектизми, Діалектологія, Наріччя, Південно-східне наріччя української мови, Південно-західне наріччя української мови, Північне наріччя української мови*, тут подано статті *Діалектний* і *Діалектологічний*, а на форзаці вміщено кольорову карту українських говорів, взяту, очевид-

но, з “Атласу української мови” (про авторство цієї карти ніде не зазначено), є і стаття про К. Михальчука. Статті коротенькі, не перевантажені термінологічно, але це і є формою представлення матеріалу саме в “малій” енциклопедії.

На початку 1960-х років вийшло перше видання “Української радянської енциклопедії”. За своєю суттю, це була перша систематична (або, як ми ще її називаємо, універсальна, національна) енциклопедія про Україну. До речі, вона з’явилася однією з перших серед республік тодішнього Радянського Союзу. І хоча реєстр такої енциклопедії надзвичайно громіздкий, але до нього потрапили статті *Діалект*, *Діалектизми*, *Діалектологія* і навіть *Північні діалекти*, *Південно-західні діалекти*, *Південно-східні діалекти*, *Подільські говірки* та ін. І хоча статті дуже лаконічні, містять обмаль інформації, та все ж редколегії вдалося вмістити навіть карту діалектів української мови [6] та подати бібліографію, де на першому місці стояли праці основоположників марксизму-ленінізму, російських мовознавців, а потім – українських учених. У 2-му виданні “Української радянської енциклопедії” особливих змін у представленні матеріалу не відбулося.

Переломною подією в історії українознавчих енциклопедичних видань стала поява “Енциклопедії українознавства” (1955–1984), що готувалася під егідою Наукового товариства ім. Шевченка видатними українськими вченими на еміграції, яких згуртував навколо себе В. Кубійович. У другій частині енциклопедії, яку ще називають словниковою, розміщено статті *Діалект*, *Діалектизми*, *Діалектологія* за авторством О. Горбача, подано також карту українських говорів (за І. Зілинським та Ф. Жилком) [2]. Попри те, що статті словникової частини цієї енциклопедії досить лаконічні, інформація про діалектологію представлена на пристойному на той час рівні. Варто нагадати, що загалом на якість цієї енциклопедії вплинула віддаленість від джерельної бази і дещо нерівномірне подання матеріалу з різних регіонів України, оскільки готувалася і виходила вона за кордоном і не вся наукова література доходила до укладачів та авторів. “Енциклопедія українознавства” тривалий час була фактично невідома для читача в Україні, і лише з відродженням Української державності у 1991 році та завдяки її перевиданню, здійсненому Науковим товариством

ім. Шевченка у Львові, від 1993 року вона стала надбанням української громадськості.

За роки незалежності в Україні з'явилася лише одна енциклопедія, яка претендує на статус універсальної, бо в ній повно і об'єктивно представлено сучасну Україну в усіх вимірах, хоча вона хронологічно обмежена ХХ–ХХІ століттями та дещо, на думку окремих дослідників, перевантажена персоналіями. Йдеться про “Енциклопедію сучасної України” [1] (опубліковано 13 томів із 30-ти запланованих) – багатотомне видання, кожний із томів якої містить понад 3000 статей. Вона продовжує кращі традиції українських енциклопедій, зокрема “Енциклопедії українознавства” та “Української радянської енциклопедії”. Діалектологія представлена статтями: у I томі – *Атлас лінгвістичний*, “*Атлас української мови*”, у III томі – *Бойківський говір*, у VI томі – *Говір, Гуцульський говір*, у VII томі – *Діалект, Діалекти української мови, Діалектологія*. У наступних томах заплановано статті й про окремі наріччя. Широко представлено персоналії українських діалектологів, зокрема, вже опубліковано статті про Я.В. Закревську, А.М. Залеського, А.С. Зеленька, І.М. Зілинського та ін., про низку дослідників заплановано публікації, їхні імена є в реєстрі енциклопедії. Як для загальної енциклопедії, такий перелік статей достатній, за обсягом вони теж досить розлогі, мають пристатейну бібліографію, зорієнтовану перш за все на українські праці (це одна із концептуальних засад цього видання). Серед авторів – відомі діалектологи П.Ю. Гриценко, М.Г. Железняк, Г.В. Воронич, Н.В. Хобзей.

Цікаво, наскільки повно буде представлена діалектологія як галузь мовознавства у Великій українській енциклопедії, над якою почав працювати новостворений колектив у 2013 році, які терміни і чиї імена потраплять до її реєстру.

На жаль, і досі робота над енциклопедичними виданнями має дещо стихійний характер, що, у свою чергу, зумовлено відсутністю системного підходу, координації та єдиних (водночас гнучких) наукових та методологічних засад підготовки та створення таких видань. Адже енциклопедичне видання будь-якого типу покликане донести читачеві максимум інформації, і вона має бути незаангажованою, об'єктивною, новою і достовірною.

1. Енциклопедія сучасної України. Т. 1–13. К. 2001–2013.
2. Енциклопедія українознавства. Словникова частина / Гол. ред. В. Кубійович. [Перевидання в Україні. Репринтне видання 1955–1984 рр.]. Т. 2. Львів. 1993.
3. Мала філологічна енциклопедія / Уклали О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. К. 2007.
4. Українська мова. Енциклопедія. К. 1-е вид. 2000; 2-е вид. 2004; 3-є вид. 2011.
5. Українська мова. Енциклопедія / За ред. І.В. Муромцева. К. 2011.
6. Українська радянська енциклопедія. Т. 4 (Данте–Ешелон). К. 1961.

DIALECTOLOGY TO THE UKRAINIAN ENCYCLOPEDIAS

The study analyzes the presentation dialectology as a branch of linguistics in Ukrainian encyclopaedias of different types – universal, specialized (branch) and others.

Конструкції з прийменником *на* в просторовій та часовій проекціях

Запис, експлікація в різних формах та аналіз явищ діалектної мови на різних структурних рівнях є передумовою широкого використання діалектних свідчень для пізнання структури мови, а також для з'ясування проблем суміжних наук. Дослідження одиниць діалектного синтаксису має неабияке значення для порівняльно-історичних студій; свідчення діалектного синтаксису є джерелом надійної інформації і для з'ясування ступеня інтерференції контактуючих мов. Водночас одиниці синтаксичного рівня, маючи відмінності у своїй структурі в різних діалектних системах, є важливим критерієм диференціації говірок та діалектів.

Серед праць, присвячених синтаксичним явищам українських діалектів, на увагу заслуговують дослідження М.Л. Перетятко (волинські говірки), Л.А. Лисиченко (слобожанські говірки), В.І. Добоша (середньозакарпатські говірки), М.Г. Железняка (східнополіські говірки). У них синтаксис мови розглянуто як єдине ціле, усі компоненти якого пов'язані системними відношеннями; при цьому увагу не зосереджено на ареальних відмінностях у галузі синтаксису, матеріал не картографовано, хоч говіркові особливості виявляються через локалізацію кожної мовної одиниці. Підкреслюючи системний підхід до опису синтаксичних явищ, автори зазначають, що показником цих відношень є зв'язки та об'єднання словосполучень за певними ознаками. Значущість таких конструкцій визначає місце й позиція в системі відповідних структур, особливості наявних парадигматичних зв'язків, способи їхньої реалізації в мовленні (синтагматичний аспект), взаємодія з комунікативними та соціальними позамовними факторами.

Модифікація семантики прийменникових конструкцій залежить від конкретних значень іменників чи їх еквівалентів.

Мета нашого дослідження – описати конструкції з прийменником *на* в українських східнослобожанських говірках, спираючись на методику системного аналізу їх як семантико-синтаксичних одиниць, проаналізувати структурні ком-

поненти, змоделювати функціональні поля в просторовій та часовій проєкціях.

Відтворення локальної дії як об'єктивної реальності системою відмінкових форм становить окрему ланку тих виражальних засобів, якими послуговується людина, відображаючи в мові простір – одну з форм нашого буття [1, 51–52].

Прийменникові конструкції досліджуваних говірок становлять багатопланову розгалужену систему, яка репрезентована різноманітними моделями. Для вираження статичної локалізації діяча чи предмета у східнословобанських говірках є ряд моделей, співвідносних із двома основними мікрополями цього значення – контактним і дистантним.

Основним значенням цих конструкцій є вираження спрямованості руху на поверхню предмета, у бік об'єкта, вказівка на напрямок руху взагалі, на конкретні межі, кінцевий пункт, позначення руху вниз, вгору, на місце локалізації дії тощо.

Синтаксема *на + N асс* у досліджуваних говірках, як і в літературній мові, виражає динамічні відношення – рух на якусь поверхню, а *на + N Іос* – статичні відношення, дію на поверхні предмета. Іменники в складі цих синтаксем позначають конкретні предмети: *у́паў на с'т'іл* (Заводянка), *пове"рнуў на дорогу* (Петрівка), *падаіе на п'ідводу* (Багачка), *пос'таўлат' на покут'а* (Тарасівка).

Синтаксема *на + N асс* указує також на напрямок руху, зокрема й назви населених пунктів: *вийі'ж:айут' на Да'видоўку* (Шовкунівка), *аў'тобус ійіхаў на С'ватове* (Гончарівка), *поііхала на Луган'с'к* (Кам'янка), *на утро поііхали на Староб'іл'с'к* (Лозовівка), *ійідут' на Арт'омоўс'к* (Курячівка), *п'равиєли на Олек'с'ійіўку* (Паньківка).

Окрему групу становлять конструкції на позначення руху знизу догори чи згори донизу: *лазили нагору* (Лозовівка), *лазиў на го'риш'ч'е* (Маньківка), *п'ідн'аўс' на дере"во* (Кругле), *на л'есн'іцу вил'із* (Кругле), *у́паў на земл'у* (Кабичівка), а також на позначення руху, скерованого в певному напрямку без вказівки на досягнення кінцевого пункту.

Систему просторових значень широко репрезентовано конструкціями *на + N Іос*, основна функція яких – указувати на місце локалізації дії, об'єкта. У досліджуваних говірках дієслова в цьому випадку позначають статику чи цілеспрямо-

вану дію: *с'пала на ле^мжан'ц'і* (Кругле), *сто'йаю на п'лош'ч'і* (Білокуракине).

Місце всередині об'єкта, як і в літературній мові, позначає синтаксема *на + N Іос*: *бат'ко роб'ю на з'авод'і* (Заводянка), *п'ішла ра'ботат' на за'вод* (Оборотнівка). До конструкцій *на + N Іос* можуть входити іменники *урок, заняття, сорбраніє, практика*: *ба'гато д'іу'ч'ат було на п'рактик'е* (Олексіївка), *на у'рок'е у'чите'л' ка'заю* (Писарівка). Прийменник *на* вносить у зміст цих конструкцій відтінок більшого простору поширення дії: *п'ішла на х'верму до'йаркої* (Заводянка), *по'пала на дв'інац'ату шахту* (Багачка), *на во'рот'ах с'арайу в'ішайут' п'уч'еч'ки тра'ви* (Гончарівка), *поло'жию на во'рота* (Городище), *с'тавили хре'с'ти на во'рот'ах* (Оборотнівка).

Спорадично представлено конструкції *на + N Іос* у значенні *на + N асс*: *дали квар'тиру на Д'ін'ц'і* (Петрівка), *у'стала на ба'зар'і* (Новорозсош), *же'ла на шл'а'ху* (Новодонбаське), *с'тавили на во'рот'ах* (Сенькове); *во'гон' на во'рот'ах го'рп'ит'* (Хворостянівка), *гу'лали на п'іч'к'і* (Гончарівка).

Ці синтаксичні риси характерні не лише для досліджуваних говірок, а й для східностепових, середньонаддніпрянських, буковинських. Так, у говірках Брюховицького району Львівської обл. прийменник *на* вживається для визначення місця з дієсловом *робити*. За семантичною й граматичною аналогією також з дієсловом *іти* для позначення локального поширення дії з відтінком модальності. П.І Приступа засвідчує, що цей прийменник наявний у конструкціях, які виражають цільову спрямованість дії на предмети рослинного й особливо тваринного світу, якщо з дією пов'язане поняття шукання, здобування; такі ж структури відомі в закарпатських говірках [9, 95].

У говірках Нижнього Подністров'я цей прийменник зафіксовано з дієсловами *працювати* та *робити*, коли йдеться про хлібні злаки, городні культури. У деяких випадках *на + N Іос* може замінити конструкції *у / у' + N Іос* і *коло + N ген* [4, 74]. Г.Ф. Шило зафіксував конструкції *на + N Іос* на позначення місця в говірках південно-західного наріччя [10, 209]. Буковинські говірки репрезентують прийменник *на* після дієслів руху зі значенням напрямку до конкретного виду поля чи угіддя. Викликає інтерес вживання прийменника *на*

в с. Мамаївці Кіцманського р-ну Чернівецької обл. при окремих власних назвах, зокрема, у тих випадках, коли власна назва походить із загальної на означення певного виду поля чи угіддя [6, 6]. Східнополіським говіркам, на думку М.Г. Железняка, властива конструкція *на + N Іос* з дієсловами цілеспрямованого руху при лексичному наповненні їх словами *базар, село* [6, 13].

На другому місці після просторових відношень актуальною для носіїв мови в процесі їхньої виробничої й пізнавальної діяльності, а також щодо ступеня їх диференціації в об'єктивній дійсності перебувають відношення часової дії.

Виділяємо такі семантико-синтаксичні групи: міра часу й момент часу, одночасність і різночасність дії, визначена та невизначена тривалість дії, одночасність-неодночасність (часова спадковість, попередність, проміжна часова група), одночасність-неодночасність моменту дії та часового відрізка, заповненість-незаповненість часового відрізка дією, завершеність-незавершеність дії, початкова та кінцева межа часу, охопленого дією, часові відношення, послідовність та одночасність. Складну систему часових значень виділяє З.І. Іваненко. На її думку, макросистема часу включає прямий та відносний час. Відносний час передбачає такі поняття, як “після-час”, “передчас”, “проміжний час”. Прямий час характеризує заповненість-незаповненість, повторюваність і неповторюваність, точність-приблизність часу дії, завершеність і незавершеність [8, 88–134]. А.П. Загнітко виділяє такі компоненти: близьке / віддалене минуле, близьке / віддалене майбутнє, історичне / актуальне теперішнє тривання дії в часі тощо [7, 48].

Центром часових відношень є часові форми дієслова.

У східнословобожанських говірках конструкції на позначення часу мають різний формальний склад, що пов'язано з безперервною наповнюваністю всієї прийменникової системи. Прийменниково-відмінкові форми виступають морфолого-синтаксичними варіантами таких конструкцій. Під час аналізу виявлено два основні типи часу: при одному з цих типів момент існування явища подається без конкретного визначення його тривалості.

У цих говірках широко побутують конструкції *на + N асс*, у яких прийменник *на* має тільки йому властивий семантич-

ний відтінок: у якій би часовій формі не вживалося дієслово, час, на який він указує, завжди сприймається як майбутній щодо дії означуваного слова. Поширеною є конструкція *на + N асс* для позначення неозначеної одночасності. Для неї характерний відтінок наступності часового відрізка щодо попереднього: обов'язковим компонентом є узгоджене означення, виражене порядковим числівником: *при^еїшоу на т'рет'їй ден'* (Олексіївка), *не^ере^ене^если на д'ругий ден'* (Кабичівка).

Продовження дії може виражатися лексемами зі значенням визначення часових відрізків – *ниділя, час, сутки*, і невизначених – *життя, період, строк*: *ўст'р'їтилис'а на хви^елінку* (Привілля), *при^ешоу на 'веч'р* (Максимівка). У деяких випадках до складу таких конструкцій входять означення, які характеризують ці відрізки: *при^еїйхаў на 'ц'їлий ден'* (Підгорівка), *на вес' ден' зах'марилос' небо* (Варварівка).

Окрему групу становлять конструкції, які означають частоту повторюваності завершених процесів: *доч'ка приїї'ж: айе раз на год* (Курячівка), *хo'дили ў 'к'іно раз на не^ед'їл'у* (Розпасівка). Лексеми часової й нечасової семантики, у сполученні зі словами *кінець, початок, середина*, указують на певний етап темпорального значення: *при^еїшоу на к'їнец' с'ваїби* (Червонопопівка), *зрo'биў т'рактор на по'чаток ве^ес'ни* (Нижня Дуванка). Спорадично репрезентовані конструкції на позначення кінцевого строку дії, процесу: *ўст'р'єчу не^ере^ене^если на 'заўтра* (Кам'янка); *сoр'їно'ван'їя на с'o'годн'ї* (Курячівка).

Конструкції на позначення часу дії спостерігаємо й у говірках південно-західного наріччя, зокрема долівському говорі [2, 92]. У південнокарпатських говірках побутують конструкції *на + N асс* трьох семантичних різновидів: неозначеної тривалості в супроводі обов'язкового узгодженого означення; із значенням часового моменту, означеної тривалості з кількісним значенням. Крім цього, дослідники зосереджують увагу на старовинних конструкціях щодо позначення перехідного проміжку часу та часу, після якого відбувається дія [5, 36–37]. Широко побутують такі одиниці й у говірках південно-східного наріччя [3, 155].

Аналіз спонтанного мовлення в східнословобожанських говірках дає можливість простежити функціонування конструкцій з прийменником *на* в просторовій та часовій проєк-

ціях, переконує в структурній і семантичній різноманітності досліджуваних синтаксичних одиниць.

1. *Безпояско О.К.* Іменні граматичні категорії. К. 1991.
2. *Верхратський І.* Про говір долівський // ЗНТШ. Т. 35–36. 1900.
3. *Гладкий П.* Говірка села Блиставиці Гостомського району на Київщині // Укр. діал. збірник. Кн. 1. К. 1928.
4. *Дзензелівський Й.О.* Спостереження над синтаксисом українських говірок Нижнього Подністров'я // Діалектологічний бюлетень. Вип. 5. К. 1955.
5. *Добош В.І.* Синтаксис українських південнокарпатських говірів: Текст лекцій. Ужгород. 1972.
6. *Железняк Н.Г.* Предложные конструкции в украинских восточно-половских говоров: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. К. 1989.
7. *Загнітко А.П.* Основи функціональної морфології української мови. К. 1991.
8. *Іваненко З.І.* Система прийменникових конструкцій адвербіального значення. К. Одеса. 1981.
9. *Приступа П.І.* Говірки Брюховицького району Львівської області. К. 1957.
10. *Шило Г.Ф.* Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра. Львів. 1957.

CONSTRUCTIONS WITH THE PREPOSITION “ON” IN THE SPATIAL AND TEMPORAL PROJECTION

The thesis is devoted to the study of the constructions with the preposition “on” in the spatial and temporal projections on the material of the East Sloboda Ukraine dialects. The composition, features of the structure and semantic organization of their synonymic rows are examined. Defined semantics modification of prepositional constructions depend on specific meanings of nouns and their equivalents. Application of component analysis method allow to simulate the semantic structure of prepositional constructions in East Sloboda Ukraine dialects, consider them in comparison with other dialects.

Historyczny kontekst gwar wielkopolskich

Truizmem jest twierdzenie, że gwary ewoluują, że niektóre zjawiska w konkretnym przedziale czasowym niekiedy zanikają. Ale powszechna jest zgoda co do tego, że w większości wypadków to właśnie gwary były punktem wyjścia procesów standaryzacyjnych poszczególnych języków – zatem ich tradycja jest bardzo długa. Jednocześnie jako mowa/język środowiska oralnego, kultuwującego tradycję ustną, przekazywanie języka (i kultury) z pokolenia na pokolenie – trudno zakładać możliwość dysponowania odpowiednimi materiałami historycznymi dającymi podstawę do wnioskowania o rozciągniętych w dłuższym przedziale czasowym procesach ewolucyjnych. W dostępnych materiałach archiwalnych odnajdujemy jedynie potwierdzenie żywotności wybranych jednostek charakteryzujących współczesne gwary.

Podstawa materiałowa prezentowanych uwag jest zróżnicowana historycznie; punktem wyjścia jest potwierdzenie żywotności wybranych jednostek językowych we współczesnych gwarach – są to głównie dane zawarte w materiałach do *Atlasu języka u kultury ludowej Wielkopolski* [AJKLW] pozyskiwane w terenie w drugiej połowie lat 70. ubiegłego wieku. Uwzględniane będą też dane zawarte w elektronicznym korpusie tekstów (i leksyki) gwar wielkopolskich przygotowywanym w Pracowni Dialektologicznej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Dane historyczne ekscerpowane są z publikowanych dokumentów inwentarzy dóbr szlacheckich głównie w trzytomowej serii *Materiały do dziejów chłopca wielkopolskiego w drugiej połowie XVIII wieku* [Materiały] oraz z uzupełniającej ten wybór *Inwentarze dóbr szlacheckich dawnego powiatu kaliskiego z lat 1776-1792* publikowanych w trzech częściach w „Roczniku Kaliskim” [Inwentarze].

Mówiąc o dokumentacji historycznej należy podkreślić istotną – nie tylko z punktu widzenia badań dialektologicznych – właściwość tych zapisek: każdy dokument zawiera czas i miejsce jego sporządzenia. Wyekscerpowany więc materiał może być bez większego trudu naniesiony na mapę; przy analizie zjawisk częściej odnotowywanych – powszechniejszych – możemy pokusić się o śledzenie ewentualnych zmian językowych. Takie możliwości stwa-

rzają dokumenty spisywane (niekiedy kilkakrotnie) w tych samych miejscowościach w różnych odstępach czasu.

Przyjmując za podstawę analizy materiał pochodzący z powyższych źródeł musimy zdawać sobie sprawę z kilku ograniczeń: zasadniczo porównane mogą być nazwy realiów wiejskich – teksty spisywane były bowiem przez przedstawicieli środowiska dworskiego, zatem przez ludzi „wykształconych”, użytkowników polszczyzny ogólnej. Oddziaływanie języka ogólnego jest tu aż nadto widoczne; częste są wtrącenia wyrażen łańskich (niekoniecznie o charakterze prawnym) obce całkowicie gwarze. Niemniej jednak – zwłaszcza w zależności od regionu Wielkopolski – wpływ polszczyzny potocznej jest widoczny, szczególnie zauważalne jest to w dokumentach z Wielkopolski wschodniej, gdzie obserwowany jest wyraźny wzrost form wariantywnych – i to zarówno leksykalnych jak i fonetycznych. Już wstępna lektura dokumentów historycznych pozwala mówić o w miarę stabilnym systemie językowym polszczyzny Wielkopolski zachodniej (województwo poznańskie) wobec stosunkowo rozchwianego systemu polszczyzny Wielkopolski wschodniej (województwo gnieźnieńskie i kaliskie). Sytuacja obserwowana na wschodzie regiony w znacznym stopniu jest pochodną specyfiki pogranicza dialektalnego – w naszym wypadku mamy do czynienia z wzajemnym oddziaływaniem sąsiadujących dialektów – wielkopolskiego z jednej strony, i małopolskiego z mazowieckim z drugiej.

Dla dialektologa zainteresowanego dynamiką procesów językowych, tempem ewolucji gwary, możliwość dysponowania tego typu materiałem stwarza bardzo interesującą perspektywę badawczą. Problematyka ta została już podjęta w środowisku poznańskim, a wstępne wyniki analiz – porównanie terenowej żywotności (w obu okresach historycznych) nazewnictwa dwu desygnatów (‘podwórze’, ‘gospoda’) przedstawił niedawno Błażej Osowski [Osowski]. Szerszy kontekst stanowią omówienia polszczyzny XVIII wieku [Bajerowa].

Jako ilustracja interesujących nas zjawisk posłuży konfrontowanie zasięgów form reprezentujących zjawiska morfologiczne – typ: *pomieszkanie* – jak i fonetyczne – typ: *mięszkać, pomieszkanie, kocioł, kocieł*.

W zestawie pytań fonetycznych do [AJKLW] odnajdujemy m.in.: pyt. 402.: „Kocioł // kocieł (eł > oł)” oraz pyt. 421.: „Po-

mięszkanie // pomieszkanie // mieszkanie”. Naniesienie na mapy uzyskanych w terenie odpowiedzi daje – zwłaszcza w kontekście danych historycznych – ciekawe lokalizacje.

Spodziewana oboczność form zawartych w pytaniu 402. znajduje potwierdzenie terenowe. W liczącej 105 punktów siatce badań atlasowych typ *kociel* zapisany został w 17 miejscowościach głównie wschodniego pasa gwar wielkopolskich, ze szczególną koncentracją na Kujawach. Na pozostałym obszarze dokumentowana już była żywotność typu *kociol*.

Ekscerpca dokumentów historycznych przynosi nieco inny obraz: po pierwsze – rywalizują ze sobą trzy (a nie dwie, jak współcześnie) formy: *kociel*, *kociol* i *kociał*. W najogólniejszych zarysach ich występowanie jest następujące: *kociel* zapisywany jest w dokumentach sporządzanych w różnych miejscowościach Wielkopolski, także w centrum i na południu (z zachodniej Wielkopolski jest mniej dokumentów); współczesny typ *kociol* zasięgiem swym obejmuje głównie tereny zachodniej i południowej Wielkopolski. W środkowym pasie gwar południowowielkopolskich odnotowywany był też nieobecny we współczesnych eksploracjach *kociał*.

Porównując te dwa zasięgi można powiedzieć, że forma uznawana współcześnie za gwarową zepchnięta została na peryferię dialektalną, z tym że jest to obszar pasa przejściowego gwar wielkopolsko-mazowieckich (i ewentualnie małopolskich w pasie między Prosną i Wartą). Ta konstatacja jest istotna w kontekście drugiej partii materiału.

Odpowiedzi na pytanie 421. przyniosły materiał dający się rozpatrywać nie tylko w kontekście zjawisk fonetycznych. Szeroki zasięg typu *pomieszkanie* dokumentowany jest w materiale obu okresów historycznych. Interesujące jest rozprzestrzenienie nie tylko typu prefiksального; wielce znamieną jest lokalizacja form z nosówką – typ (*po*)*mięszkanie*.

Wedle materiałów [AJKLW] prefiksalny typ *pomieszkanie* charakteryzuje zdecydowaną część gwar wielkopolskich. – odstępstwem jest tu pas gwar wschodnich i niewielkiego zespołu gwar pasa zachodniego. Podobną geografiją wykazują poświadczenia XVIII-wieczne; w tym wypadku szczególnie interesujące są przykłady pochodzące z dokumentów powstałych w miejscowościach dawnego powiatu kaliskiego (Wielkopolska wschodnia), który to teren pozbawiony jest współczesnej żywotności tego typu.

Zasięgi analizowanych form morfologicznych (leksykalnych?) w uwzględnionym przedziale czasowym w zasadzie niewiele się zmieniły. O wiele bardziej istotne różnice zauważane są w odniesieniu do zjawisk fonetycznych.

Nosowość w typie (*po*)*mięszkanie* – i w formach czasownikowych typu *mięszkać* – w świetle materiałów [AJKLW] to jedynie większy obszar (północno)zachodnich gwar wielkopolskich z nielicznymi poświadczeniami na północy (okolice Bydgoszczy) i dwa skrajne punkty na południu. Wielkopolsce południowej, środkowej i wschodniej zjawisko to jest obce.

Diametralnie inny obraz uzyskujemy po naniesieniu na mapę danych historycznych; nosowość w typie *mięszkać* (i pochodne) zapisywana jest w tekstach sporządzonych głównie w szerokim pasie Wielkopolsce wschodniej. Zachodnie (i północne) obszary z nosowością poświadczaną we współczesnych gwarach nie przynoszą poświadczeń historycznych. Ta przeciwstawna lokalizacja jest intrygująca – wyjaśnienie tego stanu wymaga jednak dokładniejszych poszukiwań źródłowych.

Interpretując podobne zjawiska musimy brać pod uwagę odmiennosc źródeł. Pojawienie się jednak w stosownych dokumentach konkretnej formy (fonetycznej, leksykalnej) musi być uznane za potwierdzenie jej wysokiej żywotności w mowie mieszkańców wsi konkretnego okresu historycznego. Poczynione na wstępie zastrzeżenie, że analizie poddawany jest materiał reprezentujący głównie nazwy realiów wiejskich musi być zawsze brane pod uwagę. Niemniej jednak – jak wykazują już te szcążkowe analizy – próby kreślenia historycznego kontekstu współczesnych gwar są wielce obiecujące, a ich rezultaty oparte na odpowiednio wyselekcjonowanym materiale mogą ułatwić opis nie tylko procesów ewolucyjnych lokalnych gwar.

AJKLW	Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski. T. I–VI / Pod red. Z. Sobierajskiego i J. Burszty. T. VII–XI. Pod red. Z. Sobierajskiego. Wrocław, Poznań. 1979–2005.
Bajerowa	<i>Bajerowa I</i> . Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku. Wrocław, Warszawa, Kraków. 1964.
Inwentarze	Inwentarze dóbr szlacheckich dawnego powiatu kaliskiego z lat 1776–1792. Zebrał i wydał Władysław Rusiński. Część pierwsza: Inwentarze z lat 1776–1779; „Rocznik Kaliski”. T. XIV. 1981; Część druga: Inwentarze z lat 1780–1784; „Rocznik Kaliski”

	T. XV. 1982; Część trzecia: Inwentarze z lat 1785–1792, „Rocznik Kaliski” T. XVI. 1983.
Materiały	Materiały do dziejów chłopca wielkopolskiego w drugiej połowie XVIII wieku. Z ksiąg grodzkich wyboru dokonał i wydała Janusz Deresiewicz. T. I. Województwo poznańskie. Wrocław. 1956; T. II. Województwo gnieźnieńskie. Wrocław. 1956; T. III. Województwo kaliskie. Wrocław. 1957.
Osowski	<i>Osowski B.</i> Leksyka wielkopolska w perspektywie historycznej. „Podwórce” i „gospoda” oraz ich warianty leksykalne // Badania dialektologiczne. Stan, perspektywy, metodologia. Materiały konferencji „Gwara i tekst”. Kraków 27–28 września 2013 r. (w druku).

HISTORICAL CONTEXT OF DIALECTS OF THE GREATER POLAND

In this study, an attempt is made to compare modern material of dialect with data obtained from eighteenth-century inventories of nobility goods. Summary of phonetic forms (*kociel*, *kociol*; *pomięszkanie*, *pomieszkanie*) shows dehiscence of their occurrence areas in both time periods; modern phenomenon of lexical (morphological?) type *pomieszkanie* greater overlap with the range of historical interest.

Творення присвійних прикметників у східнополіському діалекті

Категорія посесивності в сучасній лінгвістиці є однією з універсальї, яка відображає посесивні відношення між об'єктами. Обмежене вживання присвійних прикметників характерне не лише для сучасної літературної мови, а й для діалектів. Це пояснюємо широким використанням морфологічних засобів передавання посесивного значення.

Простежимо особливості творення присвійних прикметників у східнополіських говірках Чернігівської області.

Поширеним засобом вираження посесивності є прикметники, які вказують на ознаку предмета за належністю його особі, від назви якої вони утворені. Присвійні прикметники вживаються на позначення належності когось або чогось людині: *'бат'ков'і 'д'іти* (Без., Дрім., Крут., Крас., ЛипР., Лос., Петр., Піс., Ябл.) і фонетичні варіанти *'бат'кови 'д'іти* (Бер., Григ., Губ., Мар., Тов., ХорОз., ЧерП.), *'бат'кави 'д'іти* (ВерМ.), *'бат'кавийє 'д'іти* (Діб., Куч.), *мар'тинови 'с'імйі* (Віл.), *'сон'к'іни 'д'іти* (Єрк.), *ма'рус'а 'гришина* (Ряш.), *'матирин 'д'івер* (ЧерП.), *'гал'а доро'шенкова* (ЧерП.), *'над'а брига'д'ірова* (ЧерП.), *'ж'інчин'і бат'ки* (ЧерП.); *на кор'н'ієви го'роди* (Ряш.), *'материн'і 'хустки* (Ябл.), *та фонетичний варіант 'материни со'рочки* (Бер., Віл., Діб., Куч.), *'мате'рини плат'ки* (Коз., НовЯр.).

Форму посесивів має багато топонімів, хоча вони належать до іменників, втративши власне прикметникову семантику. Це ойконіми (*бак'ланова мура'вейка* (Дрім.), *вер'шинова мура'вейка* (Дрім.), *гайдо'ве* (Кіп.), *за борсу'каў 'хут'ір* (Кіп.), *пе'соц'ке* (Кіп.), *'ли'їу р'іх* (ЛипР.), *'хутор пет'роўс'кий* (Петр.), *'юўчий 'хутор* (Тов.), *во'лод'кова д'івиц'а* (ЧерП.), *'жук'їу 'хутор* (Ябл.) та назви природних об'єктів (*до дем'кової ле'вади* (Віл.), *петеб'нева 'гута* (Коз.) (урочище), *кате'риничову мо'гилу* (Мар.) (пагорб), *руд'коўс'кий л'іс* (Мар.), *кул'ішоўс'ка 'копанка* (Петр.), *на кор'н'іє'ви болота* (Ряш.), *о'лешкове 'озе'ро* (Тов.)).

У мовленні діалектоносіїв присутні присвійні прикметники – антропоніми: прізвища та прізвиська, що утворе-

ні від особових імен чи назв професій: *'ганчини, га'понов'і, 'йосипов'і, мар'тинови, сиб'ір'а'кови* (Віл.), *бонда'р'їус'к'і* (Коз.), *куха'риус'ки'ї р'ід* (РівСт.), *ма'рус'а 'гришина* (Ряш.), *'ман'а горо'вушчина, 'гал'а доро'шенкова, 'н'іна сул'їйєва* (ЧерП.).

Окрім присвійних, в українській мові побутують присвійно-відносні прикметники, які відрізняються від власне присвійних більшим ступенем узагальнення значення. Це, зокрема, ад'єктиви, які вказують на належність тваринам: *'кур'аче 'н'ірія* (Без., Григ., Дрім., Коб., Коз., Кр., Крут., ЛипР., РівСт., Ябл.), *ут'ач'і 'йай'а* (Без., Дрім., Коз., Крут., ЛипР., Лос., Мар., Петр., Піс., РівСт., ХорОз.), *'гус'ач'і 'йай'а* (Без., Дрім., Коз., Крут., Лос., Мар., Піс., ХорОз.) та фонетичні варіанти *кур'аче 'н'ірія* (ВерМ.), *ут'ач'и 'йай'а* (ВерМ., Єрк.), *ут'ач'ийє 'йай'а* (Кр., Кіп.), *гус'ачи 'йай'а* (ВерМ.), *гус'ач'ийє 'йай'а* (Бер., Кр., Кіп.), *гус'ин'і 'йай'а* (Дор.), *с ко'роу'йачого мала'ка* (ЛипР., Лос., РівСт.), *іс ка'роу'йачого мала'ка* (Кіп.), *у ко'н'ачиї по'мет* (ЧерП.), *сви'н'аче ко'рито* (Кр.), *ка'шечи* (котячий) *корм* (Кіп.) тощо. Значення посесивності присвійно-відносні прикметники набувають лише тоді, коли вказують на конкретну належність одній живій істоті, або означають частину тіла чи орган. Велику кількість присвійних ад'єктивів на позначення належності тваринам пояснюємо відповідним укладом життя, у якому свійська худоба має важливе значення у забезпеченні життя селян.

У східнополіському діалекті присвійні прикметники творяться за допомогою суфіксів *-ів-, -їв-, -ов-, -ав-, -ев-, -єв-, -ин-, -їн-, -ін-, -ач-, -яч-, -цьк-, -івськ-, -овськ-, -ивськ-*.

Творення присвійних прикметників від іменників – назв осіб – відбувається за допомогою суфіксів *-ів-, -їв-, -ов-, -ав-, -ев-, -єв-, -ин-, -їн-, -ін-* зі значенням посесивності: *'бат'кії брат* (Ряш., ЧерП.), *'жук'її 'хутор* (Ябл.), *кул'їшоус'ка 'копанка* (Петр.), *зем'ла 'д'ідова* (Ряш.), *барсу'кав 'хут'ір* (Кіп.), *кор'н'їйєви болота* (Ряш.), *'н'іна сул'їйєва* (ЧерП.), *ку'рине 'міасо* (Кіп.), *бат'ки 'маткини* (Кіп.), *'мач.ине ди'т'а* (ВерМ.), *'мачушина сест'ра* (Григ., Лос.), *брат 'ол'ін* (Крас.), *'жинч'ін брат* (ЧерП.), *'сон'к'іни 'д'іти* (Єрк.). Уживання фонем /o/ – /i/ у суфіксах *-ії / -ої*, як правило, зумовлене відкритістю / закритістю складу. Перед суфіксом *-ин*, що слугує для творення присвійних прикметників від іменникових основ, відбувається альтернація

/к/ – /ч/, проте не послідовно. Усі ці афікси продуктивніші від суфіксів, за допомогою яких формуються присвійно-відносні прикметники, посесивне значення яких виражається рідко.

Ад'єктиви із семою послабленої належності утворено за допомогою суфіксів *-ач-, -яч-, -цьк-, -івськ-, -овськ-, -ивськ-*.

Деривати з формантом *-ач-/-яч-* походять здебільшого від назв тварин на позначення продуктів харчування: *інд'у'чачи 'йай'а* (ВерМ.), *сви'н'ачеіе 'міасо* (Кіп., Крас.), *із 'п'ї'н'ачого 'міаса* (Крас.), *с 'коз'ачого моло'ка* (ЛипР.), *с ко'ро'ї'ачого моло'ка* (ЛипР., Лос., РівСт.), *пере'пел'ачи 'йай'а* (РівСт.).

Малопродуктивним є суфікс *-чк-* – фонетичний варіант суфікса *-с'к*. Його посесивність фіксує посесивно-відносний зв'язок: *су'с'ї'ч'к'і д'іти* (Коб.), *су'с'ї'ч'ка 'хата* (Коз.), *ри'сунки 'д'е'ч'ки* (Дрім.), *сан'ки 'д'ї'ч'ки* (Крас.), *су'с'ї'ч'ки' дв'ір* (Лос.), *сол'да'ч'ки сум'ки'* (Лос.).

Присвійно-відносні прикметники із суфіксами *-івськ-, -овськ-, -ивськ-* вказують на конкретний топонім або на членів родини: *бонда'р'ї'с'к'і фа'м'іл'ї'ї* (Коз.), *руд'ко'ї'с'ки' л'їс* (Мар.), *кул'ї'шо'ї'с'ка 'копанка* (Петр.), *'хутор пет'ро'ї'с'ки'ї* (Петр.), *куха'ри'ї'с'ки'ї р'їд*, (РівСт.).

Також спорадично в межах сталих словосполучень вживаються ад'єктиви із формотворчою флексією *-ий*: *'во'ї'ч'ий 'хутор* (Тов.), *вед'ме'же 'ухо* (ЧерП.).

Отже, ад'єктиви зі значенням посесивності у східнополіському діалекті мають невелику питому частку порівняно з іншими прикметниками. У досліджених говірках загальноукраїнські лексеми переважають над локальними утвореннями. Найчастіше фіксуємо лексико-семантичні групи ад'єктивів на позначення родинних зв'язків, назв тварин та географічних назв. Творення присвійних ад'єктивів прикметників у говірках Східного Полісся відбувається за допомогою словотворчих засобів (за винятком деяких фонетичних варіантів), що й у українській мові.

Для ілюстрації використано матеріали, зібрані за спеціальною програмою в говірках Бахмацького, Бобровицького, Борзнянського, Городнянського, Ічнянського, Козелецького, Куликівського, Менського, Ніжинського, Носівського, Прилуцького, Ріпкинського, Чернігівського, Щорського районів Чернігівської області.

Список населених пунктів

Без. – с. Безуглівка, Ніжинський р-н; Бер. – с. Березна, Менський р-н; ВерМ. – с. Вершинова Муравійка, Куликівський р-н; Віл. – с. Вільшана, Ічнянський р-н; Григ. – с. Григорівка, Бахмацький р-н; Губ. – с. Губичі, Ріпкинський р-н; Діб. – с. Дібрівне, Городнянський р-н; Дор. – с. Дорогінка, Ічнянський р-н; Дрім. – с. Дрімайлівка, Куликівський р-н; Єрк. – с. Єрків, Козелецький р-н; Кіп. – с. Кіпті, Козелецький р-н; Коб. – с. Кобижча, Бобровицький р-н; Коз. – с. Козари, Носівський р-н; Кр. – с. Красилівка, Козелецький р-н; Крас. – с. Красне, Чернігівський р-н; Крут. – с. Крути, Ніжинський р-н; Куч. – с. Кучинівка, Щорський р-н; ЛипР. – с. Липів Ріг, Ніжинський р-н; Лос. – с. Лосинівка, Ніжинський р-н; Мар. – с. Марківці, Бобровицький р-н; НовЯр. – с. Нові Яриловичі, Ріпкинський р-н; Петр. – с. Петрівське, Бахмацький р-н; Піс. – с. Піски, Бахмацький р-н; РівСт. – с. Рівчак-Степанівка, Носівський р-н; Ряш. – с. Ряшки, Прилуцький р-н; Тов. – с. Товкачівка, Прилуцький р-н; ХорОз. – с. Хороше Озеро, Борзнянський р-н; ЧерП. – с. Червоні Партизани, Носівський р-н; Ябл. – с. Яблунівка, Прилуцький р-н.

FORMATION OF THE POSSESSIVE ADJECTIVES IN THE EAST POLESIAN DIALECTS

Category of possessive in East Polesian dialects is analyzed in this study. Lexical-and-semantic groups of the possessive adjectives application and ways of their formation is researched here.

Редукція слова у мовленні львів'ян

У сучасному львівському міському мовленні функціонують лексеми та словоформи з усіченою структурою, що відмінні від літературного вияву; найчастіше вони побутують поряд з нередукованими формами. Усічені словоформи постали внаслідок апокопи, синкопи й афери́зи і репрезентують фонетичні зміни, що є фреквенталіями в українській мові [1, 83]. Встановити хронологію постання таких словоформ складно, хоча їх фіксують і пам'ятки староукраїнської мови.

Як свідчать записи усного мовлення львів'ян та “Лексикон львівський...” [ЛЛ], редуковані лексеми та словоформи є поширеними у львівському мовленні; у 40-их рр. ХХ ст. їх фіксував Я.-Б.А. Рудницький. Справедливою є думка І.П. Приступи про те, що до трансформ “належать переважно такі, що часто повторюються і вимовляються без особливого підкреслювання” [5, 35]. Це мовне явище виявляється у парадигмі однотипних слів і може бути закріплене за відповідними лексемами, які лексикалізувалися, що відносить редукцію звуків і складів до змін лексико-фонетичного типу.

У мовленні львів'ян апокопа [див. 4, 30–31] представлена як лексемами з широкою ареалогією, так і локалізмами. Внаслідок стягнення відбулося усічення [й] у формах наз. та знах. відм. одн. прикметників [АУМ 2, к. 216]: *ф'іло'софс'к'і* ‘філософський’, так само *те'олог'ічн'і*, *м'іген'к'і* та ін.; різноманітні відмінкові форми одн. займенників [АУМ 2, к. 220]: *м'і* ‘мій’, так само *св'і*, *на т'і*, (*на*, *в*) *мо'їі*, (*на*, *в*) *вс'()**і*, *їі*, *на (в, при) н'і* та ін. Усічення [т'] спостерігаємо у дієсловах 3 ос. одн. теперішнього часу II дієвідміни [АУМ 2, к. 240]: *гу'вори* ‘говорить’, так само *'муси*, *'мисли*, *п'роси*, *'носи*, *'ходи* та ін. й у формах теп. часу 3 ос. одн. зворотних дієслів: *'варис'а(і)* ‘вариться’, так само *зда'їес'а(і)*, *'робис'а(і)*, *см'їїес'а(і)*, а також у числівниках другого десятка та у числівнику 30 [АУМ 2, к. 229]: *о'ди'найц'і* ‘одинадцять’, так само *два'найц'і*, *три'найц'і* та ін., *т'рийц'і*. Частка *ся* редукує у наказовій формі 2 ос. одн. зворотного дієслова (*по*)*дивитися*: *ди'ви*, *дв*і ‘дивися’, *под'ви*, *поди'ви* ‘подивися’. Редукція кінцевих звуків або складів вияв-

ляється в усіченні одного звуку (голосного чи приголосного) у високочастотних лексемах: *та* 'так', *'зара* 'зараз', *док* 'доки', *пок* 'поки'. Зникнення цілого складу ілюструють часто вживані лексеми: *мо* 'може', *йі* 'її', *ні'чо* 'нічого', *тре* 'треба', *пра* 'правда', *хоч* 'хочеш', *ч(')о* 'чого', 'чому'. Флексійний голосний або ж кінцевий склад редукує в кличних формах назв спорідненості: *мам* 'мама', *тат* 'тато', *бап* 'бабо', *д'ім* 'діду'; *ма* 'мама', *та* 'тато', *ба* 'бабо', *д'і* 'діду'.

Синкопа [див. 3, 584] так само має різні вияви. Давнішими серед них є фонетичні зміни, внаслідок яких редукує [й]: *йа'к'іс* 'якийсь', *з'іла* 'зіла', *шо'но* 'щойно', *в'іна* 'війна', *в'ім* 'війт' [АУМ 2, к. 101]; *'вос'ко*, *'воіс'ко* 'військо' [АУМ 2, к. 102]; *'дев'ам*, *'дев'ім* 'дев'ять' [АУМ 2, к. 46], *з'ма'кла*, *з'ме'кла* 'зм'якла', *зав'ізати* 'зав'язати' тощо, а також у словах на зразок *здуров'і* 'здоров'я' [АУМ 2, к. 75], *пуд'в'ір'і* 'подвір'я', *п'ір'і* 'пир'я' та ін.

Поширеною є редуція приголосних: [в] – *ко'ба'са* 'ковбаса', *'прада* 'правда', *с'топ* 'стовп', [г] – *завсі'ди* ('завсігди') 'постійно, завжди', [д] у звукосполученні [дл] – *по'вило* 'повидло', *проти'рало* 'простирадло', [л] – *ка'ди* 'клади', *нап'рикат* 'наприклад', [м] – *па'пул'а* ('пампуля') 'щока', [х] – *бугал'терка* 'бухгалтерка', [т] – *Оче'наш* 'молитва "Отче наш"' та ін. Внаслідок усічення приголосного в середній ланці слова можуть утворюватися словоформи, в яких буде збіг двох голосних: *т'реа* 'треба', *ди'и*, *ди'ви* 'дивися', *маеш* 'маєш', *пуи'вис'і* 'подивися', *ч(')о'ос* 'чогось'. Це демонструють також особові форми дієслова (с)казати: (с)ка'ати 'сказати', (с)кау 'скажу', (с)каиш 'скажеш', (с)ка'и 'скаже', (с)каим 'скажем', (с)каите 'скажете', (с)каут(') 'скажуть', (с)ка'ау 'сказав', (с)ка'ала 'сказала', (с)ка'и 'скажи' та ін. Такі зміни можуть відбуватися на межі префікса та кореня: *о'палениі* 'обпалений, засмаглий', *опа'трунок* (*обпа'трунок*) 'пов'язка, накладена на рану', 'перев'язування рани', *о'парениі* 'ошпарений'.

Синкопа голосних звуків виявляється в усіченні [е], [і] у вихідних звукосполучах [йі], [йе]: *з'найти* 'знаєтє', так само *рузум'йти*, *вжи'вайти* тощо; [и]: *д'в'іц'а* 'дивітєся', *дв'и* 'дивися'; [і]: *п'н'онзи* (*п'ін'онзи*) 'гроші'; [о]: *вна* 'вона', *вно* 'воно', *вни* 'вони', *х'т'ити* 'хотіти' [АУМ 2, к. 245], *'висхнути* 'висохнути', *висх* 'висох', *'висхла* 'висохла' та ін.; голосних [е], [о] у повноголосних формах: *гул'ва* 'голова', *бор'ни*, *'Божи* 'борони, Боже', *'дерво* 'дерево', *сер'дина*

‘середина’, *чир’вик’і* ‘черевики’, *з’лотий* ‘золотий’ (прикм.), *чо’л’вік* ‘чоловік’ та ін., а також у префіксі *пере-* [АУМ 2, к. 34]: *пе’р’важно* ‘переважно’, так само *пе’р’живати*, *пе’р’дали*, *пе’р’дивилас’а*, *пе’рк’о’паў*, *пе’р’селин’і*, *пе’р’ли’тіў*, *пе’р’вир’тати* та ін.

Часто результатом редукції є не лише одна словоформа, а з’являються ще фонемні варіанти слів з редукцією, які є проміжними. Такі лексеми утворюють ланцюжок змін; їхня комбінаторика може бути різною. Як спостеріг Л.В. Щерба, “... тут можлива безконечна кількість перехідних ступенів, починаючи від абсолютної ясності та чіткості (наприклад, при вимові по складах) до недбалої скоромовки, коли всі ненаголошені склади наполовину з’їдаються” [6, 202]. Цю думку розвиває П.Ю. Гриценко, який говорить, що така трансформація (динаміка) формальної структури слова може обмежуватися однією заміною, а може мати ланцюжок змін [1, 117] і ці зміни “... у переважній більшості випадків полінаправлені, об’єднують кілька типів, не кажучи вже про ланцюжки змін, коли одна трансформація створює передумови (інколи – й детермінує) наступний (наступні) етап динаміки структури слова” [1, 56]. Проілюструємо це прикладами сучасного усного мовлення львів’ян: *все й’но*, *все йі’но* ‘все одно’, *дв’и*, *дв’и* ‘дивися’, *пра*, *п’ра()* ‘права’, *к’іку*, *к’іл’к’і(у)* ‘скільки’, *с’ік’і*, *с’к’ік’і* ‘скільки’, *с’іку*, *с’к’іку* ‘скільки’, *с’()од’і*, *с’()од’н’і*, *с’од’н’і* ‘сьогодні’, *сп’іц’ал’но*, *сп’іц’іал’но* ‘спеціально’, *т’іку*, *т’ікі*, *т’іл’к’і*, *т’іл’ку* ‘тільки’, *тре*, *т’реа* ‘треба’, *ч’()о*, *ч’()о’о* ‘чого’, *чому*, *ч’()ос*, *ч’()о’ос* ‘чогось’ та ін.

У львівському мовленні зрідка відзначено афезу [2, 37]. Виявляється вона в усіченні початкового голосного, зокрема [а]: *би(с’)* ‘аби’, *кадим’ік* (*академ’ік*) ‘студент університету’, *цин’тої* (*ацин’тої*) ‘кінець, смерть’, [о]: *бе’р’таси* (*обе’р’таси*) ‘танцювальні повороти’, *бо’лон*’ (*о’бо’лон*) ‘заросла травою низовина’, *се’ледиц’* ‘оселедець’ тощо. Може редукувати початковий приголосний, зокрема [в]: *паў* ‘впав’, *м’іти* ‘вміти’, [г]: *ар’бата* (*гар’бата*) ‘чай’, [с]: *к’іко’*, *к’іл’ко’* ‘скільки’, *кучно* (*с’кучно*) ‘сумно, нудно’, [з]: *в’ітк’і* ‘звідки’, *в’ітам* ‘звідти’, початковий склад: *кас’* ‘якась’, *мент* ‘момент’ та перший склад у скорочених формах імен.

Шляхом усічення утворилися словоформи: *к’ілу* ‘кілограм’, *ун’івер* ‘університет’, *цик’ліст* ‘мотоцикліст’, *чел’а* ‘віолончель’ та ін.

Отже, редукування звуків (фонем) чи більших фрагментів слова у мовленні львів'ян зумовлює варіювання формальної структури сучасного львівського койне.

Редуція окремих голосних і приголосних у межах слів форм не належить до тих фонетичних явищ, що визначають специфіку лише львівського мовлення, проте вони становлять важливий елемент, що творить мовну неповторність львів'ян.

Характер явища зумовлюють частотність уживання слів форм у мовленні, їхня кількість. Редуції підлягають сегменти як питомої, так і запозиченої лексики. Іноді усічені слів форми, поряд з літературними, мають повні відповідники у діалектному мовленні.

Редуковані слів форми використовують у своєму мовленні львів'яни різних вікових категорій та різного освітнього статусу. Такі характеристики мовців, як вік, соціальний статус, рівень освіти та виховання, лінгвістичні вподобання, комунікативні сфери функціонування (публічне та неpubлічне) також зумовлюють їхнє функціонування. Найкраще їх збережено у мовленні львів'ян похилого та середнього віку, активніше вони функціонують у неpubлічному мовленні.

1. *Гриченко П. Ю.* Ареальне варіювання лексики. К. 1990.
2. *Дзедзелівський Й.О.* Афереза // Українська мова: Енциклопедія. К. 2004.
3. *Дзедзелівський Й.О.* Синкопа // Українська мова: Енциклопедія. К. 2004.
4. *Клименко Н.Ф.* Апокопа // Українська мова: Енциклопедія. К. 2004.
5. *Пристапа П.І.* Говірки Брюховицького району Львівської області. К. 1957.
6. *Щерба Л.В.* Языковая система и речевая деятельность. Львів. 1974.

- АУМ 2 Атлас української мови. Т. 1–3. К. 1984–2001.
ЛЛ *Хобзей Н., Сімович К., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г.* Лексикон львівський: поважно і на жарт. Львів. 2012.

THE WORD REDUCTION IN SPOKEN LANGUAGE OF LVIV INHABITANTS

The changes of vocals and vowels of contemporary spoken language of Lviv speakers are described. Acopation, syncopation and apheresis are analyzed in detail. The repertoire of reduced words, phones and combination of phones are showed.

Особливості функціонування народної географічної термінології в українських східнословобжанських говірках

У сучасній славистиці лексеми на позначення рельєфу і ландшафту називають по-різному: географічні терміни, географічна термінологія, географічні назви, ландшафтні назви, назви навколишньої природи, географічні апелятиви, топографічні номени, назви топографічних об'єктів і топоапелятиви, географічні номени, географічна номенклатура, географічні терміни, географічна лексика, географічна апелятивна лексика.

Такий різнобій у визначенні природи географічної лексики можливий тому, що, на думку М.І. Толстого, географічна термінологія “є одним із основних резервуарів для топоніміки, насамперед для мікротопоніміки, а часто на конкретній території в конкретних діалектах посідає проміжне місце між ономастичною, у широкому розумінні цього слова, і номінативною (загальною) сферами мови” [5, 17].

Мета нашого дослідження – виявити чинники формування та функціонування народної географічної термінології в українських східнословобжанських говірках.

У місцевій термінології збереглося багато архаїчних слів, притаманних тільки окремим діалектам, що дозволяє говорити про історію мови й мовні контакти, ареали терміна, про смислові зрушення, що важливо не тільки для лінгвістів, а й для географів [4, 11].

Саме в МГТ (місцевих географічних термінах), часто специфічних і вузькоспеціалізованих, іноді ховається вказівка:

на наявність корисних копалин: *ґлинишч'є* ‘місце, яма, звідки беруть глину’ (Науґ, Терн, Трет, Обор, Ст, Калм, Сем, Лант.) [Грінченко I, 289]; *ізвіс'н'ак* ‘місце видобування вапняку’ (Трет.); *лї ісешиче, суї ісок, лї іш'ч'аник* ‘місце видобування піску’ (Науґ, Терн, Трет, Обор, Св, Ст, Калм, Сем, Лант.) [СУМ IX, 847]; *руд'ак* ‘місце видобування руди’ (Свист, Трет, Обор, Св.) [Грінченко IV, 85] тощо.

склад і характер рослинного і ґрунтового покриву форм і типів рельєфу: *байрак* ‘ліс у яру’ (Нещер, Бутк, Парн, Мик,

Міст, Науг, Терн, Трет, Обор, Св, Ст, Калм, Сем, Лант.) [Грінченко I, 21]; *йерок* 'глибокі, широкі й достатньо протяжні крутосхили' (Свист, Бутк, Піщ, Науг, Трет, Обор, Ст, Лант.); *луки* 'рівна місцевість, вкрита трав'янистою рослинністю' (Кам, Дьом.- Олекс, Павл, Науг, Терн, Трет, Обор, Св, Ст, Калм, Сем, Лант.) [СУМ IV, 553.]; *пласкови|на*, *|р'їун'ава* 'форма рельєфу, при якій поверхня землі в межах видимого горизонту є рівною' (Науг, Терн, Трет, Білов, Обор, Св, Ст, Калм, Сем, Лант, Тр.) [Грінченко IV, 19]; *плато* 'підвищена рівнина' (Мик, Св, Науг, Обор.) [СУМ VI, 569]; *толока* 'залишене під пар поле, що служить пасовищем для худоби' (Свист, Науг, Обор, Св.) [Грінченко IV, 272].

різні особливості природного середовища: *п|риє|ст'ін* 'прямовисний берег річки' (Трет, Ст, Сем, Лант.) [Грінченко III, 442; ВТССУМ, 1133]; *пахота* 'зоране поле, підготовлене до засадження рослин' (Науг, Терн, Трет, Обор, Св, Ст, Калм, Сем, Лант.); *ходина* 'легкопрохідна місцевість' (Науг, Св, Терн, Марк, Трет, Білов, Обор, Св, Ст, Білов, Калм, Сем, Біл, Лант.); *солонец* 'не родюча земля' (Науг, Терн, Трет, Обор, Св, Ст, Калм, Сем, Лант.) [Грінченко IV, 167]; *ди|кар* 'камінь природного походження' (Науг, Св, Терн, Трет, Обор, Св., Ст, Калм, Сем, Лант) [Грінченко I, 383]; *ск|ланка* 'тонкий лід на річці' (Гор, Трет, Ст.); *з|рейдер* 'грейдерна дорога' (Гор, Трет, Ст.) [СУМ II, 164]; *п|радиво* 'посівна культура, з якої робили пряжу' (Науг, Обор, Св.); *к|летка* 'відмежовані частини поля' (Гор, Трет, Ст.). Причинами, що породжують появу географічної термінології, є географічні умови, природне середовище, специфіка матеріальної культури, історія народу, напрям господарства, вони ж впливають і на її деталізацію і специфічність.

Дослідники географічної термінології зазначають, що за походженням аналізована тематична група належить до найбільш давніх шарів лексики. Вивчення праслов'янського лексичного фонду, у якому переважають саме найменування природних явищ, назви рослин, частин тіла живих істот та інших, відображає соціально-психологічний факт концентрації уваги первісної людини на явищах навколишньої дійсності, від якої вона залежала [1, 270].

Формування й функціонування системи географічних термінів відбувається під дією природного, внутрішньо-

мовного, соціально-економічного та інших чинників, які впливають на кількісний набір, якісний склад та вживаність географічних номенів діалектоносіями залежно від їх соціально-демографічних ознак. Важливу роль у формуванні й функціонуванні системи географічної термінології відіграє об'єктивний чинник, адже саме “особливість географічного середовища зумовлює розгалуження лексико-семантичних ознак для позначення у мові географічних понять” [3, 30].

Разом з тим місцева географічна термінологія має свою специфіку, зумовлену тісним зв'язком, по-перше, з топонімічними утвореннями і, по-друге, з динамічно змінюваними реаліями географічного середовища.

Своєрідність народних географічних термінів виявляється на рівні діалектного континууму, на відміну від наукових термінів; їм притаманні:

- полісемантизм: *‘белебен’* – 1) ‘високе відкрите місце’ (Св, Марк, Бутк, Лантр, Павл, Верх. Покр.); 2) ‘бугор’ (Сем, Нещер, Кам, Дьом.-Олекс.); 3) ‘відкрита або спустошена місцевість’ (Гор, Трет, Мик, Оборот, Степ, Терн.). У Словнику української мови в 11 т. у 1 т. на с. 155 подано лише одне значення – ‘високе відкрите місце’; ‘гора, шпиль’.

- експресивність: *‘горб – горбок’* [СУМ II, 125], *‘йар – йарище – йаруга’* [Грінченко, 1, 24], *‘камін’ – камінець’ – камін’ука – булжжик’* [Грінченко II, 213; ВТССУМ, 101] (Науг, Терн, Трет, Обор, Св, Ст, Калм, Сем, Лант.)

- широка варіативність: *‘йарок – йерок’* [Грінченко IV, 543], *‘с’інокос – с’інокіс’* [Грінченко IV, 127], *‘не’ро’дуча – не’ро’дима (не зафіксоване), ‘багва – баго’вин’а’* [Грінченко I, 17–18], *‘під’гор’йа – під’є ір’йа, гал’ава – гал’авина’* [ВТССУМ, 220], *‘до’р’їжка – до’ро’жка, лу’жайка – лу’жайок’* (Науг, Терн, Трет, Обор, Св, Ст, Калм, Сем, Лант.).

- складність синонімічних відносин: *‘камін’ука’* [Грінченко II, 213] – *‘валун’* [ВТССУМ, 110] – *‘бол’шак – булжжик’* [СУМ I, 253] – *‘бри’лак’* [СУМ I, 236], *‘р’ї’їнина’* [Грінченко IV, 19] – *‘плоско’вина – гал’авина’* [ВТССУМ, 220] – *‘поле’* [Грінченко III, 282] (Науг, Терн, Трет, Обор, Св, Ст, Калм, Сем, Лант.). У функціональному аспекті специфіка народної географічної термінології полягає в її зв'язку з регіональною топонімією (мікротопонімією). У реальності спостережено взаємодію онімів

і апелятивів, причому взаємоперехід “географічний термін (апеллятив)” → “топонім (мікротопонім)” в основному ситуативно зумовлений: одне і те саме слово залежно від установки мовця може бути і терміном, і топонімом (мікротопонімом) [2, 20]. Наприклад, у с. Бараниківка Біловодського р-ну Луганської області, поле, яке знаходиться поза межами населеного пункту, називають *йапон'я*. У селищі Тернівка Марківського р-ну один з кутів села називають *сахалін*. Топоніми відображають фізико-географічні особливості місцевості, містять відомості історичних подій, особливостей громадського, економічного і культурного життя населення. Географічні ж терміни є основою топонімії, які визначають смисловий зміст топонімів.

Польові дослідження показують, що місцеві жителі часто не розрізняють власний або номінальний сенс відомих географічних термінів і вживають їх як топонімічні знаки, тобто називають ними певні місця у своєму ареалі. Отже, різниця між терміном і топонімом може бути повністю відсутня. З одного боку, МГТ як лексична одиниця позначає, виражає поняття, з іншого – називає, ідентифікує об'єкт, виступаючи топонімом.

1. *Ананьева Н.Е.* История и диалектология польского языка. М. 1994.
2. *Лабунец Н.В.* Русская географическая терминология в ситуации языкового контакта. Тюмень. 2007.
3. *Михальчук О.І.* Географічна термінологія в мікротопонімії Підгір'я // Мовознавство. № 2–3. 1997.
4. *Мурзаев Э.М.* Словарь народных географических терминов. М. 1984.
5. *Толстой Н.И.* Славянская географическая терминология: Семасиологические этюды. М. 1969.

ВТССУМ	Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь. 2001.
Грінченко	<i>Грінченко Б.Д.</i> Словарь української мови: у 4 т. Т. 1–4. К. 1996–1997.
СУМ	Словник української мови: в 11 т. Т. 1–11. К. 1970–1980.

Список населених пунктів

Баран – с. Бараниківка, Біловодський р-н; Верх.-Покр – с. Верхня Покровка, Старобільського р-н; Город – с. Городище, Біловодський р-н; Дьом.-Олекс – с. Дьоміно-Олександрівка, Троїцький р-н; Зелек – с. Зе-

леківка, Біловодський р-н; Калм – с. Калмиківка, Міловський р-н; Кам – с. Кам'янка, Новопсковський р-н; Луб – с. Луб'янка, Білокуракінський р-н; Марк – с. Марківка; Мик – с. Миколаївка, Попаснянський р-н; Міст – с. Містки, Сватівський р-н; Науг – с. Наугольнівка, Сватівський р-н; Нов – с. Новорозсош, Новопсковський р-н; Піщ – с. Піщане, Старобільський р-н; Св – м. Сватово; Свист – с. Свистунівка, Сватівський р-н; Сем – с. Семикозівка, Біловодський р-н; Ст – с. Степове, Біловодський р-н; Терн – с. Тернівка, Марківський р-н; Трет – с. Третьяківка, Біловодський р-н.

ON FUNCTIONING OF FOLK GEOGRAPHICAL TERMINOLOGY IN UKRAINIAN EAST SLOBODA DIALECTS

The thesis describes the peculiarities of forming and the folk geographic terminology functioning in East Sloboda Ukrainian patios which are popular within Luhansk area. Also the differences between certain geographic terms are being analyzed.

Заметки о лексике с корневыми элементами *луск-, луц-, луп-, лух-, лушп-, лыск-* в русско-украинских говорах Воронежской области

Представлена попытка анализа лексем с корневыми элементами *луск-, луц-, луп-, лух-, лушп-, лыск-*, функционирующих в русско-украинских говорах Воронежской области.

На территории области сосуществуют две основные группы диалектной речи: группа с южновеликорусской основой и группа говоров с украинской исторической основой. Последние определяем в статье как *русско-украинские говоры*. Данный термин объясняем прежде всего тем, что графика, алфавит украинского языка не известны в настоящее время диалектоносителям, ими не используется письменная форма украинского языка: *До'ця, да мы пы'шимося ру'ски, по-ру'с'ки пы'шым мы* (Медвежье). Не образуя самостоятельного этноса, носители говоров с украинской исторической основой могут претендовать на статус русского субэтноса (см. также [1]). В качестве самоназвания украинских переселенцев выступает номинация *хахол' (хахлы')*: *Высыля'лы, цэ нас хахлы'ў сюды'* (Кутки). *Цэ всэ було' насэлё'нэ людя'мы ра'зным, и хахла'мы, и москаля'мы, и ярышо'вским, и клё'повским* (Воронцовка). Такие определения, как *хахлы' ру'сские, смесь ру'сских с украи'нцами* указывают на понимание диалектоносителями своего отличия как от русского этноса, так и от украинского: *У на'с хахлы', ни укра'ин'ци, а хахлы' ру'ские мы. Укра'ин'ци жыву'т' на Укра'ини, а хахлы', дэ луч'че; Мы ужэ' хахлы', так сказа'т', смес' ру'сских с украи'нцами* (Власовка). В то же время диалектоносители на территории современной Воронежской области относят себя к русским. До настоящего времени говоры сохраняют украинские черты на разных языковых уровнях [3; 4; 5 и др.].

Статья основана на материалах, а) собранных автором в полевых условиях на территории Воронежской области (1997–2013 гг.), б) Картотеки региональной лингвистики Борисоглебского государственного института (зав. кандидат

филологических наук В.Ф. Филатова), в) “Словаря украинских говоров Воронежской области” М.Т. Авдеевой.

Лексика говоров сохраняет много архаичных по форме или значениям слов. В работе представляется возможным сопоставить номинации, содержащие обозначенные в теме статьи компоненты.

Лексема *лу'скать (полу'скать)* в анализируемых говорах повсеместно представлена в следующих значениях: ‘грызть (семечки подсолнуха, орешки)’: *Тут лу'ска́т' бу'дэ́тэ се'мич'кы* (Власовка). *Оту'та посы'дили, посы'дили, наси'н'ня полу'скалы* (Макашевка). *На витри наси'н'ня ни лу'скаю́т'* (Ломы); ‘бить, крыть (при игре в карты)’: *Прыхо'дыця короле́м лу'ска́т'* (Старотолучеево). Также: *лу'ска́ться* ‘лопаться; трескаться’: *Квасо'лю трэ'ба поде'рпат', а то вжэ стрючкы' лу'скаю́ця* (Старотолучеево); *лу'сну́ть* ‘лопнуть; треснуть’: *До кавуна' ти'кы ножэ'м дотро'нуўся – вин так и лу'снуў* (Старотолучеево). *Надавы'ў; а скло тонкэ' – воно' и лу'снуло* (Замостье); ‘сильно ударить’: *Я тэбэ' ос' як лу'сну!* (Бычок). В [Гринченко II, 382]: *луск* ‘треск’, *луска'* ‘чешуя (Уманск. у.)’, ‘лузга; шелуха’ (уменьш. лусочка), *лу'ска́ти, лу'сну́ти* ‘трещать, треснуть’, ‘лузати; лущить, шелушить’, ‘хлопать, хлопнуть’, ‘лопаться, лопнуть, трескаться, треснуть’, ‘ударять, ударить’. Ср. *луска' 1* ‘чешуя’ [ЕСУМ III, 310]. Слово *луска'* в значении ‘чешуя’ зафиксировано в русско-украинских говорах центральной и южной частей Воронежской области: *Коты' лускы' ны хотя'т', ры'бки про'сят'* (Замостье). *А у мыньки'ў* (налим?) *и ныма' лускы'* (Старомеловая). В русских говорах *лу'ска'* ‘шелуха, кожура, твердая кожица на плодах, семенах’ (Бурнашев [без указ. места], смол.; Лит. ССР), ‘рыбья чешуя’ (дельта Дуная; кубан., дон., терек., азов., касп., брян.), *луска'* ‘перхоть’ (зап. брян.) [СРНГ 17, 204]. Также: *луска'вка* ‘удар или шелчок, сопровождаемый звуком’ (смол.), ‘эхо, отголосок’ (иркут.); *лу'сканица* ‘шелканье орехов, семечек и т.п.’ (пск., твер.), ‘потасовка, драка’ (пск., твер.); *луска'рь* ‘заступ’ (тамб.) [Там же]; *лу'зкать* (смол.), *лузка'ть* (брян.), *лу'ска́ть* (дон., терек., ставроп., кубан., краснодар., смол., пск., ворон., южн., зап.), *луска'ть* (зап. брян.) ‘лузгать, лущить’; *лу'ска́ть, лузжи'ть* ‘бить, колотить’ (пск.); *лу'ска́ть* ‘издавать шелкающий звук’ (пск.), ‘пустословить, болтать’ (пск., твер.) [СРНГ 17,

184, 185]. В статье “Лу’згать (лузга’)” подробно рассматривается слово *лу’згать* и синонимичное с ним *луци’ть* в значении ‘снимать или раскалывать шелуху, скорлупу’ [2].

В говорах отмечен акцентологический вариант общелитературного *луци’ть* – *лу’циить* (сов. *полу’циить*) ‘очищать от скорлупы, шелухи, лузги’: *Жо’луд’ собыра’лы, у пич’.* *Ё’но’ як розлупы’т’ на’до? Вин жэ в икурлу’пки. У пич’ ч’яву’н, ру’ска пич’ вы’руч’я’ла, у пич’ ч’яуны’ засо’вувалы, вад’о’й на’лыва’лы. Вин там у горя’чём розлупля’ўся. Розлупля’ўся, и пото’м мы ужэ’ с пэ’чи вы’тя’хувалы, сида’йтэ чи’стыт’ жо’луди’.* *И мы ци жо’луди лу’цилы.* *Мы јих полу’цимо, а вода’ кра’сна, дуб жэ вин.* *Ту во’ду хэ’т’ з’ыва’лы, пото’м ужэ’ лу’цины, ана’ ще јих раз у пич’ засу’нэ, оны’ розва’рютца вжэ на мя’кот’, бо’ле ме’не мя’хци* (Воронцовка). А также: *лу’циить* ‘грызть семечки’: – *Чё’но’ цэ мы наси’ння ны нажа’рым?* – *Ны зна’ю. Я я’бы лу’циў, так я б нажа’рыў* (Старотолучеево). В [ЕСУМ III, 317]: *лу’циити, луц, луца’к, лу’цик, луци’льный, луци’льник, лу’цина, луци’ця*, соотносимые с *луска’* I. В словаре [Гринченко II, 382, 384] *луца’к* ‘вылущенный орех’, *лу’цик, лусканец* ‘орех, очень спелый, который сам вылущивается из плюски’, ‘лен-текучка, головки которого, созрев, сами лопаются, роняя семя (Черн. у.)’, *лу’цина* ‘лушпайка’, ‘оспина (НВолын. у.)’, *лу’циити* ‘снимать кору, шелуху, кожицу (с плодов, яиц)’, ‘колотить’ и др. В русских говорах: *лу’циить* ‘чистить картофель’ (вят.); *луци’ть* ‘есть, издавая чавкающие звуки’ (пск., твер.), *луциить* [удар.?] ‘есть’ (симб.), *луци’ть* (олон., ср. урал.), *лу’циить* (свердл.) ‘много есть’, *лу’циить* ‘есть с жадностью, быстро’ (Даль [без указ. места]. вят., перм., урал.); *лу’циить* (вят.), *луци’ть* (вят., сиб.) ‘пить с жадностью’; *луци’ть* (новг., волог., олон., перм., симб., моск.), *луциить* [удар.?] (ряз.) ‘бить кого-л., бить сильно, лупцевать’; *луциить* [удар.?] ‘бранить, ругать кого-л.’ (ряз.); *луци’ть* ‘быстро бежать; улепетывать’ (пск., твер.) и др. [СРНГ 17, 215–216]. Ср. также *лута’шкы* ‘лыко, кора деревьев’, приводимое с вопросом к значению в словаре [Авдеева I, 207].

В русско-украинских говорах Воронежской области также широко представлены *лушпа’йка* ‘шелуха от семечек’: *По доли’вци, дывы’с’, скриз’ лушпайкы’ валя’юцця* (Люмы), *лушпы’на* ‘кожура’, ‘шелуха’: *Вы’нысы лушпы’ны коро’ви* (Назаровка), *Лу’скалы наси’ння – лушпы’ны накы’далы’ кру’ном*

(Витебск). *Лушпы'на у зуба'х застря'ла* (Ломы), *лушпы'ння ср., собир.* ‘шелуха от семечек’: *Я лушпы'н'ня заўтра оббэру'* (Власовка). *Шэлуха' – лушпы'н'ня* (Морозовка); ‘кожура от овощей’: *Лушпы'ння'? Та от карто'шкы чыстым, лук чыстым.* Цэ *лушпы'н'ня* (Власовка); ‘скорлупа’ (Морозовка). В [ЕСУМ III, 317] *лу'шпа* 1 (в сочетании *лушпы дати* ‘побить’, *лушпа'нити* и *лушпа'рити* ‘бить’) представлено как образование от *лупи'ти* ‘обдирать; бить’; *лу'шпа* 2, *луштайка*, *лушпак*, *лушпанина*, *лушпелина*, *лушпина*, *лушпайка* соотносятся с *лу'спа'*. См. в [Гринченко II, 384]: *лушпа'* ‘шелуха, скорлупа (орехов, яиц, картофеля), корка (арбузов) и пр.’, ‘чешуя (рыбы)’; *лу'шпа лу'шпы дати* (кому) ‘отколотить кого’ (Константиногр. у., также и другие лексемы в том же значении. В [СРНГ 17, 204] *лушпа'йка* ‘листья кукурузного початка’ (кубан., рост.), ‘шелуха’ (смол.), ‘чешуя рыбы’ (терек.); *лушпы'на* (ряз., юж. [?], Даль), *лушпы'нье* (южн., ряз., Даль) ‘шелуха’ [СРНГ 17, 215].

В говоре с. Власовка нами зафиксировано слово *лу'хатъ* ‘скрести, тереть для облегчения зуда; чесать (о человеке или животном)’: *Лу'хат' шы'ю* (Власовка). Форма *лух* в с. Ширяево функционирует в значении ‘отходы от шерсти или кожи’: *Не' было ва'рижок. Як е ко'зы, так с оцье'й выриза'ют' и шы'ют' ва'ришкы, с лу'ха прям.* Данные лексемы или однокоренные им не представлены в [СРНГ], они не отмечены в словаре [Гринченко]. В [ЕСУМ III, 313–314] *луха'* ‘лузга’, соотносимое авторами с русским *лу'хта* ‘каша; крупа’, *лу'хта'* ‘ерунда’, белорусским *лухта'* ‘лузга, полова’, отмечается как неясное. Авторы отмечают возможную связь с русским *шелуха'* ‘лузга’, рассматриваемое как образование с древним экспрессивным префиксом *ше-* от **луха'*, отождествляемого с *лу'ска'*; также они предполагают возможным рассматривать *луха'* как результат контаминации форм *лузга'* и *труха'* (со ссылкой на: Фасмер IV 425–426). Ср.: *лу'хта* ‘каша’ (влад., твер., калуж., Чернышев [с примеч. “в искусственном языке портных”], орл.), ‘крупа’ (Макаров [с пометами “сельск.”, “офенское”]); омоним *лу'хта'* ‘чушь, ерунда’ (смол., твер., Даль.), в том же значении *лу'хта* (краснояр.); а также: *лу'хтанье* (беломор.), *лухта'нье* (арх.) ‘о некрасивой, безобразной одежде; о человеке в такой одежде’; *лухте'шник* ‘суп’ (влад.); *лухте'шница* ‘крупа’ (влад.); *лухтит'ть* ‘ерундить’ (смол.) [СРНГ 17, 208].

Слово *лупы'ть* представлено в анализируемых говорах в значениях 'обдирать (кору, скорлупу, лузгу) с чего-л. или очищать от шелухи, кожуры, скорлупы и т.п.': *Прынэсы' карто'шку* (сваренный картофель), *я б лупы'ла. Там на ла'ўци* (Власовка), *лупы'ть ко'ру: Плэлы' ла'пти, ходы'лы лупы'лы ко'ру с дэрэ'ў, у лы'ны дра'лы* (Власовка); 'сдирать с животного шкуру' (Власовка); 'бить, колотить кого-л.' (см. также *налупы'ть, налупы'ть бока'*): *Йи'халы на саня'х, а свын'ня за на'м би'гла, бэрэм рожни' и лу'пымо еи'. Г(h)рэшы'лы на Подрэ'брыху. Ура'н'ци Катю'шына ма'тэ ка'жэ: – Пи'дэм прови'рэмю. Пишлы' прови'рылы – хвора'е. Спра'шум, а чэ ж она' хвора'е, та цэ ж мы еи' налупы'лы бока', оцэ' ж она' и хвора'е* (Власовка). В словаре [Черных I, 495–496]: *лупи'ть* 'сдирать, снимать кору, кожуру, скорлупу и т.п.'; 'драть (с чего-л., кого-л.)'; 'колотить, бить кого-л.'; *возвр. ф. лупи'ться*; укр. *лупи'ти(ся)*; блр. *лупі'ць, лупі'цца*; ср. болг. *лупам* – 'стучу', 'бью', 'быстро и много работаю', сов. *лупна* – с.-хорв. *лупити* – 'лущить', *лупити* – 'ударять', 'хватить с размаху'; словен. *lupiti* – 'лущить', 'облупливать'; чеш. *loupiti* – 'грабить', *loupati* – 'лущить', 'очищать', *loupati se* – 'шелушиться', *lupati* – 'трещать', *lupnouti* – 'треснуть', 'лопнуть', *lupič* – 'грабитель', 'разбойник'; польск. *lupić* – 'лупить', 'лущить', 'грабить', *lupać* – 'раскалывать', 'расщеплять', 'драть', *lupać się* – 'раскалываться', устар. *lupież* – 'разбой', 'грабёж', 'кора'; в.-луж. *lupać* (сов.), *lupnuć* – 'лупить', 'лущить', 'теребить', 'бить', также 'трещать'. Др.-рус. (с XIII в.) *лупити* – 'грабить', *лупежь* – 'грабёж' (Срезневский, II, 55). □ О.-с. **lupiti*. И.-е. база **leup-*: **leup-* [с глухим губным согласным в качестве расширителя; вариант со звонким **leub(h)-* представлен рус *луб*]. Ср. лит. *lūpti* – 'сдирать (кору, шкуру)', 'лупить', 'бить', 'рвать (драть)', *laupyti* – 'лупить', 'обдирать', *lūpena* – 'шелуха', 'кожура'; латыш. *laupīt* – 'грабить', 'похищать'; греч. *λόπη* – 'боль', 'мука', 'страдание', 'скорбь', *λυπέω* – 'терзаю', 'мучу', 'беспокою'; др.-инд. *lōpáyati* – 'наносит вред', 'истребляет' при *lumpati* – 'грабит', 'уничтожает'. Слово *лупы'ться* манифестируется в анализируемых говорах в значении 'шелушиться': *Нис лу'пыцца* (Шапошниковка).

В русских говорах: *лупи'ть* 'чистить вареный картофель' (вят., перм., влад., волог., арх., новг., костром., яросл., твер., ка-

лин., моск., смол., ряз., пенз., тамб., Вост. Закамье, усть-цилем. Коми АССР), 'чистить сырые фрукты' (терек.); 'снимать шкуру с животного' (Даль [без указ. места], печор., брян., смол., яросл., сарат., астрах., урал., челяб., курган., тобол.); 'есть с аппетитом' (твер., пск., дон., оренб., новг., олон., заонеж., перм., том.), 'есть с жадностью; объедаться' (волог., твер., смол., калуж., дон., заонеж., олон.); 'быстро идти, бежать' (Даль [без указ. места], волог.); 'говорить' (барнаул.) и др.; *лупи'ться* 'чиститься, очищаться от шелухи, скорлупы, коры' (Даль [без указ. места], тамб., яросл., костром., перм.); 'выводиться (о птенцах, цыплятах и пр.)' (краснодар.); 'смотреть, тараща глаза; таращиться' (курск., север.), 'вглядываться' (орл.) и др. [СРНГ 17, 201]. Ср.: кличка козы *Лупы'чка*, зафиксированная автором в южнорусском говоре с. Танцырей: *У нийь вы'луплиныи глаза'*. См.: *луп'ать глазами*, юж. запд. вгд. *лупогла'зить* 'хлопать, мигать, моргать или бессмысленно глазеть'; *лупа'стый* вор. 'глазастый, с глазами на выкате' [Даль II, 709–710].

В анализируемых говорах: *лупа'тый* 'пучеглазый; с выпученными глазами': *Она' лупа'та, як сова'* (Ломы). *То в јих поро'да така', оны' вси лупа'ти* (Старотолучеево). Также *луп'ать, лупну'ть* 'хлопать глазами; мигнуть; раскрывать, раскрыть глаза после пробуждения': *Ну шо стои'ш глаза'мы лупаеш – со'висно?; Задрима'ю... А тоди' як лупну очима* (Старотолучеево); *лупэ'шкы* с пометой экспрессивное 'глаза': *Закрыва'й лупэ'шкы и спы* (Алейниково). В говоре с. Журавка отмечена лексема *луп'нуть* 'прийти в себя, опомниться, очнуться': *Було' такэ': от мий дедушка, булы' по'хороны у нас у Ти'тара'ке, я по'јихала ма'тир хороны'т', а он оста'юся сам, и ёму' шо'-то прысны'лося, и вин уста'ю но'ч'ю и пишо'ю в кал'со'нах, накы'ну'ю кухва'йку и пишо'ю. И куды' оны' ё'но' воды'лы, ти чё'рты', и оны' ё'но' повэ'лы' по вэ'рбах. И вин доходы'юся, шо тоди' як лупнэ' та ка'жэ: – Г(н)о'споды Иису'сэ, дэ ж я е? А оно' вин у вэ'рбах.* В русско-украинских говорах области широко представлено слово *лупа'* 'перхоть': *Вы'чишы лупу' з головы'* (Репьёвка). *Лупа' сы'пыцца з головы'* (Криница). Как отмечается в [2, 97], первообразная форма *луп, луп-а* "наблюдается относительно редко, а именно в чешском, украинском языках со значением 'перхоть на голове'. С тем же значением эта форма, но осложненная суффиксами, наблюдается

в польском и словацком языках”. Слово *лупцо'вка* ‘порка’ в [Авдеева I, 206] имеет помету экспрессивное: *Ба'тько як узна', так зада'с'т' лупцо'вки* (Старотолучеево). С той же пометой приводится *лупцюва'ть* ‘сильно бить, колотить’: *Ох вин и лупцюва'ю то'но' хло'пця* (Поповка).

Во всех русско-украинских говорах области представлены *лы'скать, лы'снуть* ‘давать, дать подзатыльник’: *Та лы'сны ё'но' як сли'дуе* (Старотолучеево). Ср. *лы'сканэц'ь* ‘подзатыльник’: *Гляды', а то схва'тыш в мэни' лы'сканэц'* (Пески). В говоре с. Воронцовка данная лексема функционирует также в значении ‘съедасть (обычно быстро)’: *И мука' жолудё'ва имэ'ицца в виду', и лыпы'лы лыпё'шкы из цы'х жолуди'ю. Запэ'че, а пото'м нам опя'т' у мысоч'кы' смэ'та'ны поди'лэ, и мы отэ'ш ту смэ'та'нку лы'скаем. Тай жолуд' той, жолудэ'нык с'ида'лы*. В русских говорах: *лы'скать* ‘уклоняться от дела, избегать работы’ (пск., твер., Даль); омоним *лы'скать* ‘втираться в доверие’ (пск., твер.); *лыскану'ть* ‘быстро скрыться, шмыгнуть куда-л.’ (пск., твер.); *лыскачи'* ‘вздорный разговор’ (пск., твер.) и др. [СРНГ 17, 224].

Слова с корневыми элементами *луск-, луц-, луп-, лух-, лушп-, лыск-*, функционирующие в русско-украинских говорах Воронежской области, свойственны как говорам украинского языка, так и русского. В то же время в исследуемых говорах отмечены манифестации значений, общих с украинскими говорами, но мало представленных в русских говорах (например, *лу'па* ‘перхоть’). В русско-украинских говорах области зафиксирована лексема с корневым элементом *лух-* (*лух* ‘отходы от шерсти или кожи’), не представленная диалектными словарями украинского и русского языков.

1. Авдеева М.Т. Взаимодействие русского и украинского языков как ареальное явление пограничья // Вестник ВГУ. Сер.: Гуманитарные науки. № 2. Воронеж. 2002.

2. *Лузгать* (лузга) // Вопросы исторической лексикологии русского языка. Ученые записки. Т. 231. Часть I. Ленинград. 1962.

3. Сьянова Е.И. Лексика смешанных русско-украинских говоров (на материале русско-украинских говоров Воронежской области) // *Rossica Olomucensia*. XXI. Olomucké Dny Rusistů. 07.09.–09.09.2011. Sborník příspěvků z mezinárodní conference. Olomouc. 2011.

4. Сьянова Е.И. Материнская основа украинских говоров и ее трансформация на территории Воронежской области // *Epoka a literatura i język w Słowiańszczyźnie Wschodniej*. Zielona Góra. 2013.

5. Сьянова Е.И. О проблеме взаимодействия украинской и русской языковых систем на территории позднего заселения (на материале украинских говоров северо-востока Воронежской области) // Лінгвістика. Збірник наукових праць. №3 (24). Ч. I. Луганськ. 2011.

- Авдеева *Авдеева М.Т.* Словарь украинских говоров Воронежской области. Т. 1. Воронеж. 2008.
- Гринченко *Гринченко Б.Д.* Словарь украинского языка. Т. 1–4. К. 1907–1909.
- Даль *Даль В.И.* Толковый словарь живого великорусского языка под редакцией проф. И.А. Бодуэна-де-Куртене. Т. 1–4. СПб. 1903–1909 (3-е изд.).
- ЕСУМ *Етимологічний словник української мови.* Т. 4. К. 2003.
- СРНГ *Словарь русских народных говоров.* Т. 17. Л.; СПб. 1965–2013.
- Черных *Черных П.Я.* Историко-этимологический словарь русского языка. Т. 1–2. М. 1999.

Список населенных пунктов

с. Макашевка, Танцyrей Борисоглебского р-на; с. Власовка Грибановского р-на; с. Ломы Воробьевского р-на; с. Репьёвка Репьёвского р-на; с. Криница Острогожского р-на; с. Воронцовка, Пески Павловского р-на; с. Ширияево Калачеевского р-на; хутор Витебск Подгоренского р-на; с. Назаровка, Шапошниковка Ольховатского р-на; с. Алейниково, Морозовка, Подгорное, Поповка Россошанского р-на; с. Журавка Кантемировского р-на; с. Старотолучеево Богучарского р-на; хутор Замостье, с. Бычок, Старомеловая Петропавловского р-на.

NOTES ON LEXIS WITH THE ROOT ELEMENTS *LUSK-*, *LUSHCH-*, *LUP-*, *LUH-*, *LUSHP-*, *LYSK-* IN RUSSIAN-UKRAINIAN DIALECTS OF VORONEZH REGION

The thesis analyses functioning of lexemes with the root elements *lusk-*, *lushch-*, *lup-*, *luh-*, *lushp-*, *lysk-* in Russian-and-Ukrainian dialects of Voronezh region. Such lexemes are typical for both the Ukrainian and Russian languages (literary language and dialects). Some of the words are used not only in southern Russia, but also in some northern dialects of the Russian language.

Об одной восточнославянской изоглоссе в области глагольного ударения¹

Вопросы морфонологии глагола на материале восточнославянских диалектов исследованы в работах Т.В. Поповой, вышедших в серии выпусков “Восточнославянские изоглоссы” [6; 7]. Чередованиям согласных в исходе основ настоящего времени глаголов II спряжения посвящены две работы Татьяны Вениаминовны [6]. В связи с основной темой ею затронут вопрос об ударении форм наст. / буд. времени глаголов II спряжения. Т.В. Попова считает, что части восточнославянских диалектов свойственна унификация глагольных основ наст. / буд. времени, которая у глаголов II спряжения проявляется как в устранении чередований согласных в исходе основ, так и в выравнивании места ударения, а именно в переходе глаголов со смежно-подвижным ударением: *ношу́, носишь* – к колонному накоренному ударению форм наст. / буд. времени: *ношу/носю, носишь*. Восточнославянским изоглоссам колонного накоренного ударения форм презенса *i*-глаголов а. п. *b* посвящено это изложение.

1. В восточнославянских диалектах известно три вида акцентных кривых смежно-подвижного типа – рефлексов а. п. *b* у *i*-глаголов:

(1) В: 1 ед. *(за)ношу́*, 3 ед. *(за)но́ситъ*, прош. вр. *(за)носи́ли*, инф. *(за)носити*;

(2) В*: 1 ед. *(за)но́шу*, 3 ед. *(за)но́ситъ*, прош. вр. *(за)носили*, инф. *(за)носити*;

(3) В⁺: 1 ед. *ношу́*, *зано́шу*, 3 ед. *зано́сит(ь)*, прош. вр. *носили*, *зано́сили*, инф. *носити*, *зано́сити*.

В классе *i*-глаголов к а. п. *b* во всех славянских языках относятся итеративы, тогда как деноминативы и каузативы в разных группах славянских диалектов относятся к а. п. *b* или *c*. В [3] предложено реконструировать праслав. а. п. *b1* у итеративов и праслав. а. п. *b2* – у деноминативов и каузативов, объясняя различия в их акцентуации разной акцентной

¹ Работа выполнена при поддержке программы Президиума РАН “Традиции и инновации в истории и культуре” (проект “История восточнославянского лингвистического ландшафта”).

валентностью (просодическим качеством) темы *-i-*. Системы ударения каузативов и деноминативов в славянских диалектах образуют диалектные различия, формирование которых относится к позднепраславянской эпохе [3; 4, 109–159].

2. Как известно, в укр. и бел. лит. языках, а также в большей части их говоров смежно-подвижное ударение презенса имеется у бесприставочных *i*-глаголов: укр. 1 ед. *ходжу/хожу/ход'у*, 3 ед. *ходить(')*, прош. вр. *ходи́в*, инф. *ходитьи*, – тогда как у приставочных представлено колонное накоренное ударение: *прихо́джу, прихо́дит', прихо́див, прихо́дити* (а. кр. V⁺). Это явление получило название *полуотметности* (термин Б. Цонева [8]). Северная граница полуотметности у *i*-глаголов проходит по территории бел. языка (р. Виляя – верхнее и среднее течение Березины – Могилев – Гомель [ДАБМ, к. 204]) и соотносима с границей центральных и северо-восточных бел. говоров; далее на востоке она, видимо, совпадает с северной границей распространения укр. языка. Исторически полуотметность, по-видимому, была свойственна припятско-словенскому диалекту, откуда распространилась в центрально-белорусские и большинство укр. говоров [5]. (В пинских говорах и в отдельных говорах юго-западного наречия бел. языка отмечается отсутствие полуотметности [ДАБМ, к. 204].) К северу и востоку от границы полуотметности, в рус. и северо-восточных бел. говорах, распространена “классическая” акцентная кривая в *i*-глаголов, не зависящая от наличия / отсутствия приставки.

Юго-западная граница полуотметности совпадает с северными границами Львовской и Тернопольской областей, далее идет примерно по линии Хмельницкий – Белая Церковь – Николаев; в своей западной части она соотносится с границей древних днестровско-хорватского и припятско-словенского диалектов [5]. К югу от нее у *i*-глаголов представлена а. кр. V* – не зависящее от наличия / отсутствия приставки колонное накоренное ударение в презенсе при насуффиксальном – в прош. времени и инфинитиве: *(при)хо́жу/(при)ход'у, (при)хо́дит', (при)ходи́в, (при)ходи́ти* [АУМ III, ч. 3, к. 22].

В галицких, закарпатских, буковинских и отчасти подольских говорах, где нет полуотметности у *i*-глаголов, чередование зубных с шипящими в конце основы презенса сохраняется

(*хо́жу, хо́диши* и т.д.); в восточной части укр. говоров без полуотметности это чередование устранено (*ход'у, ходиши* и т.д.).

3. Устранение чередования зубных с шипящими в исходе основ глаголов II спряжения свойственно многим восточнославянским говорам, прежде всего украинским. Северная граница самого крупного ареала проходит по линии Черновцы – Каменец-Подольский – Винница – Черкассы – севернее Полтавы – Белгород; этот ареал смыкается с другим, для которого характерно варьирование типа *нос'у / ношу, ход'у / хожу-ходжу, л'убл'у / л'уб'у*. Он охватывает бо́льшую часть Сумской области и оттуда простирается далеко на север, занимая междуречье Оки и Десны и доходя на севере до Смоленска, Вязьмы, р. Угры, верховьев Днепра и Москвы-реки [АУМ III, ч. 3, к. 40; ДАРЯ 2, к. 97; 1; 6]. Чередования согласных в исходе основ презенса глаголов II спряжения устранены в полесском ареале, включающем пинские и среднеполесские говоры [АУМ II, к. 235; АУМ III, ч. 3, к. 40].

С точки зрения ударения *i*-глаголов а. п. *b* эти обширные ареалы неоднородны. В пределах линии Черновцы – Каменец-Подольский – Винница – Белая Церковь – Николаев в презенсе *i*-глаголов представлено колонное накоренное ударение (а. кр. В*): (*приход'у, (при)ходиши, (при)ходи́ти*; в юго-восточных укр. говорах – полуотметность (а. кр. В⁺): *ход'у, ходиши, приход'у, приходиши, ходи́ти, приходи́ти* [АУМ III, ч. 3, к. 22]; в юго-западных рус. говорах, согласно [ДАРЯ 2, к. 97], – “классическая” акцентная кривая В: (*пр'у)хад'у, (пр'у)ход'ит', (пр'у)хад'ит'* (однако есть данные, указывающие на наличие в прошлом в говорах верхне-деснинской группы а. кр. В* и на сохранение в некоторых современных говорах этой группы остатков а. кр. В* у *i*-глаголов – итеративов); в среднеполесских и пинских говорах, по-видимому, варьируют а. кр. В и В⁺.

4. В рус. говорах повсеместно распространена а. кр. В; развитие а. п. *b* > а. кр. В* представлено в нескольких небольших ареалах: в гдовских, онежских, рязанских говорах, а у отдельных глаголов – во многих говорах, не образующих ареалов [ДАРЯ 2, к. 97], архангельских и ряде других. По-видимому, развитие а. п. *b* > а. кр. В* происходило независимо в севернопсковских и рязанских говорах.

4.1. Применительно к рязанскому ареалу можно говорить о выравнивании основ презенса в отношении и ударения,

и конечного согласного основы, хотя некоторые окраинные говоры этого ареала знают только выравнивание места ударения. Можно говорить также о выравнивании корневого гласного; релевантны /o/, /a/ в корнях с заменой гласного (*плóтишь, доришь, вóришь, лáвишь, цóдишь* и под.), /o/ и /ǫ/ в говорах с различием двух фонем “типа o”.

Рязанский тип перестройки основ презенса представлен в говоре с. Деулино (Рязанский р-н Рязанской обл.). Чередования конечных согласных основы презенса устранены у *i*- и *ǣ*-глаголов: *дóлб'у, дóлб'ит'*; *ул'ад'у, ул'ад'иши*; а. кр. В* представлена у глаголов разных классов: *у́н'у, у́н'им*; *кóс'у, накóс'иши; скажу, ска́жыт'*; *с'т'ёл'у, с'т'ёл'ит'*; в формы 1 л. ед. ч. *i*-глаголов распространяется корневой гласный из прочих форм презенса: *насóд'у, насóд'ит'*; *лáv'у, лáv'ит'* ‘ловить’ [1, 423–441].

Вдобавок к тому, что характеризует деулинскую систему, в говоре с. Новоселки Рыбновского р-на Рязанской обл. с различием двух фонем “типа o” фонема /ǫ/ распространяется в формы 1 л. ед. ч. *i*-глаголов, имеющих а. кр. В*, из других форм презенса: 1 ед. *брóд'у, 3 ед. брóд'ит'*; *вóд'у, вóд'ит'*; *вóз'у, вóз'ит'*; *у́н'у, у́н'ит'*; *нóс'у, нóс'ит'*; *прóс'у, прóс'ит'*; *валóч'у, валóч'ит'*; *малóт'у, малóт'ит'*; *калóт'у, калóт'ит'*; *бóжус', бóжыщ'у; атвóр'у, атвóр'ит'*; *мóл'ус'е, мóл'ищ'у; харóн'у, харóн'ит'*; *станóв'у, станóв'ит'*.

5. В архангельских, онежских и гдовских представлено развитие а. п. *b* > а. кр. В* в системе глагола при сохранении чередований согласных в конце основы *i*- и *ǣ*-глаголов: 1 ед. *хожу, нóшу, л'убл'у, 3 ед. хóд'ит, нóс'ит, л'уб'ит*. У глаголов других классов встречается выравнивание фонемного состава основы: арханг. *можу, может* (вторичное накоренное ударение презенса) при *л'агу, л'ег'ет* (исконное накоренное ударение презенса), *стр'игу, стр'иг'от* (а. п. С).

6. Таким образом, изоглоссы утраты чередований согласных в основах *i*-глаголов и изоглоссы преобразований а. п. *b* на восточнославянской территории не совпадают, что говорит о независимом и одновременном характере этих инноваций (исключением, возможно, являются рязанские говоры).

7. Обращает на себя внимание развитие а. п. *b* > В* в галицких, буковинских, закарпатских и псковских говорах (а

также в производных от псковско-новгородских говоров онежских и архангельских говорах). Эти говоры обнаруживают сходства акцентных систем, которые объясняются их общим происхождением из позднепраславянского диалекта 2-го акцентологического типа [3; 4].

В поморском говоре д. Тамица Онежского р-на Архангельской обл. имеется, наряду с развитием а. п. *b > V**, акцентуация *i*-глаголов, восходящая к системе 2-го позднепраслав. акцентологического типа:

(1) итеративы праслав. а. п. *b1 > а. кр. V** (наряду с *V*, объясняемой влиянием лит. языка): *во́жу, во́з'ит, во́з'ит'е, наво́жено, наво́з'ил, во́зит'*; так же *бро́дить, во́дить, во́лочить, го́нить, ло́мить, лю́бить, но́сить, про́сить, ско́чить, служить, хо́дить, же́ниться* и др.;

(2) каузативы и деноминативы праслав. а. п. *b2 > а. кр. V** – *кло́нить, ко́пить, -ро́нить, се́диться, то́пить* (печь), *кормить, серди́ться, -ключить, кру́тить, кусить, судить, ступи́ть, труди́ться, торо́пить, хоро́нить, хвали́ть* (глаголы с праслав. краткими гласными в корне, с корневыми [у] любого происхождения, [оро], редко [а]; каузативы и деноминативы с непрозрачной мотивацией); а. п. *b2 > а. кр. C* – *дожди́ть, ко́сить* (траву), *ро́зорить, о́стричь, пло́дить, по́ститься, (т)вори́ть, твори́ть, глоти́ть, гнезди́ться, коло́тить, воро́тить, кури́ть, пали́ть, свети́ть, пи́лить* и др. (глаголы с праслав. долгими гласными в корне; среди глаголов с краткими корневыми гласными преобладают деноминативы с прозрачной мотивацией).

(3) *i*-глаголы праслав. а. п. *c > а. кр. C*, за немногими исключениями.

1. Бромлей С.В., Булатова Л.Н. Очерки морфологии русских говоров. М. 1972.

2. Бубрих Д.В. Фонетические особенности говора д. Пустоша // Известия ОРЯС. 1913. Т. 18. Кн. 4. СПб. 1914.

3. Булатова Р.В., Дыбо В.А., Николаев С.Л. Проблемы акцентологических диалектизмов в праславянском // Славянское языкознание. X Международная конференция славистов. София, 1988 г. Доклады российской делегации. М. 1988.

4. Дыбо В.А., Замятина Г.И., Николаев С.Л. Основы славянской акцентологии. М. 1990.

5. Николаев С.Л., Тер-Аванесова А.В., Толстая М.Н. Вокализм полесских говоров в праславянской перспективе // Славянское языкознание.

XV Международный съезд славистов. Минск, 2013 г. Доклады российской делегации. М. 2013.

6. Попова Т.В. Морфонологическая характеристика консонантного исхода основы в парадигме наст. времени глаголов II спряжения типа рус. лит. *любить* // Восточнославянские изоглоссы. Вып. 2. М. 1998. Попова Т.В. Морфонологическая характеристика консонантного исхода основы в парадигме наст. времени глаголов II спряжения типа рус. лит. *платить* // Восточнославянские изоглоссы. Вып. 2. М. 1998.

7. Попова Т.В. Формы инфинитива от глаголов с основой на /к, г/ типа рус. лит. *печь, беречь*. Формы инфинитива от глаголов с основой на гласный звук типа рус. лит. *ходить, видеть, гнать, писать*. Формы инфинитива от глаголов с основой на согласный типа рус. лит. *плести, вести, грести и класть, прять, грызть* // Восточнославянские изоглоссы. Вып. 3. М. 2000.

8. Попова Т.В. Конечные /т/, /г'/, /Ø/ в формах 3 лица мн. числа настоящего времени. Глагольная форма 1 лица мн. числа настоящего времени // Восточнославянские изоглоссы. Вып. 4. М. 2006.

9. Цонев Б. Към историята на български език // Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. Кн. XIX. София. 1903.

АУМ
ДАБМ
ДАРЯ

Атлас української мови: в 3 т. Т. 1–3. К. 1984–2001.
Дзялекталагічны атлас беларускай мовы. Карты. Мн. 1963.
Диалектологический атлас русского языка. Центр Европейской части СССР. Вып. 1: Фонетика. М. 1986; Вып. 2: Морфология. М. 1989; Вып. 3. Ч 1: Лексика. М. 1997; Вып. 3. Ч. 2: Лексика. Синтаксис. М. 2004.

ON AN ISOGLOSS OF VERBAL ACCENTUATION IN EAST SLAVIC DIALECTS

In East Slavic dialects there are three types of development of accentual curve *b*. In the Ukraine and Belarus the isoglosses of these types may be interpreted as the boundaries of the ancient dialects of the Slovenes of Polesia and of the Krivich, the dialects of the Slovenes of Polesia and of the Dniester Croats. One of the developments of accentual curve *b* (1 sg. *xóžu*, 2sg. *xódiš*, past *xodil*) is attested in Galicia, Carpathian Ruthenia, in Pskov region and in a number of the North Russian dialects. The study of the system of accentuation of *i*-verbs in these dialects shows that they must have developed from the late Common Slavic dialects of the so-called 2-d accentological group.

Побутова лексика Південної Слобожанщини в контексті інших суміжних та просторово віддалених діалектів

Загальновідомо, що говірки української мови мають різний ступінь дослідження. Серед ареалів недостатньо вивчених – говірки Південної Слобожанщини. Частково це зумовлено їх належністю до новостворених, адже ще Ф.Т. Жилко зазначав, що “об’єктами ... дослідження здебільшого були давні українські говори, новостворені говори традиційно вважалися малоінформативними, тому їм мало пощастило щодо вивчення” [2, 3].

Зважаючи на цей факт упродовж останніх двадцяти років ми працюємо над укладанням джерельної бази для дослідження південнослобожанських говірок. Передусім предметом вивчення стала побутова лексика Південної Слобожанщини. З’ясування складу, структурної організації назв житлових і господарських приміщень, меблів та речей хатнього вжитку на території поширення південнослобожанських говірок дозволило дати їм певну загальну характеристику, що може бути уточнена й конкретизована внаслідок подальших досліджень.

Аналіз трьох тематичних груп лексики народного побуту південнослобожанських говірок – 1) назв житлових, 2) господарських приміщень, 3) меблів і предметів хатнього вжитку – виявив, що кожна з них – складна багатопланова система, представлена низкою лексико-семантичних та окремих мікрогруп лексики. Характерними ознаками побутової лексики південнослобожанських говірок є переважання полісемантичних лексем, окреслення функціонально базового та маргінального шарів лексики.

Основний шар побутової лексики південнослобожанських говірок складають загальноновживані номінації давнього походження, про що свідчить їхня висока функціональна активність. Цей шар лексики об’єднує:

1) назви праслов’янського походження: *лава* [ЕСУМ III, 176], *н’іч* [ЕСУМ IV, 329], *дом* [ЕСУМ II, 107], *дв’ір* [ЕСУМ II, 18] тощо;

2) назви давньоруського походження: *бу|динок*, *ого|рожа*, *воро|ток*, *ва|лок*, *го|рниці|а*, *р|ад|но*, *ко|роб* тощо;

3) лексеми, утворені на власне українському ґрунті: *по|кр|і|ул|а*, *ха|тинка*, *при|ч|ілок*, *п|і|д|а|шки*, *са|диба*, *од|в|ірок*, *по|в|ітка*, *при|с|інки*, *ск|рин|а*, *ко|морка*, *саж*, *до|л|і|ўка* тощо;

4) лексеми, запозичені з російської мови цілісними мовними знаками, хоч спільнокореневі утворення можуть бути відомі в українських діалектах; на російське джерело постання цих лексем часто вказує їхня формальна структура: *ко|йка*, *кр|о|ват|і*, *в|ешалка*, *стул*, *шкаф*, *пос|т|ел|і*, *по|суда*, *пос|т|роїка*, *ко|мната*, *ам|бар* тощо;

5) слова, запозичені з інших мов: *кар|кас* (із франц.) [ЕСУМ II, 392], *ка(о)|мод* (через посередництво рос. і польськ. мови із французької) [ЕСУМ II, 539], *гард|е(і)|рон* (із франц.) [ЕСУМ I, 473], *гарн|і|тур* (із нім.) [ЕСУМ I, 476], *ку|фер* (із нім.) [ЕСУМ III, 164], *бу|ф(')|ет* (із франц.) [ЕСУМ I, 311], *ди|ван*, *д|і|ван* (із турец.) [ЕСУМ II, 65], *ка|напа* (через посередництво польськ. м. із франц.) [ЕСУМ II, 361], *ку|шетка* (із франц.) [ЕСУМ III, 170], *ла|да* (із нім.) [ЕСУМ III, 335] тощо;

б) ендемічну лексику чи семантику південнослов'янських говірок: *вє|личка* 'гарно прибрана, парадна кімната в будинку', *ватн|ік* 'тепла ковдра на ваті', *ган|делик*, *га|д|ушник* 'стара сільська хата', *запо|личка* 'нижня частина віконної рами (плита, дошка)', *мазанка* 'долівка, утрамбована, вирівняна та помазана глиною земля в хаті', *о|коло* 'бічна стіна хати', *при|д|ел|чик*, *при|бої|чик* 'прибудова зі східцями біля входу в будинок', *об|кат* (*аб|кат*, *об|катка*) 'невисокий, переважно земляний насип, обшитий дошками, який споруджують вздовж стін хати знадвору', *по|но|ўка*, *шпа|роўка* 'мазана стеля в хаті' тощо.

Незважаючи на міжмовну та міждіалектну взаємодію, відчутний вплив нівеляційних процесів, зміни в господарському житті діалектоносіїв, компонентний склад аналізованих лексико-семантичних груп здебільшого залишається сталим.

Спостереження за динамікою розвитку побутової лексики виявило такі основні зміни в говірках:

1) поширення словника діалектоносіїв лексикою, запозиченою з інших говіркових систем переважно зі збереженням у

мовленні й загальноновживаних варіантів, напр., *слуп* [Лисенко, 19; Никончук, 41; Корзонюк, 222; Онишкевич II, 231], *вушак* [Никончук, 47; Вашенко, 22; Сизько, 20; Корзонюк, 93; Чабаненко I, 210; Лисенко, 51], *вер'і'їя* [Онишкевич I, 91], *шона* [АУМ I, к. 284, II, к. 280; Дорошенко, 434; Корзонюк, 262; Онишкевич II, 386]; *убора* [Никончук, 59; КДА, 191]; *гражда* [АУМ II, к. 280; ГГ, 54]; *касо'мари* (записано від інформатора – переселенця з Вінниччини); *фа'йерка* [Євтушок, 74; Корзонюк, 246] тощо;

2) збагачення словникового запасу за рахунок ендемічної лексики, напр., *поти'рина*, *по'пона*, *прит'ворок*, *зак'расиц'а*, *ло'за*, *ло'зоун'а*; низька функціональна активність власне діалектних назв, напр., *шпа'роўка* ‘мазана стеля в хаті’, *ста'нок* ‘приміщення або загорода для утримання свиней’, *свин'а* ‘склепіння печі, внутрішнє опукле верхнє покриття над черінню’, *прит'ворок* ‘ящикок на всю ширину верхньої частини скрині для дрібних речей’;

3) зміна семантики окремих лексем унаслідок змін у побуті мовців, напр., *по'пона* ‘домоткане грубе полотнище з різнокольорових поперечних смуг, яким покривали ліжку’, ‘ковдра бавовняна’, ‘велика наволока на ковдру’; *рад'но* ‘домоткане грубе полотнище із різнокольорових поперечних смуг, яким покривали ліжку’, ‘ковдра бавовняна’, ‘велика наволока на ковдру’, ‘простирадло’; *де'р'уга* ‘домоткане грубе полотнище із різнокольорових поперечних смуг, яким покривали ліжку’, ‘велика наволока на ковдру’; *дом'ік* ‘невеликий за розмірами житловий будинок’, ‘сільський житловий будинок’; *за'бор* ‘тин, паркан, огорожа (загальна назва)’, ‘паркан із дощок’, ‘огорожа з вертикальних дощечок, розріджено прибитих до двох (трьох) паралельних горизонтальних лат (рейок)’, ‘огорожа з жердин, горизонтально закріплених між стовпами’, ‘огорожа, сплетена з лози на забитих у землю кілках’; *зал(а)* ‘гарно прибрана, парадна кімната в будинку’, ‘кімната, у якій споживають їжу (святкове споживання)’; *по'рог* ‘поріг’, ‘прибудова із східцями біля входу в будинок’;

4) перехід до пасивного словникового запасу низки лексем, спричинений змінами в побуті населення: *ам'бар*, *вим'бар*, *вим'бар* ‘приміщення для зберігання зерна’, *вє'лика хата* ‘гарно прибрана, парадна кімната в будинку’, *гум'но* ‘бу-

дівля для зберігання снопів, сіна, полови тощо, а також для молотьби, віяння, *дол, дол'їука, з'єм, зем'ла* 'долівка, утрамбована, вирівняна та помазана глиною земля в хаті'; *жердка* 'горизонтально укріплена перекладина під стелею над піччою або ліжком, на яку вішають одяг', *їушка* 'одне з кілець для затуляння отвору в кухонній плиті', *л'їжник, ложник* 'домоткане грубе полотнище із різнокольорових поперечних смуг, яким покривали ліжко', *лоханка* 'велике дерев'яне відро для витягання води з колодязя журавлем', *ма'ла хата* 'передня кімната в сучасному будинку', *мис'ник* 'шафа з полицями для посуду і продуктів', *перва хата* 'передня кімната в сучасному будинку', *п'ід* 'долівка, утрамбована, вирівняна та помазана глиною земля в хаті', 'стеля в хаті', 'дощана стеля в хаті', 'черінь печі' тощо;

5) тенденція до збільшення кількості міжговіркових відповідників, напр., *хата, хати́на, хати́нка, ста'ра хата, ше'ченк'їс'ка хата, ветха хати́на, розвал'уха, завал'уха, х'їбара, х'їбарка, мазанка, хал'упа, ган'делик, хижина, зем'ла́нка, га'д'ушник, ко'учег, ла'чуга* (18 назв) 'стара сільська хата'; *сви'нарник, сви'нушник, сви'нар'я, сви'нарничок, сви'нух, сви'ник, свининец', саж, сажик, са'жок, сажник, хл'ї, хл'ївец', са'раі, баз, загорода, заго'родка, куча, поро'сатник, ста'нок* (20 назв) 'приміщення або загородка для утримання свиней' тощо.

Характерною рисою побутової лексики південнослобожанських говірок є також значна кількість лексем, спільних з іншими слобожанськими говірками, зокрема східнослобожанськими, напр., *хата, дом, д'ім, дом'ік, будинок* [1, 18], *дол'їука, зем'ла* [1, 54], *потолок, стел'а* [1, 57], *при'сінки, рун'дук, гале'рейя, п'їт'ашки* [1, 36], *ступен'ки, сл'ходи, сл'х'їдц'ї, при'ступки* [1, 37] та ін.

Отже, досліджені ТГЛ дають інформацію про культуру й побут населення, засвідчують історію формування слобожанського говору взагалі та південнослобожанського континуума, зокрема факти заселення, переселень та дозаселень. Аналіз лексики, особливо її прочитання в загальноукраїнському контексті, виявив, що здебільшого діалектоносії південнослобожанських говірок – вихідці з території поширення південно-східного наріччя, значна частина – з північного,

менша – з південно-західного, причому функціональні обмеження, на які вказують інформатори, доводять, що лексика південно-західного наріччя не стала загальноновживаною і є ознакою мовлення лише окремих груп переселенців. Функціонально активними визначено широкоznані українські назви: *хата, ста'ра хата, боко'ва ст'їна, зал(а), кухн'а, с'їни, н'риз'ба, од'в'їрок, лутка, н'їдв'їкон:ик, дол'їўка, с'волок, н'їч, пли'та, н'рин'їчок, ду'хоўка, зап'їчок, ле^мжанка, че'р'їн', дв'їр, са'раї, на'в'їс, ко'н'ушн'а, сви'нарник, с'їдало, ко'мора, жура'вел', ко'лиска, р'ад'но, на'волочка, по'душка* та ін. Подальше опрацювання укладеної джерельної бази, насамперед численних діалектних текстів, допоможе докладніше схарактеризувати південнослобожанську лексику, зокрема й у загальнослов'янському контексті.

1. Глуховцева К.Д. Лексика народного побуту українських східно-слобожанських говірок: дис. ... канд. філол. наук. К. 1992.

2. Жилко Ф.Т. Про лінгвогеографічне дослідження новостворених говорів української мови // Праці XII Республіканської діалектологічної наради. К. 1971.

АУМ	Атлас української мови: в 3 т. Т. 1–3. К. 1984–2001.
Ващенко	Ващенко В.С. Словник полтавських говорів. Вип. I. Харків. 1960.
ГГ	Гуцульські говірки. Короткий словник / Відп. ред. Я.В. Закревська. Львів. 1997.
Дорошенко	Дорошенко Л.І. Ареалогія будівельної лексики східнополіського діалекту: дис. ... канд. філол. наук. К. 1999.
ЕСУМ	Етимологічний словник української мови: в 7 т. / За ред. О.С. Мельничука. Т. 1–6. К. 1982–2012.
Євтушок	Євтушок М.О. Атлас будівельної лексики Західного Полісся. Рівне. 1993.
КДА	Бернштейн С.Б., Иллич-Свитыч В.М., Клепикова Г.П., Попова Т.В., Усачева В.В. Карпатский диалектологический атлас. Т. I. М. 1967.
Корзонюк	Корзонюк М.М. Матеріали до словника західноволинських говірок // Українська діалектна лексика. К. 1987.
Лисенко	Лисенко П.С. Словник специфічної лексики правобережної Черкащини // Лексикографічний бюлетень. Вип. 6. К. 1958.
Лисенко П.С.	Лисенко П.С. Словник поліських говорів. К. 1972.
Никончук	Никончук М.В., Никончук О.М. Будівельна лексика правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов. Житомир. 1990.
Онишкевич	Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: у 2 ч. К. 1984.

- Сизько *Сизько А.Г.* Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини. Дніпропетровськ. 1990.
- Чабаненко *Чабаненко В.А.* Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. Запоріжжя. 1992.

VOCABULARY OF EVERYDAY LIFE IN SOUTH SLOBODA UKRAINE IN THE CONTEXT OF OTHER NEIGHBOURING AND DISTANT DIALECTS

The author describes the structure of everyday vocabulary of the South Sloboda Ukrainian subdialects in the proposed abstract. The peculiarities of this group of vocabulary are clarified on the basis of names of housing and household premises, names of furniture, names of house objects, the relation of the mentioned thematic group of the South Sloboda Ukrainian subdialects and other specified and space-distant dialects is also investigated.

Способи номінації в рибальській лексиці східноподільських говірок

Одним із завдань дослідника номінаційних процесів є вивчення способів та засобів номінації у досліджуваній тематичній групі лексики.

Рибальську лексику, яку обрано об'єктом дослідження, вивчено недостатньо в загальноукраїнському масштабі: лексикографічно її представлено в тематичному словнику А.А. Берлізова та у словниках Й.О. Дзедзелівського, В.А. Чабаненка, частково у працях Г.Л. Аркушина, Д.М. Брилінського, П.С. Лисенка, А.А. Москаленка, З.Л. Омельченко і Н.Б. Клименко, М.Й. Онишкевича, Г.Ф. Шила. Слов'янські іхтіонімени найповніше репрезентовано в розвідках В.Т. Коломієць. Сьогодні рибальську лексику вивчають у східнослов'янському ареалі (Р.В. Міняйло) та в говірках Одеської області (І.Б. Циганок, Г.О. Галаш).

У складі тематичної групи лексики рибальства у східно-подільських говірках чітко виокремлюються лексико-семантичні групи на позначення риби, рибальського приладдя та процесів, пов'язаних із рибальством, кожна з яких має свої особливості номінації.

Спосіб номінації – це сукупність технічних засобів мови (діалекту), за допомогою яких здійснюється акт номінації певної реалії навколишньої дійсності, прийом реалізації принципів номінації, представленого мотиваційною ознакою [2, 78]. Рибальська лексика – сегмент конкретної лексики, а тому з'ясування способів номінації реалій рибальства засвідчить загальні тенденції у номінації конкретної лексики. Основними способами номінації реалій рибальства в східно-подільських говірках є семантична трансформація, афіксальна деривація, композитивне словотворення.

Лексико-семантична деривація може ґрунтуватися на міжпарадигматичних зв'язках слів та виявляти себе як уживання замість одного слова іншого, що належить до іншої лексико-семантичної парадигми, але має спільний з першим словом семантичний елемент. Така деривація у рибальській

лексиці східноподільських говірок має такі типові семантичні моделі: ‘частина тіла’ → ‘назва снасті чи її частини’: *морда* ‘рибальська лозова снасть, що має форму лійкоподібної корзини’; ‘частина тіла’ → ‘риба’: *носан* ‘йорж, дрібна прісноводна риба з колючими плавцями, *Aseginia seginia* L.’; ‘предмет’ → ‘частина снасті, яка схожа на цей предмет’: *качалка*, *катушка*, *маїак* ‘поплавок на великій рибальській сіті, неводі’, *кул*, *кулик*, *ворок*, *ворочок*, *хвіст* / *фіст* ‘середня частина невода у вигляді вузького довгого мішка, куди потрапляє риба’; ‘деталь одягу’ → ‘частина снасті’: *пазуха*, *карман*, *матна* ‘середня частина невода у вигляді вузького довгого мішка, куди потрапляє риба’; ‘предмет’ → ‘частина риби’: *крило*, *крильце*, *лопатка* ‘плавець горизонтальний’, *парус*, *гребін*, *гребінець*, *гострак* ‘плавець вертикальний’; ‘комаха’ → ‘назва снасті, схожої на продукт життєдіяльності комахи’: *павук* ‘сітка квадратної форми для лову риби’.

Лексико-семантична трансформація слова, що базується на вживанні замість одного слова іншого, яке перебуває в певному асоціативному зв'язку за просторовою, часовою чи логічною суміжністю, не є характерним способом номінації рибальства в східноподільських говірках. Цей спосіб номінації представлено поодинокими номенами, утвореними за такими семантичними моделями: ‘риба’ → ‘місце перебування риби’: *зарібок* ‘риба, яка недавно вийшла із ікри’, ‘ставок, де вирощують мальків’; ‘частина снасті’ → ‘приманка, яка чіпляється на частину снасті’: *мормишка*, *мурмушка* ‘крючок із металом на зимовій вудці’, ‘принада на зимовій вудці для хижої риби’, *закидушка* ‘леска, на кінці якої гачок, яку закидають у ставок, щоб піймати рибу’, ‘принада’; ‘процес’ → ‘виконавець процесу’: *рибалка* ‘процес ловіння риби’, ‘той, хто ловить рибу’.

У лексико-семантичній групі на позначення риб спостережено перехід назви з однієї реалії на іншу, взаємозамінність назв. Так, наприклад, номен *краснопірка* використовують на позначення краснопірки, *Scardinius erythrophthalmus* L., плитки, невеликої прісноводної риби родини коропових, *Rutilus rutilus* L., верховодки, дрібної прісноводної риби родини коропових, *Alburnus alburnus* L.

Аналіз рибальської лексики засвідчив, що найпродуктивнішим способом словотворення є суфіксація. Це підтверджує

спостереження І.В. Гороф'янюк ще над однією групою конкретної лексики – амікологічною – у центральноподільському ареалі [1, 92]. Найчастотнішою суфіксація є у лексико-семантичній групі назв риб, де тісно пов'язані диференційні ознаки 'вік' та 'розмір' передано однослівними номенами, похідними від основ, найчастіше назв риб, за допомогою демінутивних афіксів *-ець*: *короп'ець*, *кору'пець* 'молодий короп'; *оку'нець*, *диру'нець* 'окунь невеликого розміру', *шчупа'л'ець* 'молода щука'; *-ак*: *короп'чак* 'молодий короп', *шчу'пак* 'молода щука'; *-к-*: *ш'чучка* 'молода щука вагою 600 – 700 г, *красноп'орочка* 'мала краснопірка', *п'л'іточка* 'краснопірка мала', *ве'рхов'водочка* 'маленька верховодка', *л'м'ілка*, *л'му'лка* 'верховодка'; *-ик*: *л'ашчик*, *п'ідл'ашчик*, *подл'ашчик* 'молодий лящ вагою до 1 кг', *й'оржик* 'маленький йорш', *ко'ропчик* 'молодий короп'; *-ок*: *шчупа'чок*, *шчучок* 'молода щука вагою 600 – 700 г', *м'іл'ок* 'молодий короп' *мал'ок*, *му'л'ок* 'риба, яка недавно вийшла із ікри', *у'йазичок* 'в'язь малий', *суда'чок* 'судак до нересту', *у'йаз'ок* 'в'язь малий'; *-ник*: *п'ідл'ашчник*, *подл'ашч'н'ік* 'молодий лящ вагою до 1 кг'; *-ук*: *л'аш'чук* 'молодий лящ вагою до 1 кг', *короп'чук* 'молодий короп', *мал'ук* 'риба, яка недавно вийшла із ікри', *-ар'*: *шчу'пар* 'молода щука'; *-ач*: *шчу'кач*, *шчу'пач* 'молода щука вагою 600 – 700 г'; *-ен'*: *шчучи'н'а* 'молода щука вагою 600 – 700 г'; *-онок*: *л'аш'чонок* 'молодий лящ вагою до 0,5 кг'; *-чик*: *короп'чик* 'молодий короп'; *-а*: *л'аш'ча* 'молодий лящ вагою до 1 кг'.

Малопродуктивними в утворенні іхтіономів є префіксальний та префіксально-суфіксальний способи, зафіксовано префіксальний дериват: *п'ідл'ашч*, *подл'ашч* 'молодий лящ вагою до 1 кг' та номен префіксально-суфіксальної структури: *л'зарібок* 'малий лящ', 'молода щука',

Для репрезентантів лексико-семантичної групи на позначення рибальського знаряддя та його частин характерний безафіксний спосіб творення, наприклад: *у'ход*, *у'хід*, *за'ход*, *про'хід* 'звужений вхід верші або ятера'; *бо'ут*, *бо'ут'* 'жердина з порожнистим потовщенням на кінці, якою б'ють по воді, заганяючи рибу в сіті'; *волок* 'волок, невелика сіть, якою ловлять рибу два рибалки, ідучи вб'рід'; *пе'ре'мет*, *пе'ре'лі'міт*, *п'і'ри'лі'міт*, *пе'ри'лі'мет* 'перемет, снасть із гачками, яку звичайно ставлять поперек течії річки', *п'і'мі'ват* 'рибальська

снасть у вигляді зігнутої в півколо довгої лозини з прикріпленим до неї сітчастим мішком та держалном'; *принада* 'блешня, металева блискуча рибка (пластинка) з гачком, яку використовують як принаду для риби', 'загальна назва наживки для ловіння риби вудкою'.

В аналізованій лексиці зафіксовано поодинокі іхтіонімени, утворені словоскладанням *короп-са'зан* 'короп, *Surginus carpio* L.', *риба-нев'ід* 'риба великих розмірів, яка вилловлюється неводом', *короп-прос'так* 'короп, *Surginus carpio* L.', *пл'ітка-красно'п'рка*, *пл'іточка-красно'п'рка* 'краснопірка, *Scardinius erythrophthalmus* L.', *лаич-молод'н'ак* 'молодий лящ вагою до 0,5 кг', *йорж-но'сар* 'йорж, дрібна прісноводна риба з колючими плавцями, *Aseginia segnua* L.'

Композити, утворені складанням основ і часто ускладнені суфіксацією, відзначено в лексико-семантичних групах – на позначення риб: *ве'рхо'вода*, *ве'рхо'воден'*, *ве'рхо'вод'м'ка* 'верховодка, дрібна прісноводна риба родини коропових, *Alburnus alburnus* L.', 'риба, яка водиться у верхній частині водойми', *крас'нопир*, *красно'п'ор*, *красно'п'рка*, *красно'перка*, *красно'п'орка* 'краснопірка, *Scardinius erythrophthalmus* L.', *то'устолоб*, *то'устолобик* 'головень, *Leuciascus cephalus* L.', *нижн'оводка* 'риба, яка водиться у нижній частині водойми', *одн'ол'тки*, *одн'ор'ічки* 'недомірки, лов яких заборонений'; на позначення рибальського реманенту: *самодур* 'блешня, металева блискуча рибка (пластинка) з гачком, яку використовують як принаду для риби', *рако'ло'ука* 'пристрій для вилловлювання раків'; назви процесів: *рибо'ло'уство*, *рибо'ло'у'ла* 'процес ловіння риби'; агентивів: *рибо'вод* 'рибалка, який займається рибальством професійно', *рибо'ло'у* 'рибалка, який займається рибальством як хобі'.

У всіх лексико-семантичних групах відзначено значну кількість полікомпонентних номінацій реалій рибальства. Вони мають структуру переважно атрибутивних словосполучень. Двослівну номінацію найчастіше представлено в лексико-семантичній групі на позначення риб, зокрема назви різновидів риб (наприклад, *ка'рас' бі'ло'рус'киї* 'лящ, схрещений з карасем', *короп дз'є'р'кал'ниї*, ~ *зир'кал'ниї*, ~ *коро'л'є'ускиї*, ~ *царс'киї* 'короп дзеркальний, *Surginus carpio* L.' та ін.), назви риб за різними диференційними ознаками (розміром, віком,

місцем знаходження, фізіологічним станом – *п'л'ітка ве^ллика* ‘велика плітка’, *л'ашч молодий* ‘молодий лящ вагою до 0,5 кг’, *окун' горбатий* ‘старий окунь’, *ш'чука догодо^лва* ‘щука довжиною до 1 метра’, *риба ма^лен'ка*, ~ *ма^н'ун'ка*, ~ *мі^лен'ка*, ~ *мі^лка*, ~ *му^л'ка*, ~ *ма^лла*, ~ *м'елка* ‘недомірки, лов яких заборонений’, *риба ослаблена*, ~ *при^ддушана*, ~ *зне^лсила^на*, ~ *душ^на*, ~ *за^хир'іла* ‘риба, знесилена недостатчею кисню у воді’, *окун' ста^уковий*, ‘окунь, який водиться в ставку’ та ін.), частин риб (*пла^вец' бо^ковий*, ~ *бр'уш^ний*, ~ *горизон^тал^ний*, ~ *че^ре^уїний* ‘горизонтальний плавець риби’; *пла^вец' вир^т'іка^лний*, ~ *верх^н'ий*, ~ *хвост^овий*, ~ *гострий*, *пла^уник поворотний* ‘вертикальний плавець риби’ та ін.). Незначну кількість полікомпонентних назв відзначено у лексико-семантичних групах на позначення рибальського приладдя (*голка де^ре^уїана*, ~ *рибал'ска* ‘голка, якою плетуть рибальські сітки’, *інви^н'тар* ‘рибний’ загальна назва рибальських снастей’, *попла^вок здо^ровий*, ~ *лі^тні^й* ‘поплавок, який використовують для рибалки вудкою влітку’, *попла^вок конт^рол^ний* ‘додатковий поплавок на вудці’, *путанка двост^орон^а* ‘дві рибальських сітки, що стоять паралельно’), назви рибалок (*ри^бак тихоп^омішаний*, ~ *за^йадливий* ‘той, хто займається рибальством як хобі’, *ри^бак профе^с'ійний* ‘рибалка, який займається рибальством професійно’, *риба^ки бри^гад^ні* ‘група рибалок, які займаються рибальством професійно’), назви місця для рибалки (*ставок л'уб'іт'ел'с^кий* ‘ставок, який не має окремого власника’, *ста^вок за^рибл'аний* ‘ставок, у якому багато риби’, *мі^сце при^кормл'ане*, ~ *за^рибл'ане*, ~ *за^риблене*, ~ *при^над'ане*, ~ *рибне* ‘постійне місце з рибою’).

У лексико-семантичній групі на позначення риб зафіксовано універби, які вживаються паралельно із атрибутивними словосполученнями, на основі яких вони утворені: *при^лманка жи^ва* → *жи^вец'* ‘риба малих розмірів, яку використовують як наживу’, *риба пухла* → *пухл'ак* ‘риба хвора’, *риба ве^рховодна* → *ве^рховодка* ‘риба, яка водиться у верхній частині водойми’, *риба дон^а* → *донка* ‘риба, яка водиться у нижній частині водойми’, *короп простий* → *прос^так* ‘короп, *Surginus caprio* L.’, *короп корол'євський* → *корол'євич* ‘короп дзеркальний’.

Крім того, у кожній із названих лексико-семантичних груп відзначено описові номінації – іменникові словосполу-

чення: *л'ашч се^лредн'ойі ва^лги* 'молодий лящ вагою до 0,5 кг', *к^лорон ге^лрманс'койі породи* 'короп дзеркальний', *место к^лову* 'постійне місце з рибою', *пла^лвец' з^лверха / з^лверху*, ~ *на спи^лні* 'вертикальний плавець риби', *риба бес кіс'ток* 'безкісткова риба', *риба ў на^лгул'і*, ~ *нав'ідог'одоул'і* 'риба після нересту', *риба з ік'ройу* 'риба під час нересту', *риба за к'іло* 'риба, розмір якої відповідає стандартам і лов якої через те дозволений', *риба на до^лошкy*, ~ *на к'іло* 'недомірки, лов яких заборонений', *поплавок д^ла л'ітн'ойі рибалки*, ~ *с кор'кового дере^лва*, ~ *іс ко^лри*, ~ *іс пі^лр'яа* 'поплавок, який використовують для рибалки вудкою влітку', *ят'ір з двома ўходами*, ~ *с к'рилами*, ~ *на два в^лход'і / ўходи* 'ятір з двома входами', *ят'ір з одним крилом* 'ятір з одним входом'.

Отже, у східноподільських говірках виявлено різні типи та способи номінації реалій рибальства: однослівні номінації, словосполучення, пропозитивні номени. Продуктивність різних способів словотворення неоднакова. Найпродуктивнішими є лексико-семантичний спосіб та морфологічний суфіксальний словотвір. Двокомпонентні номени за структурою є атрибутивними словосполучення, частина з яких зазнає універбації.

1. *Гороф'янюк І.* Способи номінації в мікологічній лексиці центральноподільських говірок // Мовознавчий вісник / Відп. ред. Г.І. Мартинова. Вип. 9. Черкаси. 2009.

2. *Скорофатова А.О.* Ономасіологія та лінгвогеографія фітономенів в українських східнословобожанських говірках. Луганськ. 2009.

METHODS OF NOMINATION IN FISHING VOCABULARY OF EAST PODOLIA DIALECTS

The different types and methods of nomination of fishing realities are found in East Podolia dialects: there are one-word nominations, phrases, propositive nominae. Performance of different ways of word formation is varies. Most efficient is the lexical-semantic and morphological method of suffixal derivation.

Лексична мотивація як параметр творення синонімів у ботанічній лексиці говірок Чорнобильської зони

Синонімія може розвиватися на всіх рівнях мовної системи; як один із типів парадигматичних відношень вона тісно пов'язана з мотивацією слова – формально-семантичними зв'язками в лексиці (за Д.М. Шмельовим – “третім виміром лексики” [7]), на що неодноразово вказували лінгвісти [1, 106; 5]. Лексична варіантність особливо властива говіркам зі структурою, що перебуває на стадії трансформації; зокрема це характерно для переселенських говірок Чорнобильської зони (ГЧЗ).

Простежимо, як корелюють мотиваційні процеси та розвиток синонімічних відношень на прикладі однієї тематичної групи предметної лексики – флорономенів. Їх головна функція – ідеографічна, а функціонально-стилістичне маркування, залежність від дистрибуції та ін. зведені до мінімуму, на відміну від характерологічних назв, прикметників, дієслів тощо, що зумовлює специфіку творення синонімів-флороназв.

У ГЧЗ виявлено різні за мотивованістю типи синонімічних пар / рядів (СП / СР), які утворюють синоніми на позначення рослин чи їхніх частин. Найменше виявлено СП, де обидві одиниці є немотивованими. У флорономінації ГЧЗ їх, зокрема, репрезентують лексеми, які змінили свою семантичну структуру внаслідок різноманітних трансформацій – розширення, звуження семантики (напр., *'жито // рож* (Бр, Зм¹), що зумовлено нівеляцією давнього протиставлення *жито* ‘загальна назва злаків’ – *рож* ‘жито посівне’ і реліктами якого є форма множини *жи'та*, засвідчена у ГЧЗ²), або ж такі, що постали внаслідок контактування й накладання різнодіалектних ареалів³ (напр., *х'войа // сос'на* ‘сосна звичайна, *Pinus sylvestris* L.’ (Бн, Бр, В, Гс, Кр, Кш, Лб, Лел, ТЛ, Чст), поширена у ГЧЗ, українсько-білоруському мовному суміжжі, як периферійному ареалі стосовно білоруського та польського мовного континуумів [ОЛА, к. 17]).

¹ Список скорочень назв населених пунктів див. у кінці статті.

² Також див.: [АУМ I, к. 310].

³ Цей же чинник може бути визначальним і для творення пар із мотивованої / немотивованої, мотивованої / мотивованої лексем, однак докладно ці випадки тут не розглядаємо.

Другу групу становлять СП із немотивованим (часто – за-позиченням) і мотивованим компонентом. Наприклад, зафіксовано: 'ланди'ш'ї" // н'еўник'ї 'конвалія, *Convallaria majalis L.*' (Пр). У ГЧЗ друга назва є полісемантичною⁴ і об'єднує номіновані так реалії флори за спільною мотиваційною ознакою (МО) – 'форма суцвіття рослини'. Широка амплітуда семантичного значення лексеми 'н'еўник'ї також є одним із факторів дальшого розширення її семантики. Назва починає функціонувати як ще одне позначення конвалії до вже наявного в говірці, проте яке не має чіткої мотивації – 'ланди'ш'ї". Тож тенденцію до набуття мотивованості слів можна вважати однією з причин розвитку синонімії.

СП із одним мотивованим і другим немотивованим компонентом утворюють флоролекси: рого'жа // ш'чотка 'трава, з якої робили щітки' (Сх), 'н'іжма // з'л'існ'ік 'пижмо звичайне, *Tanacetum vulgare L.*' (Ссл, СтШ); нар'ци'зи" // часн'ї'чок 'нарцис вузьколистий, *Narcissus angustifolius L.*' (Ст), ша'л'ї'я" // козл'їк'ї" 'шавлія лучна, *Salvia pratensis L.*' (Кп), с'е'л'ена⁵ // зо'зул'ка 'зозулинець чоловічий, *Orchis mascula L.*' (Лб); м'їл'їса // со'бача м'їята 'меліса лікарська, *Melissa officinalis L.*' (ТЛ); 'л'їл'ї'я // шип'у'х'ї 'лілія, *Lilium L.*' (Пл). Лексема шип'у'х'ї пов'язана з семантикою 'наріст; предмет великої форми'; напр., у поліських говорах вона є мотивованою; зокрема у ГЧЗ – шип'у'х'ї 'наріст', інф.: бо у л'удеї карт'опл'а і рак на'паў / ота'к'ї'е шип'у'х'ї на карт'оп'линах і там гни'ла (ЗП); у середньополіських говірках Житомирщини зафіксовано шип'ах, шип'ак 'наріст на дереві'; ш'їпу'їка, шуп'ешка 'брунька' [НМЛА, 62, 92]; у біл. – шыпу'їка 'брунька; колючка' [БСУМ, 505].

Синоніми можуть формувати пару з обох мотивованих лексем. Відзначено поширення дублетів зі спільною МО при варіюванні мотиваційних моделей (ММ). Такі процеси, ймовірно, свідчать про неусталеність номінативного знака, пошук адекватних моделей вербалізації інформації мовцями, які втрачають традиційні народні знання з певної галузі та запо-

⁴ Семантична структура номена охоплює 4 родо-видові значення: 'півники, *Iris L.*' (Б, Бн, Бр, БС, В, Гс, Жв, ЗП, Кп, Кпч, Крд, Лел, Пл, Пр, Рз, Ст, СтШ, ТЛ), 'косаріки черепчасті, *Gladiolus imbricatus L.*' (Бч, В, Гс, Лб, Лел, Ржд), 'лілія, *Lilium L.*' (БС), 'конвалія, *Convallaria majalis L.*' (Пр).

⁵ Назва с'е'л'ена 'зозулинець чоловічий, *Orchis mascula L.*' є наслідком видозміни лат. *Saler tuberosus* – ятришник плямистий. Наприклад, у білоруських говірках зафіксовані аналогічні форми: сал'єп, сал'єпны корань 'тс.' [РС, 135].

вноють номінативну лакуну. Напр., як назви полину Божого дерева, *Artemisia abrotanum*, засвідчено 'боже 'з'ел':е // 'мат'ір 'божа (Тар). Обидві лексеми позитивно конотовані внаслідок входження до їхньої структури компонентна 'божий; варіювання відбувається в межах МО 'запах'. Збережено МО й у синонімічних назвах *a'damov'e reb'po* // *сус'тавн'ік* 'купина лікарська, *Polygonatum odoratum Druce*' (Вч); *к'ійа'х'і* // *'ши'шка* (Зм) 'суцвіття рогозу широколистого'; *кашка* // *к'рупк'і* 'цвіт лодоби' (Бр); *ка'чалка* // *к'ійа'х'і* 'суцвіття очерету' (Крд) тощо. Зауважимо, що назви частин рослин часто мають синонімічні позначення в одній говірці, що свідчить про не номенклатурний характер назви, на відміну від власне номінацій рослин, а також про ослаблення зв'язку *мовний знак ↔ денотат*, що уможливорює ситуативну актуалізацію іншого номена в конкретній комунікативній ситуації (зазвичай часто вживаного, із розгалуженою семантичною структурою). Для наземного плоду картоплі після цвітіння виявлено 6 СП / СР: *картоп'л'інк'і* // *бо'лабушк'і* (Бр); *'бул'башк'і* // *на'с'ен'е с' картоп'л'і* (Пр); *'бул'башк'і* // *бу'лаб'ешк'і* (Іл); *бу'лабки* // *бу'лабачки*^і (Кп); *бара'бул'к'і* // *'бул'к'і* // *картоп'л'аний цв'ет* // *с'ем'ена* (Кпч); *картоп'л'анийе бу'ла'б'ешк'і* // *'бобушки*^і (ТЛ). При цьому засвідчено структурне варіювання назв, за рахунок чого утворюються СП – актуалізуються основи *боб-*, *бул'б-*, *булаб-*, а також їхні трансформи, об'єднані спільною семантичною ознакою – 'форма', що свідчить про пошук мовцями прийнятної моделі номінації об'єкта.

Виявлено також випадки, коли і мотиваційні ознака і модель тотожні, проте різні мотиватори. Напр., для сорту цибулі засвідчено *кор'чоўка* // *ку'ш'ч оўка* (ТЛ), похідні від різних основ із тотожним значенням. Утворення СП зумовлено паралельним функціонування в ГЧЗ мотиватора цих назв *корч* // *кушч* 'куш, загальна назва', що підтверджують матеріали ЗЛА, оскільки в середньополіських говірках сходяться три ареали – зони поширення лексем *корч*, *кушч* і *куст* [ОЛА, к. 9]. Відповідно функціонування синонімічних позначень загальної назви куща в говірці зумовлює появу синонімічних назв сортів цибулі.

Засвідчено СП *дур'не 'з'ел':е* // *ам'ер'іканка* (Рд), *дур'не 'з'ел':е* // *ні'мец'ка тра'ва* (КрГ) 'галінсога дрібноkwіткова, *Galinsoga parviflora*'. Перший номен у СП утворено на основі загальної оцінної семантики 'поганій'; вочевидь, постання

других назв у СП пов'язане із трансформацією цієї МО за моделлю 'поганий' ↔ 'чужий', оскільки так звані „чужі” рослини⁶ мовці часто маркують відтопонімними компонентами, що є виявом культурних стереотипів; також див.: [4, 38].

Номені *різної мотивації* також можуть формувати СП чи СР – часто через використання вже наявних лексичних одиниць, які позначають добре знані діалектоносіями реалії флори, для найменування менш знаних рослин: *чоб'ім'к'і // за'зул'к'і* 'медунка, *Pulmonaria L.*' (Рд). Остання назва поширена у ГЧЗ і також є полісемантичною, вона об'єднує рослини за двома ознаками – 'колір' або 'форма'. На нашу думку, у формуванні синонімічної пари відіграє роль продуктивність мотиваційної моделі в певній говірці або частотність уживання конкретної словоформи. Зокрема, друга основа-мотиватор продуктивна в ГЧЗ у творенні флорономенів; напр., інформант зазначає: *ба'гато ў'с'ак'і'х сор'тоў / а'ле на ў'с'і ка'зали зо'зул'к'і // (В)*.

Засвідчено випадки варіювання МО; напр., у говірці с. Семиходи на позначення щиріці кривавої зафіксовано *лобо'да к'расна // к'й'аш'к'і*; у цьому разі варіюють два найчастотніші в ботанічній лексиці мотиви номінації за зовнішніми ознаками реалії – 'колір' і 'форма' відповідно.

Номінація об'єктів флори за різними МО може бути підтримана зближенням у свідомості мовців кількох рослин, а відповідно – і їх номінацій. Напр., для сону широколистяного, *Pulsatilla patens Mill.*, у більшості ГЧЗ поширені назви з коренем *сон-*; а в одній говірці засвідчено *сон_тра'ва // пудс'н'ежн'ік'і* (Сх). Припускаємо, це зумовлено тим, що мотивація першої відносно не стійка (по-перше, не всі мовці її відтворюють; по-друге, відзначене хитання між кількома МО – в основі номінації лежать або седативні властивості рослини і здатність викликати в людини відповідний стан, або особливість зростання рослини, яка нахилає голівку [6, 71–72; 2, 140]), що уможливлює контамінацію номінативних полів обох лексем – *сон-трава* та *пудсн'ежн'ік* на основі зовнішньої подібності і стійкості МО другого флорономена – 'час цвітіння'; інф.: *одо'го сн'ег ле'жит / а во'но цв'і'те* (ЗП).

Водночас у ГЧЗ виявлено номінативні ряди, які можна вважати лексичними трансформами одного номена, що виникли

⁶ Галінсога дрібноквіткова не властива для природно-кліматичного ландшафту ГЧЗ і занесена ззовні; також див. [4, 37].

внаслідок руйнування вихідної форми мовного знака. Так, у номінації зозулиного льону звичайного, *Polytrichum commune* Hedw., яких в одній говірці зафіксовано три⁷ – *сл'озка*, *'божа сл'оза* та *'божа ро'са* (Лб), відбувається ланцюжкова трансформація: першу назву утворено внаслідок номінативної компресії двокомпонентного номена *'божа сл'оза*; у другому випадку сталим є маркер *'божа*, який надає лексемі позитивної конотації, оскільки називає релігійне поняття; водночас відбулася субституція *сл'оза* → *ро'са* – за спільністю денотативної ознаки. Наявність синонімії свідчить про розмивання семантики флороназви та модифікацію самого номена, порушення зв'язку між реалією та її номінацією. Зміни відбуваються в межах однієї сталої МО, яка зумовлена визначальною для носіїв говірки властивістю рослини (на стеблі рослини часто з'являється роса).

Аналогічні трансформаційні ланцюжки в мовленні респондентів засвідчені й у зв'язку з іншими реаліями, наприклад, частинами окремих рослин: *п'ев'н'ача шийшка* // *п'ев'н'ача галава* // *інд'уча галава* 'судвіття шириці звичайної' тощо. Номінативні ряди, які постали внаслідок трансформації чи лексичної субституції вихідної лексеми, не є регулярними, їх можна вважати лише потенційними синонімами, оскільки паралельні назви можуть згодом бути закріплені в мовленні, або ж навпаки – залишитися лише субститут (з огляду на тенденцію до уникнення мовної надлишковості). Зауважимо, що аналогічні трансформації відбуваються і в інших тематичних групах лексики [3, 129–131; 4, 39], що свідчить про універсальність цих лексичних процесів.

Синонімічні пари та ряди часто утворюють двокомпонентні флороназви за рахунок варіювання одного з компонентів. Частіше варіює означення (*дур'не 'зел':е* // *'ди'к'е 'зел':е* // *ба'лотн'е 'зел':е* (Op)); вкрай рідко – субстантив (*'зайчикова ци'бул'а* // *'зайчикова тра'ва* (Сх)).

Отже, як показує аналіз, мотивація слова є одним із параметрів і факторів варіювання діалектної лексики з конкретним значенням. Визначальним є пошук адекватної моделі вербалізації ознаки денотата чи виокремлення в ньому різних релевантних ознак, що лягають в основу номінації. Частотним є розширення семантичної структури добре відомих лексем, іноді – генералізація значення, або ж – зближення у свідомості мовця окремих денотатів, а відповідно – і їх номі-

⁷ Назви зафіксовано від різних інформантів.

нативних полів. Усе це свідчить про динаміку структури ре-
дуктивних говірок, а також потребу її докладного вивчення.

1. *Блинова О.И.* Мотивология и ее аспекты. Томск. 2007.
2. Говірки Чорнобильської зони: Системний опис / За ред. П.Ю. Гри-
ценка. К. 1999.
3. *Гриценко П.Ю.* Ареальне варіювання лексики. К. 1990.
4. *Гриценко П.Ю.* Над лексичною картою... // *Polszczyzna Mazowska i Podlasia. Badania dziedzictwa kulturowego.* Łomża. 2000.
5. *Иванникова Е.А.* О роли мотивированности значения в синони-
мических отношениях слов // *Лексическая синонимия: сб. статей.* М. 1967.
6. *Шамота А.М.* Назви рослин в українській мові. К. 1985.
7. *Шмелев Д.Н.* О третьем измерении лексики // *Русский язык в шко-
ле.* № 2. 1971.

АУМ	Атлас української мови: в 3 т. Т. 1–3. К. 1984–2001.
БСУМ	<i>Бялькевіч І.К.</i> Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны. Мн. 1970.
НМЛА	<i>Никончук М.В.</i> Матеріали до лексичного атласу української мови (Правобережне Полісся). К. 1979.
ОЛА / ЗЛА	Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-сло- вообразовательная. Вып. 3: Растительный мир. Мн. 2000.
РС	Расліны свет: Тэматычны слоўнік / Склад. В.Дз. Астрэйка і інші, навук. рэд. Л.Н. Кунцэвіч, А.А. Крывіцкі. Мн. 2001.

Список населених пунктів

Б – Буда, Бн – Бенівка, Бр – Буряківка, Бч – Бички, Гс – Горностай-
піль, Зм – Зимовище, Іл – Іллінці, Кп – Куповате, Кпч – Копачи, КрГ –
Крива Гора, Кр – Красне (Товстоліська сільська рада), Крд – Корогод,
Кш – Кошівка, Лел – Лелів, Оп – Опачичі, Пр – Паришів, Рд – Рудьки,
Ржд – Роз’їждже, Рз – Розсоха, Ссл – Старосілля, СтШ – Старі Шепеличі,
Сх – Семиходи, ТЛ – Товстий Ліс, Чст – Чистогалівка, Чорнобильський
р-н Київської обл.; В – Варовичі, Вч – Вільча, Жв – Жовтневе, ЗП – Зелена
Поляна, Лб – Луб’янка, Пл – Поліське, Ст – Стебли, Тар – Тараси, Полісь-
кий р-н Київської обл.; БС – Біла Сорока (Гомельська обл., Білорусь).

LEXICAL MOTIVATION AS A SYNONYMS FOR- MATION PARAMETER OF PLANTS NAMES IN CHORNOBYL DIALECTS

The thesis deals with correlation of motivational processes and de-
velopment of synonymous relations at the language system of reduced
Chornobyl dialects. It identified lexical motivation as a significant pa-
rameter of a variance of the dialectal lexis with a concrete meaning.

ТОЛСТАЯ Марфа Никитична (Москва, Россия)

Синтаксис возвратного *sę в говоре гуцульского села Головы начала XX века*

“Отделяемое” возвратное *sę на восточнославянской территории регулярно отмечается только в юго-западных украинских говорах [АУМ II, к. 248]. Эта изоглосса показывает один из признаков системы грамматических энклитик, существующей в этих говорах. Помимо *sę, энклитиками являются краткие формы личных местоимений в косвенных падежах и служебных глаголов, участвующих в глагольном формообразовании (распространение этих форм отражено на картах АУМ [II, к. 207, 245]), а также некоторые фразовые частицы.

Поведение энклитик во фразе описывается законом Вакернагеля, сформулированным для древних индоевропейских языков, в соответствии с которым энклитики, относящиеся к сказуемому, стремятся занять место в первой тактовой группе предложения, объединяясь в цепочку, и не могут располагаться правее тактовой группы управляющего глагола. В славянских языках, обладающих системами энклитик, на действие этого закона накладываются разного рода факторы, ограничивающие стремление энклитик к началу фразы [5, 28, 66–70].

Наличие системы грамматических изменяемых энклитик объединяет украинские юго-западные диалекты с южно- и западнославянскими языками. А.А. Зализняк подробно исследовал системы энклитик в древнерусских памятниках и проследил механизмы и этапы их утраты и превращения *sę в глагольный постфикс [1]. Исследователи славянских клитик отмечают непрямую зависимость их синтаксического поведения от просодического статуса, различая синтаксические и фонетические клитики (см. [1, 8; 5, 51–52]; ср. [2, 143]); мы рассматриваем именно синтаксические энклитики. Как известно, расположение энклитик играет роль в коммуникативной организации предложения; этой семантической стороны

* Работа выполнена при поддержке программы Президиума РАН “Язык и литература в контексте культурной динамики” (проект “Типология клитик и систем порядка слов с клитиками в синхронии и диахронии”). Благодарю С.Л. Николаева за ценные замечания при подготовке доклада.

их синтаксического поведения мы не касаемся, рассматриваются лишь общие статистические тенденции размещения **se*.

Юго-западные украинские говоры в связи с проблемой энклитик упоминал уже Р.О. Якобсон [7]; в поле зрения более поздних исследователей попал гуцульский диалект [6, 194–201].

Доклад посвящен поведению энклитики **se* в частной диалектной системе с. Головы; **se* является наиболее частотной энклитикой и представляет наибольший интерес для истории восточнославянских языков, на основной территории которых она трансформировалась в глагольный постфикс. Рассматривается место **se* по отношению к управляющему глаголу, а также к местоименным и глагольным энклитикам.

Гуцульский говор с. Головы известен из нескольких источников. Записи начала XX в. опубликованы В. Шухевичем [ШухГГ]; кроме того, из этого села был родом П. Шекерик-Доников, автор известного этнографического романа “Дідо Иванчік”, написанного на гуцульском диалекте в 30-е годы XX в. и опубликованного лишь недавно [ШекДИ]. Объем [ШухГГ] – около 4 а. л. (665 употреблений **se*), [ШекДИ] – около 23 а. л. (около 4800 употреблений). Помимо этого, в нашем распоряжении имеется небольшой текст, записанный в с. Головы в 1990 г. (19 употреблений). В основу исследования положены записи [ШухГГ]; данные [ШекДИ], являющегося авторским художественным текстом, привлекаются для сравнения. Цифры после примеров означают номер страницы издания.

Место **se* в предложении зависит от типа фразы, точнее, клаузы (синтаксической составляющей, вершиной которой является глагол или связка; уточнение понятия клаузы применительно к синтаксису энклитик см. [1, 12–15]). Основные типы клауз, релевантные для поведения энклитик, выделены и описаны А.А. Зализняком (см. подробно [1, 17, 57–60, 172]). Мы в основном пользуемся этой классификацией (с некоторыми изменениями применительно к материалу).

Не считаются частью клаузы, если не оговорено иное, союзы и частицы *та*, *тай*, *бо*, *и* (*й*), *а*, *але* ‘но’, *або* ‘или’, *то* (союз), *а то*, *ци* ‘или’, разъединит. союз); предлоги и отрицание *ни* рассматриваются как часть следующей словоформы. В клаузах, начинающихся с управляющего глагола, энклитики попадают в автоматическую постпозицию к нему, поэтому такие клаузы исключаются из рассмотрения.

Из основного массива выделяются клаузы с начальными проклитико-энклитическими комплексами, где *sę (одиночное или в составе цепочки) стоит после сочинительных союзов – праславянских проклитик *бо*¹, *та(й)*, *то*, например, [ШухГГ] (*Не йди тут,)* *бо си втопимо!* 62, (*а змия провалила си в море)* *тай си затопила* 78, (*Господь знав, шо маєт бути,)* *то си ни питав* 7; [ШекДИ] *бо їм си широко зробило на світі* 312. Такие клаузы редки: 10 в [ШухГГ] и 11 (т. е. относительно гораздо меньше) в [ШекДИ]. Отметим, что комплексы с подчинительными союзами – праславянскими проклитиками *йшк* (*єк*) (союз), *ци* (изъяснит. союз; вопросит. частица) рассматриваются в основном массиве клауз.

Общий процент (коэффициент) препозиции *sę в клаузах с неначным глаголом в [ШухГГ] составляет 56% (238/428), в [ШекДИ] – 47%; в записи говора 1990 г. случаев препозиции *sę лишь 2 из 15. В разных типах клауз этот процент различен; наблюдаются, таким образом, факторы, облегчающие и затрудняющие препозицию *sę.

Особый тип составляют клаузы с зависимым возвратным инфинитивом (условно к ним относятся также конструкции со вспомогательными глаголами будущего времени). Как и в древнерусском языке (и ряде других славянских) [1, 13; 5, 56, 327 и др.], энклитики, подчиненные инфинитиву, обычно ведут себя так, как будто они подчинены управляющему инфинитивом глаголу² (мы отвлекаемся здесь от того, что управляющим словом изредка бывает не глагол). Процент препозиции *sę к зависимому инфинитиву (Q_{inf}) составляет в [ШухГГ] 63% (41/65), в [ШекДИ] 75%. Однако в этом классе клауз особо ведут себя конструкции с инфинитивом цели (например, *Побіг чорт до старшого знов радити си* [ШухГГ, 146]). Препозиция *sę в таких конструкциях составляет в [ШухГГ] всего 11% (2/18), в [ШекДИ] – 7% (2/27). За выче-

¹ Союз *бо*, традиционно трактуемый как подчинительный, является сочинительным по своим синтаксическим свойствам: в сложном предложении часть, вводимая им, не может находиться на первом месте; он свободно сочетается с подчинительными союзами и союзными словами, предшествуя им.

² Исключение составляют клаузы, где оба глагола – управляющий и инфинитив – являются возвратными; в этом случае инфинитив ведет себя как отдельная клауза, например, [ШекДИ] *Лиш тепер про це я си боев признаватиси дідови* 16, (*тай упадок їх знаєт,)* *ци ймутси їстиси* 454.

том этого особого типа общих Q_{inf} составляет соответственно 83% и 79%.

В большинстве таких клауз с препозицией **sę* оно занимает место между глаголом и зависимым от него инфинитивом. Источники различаются, однако, в том, насколько часто **sę* может оказываться левее управляющего глагола. В релевантных клаузах (с неначальным управляющим глаголом) в [ШухГГ] это происходит лишь в 2 примерах из 33 (6%), а в [ШекДи] – в 37% случаев.

Далее, выделяются клаузы с энклитикой *би* (*бих*, *бес*, *бесте*)³ или союзами *аби* (*абих...*), *йикби* (*екби*) (*йикбих...*), *шоби* (*шобих...*), *коби* (*кобих...*). В них процент препозиции **sę* ($Q_{би}$; без учета инфинитивных конструкций) в [ШухГГ] составляет 91% (21/23), в [ШекДи] – 83%, причем в 75% и 95% случаев соответственно **sę* располагается контактно с (-) *би* (*бих...*), следуя правилу, требующему объединения энклитик в цепочку. Отметим, что конструкции с инфинитивом цели (в том числе зависимым) не подчиняются этой закономерности: например, [ШухГГ] *аби вин пішов води цілушої для неї вмивати* си 77 (2 случая из 2), [ШекДи] *А таздині журилиси, ек би злагодитиси* 78 (7 случаев из 8).

В [ШекДи], существенно превышающем [ШухГГ] по объему, выделяются еще два особых типа клауз: клаузы, начинающиеся с *най*, – 100% препозиции **sę* (36 случаев); клаузы с деепричастным оборотом (мало свойственным разговорной речи) – 3% (3/98) (в [ШухГГ] эти типы клауз с **sę* не встретились).

Остальные типы клауз, вслед за [1, 17, 59], делятся на простые и осложненные в зависимости от степени сложности: простые в предглагольной части содержат одно нераспространенное зависимое слово⁴ или союз, а также могут дополнительно включать одно местоименное слово; осложненные – все более сложные. Среди простых выделяются: 1) с начальным местоименным словом; 2) с начальным союзом; 3) с начальным знаменательным словом; среди осложненных – 4) многоактантные (с несколькими нераспространенными зависимыми словами) и 5) тяжелые (с распространенными зависимыми словами).

³ В [ШекДи] зафиксировано также 4 примера употребления *би* в функции союза в начале клаузы, один из них с **sę*: *то Юріштан изгонив народ з усіх горий, би си всі люде дивили на страшну смерть опришків тай кайлиси по них* 147.

⁴ Подлежащее условно считается зависимым от глагола.

А. А. Зализняк показал, что в ранних некнижных памятниках древнерусского языка процент препозиции **se* в простых клаузах существенно выше, чем в осложненных. В [ШухГГ]⁵ эта разница не столь велика, хотя и заметна, – 56% и 42% соответственно, но наблюдается заметный разброс данных по разным типам клауз. Приводим их в таблице вместе с предыдущими типами, расположив по величине процента препозиции **se*:

Всего	<i>Би</i>	инф. (кроме цели)	с нач. местоим.	с нач. союзом	много-актантные	с нач. знаменат. словом	тяжелые	инф. цели
56% (239/428)	91% (21/23)	83% (39/47)	61% (77/126)	58% (18/31)	54% (28/52)	42% (36/85)	34% (14/41)	10% (2/20)

Общий процент препозиции **se* в [ШухГГ] близок к показаниям таких древнерусских памятников, как Русская Правда (53%) и Слово о полку Игореве (52%) [1, 218]. Но этот показатель в говоре с. Головы значительно ниже, чем в закарпатском верховинском диалекте с. Синевир (см. о нем [2; 3]), в котором процент препозиции **se* у разных информантов колеблется от 73% до 89%, что сравнимо с показаниями ранних новгородских берестяных грамот (77%) [1, 218].

Можно подсчитать также процент неавтоматической контактной препозиции **se*, т. е. процент случаев, когда **se* контактно предшествует глаголу в клаузах, где в предглагольной части есть более одного места для размещения **se*. Ниже в таблице для сравнения приведены данные двух информантов из с. Синевир.

	[ШухГГ]	[ШекДИ]	Синевир 1 (1924 г.р.)	Синевир 2 (1940 г.р.)
Препозиция * <i>se</i>	56%	47%	89%	83%
Неавтоматическая контактная препозиция * <i>se</i>	65%	39%	23%	25%

Особенностью говора с. Головы является нефиксированное место **se* в цепочке по отношению к другим местоименным энклитикам, что практически уникально для современных славянских систем клитик [5, 508]; это верно для энклитик как дат., так и вин. п.: [ШухГГ] дат. *але захотіло си му води*

⁵ В [ШекДИ] подсчеты по этим типам клауз не проводились; в целом удельный вес осложненных клауз в этом художественном тексте заметно выше, чем в [ШухГГ].

питу 147 ~ *Масток, шо му си вдавав, забрав з собов* 176, *усі му си розступили* 50; *вин. Піп хотів го си збути* 62, *Чорти го си питают* 77 ~ *Усі вони си го питали* 77, *але абис си го запитав* 44, *Питаєт си го Трикамінь* 114 (местоименные энклитики 1–2 лица в сочетании с **se* в [ШухГГ] не встретились). Глагольные энклитики всегда предшествуют **se*: *не давно сми си виділи* 176, *може бих си стокмили* 176 и т. д. То же отмечается и в [ШекДИ] (подробнее см. [3, 207–209]).

Наконец, в [ШухГГ] зафиксирован пример употребления в качестве энклитики личного местоимения-подлежащего, отделяющего **se* от глагола в постпозиции: *Розийдїм ми си!* 28; очевидно, такого же рода многочисленные примеры порядка *аби ми си...*, *аби ти си...*, где *ми*, *ти* – местоимения-подлежащие. Аналогичные примеры отмечаются и в [ШекДИ]. Подробнее об этом явлении см.: [4].

Сравнивая в целом системы с. Головы и с. Синевир, можно видеть, что закарпатская система более последовательно выдерживает вакернагелевский принцип. Различие двух систем заметно и по такому параметру, как процент (коэффициент) энклитичности (употребления кратких форм) у местоимений в парах типа *ми* ~ *мені*, *мњи* (*мне*, *ня*) ~ *мене*: в последней паре, например, в [ШухГГ] он равен 4% (2/46), в [ШекДИ] – 24,5%, в синевирском говоре – 71% (в ранних берестяных грамотах – 92%). Очевидно, что закарпатский говор сохраняет в живом виде древние принципы устройства системы энклитик, а гучульский показывает некоторую стадию ее разрушения.

1. Зализняк А.А. Древнерусские энклитики. М. 2008.
2. Толстая М.Н. Форма плюсквамперфекта в украинских закарпатских говорах: место вспомогательного глагола в предложении // Балто-славянские исследования 1998–1999. Вып. XIV. М. 2000.
3. Толстая М.Н. Карпатоукраинские энклитики в южнославянской перспективе // Карпато-балканский диалектный ландшафт: Язык и культура. Вып. 2: 2009–2011. М. 2012.
4. Толстая М.Н. Энклитизация личных местоимений в украинских закарпатских говорах // Slavica Svetlanica. Сборник к юбилею С.М. Толстой. М. 2013.
5. Циммерлинг А.В. Системы порядка слов славянских языков в типологическом аспекте. М. 2013.
6. Franks S., King T.H. A Handbook of Slavic Clitics. N.Y. 2000.
7. Jakobson R. Les enclitiques slaves // Jakobson R. Selected Writings. The Hague. Vol. 2. 1971.

- АУМ П Атлас української мови: в 3 т. Т. 1–3. К. 1984–2001.
ШухГГ Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 5. Львів. 1908 (записи из с. Головы).
ШекДИ Шекерик-Доників П. Дідо Иванчік. Верховина. 2007.

REFLEXIVE *SE SYNTAX
IN THE IDIOM OF HUTSUL RURAL COMMUNITY
GOLOVY IN THE EARLY 1900

The paper is based on the published language material of the idiom as well as on the text of the novel “Dido-Yvantchik” [Дідо Иванчік] by Shekeryk-Donykiv and focused on the factors, that contribute to the syntactic position of *se in its connection with the verb and its place withing the enclitic row. Being compared to the modern idiom of Transcarpathian community Synevyr the Hutsul system appears to be less consistent in following the archaic principles of enclitic positioning.

Аспекти дослідження дієслівного префікса *ви-* у говірках південно-західного наріччя української мови

Питання про семантику префіксів, які є характерною рисою дієслівної деривації, – винятково важливе, оскільки вони є не тільки засобом словотворення, а й засобом вираження дієслівного виду. Хоча дослідження характеру та особливостей префіксації дієслів в говірках має велике значення для вивчення словотворчої системи української мови загалом, дієслівний словотвір у говірках і сьогодні залишається маловивченим. 1963 року, пишучи про префікси в російській мові, О. Богуславський висловив думку, що визначення їхньої семантики стало прерогативою словникарства [6]. У сучасній українській діалектології ця проблема й надалі залишається сфокусованою в такому ж ракурсі.

Особливість запропонованого / аналізованого матеріалу – системно зібраний матеріал говірок південно-західного наріччя із записів живого мовлення, архівних матеріалів (зокрема до другого тому “Атласу української мови”), опублікованих діалектних текстів та лексикографічних праць. Важливість системного вивчення говірок на сучасному етапі розвитку діалектологічної науки не викликає застережень. Зокрема про необхідність системного вивчення діалектного словотвору писав у своїх працях і К. Дейна: “Щоб створити повну і детальну картину діалектного словотвору на польськокомовній території, не достатньо тільки диференційованого порівняння його із загальнопольським словотвором [...]. Засадничим принципом таких досліджень має стати вияв не лише подібності й відмінності в словотвірній будові між говірками та загальнопольською мовою, а насамперед – міждіалектних відмінностей в царині словотвору” [7, 46].

Порівнюючи вживання префіксів *ви-* та *із-* у російській мові, Г. Белозерцев констатував, що “в західній групі слов'янських мов помітно розширилися функції префікса *у-*, тоді як префікс *із-* втратив початковий голосний і збігся з іншою продуктивною префіксальною морфемою *s-* (*z-*)” [1, 268]. Натомість у півден-

ній групі слов'янських мов маємо протилежне: тут утвердився префікс *из-*. У деяких південнослов'янських говірках поширеним є префікс *вы-*. Н. Ван-Вейк у книзі “Слов'янські мови” покликається на карту Рамовша північних і західних словенських говірок, які за низкою архаїчних рис (серед яких і префікс *вы-*) протиставлено іншим говіркам [1, 268–269]. Звісно ж, усі документовані факти, які можуть бути відзначені в діалектних словниках, атласах і монографіях, мали б значну цінність [1, 269], і в подальшій роботі над цією проблематикою їх буде взято до уваги.

Давні та стійкі зацікавлення багатьох лінгворусистів утвореннями з префіксами *ви-* та *із-* зумовлені аналізом комплексу фундаментальних проблем: принципи групування слов'янських мов, пошуки критеріїв їх класифікації, виявлення шляхів формування лексики російської літературної мови, розмежування в її лексичному складі елементів власне російського і старослов'янського (південнослов'янського походження) та визначення їхньої специфіки.

За статистичними підрахунками В. Русанівського, “у мові (українських. – *Н.Х.*) пам'яток XIV–XV ст. переважають безпрефіксні дієслова. У 20 вибірках, що охоплюють 7000 словоформ, трапилося 791 дієслівна словоформа, із них префіксальних – 277. Отже, префіксальні дієслова складають лише близько 35,2% від загальної кількості дієслів” [5, 79]. Л. Гумецька стверджувала, що “в період XIV–XV ст., як і в сучасній мові, форми перфекта перестали виражати доконаність дії і для позначення її розвинувся вже новий лексико-граматичний засіб: префіксація” [2, 212]. “Префікс *вы-, ви-* (у зазначений період. – *Н.Х.*) виступає насамперед з просторовим значенням: вказує на вилучення суб'єкта або об'єкта дії з певного середовища. У зв'язку з цим префікс *вы-* часто поєднується з коренями, що передають рух, напр.: *вывели* (Роз., 43, 49), *вы(и) дуть* (Укр. гр. 55), *выиха^а* (Роз., 49); *выходи(т)* (Укр.гр., 62), *вывезти* (Укр. гр., 55); це ж значення виступає в дієсловах *выбавити, выимовати* і *вызвати*, пор.: и *выбавили* МА... ис того Атсва (Роз., 71); нікого не *выимумючи* (Роз., 67), *выяеши* (Улян., 8)” [5, 83]. Л. Гумецька вказувала, що “в решті випадків префікси *вы-* має фінитивно-результативне значення” [2, 213], а В. Русанівський, підтверджуючи це значення, на-

голошував також, що “префікс *вы-* підкреслює й тривалість виявлення ознаки, напр.: а мають какъ въ кажды(и) годъ давати готови(з)ною *выде(р)жавшы* по(л)года шестьдесятъ копъ шыроки(х) гроше(и) (Укр. гр., 18)” [5, 84].

Л. Гумецька виявила, що в добірці на 107 одиниць домінує префікс *при-* – 19 фіксацій, *ви-* – 15, *по-* – 13... [2, 218]. Аналізуючи префікси в актових книгах XIV–XV ст., Л. Гумецька відзначила, що “серед наведених префіксів тільки *вы-*, *под-* не втрачають свого лексичного значення, з якими б основами вони не сполучались. Через те названі префікси ніколи не виступають у наших пам’ятках у ролі суто видових показників, але завжди вносять у новоутворене dokonane дієслово новий відтінок значення. Всі інші наведені префікси, навіть *про-*, якого В. Виноградов у російській мові залічує до тих, що “майже ніколи не втрачають свого реального лексичного значення”, у сполученні з означеними словами можуть цілковито втрачати своє лексичне значення, виконуючи роль чисто видового форманта, можуть перетворюватися із словотворчих на формотворчі префікси” [2, 219].

У XVI – перш. пол. XVII ст. [...] значно зростає частота вживання префікса *по-*, який, як пише В. Русанівський, стає в цей період найуживанішим. Помітно зростає також частота вживання префіксів *на-*; *за-*; *вы-*, *ви-*; [...] та ін. [5, 125]. (Загальна кількість фіксацій префікса *ви-* у таблиці – 102 одиниці [5, 126]).

Префікс *вы-*, *ви-*, як і раніше, уживається в двох значеннях: вказує на вилучення, виділення чогось із певного середовища за допомогою дії, значення якої розкривається конкретною морфемою, або ж – на фінитивність і результативність дії [5, 128]. Перше значення найчастіше засвідчено в дієсловах, що вказують на рух, пересування, напр.: *вышель* (ПС, 138), *выхóжжали* [...] і под. Його фіксуємо і в багатьох інших дієсловах: *высыпана* (ПС, 30), *выпуцáеть* (Розм., 100) [...] і под. [5, 128–129]. Зростає кількість випадків уживання префікса *вы-* у фінитивно-результативному значенні [5, 129]. За спостереженнями В. Русанівського, у період від XVII до середини XIX ст. дієслівні форми з префіксом *ви-* посідали 5 місце, то у другій половині XIX – початку XX ст. – вони виходять на 1 місце (загальна кількість фіксацій префікса *ви* – 157 одиниць). Най-

більш поширеними вони є і в українській літературній мові 20–60 років ХХ ст. (271 одиниця) [5, 144, 166, 207, 208]

У говорах української мови, зокрема південно-західного наріччя, префікс *ви-* має різні вияви, про що свідчить карта №18 “Атласу української мови” “Вияви /и/ у префіксі *ви-* – [и], [і], [е], [ы], [у]” [АУМ II, к 18].

“В. Курашкевич, який уважав, що в гуцульських та закарпатських говірках ще в давнину відбулося зближення початкової групи звуків *вы-* (де *ы* міг бути звуком неоднорідного творення) та початковим голосним неоднорідного творення, який виник на місці довгого *о* (з етимологічного *о* в новозакритому складі), тобто в гуцульських говірках, де *о* → *і*, відповідно до *вы-* виникло *ві-*, а в закарпатських, де *о* → *у*, *ў*, з’явилося *ву-* (*у-*)” [3, 85–86; див. також: 8, 71]. Префікс *ві-* покриває дещо ширший ареал, аніж наводять АУМ. Зокрема, Я. Рудницький у статті “Важливіші ізофони на півночі центральної Бойківщини” писав: “На захід від сіл Рибник, Кропивник Новий, Східниця, Доброгостів зустрічаємо приросток *ви-* в типі *винести*, *вигода* в протилежність до приростка *ві-* в селах Орьове, Стинава Вишня, Нижня, Луб’янці, Синевідсько Вишне, Нижнє, Розгірче й ін. Ці села це найдальш на захід положені терени з гуцульсько-покутським приростком *ві-*. Треба на цьому місці підкреслити цікаве явище приявности двох різних приростків в одному й тому самому селі: *ві-* й *ви-*. Це звичайно буває там, де побіч селянського населення живуть потомки давньої дрібної шляхти. Так напр., у Крушельниці рустикальна частина села говорить *вінести*, *вібрати*, а шляхетська *винести*, *вібрати*” [4, 93–94].

За допомогою префікса *ви-* творяться дієслова з низкою значень, які В. Німчук [3, 85–89], аналізуючи поширення префікса в закарпатських говірках, схарактеризував так:

– спрямовування дії зсередини назовні: *вийти*, *вил’істи*, *викурити*, *вигнати* та ін.;

– дія, направлена на відділення частини від об’єкта її: *вирізати*, *викопати* та ін.;

– дія, направлена знизу вгору: *вил’істи*, *вилит’іти*, *вибігнути*, *видрапатис’а* та ін.;

– дія, яка стосується великої кількості чи всіх можливих її об’єктів, на стан, який охопив велику кількість чи всі можливі суб’єкти: *винищити*, *виўмирати* та ін.;

- дія, за допомогою якої досягається певна мета, об'єкт: *виходити*, *вибігати* та ін.;
- повнота, завершеність, всебічне охоплення об'єкта дією: *вимастити*, *випечи* та ін.;
- дія, часто тривала, доведена до потрібної межі: *вимучитис'я*, *вилежатис'я* та ін.

1. *Белозерцев Г.И.* О соотносительных образованиях с префиксами *вы-* и *из-* в русских народных говорах // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 1972. М. 1974.
2. *Гумецька Л.Л.* Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. К. 1958.
3. *Німчук В.В.* Префіксальний словотвір дієслів у закарпатських говірках // Структура українських говорів. К. 1982.
4. *Рудницький Я.* Важливіші ізофони на півночі центральної Бойківщини // Літопис Бойківщини. 1938. Ч. 10. 1938.
5. *Русанівський В.М.* Структура українського дієслова. К. 1971.
6. *Bogusławski A.* Prefiksacja czasownika we współczesnym języku rosyjskim. Wrocław. 1963.
7. *Dejna K.* Zagasnienia słowotwórcze w kwestionariuszu “Atlasu gwar polskich” // Rozprawy Komisji Językowej ŁTN. T. 34.
8. *Kuraszkiewicz W.* Z badań nad ikawizmem w ruskich gwarach karpackich. // Lud słowiański. T. 4. Z. 1. 1938.

АУМ

Атлас української мови: в 3 т. Т. 1–3. К. 1984–2001.

ASPECTS OF THE STUDY OF VERBAL PREFIX *vy-* IN THE SOUTH-WESTERN DIALECTS OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

Systematic study of verbal prefixes in Ukrainian dialects remains relevant. The study refers to the historical formation of the meanings of the verbal prefix *vy-* in the Ukrainian language, its expressions in the modern dialect and the sociolinguistic features of the usage of the phonetic variants of the prefix *vy-* in the Boiko dialects.

Дієслівна лексика на позначення темпу мовлення як фрагмент мовної картини світу діалектоносіїв Східного Полісся

Діалектна мовна картина світу є частиною загальнонаціональної і “має не лише спільні з останньою риси, а й особливі, які виявляються передусім у характері сприйняття навколишнього світу діалектною єдністю і в особливостях мовної репрезентації цього світу” [1, 68].

Важливим складником картини світу діалектоносіїв є сприйняття звуків мови, адже “засвоюючи світ і освоюючись у ньому, людина здійснює семіотизацію звукового пейзажу, тобто відбір і змістову інтерпретацію почутого” [3, 28]. При цьому людина виділяє ті ситуації, які оцінює як суттєві для повсякденного життя. Невід’ємний атрибут життя – це усне спілкування, однією з фонетичних ознак якого є темп мовлення. Важливість цієї ознаки зумовлена її впливом сприймання й розуміння вербальної інформації, що зумовлює функціонування слів на позначення темпу мовлення. Так, у східнополіських говірках (Сумська і Чернігівська обл.) позначення й оцінка темпу мовлення існує як фрагмент мовної картини світу діалектоносіїв.

Простежено регулярно реалізовану в усіх досліджуваних говірках тричленну опозицію ‘говорити повільно’ : ‘говорити помірно’ : ‘говорити швидко’:

‘говорити’			Говірка
‘повільно’	‘помірно’	‘швидко’	
<i>‘мазат’</i>	<i>гама’н’ім’</i>	<i>ма’лот’</i>	Авд
<i>т’аг’нут’</i>	<i>гама’н’ім’</i>	<i>тара’бан’ім’</i> , <i>бала’болім’</i>	Вв, Зр
<i>т’аг’нут’</i>	<i>ба’лакат’</i>	<i>стра’чит’</i>	Гд
<i>раз’мазуват’</i>	<i>гама’н’ім’</i>	<i>тарах’тит’</i> , <i>тара’торит’</i>	Дг, Кс
<i>‘мазат’</i>	<i>ба’лакат’</i>	<i>торох’тит’</i>	Дд, Тл
<i>‘мазат’</i>	<i>ба’лакат’</i> , <i>гама’н’ім’</i>	<i>с’ік’ти</i>	Дм
<i>жо’ват’</i>	<i>ба’лакат’</i> , <i>гомо’н’ім’</i>	<i>торох’тит’</i>	Др
<i>тоўк’ти</i>	<i>гомо’н’ім’</i>	<i>торох’тит’</i> , <i>тара’банит’</i>	Дрг
<i>т’аг’нут’</i>	<i>гава’рит’</i>	<i>тара’бан’ім’</i>	Ів
<i>‘м’амлит’</i>	<i>ба’лакат’</i>	<i>торох’тит’</i>	Івн

<i>м'л'амл'іт', жу'ват'</i>	<i>ба'лакат', гаман'іт'</i>	<i>тарах'т'іт'</i>	Кв
<i>'н'амкат'</i>	<i>ба'лакат'</i>	<i>тарабан'іт'</i>	Кп
<i>'мазат'</i>	<i>ба'лакат'</i>	<i>теребенит', малатит'</i>	Кпт
<i>'л'амче слово</i>	<i>гаман'ет'</i>	<i>ма'лот', тарабан'іт'</i>	Кр
<i>'м'амлит'</i>	<i>ба'лакат'</i>	<i>тарабанит', тара'торит'</i>	Кч, Сх
<i>т'аг'нут'</i>	<i>ба'лакат'</i>	<i>мо'лот', торох'тит'</i>	Лн
<i>роз'возит'</i>	<i>ба'лакат'</i>	<i>тара'банит'</i>	Мк
<i>по'малу ба'лакат'</i>	<i>ба'лакат'</i>	<i>пек'ти</i>	Мт
<i>м'л'амлит'</i>	<i>ба'лакат'</i>	<i>торох'тит', мо'лот'</i>	Сд, Яд
<i>т'аг'нут'</i>	<i>гаман'іт'</i>	<i>пек'ти, лапат'іт', барабанит'</i>	Сд
<i>раз'мазують</i>	<i>гаман'іт'</i>	<i>тара'бан'іт'</i>	Смл, Чн
<i>сла'ва в'і'даюл'уват'</i>	<i>гаман'ет'</i>	<i>тр'еп'етат', тра'ма^а'іт'</i>	Смч
<i>м'л'амлит'</i>	<i>гомо'н'іт'</i>	<i>торох'тит', тара'банит'</i>	Сп
<i>м'л'амлит'</i>	<i>гаман'іт', ба'лакат'</i>	<i>ма'лот', тарах'тит'</i>	Уш
<i>гаман'іт' 'жел'е</i>	<i>гаман'іт', ба'лакат'</i>	<i>тарах'тит'</i>	Фс
<i>'м'амлит'</i>	<i>ба'лакат'</i>	<i>тарах'тит'</i>	Шп

Іншими реалізаторами сем 'говорити повільно' і 'говорити швидко' є адвербіально-дієслівні словосполучення: 'медл'ен:о ба'лакат' (Дм, Лн), 'медл'ен:о га'монит' (Фс), *не спе'ша / на ма'ленку га'ворит'* (Авд), *по'малу ба'лакат'* (Мт), *по'волі ба'лакат'* (Івн), *га'монит' 'жел'е* (Фс), *'жел'е пл'і'вот* (Кв); *'бистро ба'лакат'* (Дм, Кп, Лн), *ш'видко ба'лакат'* (Гд, Івн), *'бистро гаман'іт'* (Уш, Фс), *'бистро го'монит'* (Сп), *'б'істра трама^а'іт'* (Смч), *ба'лакат' бист'рен:о* (Сд), *здорово гаман'іт'* (Авд), *с'ік'ти 'бистро* (Дм). Крім того, сема 'говорити швидко' може бути реалізована повторенням слів у поєднанні з пришвидшеною інтонацією: *роз'казує / 'бистро-бистро-бистро* (Мт), *пайш'ла і пайш'ла / і пайшла* (Фс), *пе'че і пе'че / і пе'че* (Сд).

Окремими номенами на позначення темпу мовлення є фразеологічні одиниці, які відображають емоційність комунікації й найтісніше пов'язані з образом. Компоненти-образи формують фразеологічну "картину світу" говірок та, як правило, виступають образним конкретизаторами [2, 112–113]. Одним із найпродуктивніших способів творення фразеологізмів

мів є порівняння, які в досліджуваних говірках побудовані за моделлю “дієслово + як / наче + образний конкретизатор”. У компаративах швидке мовлення передано через порівняння з:

стукотом: *ма'лот' 'наче га'рохам аб ст'єну* (Уш), *тара'бан'ім' як га'рохам аб с'т'єнку* (Вв, Кр), *тара'банит' 'наче га'рохам аб с'т'єнку* (Кч, Сх), *торох'тит' як го'рохом об с'т'єну* (Дд, Мк), *як із малат'ка тара'бан'є* (Ів), *торох'тит' як чорт по ко'роби'ї* (Дрг);

стріляння з вогнепальної зброї: *тараба'н'ім' як з пул'єм'ота* (Чн), *ст'рочит' як з пул'єм'юта* (Зр), *с'ік'ти як з пул'єм'ота* (Тл), *тараба'н'ім' як з 'пушки* (Чн), *торох'тит' 'наче стрел'ає* (Дрг);

криком сороки: *прастрека'т'іла як са'рока* (Кч, Сх), *стра'чит' 'наче са'рока* (Гд), *тара'торит' як са'рока* (Сх), *як са'рока кри'чат'* (Шп);

молотьбою: *мала'тит' як 'ц'іпам* (Кпт), *торох'тит' як у моло'тарку* (Яд), *ма'лот' як на 'м'ел'н'іци му'ку* (Кр);

процесом різання на січкарні: *с'іч'є як с'іч'карка* (Тл), *'наче с'єч'карка с'єч'є* (Дм, Фс);

процесами обробки льону, конопель на терниці: *тарах'т'ім' як у 'т'єрн'іцу* (Кв);

рухом частини тіла тварин: *га'ворит' як хвас'том 'меле* (Кс);

грою на музичному інструменті: *зав'єла як гар'мошка на ве'с'іл':і* (Дд);

відомою особою: *'наче Леви'тан пе'че* (Сд) (диктор радіо Ю. Б. Левітан).

У свідомості діалектоносіїв стосовно дії ‘говорити повільно’ стійкими є асоціації з діями та процесами, означуваними як повільні, зтяжні (сон, жування, бродіння, витягування чи розтягування чого-небудь, розмазування, видавлювання, очікування та ін.): *га'монит' і спит'* (Фс), *зас'нут' 'можна / 'наче зака'лисує* (Кс), *роз'возит' мо ї зас'не* (Мк), *ри'зину т'аг'нут'* (Сд), *га'ворит' як т'агає ка'та за хвас'та* (Дг), *га'мон'ім' 'наче ва'ла на 'гору 'т'агне* (Зр), *вит'єгат' 'наче ш'чипцями* (Гд), *попо'т'опчет'с'а з но'ги на 'ногу 'поки с'каже* (Дрг), *у'кисне і с'лово 'теје / шо у'ин як поч'не жо'ват' жо'го* (Др), *'поки те с'лово 'вижуєц':а / дак ої* (Сд), *'ламче і 'ламче с'лово у' 'рот'і* (Кр), *сла'ва в'ідав'лує так* (Смч), *жу'є те с'лово п'ят' ми'нут*

(СД), *'н'амкаје та'ке / н'ам-н'ам* (Кп), *па'ка дажд'ес'а с'лова / ої* (Ів), *ў роз'тажку 'т'іпа так ба'лакаје* (Лн), *ви'тагуват' т'реба сла'ва з жі'жі* (Чн).

На позначення семи 'говорити швидко' діалектоносії час-то вживають синтагми-репрезентанти, що виражають семантику швидкого виконання дії: *пе'че од'но за д'ним* (Мт), *сло'ва вил'і'тајут'* (Івн), *ад'но с'лово начи'нају д'руге кан'чају* (Фс), *ў ми'нутину дак мо сто слоў випус'каје* (Кп), *ја о'це де'с'ате с'лово пої'мају* (СД), *јак н'рїйде ва'на / дак ої / не уп'равитес' нех'то с'лова ўс'тавит' / ви сво'го не'чого не ўс'тавите* (СД).

Інколи мовці вербалізують дію або ситуацію за допомогою звуконаслідувань, тобто відбувається їх семантизація. В цьому вбачаємо експеримент на рівні мови як системи, відповідно до можливостей якої утворюються звуконаслідування, і мови як тексту, в якому вони закріплені за певними ситуаціями [4, 167], наприклад, сема 'говорити швидко' виражена: *ја о'це ста'ра / дак у'же т'рохи не так / а мала'доју і о'це т-т-т-т-т-т / пайшла і пайшла / і пайшла // каже ти паўта'ри / шо ти ска'зала // о'це ја так гама'н'іла / а те'пер же ја т'рохи не так у'же // а ја т-т-т-т-т-т / ме'не перек'риў'тали тут / трапа'тўилка / трапа'тўилка ка'зали // ја о'це тра-та-та / да а'собен:о иче јак / ра'с:ерджус' та'д'і ваби'че кри'чу-кри'чу // б'истро гама'н'іла // (Фс); чо'го ти заве'ла јак гар'мошка на ве'с'іл'і / ти ўсе теле-ле-ле-ле-ле-ле-ле // (Дд); у нас 'оде з'ат' / о'но 'Над'ін // дак вин ў ми'нутину дак мо сто слоў випус'каје / ўл-ўл-ўл-ўл-ўл-ўл // (Кп); јак 'виїду ў ба'зар / дак ја воби'че / ут-т-т-т-т-т-т / б'истро балакају // (Лн); Те'т'ана Вереб'јова та'б'і / те-те-те-те-те // јак 'пус'т'іц'а / дак / т-т-т-т-т-т / то 'теје / то 'теје / јак нач'не тара'бан'іт' // (Смл).*

У мовленні діалектоносіїв на позначення різного темпу мовлення зафіксовано компаративи, до складу яких входять характерологічні назви: 'говорити повільно' – *га'ворит'* јак *м'нуха* (Дг), 'наче 'м'ам'ла балакаје (Шп); 'говорити швидко' – *гава'рит'* јак *треш'чўдтка* (Дг), *га'моне јак треш'чотка* (Дг, Чн), *тарах'тит'* јак *тарах'толка* (Шп), *балаб'ен'е јак бала'болка* (Вв), 'наче трема'на бала'бол'іт' (Зр), *гава'рит'* јак *теле'пон'ка* (Уш). Часто характерологічні назви уживають

як окремі номінації: ‘говорити повільно’ – *м'лам'а* (Вт, Кв, Уш, Яд), *м'ам'а* (Кч, Шп), *н'ам'а* (Ус), *размаз'н'а* (Фс, Чн), *розмаз'н'а* (Тл), *л'ам'еха* (Кр), *м'нуха* (Дг), *затар'можениї* (Кс), *н'еж'ваниї* (Лс); ‘говорити швидко’ – *трама'на* (Смч, Уб), *трема'на* (Зр), *трапа'т'уїлка* (Фс), *тарах'т'уїлка* (Фс), *тараба'н'їлка* (Кп), *мел'нища* (Вр), *бала'болка* (Вв), *бистрас'лоўниї* (Кпт).

Адвербіально-дієслівні словосполучення, компаративи, синтагми, звуконаслідування функціонують у говірках як еквівалентні семантичному обсягові відповідних одиничних лексем, що передають значення ‘говорити повільно’ та ‘говорити швидко’.

Темп мовлення великою мірою залежить від психологічного типу людини, який впливає на її комунікативні здібності: у *кожнаї л'удини св'її нараў // хто балакає па'вол'і / хто б'истро балакає // це / як ска'зат' / кожде па сва'јому //* (Дг). Ще однією причиною, що визначає темп мовлення, може бути економія зусиль і часу: *ох / і б'истро ја гаман'їла / дуже б'истро / спе'шила / ста'ралас' / шоб ска'р'еї / ад'но с'лово начи'нају д'руге кан'чају / паї'шоў і паї'шоў / і паї'шоў //* (Фс). Повсякденному спілкуванню притаманна невимушеність мовлення, відсутність нормативних обмежень за темпоральними характеристиками. Щоб комунікація була ефективною та ступінь сприймання інформації слухачем був вищим, то, як уважають діалектоносії, мовцеві варто дотримуватися нешвидкого темпу мовлення: – [Як людина має говорити?] – *ну / у'м'ер'ен:о / јасно шоб бу'ло // і шче јак? // шоб не кри'чат' / і тихо не т'реба разга'вар'уват' заў'с'їм //* (Дм). Проте занадто повільне (так само як і надто швидке) мовлення заважає його сприйняттю та порушує спілкування.

Отже, осмислення діалектоносіями темпу мовлення під час комунікації виявляється в розрізненні понять ‘говорити повільно’, ‘говорити помірно’, ‘говорити швидко’, що виражене у говірках окремими лексемами, компаративами, словосполученнями, синтагмами. Стійкі асоціації на позначення різного темпу мовлення виявляють систему образів східнополіських діалектоносіїв, фрагмент їхньої картини світу.

1. Демидова К. И. Диалектная языковая картина мира и особенности её репрезентации в частных диалектных системах (на материале русских

говоров Урала) // Лексический атлас русских народных говоров: материалы и исследования. СПб. 2008.

2. *Ужченко В. Д.* Східноукраїнська фразеологія: монографія. Луганськ. 2003.

3. *Цивьян Т. В.* Модель мира и ее лингвистические основы. М. 2006.

4. *Цивьян Т. В.* Отражение звукового пейзажа в языке и в тексте (на материале русской загадки) // Мир звучащий и молчащий: Семиотика звука и речи в традиционной культуре славян / Отв. ред. С.М. Толстая. М. 1999.

Список населених пунктів

Авд – с. Авдіївка, Сп – с. Спаське, Чн – с. Чорнотичі, Сосницький р-н; Гд – с. Городище, Коропський р-н; Дг – с. Дягова, Кс – с. Киселівка, Фе – с. Феськівка, Уш – с. Ушня, Менський р-н; Дд – с. Дідівці, Прилуцький р-н; Дм – с. Домошлін, Сд – с. Сядрине, Сх – с. Сахутівка, Корюківський р-н; Др – с. Дрімайлівка, СД – с. Салтикова Дівиця, Куликівський р-н; Дрг – с. Дорогинка, Івн – с. Іваниця, Ічнянський р-н; Зр – с. Заріччя, Кч – с. Кучинівка, Щорський р-н; Кв – с. Кувечічі, Чернігівський р-н; Кп – с. Карпилівка, Кпт – с. Кіпті, Козелецький р-н; Мк – с. Макіївка, Носівський р-н; Смл – с. Смолигівка, Ріпкинський р-н; Смч – с. Смичин, Городнянського р-н; Шп – с. Шептаки, Новгород-Сіверський р-н; Яд – с. Ядути, Борзнянський р-н, Чернігівська обл.

Вв – с. Вовна, Ів – с. Івот, Шосткинський р-н; Кр – с. Кренидівка, Середино-Будський р-н; Лн – с. Ленінське, Мт – с. Мутин, Тл – с. Тулиголове, Кролевецький р-н, Сумська обл.

THE VERBS FOR NOMINATION OF SPEECH RATES IN VIEW OF THE LANGUAGE WORLD PICTURE OF EASTERN POLESIA DIALECTAL SPEAKERS

The verbs which name the speech rate as a fragment of the language world picture of dialectal speakers of East Polesia are analyzed in the study; the peculiarities of their functioning in this area are defined.

Прислівники на позначення способу носіння одягу в східнополіських говірках

Зовнішній вигляд людини позначають насамперед прикметники та описові еквіваленти, виконуючи атрибутивну функцію. Водночас існує невелика група прислівників способу дії із значенням характеристики зовнішнього вигляду людини, які об'єднують якісне значення з обставинним. Лексико-семантична група (ЛСГ) прислівників на позначення зовнішнього вигляду людини та способу носіння одягу не передає зовнішніх обставин дії, а характеризує суб'єкт дії.

У східнополіському діалекті існує розгалужена система номінації способу носіння одягу та взуття, в яку входять і прислівники. Адвербіальні слова репрезентують семи 'без взуття'; 'без одягу'; власне характеристика способу, яким суб'єкт носить одяг; 'спосіб носіння головного убору'.

Так, на позначення семи 'без взуття, босоніж' у східнополіських говірках поширені прислівники *босі'ком* (*басі'ком*, *бос'а'ком*, *бас'а'ком*), *бос'а'ка* (*бас'а'ка*), *босо'ніж* (*босо'нож*, *баса'ніж*, *басанож*, *баса'нуж*), *бо'соніж* (*бо'сониж*, *ба'сон'еж*), *боси'ком*, *боса'ног*; еквівалентами наведених прислівників є прикметники: *'боса*, *босо'нога*. У групі північних говірок східнополіського діалекту функціонують слова на позначення 'взутися на босу ногу (без панчіх чи шкарпеток)': *набосо'ніж* (*набаса'ніж*, *набаса'нож*), *на 'босу'ногу*, *на 'голу'ногу*.

Значення 'людина без одягу, неодягнена' передають прислівники *гол'а'ком* (*гал'а'ком*), *голи'шом*, *гол'лак*; поширена номінація прикметником *'гола*; форма *голо'пуц'ка*; у всіх говірках зафіксований фразеологізм *йак 'мати* (*мат'*) (*на*) *ро'дила* 'голий'. Якщо людина одягнена не по погоді (на ній в холодну пору легкий одяг), то до вже наведених слів (*гол'а'ком* (*гал'а'ком*), *голи'шом*, *'гола*) додаються конструкції *'голи с 'печі*, *'легко* (*'лехко*, *'л'охко*) *о'дітий*.

'Роздягнутися догола' реалізується словами *'наголо* (*'нагало*), *дого'ла*; зв'язана конструкція *до 'голо*го *'тіла* поширена в частині говірок.

Прислівники, що позначають власне способи носіння одягу, формують кількісно обмежену групу; їм притаманна різноманітність словотворчих формантів.

Найрізноманітнішу словотвірну групу представляють слова на позначення ‘носити сорочку (пальто) розстебнутим’: *нароз'паику (нарос'паику, нарас'паику), нарасх'рид, нарас'тенку, нарас'т'ажку, нарас'т'ашку, нарасх'л'єст, нарозто'паику, вроз'паику, нао'паику, на'опаику*; прикметники аналогічного значення *роз'христаний, роз'пахнути, рас'хридани, неза'шчепнути, ра'шчабнути*; дієслова *расх'риставс'а, разтеб'нув*.

Сема ‘носити сорочку, не заправляючи її в штани’ вербалізована прислівниками *на'випуск (на'віпуск), на'верх (на'в'єрх), 'поверх, по'верх (на'в'єрх)*. Спосіб носіння одягу вверх виворітною стороною передають прислівники *на'вिवорит (на'вिवорот, на'виварат, на'виварот, на'віварат), наіз'нанку*. Значення ‘неправильно надягти річ, переплутавши передню і задню сторони’ може бути виражене прислівником *наобо'рот (нааба'рот)*, ідіомами *зад напе'ред, 'задом на'перед / напе'ред*.

Опозиція носіння верхнього та нижнього одягу виявляється у протиставленні ‘надягти речі під низ’ – ‘~ зверху’: *на'наз, під'низ (пуд'низ, пад'ніз, пид'низ), під'спід (пуд'спод, пудс'пуд)* – *на'верх, 'поверх, па'верх*.

Спосіб носіння головного убору майже не відображений номінативно; лише спосіб носіння набакир має спеціальне позначення, зокрема за допомогою прислівників: *наба'кир, набек'рен' (наб'єкр'єн', набік'р'єн', набек'рін')*, *набек'рен'єк, набек'рет, на'бок (на'буок, на'буик), на'бока, 'набок (набак), набо'чок, на'боку, 'набака, на'бок (на'бик, на'буик), наба'ка, навбака'на*. На позначення ‘бути без головного убору’ зафіксовані лише прикметник *голо'мозий* та словосполучення з *'голоїу голо'войу, без ні'чого*.

Кількість прислівників на позначення способу носіння одягу невелика, проте реалізована численними похідними в межах кожної семантичної групи. Це пояснюємо прагненням діалектоносіїв до точного означення понять, а також наявністю широкого кола формальних засобів для вираження різноманітних значень та їхніх відтінків.

ADVERBS DENOTING THE MANNER OF WEARING CLOTHES IN EAST POLESIAN DIALECTS

The thesis covers composition and functioning peculiarities of adverbs denoting the manner of wearing clothes in East Polesian dialects. The semantic classification is composed and proved, special features of functioning of these adverbs are ascertained.

Уплыў дыялектнай мовы на фарміраванне варыянтных граматычных форм назоўніка ў сучаснай беларускай мове

У граматычным ужыванні слоў сучаснай беларускай мовы назіраюцца дынамічныя працэсы. Некаторыя граматычныя формы, што разглядаюцца як альтэрнатыўныя, маюць рэальнае распаўсюджванне ў дыялектнай мове. Так, нягледзячы на сучаснае размыванне дыялектных межаў, на адыход ад вясковай тэматыкі ў мастацкіх тэкстах, у большасці гарадское паходжанне сучасных аўтараў, дыялектныя словы і іх формы ўжываюцца ў літаратуры і журналістыцы як спосаб знайсці арыгінальныя лексемы з нацыянальным каларытам, удала замяніць запазычанні: *матузок* ‘шнурок’, *ачмурэлы* ‘недарэчны, адурэлы’, *віжаваць* ‘сачыць, выглядваць’.

У апошнія гады назіраецца пашыранае выкарыстанне асаблівасцей гаворак паўднёва-заходняй зоны, якія пры вядучай ролі гаворак цэнтральнай Беларусі вызначалі моўныя тэндэнцыі ў 1920-я гг. [1, 46], служылі крыніцай альтэрнатыўных адхіленняў, пачынаючы з 1960-х гг. [7]. Даследчыкі ўказваюць, што “дыялектная база большасці славянскіх моў прывязваецца да т. зв. цэнтральных ці сярэдніх гаворак, якія часцей за ўсё прымацаваны да вядучага этнакультурнага і адміністрацыйна-гаспадарчага цэнтра” [6, 17]. Аналіз рэканструяваных карт паводле матэрыялаў “Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы” (1963) [2] і “Лексічнага атласа беларускіх народных гаворак” (1998) [5] пацвярджае, што арэальнае пашырэнне форм, якія часта выступаюць як паралельныя, адпавядае члянэнню асноўнага масіву на паўночна-ўсходнія і паўднёва-заходнія гаворкі.

Так, у сучасных друкаваных і электронных СМІ, нягледзячы на рэкамендацыі лексікаграфічных выданняў, у скланенні асабовых назоўнікаў мужчынскага роду ў месным склоне адзіночнага ліку, развіваецца варыянтнасць канчаткаў пры адным тыпе аснове: *пры сыне* (першы варыянт – нарматыўны) / *сыну, аб менеджару / менеджары, дыджэю / дыджэі*, што вядзе фактычна да знікнення асабовых форм у

М. скл. адз. л. На тэрыторыі беларускіх гаворак у асабовых назоўніках м. р. з цвёрдай асновай у М. скл. адз. л. пераважае канчатак *-е*: *аб сыне, браце, сваце* (гл. карту 1). Асноўная тэрыторыя – гаворкі паўднёва-заходняй групы і Віцебшчына. Формы *аб сыну, брату, свату* больш характэрны для ўсходняй часткі і ўсіх памежных тэрыторый. У палескіх гаворках адзначаюцца формы з некадыфікаваным канчаткам *-аві (-ові)*.

У сучасных перыядычных выданнях выяўляецца зніжэнне колькасці фіксацый канчатка *-е* ў славянскай лексіцы м. р. з асновай на *г, х* у М. скл. адз. л.: *на беразе, на крузе*, але *у шэрагу, у страху, у бегу* і яго пранікненне пры словазмяненні замежнай: *у блогу / блозе, рэйтыngu / рэйтынзе*. У сярэднебеларускіх і паўднёва-заходніх гаворках выяўляюцца формы назоўнікаў м. р. М. скл. адз. л. з канчаткам *-е* (з фанетычнымі варыянтамі *-і, -я*) і змякчэннем асновы да *з', с'*: *на беразе, у кажусе, на лузе, стозе / стазе* (гл. карту 2). Пры гэтым канчатак *-у* і захаванне асновы *з'яўляюцца* асноўнымі на Віцебшчыне.

У сучасных электронных і перыядычных выданнях выяўляюцца адхіленні з *-аў (-яў)* у назоўніках ж. р. II скланення з асновай на адзін зычны: *школ / школаў, ільгот / ільготаў, багінь / багіняў*, якія ў апошні час знікаюць, падпарадкоўваючыся афіцыйным нормам. На карце 3 бачна размяшчэнне альтэрнатыўных форм (*ліпаў / ліпоў, ліпуў*) на захадзе Беларусі, але пры гэтым нарматыўныя формы з нулявым канчаткам дамінуюць. На тэрыторыі беларускіх заходне-палескіх гаворак сустракаюцца і формы з канчаткамі *-эй (ліпэй, лыпэй)*, аналагічныя палескім украінскім гаворкам (*плитей*) [3, 9].

У назоўніках ж. р. на *-а (-я)* з асновай на збег зычных, лёгкіх для вымаўлення (часцей з санорнымі) або з магчымым беглым галосным у Р. скл. мн. л., дапускаецца паралельнае ўжыванне нулявога канчатка і *-аў (-яў)*: *губерань і губерняў, парт і партаў, песень і песняў*. У прэсе аддаецца перавага формам з *-аў (-яў)*: *кнігарняў, фірмаў, камандаў, песняў*. У дыялектнай мове сярод назоўнікаў тыпу *вішня, песня* дамінуюць формы з нулявым канчаткам і беглым галосным у аснове (гл. карту 4). Яны сустракаюцца на тэрыторыі амаль ўсёй краіны. Дзве паралельныя формы *песень і песняў* функцыянуюць па лініі паўночна-заходняй і паўднёва-заходняй зон. Выключнае

распаўсюджанне форм *песняў, вішняў (вышняў)* пралягае па лініі Верхнядзвінск – Смаргонь – Іўе – Бераставіца. У заходнепалескіх гаворках фіксуюцца формы *песней, вішней*.

Альтэрнатыўныя канчаткі *-аў (-яў)* назоўнікаў ж. р. III скланення Р. скл. мн. л.: *каштоўнасцей / каштоўнасцяў, сувязей / сувязяў* – таксама можна звязаць з дыялектнымі праяўленнямі. Флексіі *-аў (-ай)* – *ночаў, ночай* дамінуюць ў групе гродзенска-баранавіцкіх і часткова сярэднебеларускіх гаворак па лініі Іўе – Валожын – Мінск – Старыя Дарогі – Ганцавічы – Пружаны (гл. карту 5). Таксама дадзены тып флексій сустракаецца на паўднёвым усходзе, на Гомельшчыне (сярэднебеларускія гаворкі). З’яўленне канчатка *-аў (-яў)* у ж. р. у Р. скл. мн. л. звязваецца з праяўленнем моцнага недысімілятыўнага акання, характэрнага для паўднёва-заходніх гаворак [4, 214]. Аднак пераважнымі выступаюць ўсё-такі формы з *-эй (-ей)* – *начэй, нучэй, ночэй, нацэй*, якія фіксуецца на тэрыторыі амаль усёй Беларусі, найперш у паўночна-ўсходніх гаворках, Брэсцкім і Гомельскім Палессі. Эпізадычна зафіксаваны формы *ночів, ночыв, ночув, начоў, ноч – пяць ноч*.

Такім чынам, у развіцці альтэрнатыўных форм у сучаснай беларускай мове можна ўбачыць ўплыў дыялектных асаблівасцей заходняй зоны, якія супрацьпастаўляюцца ўсходнім. Нарматыўныя флектыўныя формы выраўніваюцца паводле гаворак цэнтральнай зоны.

Карта 1 – Ужыванне асабовых назоўнікаў у месным склоне адзіночнага ліку (сын, брат, сват)

▣ – *-е* – аб сыне, пры браце, аб сваце;
 ★ – *-у* – аб сыну, пры брату, аб свату;
 ○ – *-аві* – аб сынаві, пры братаві, аб сватаві

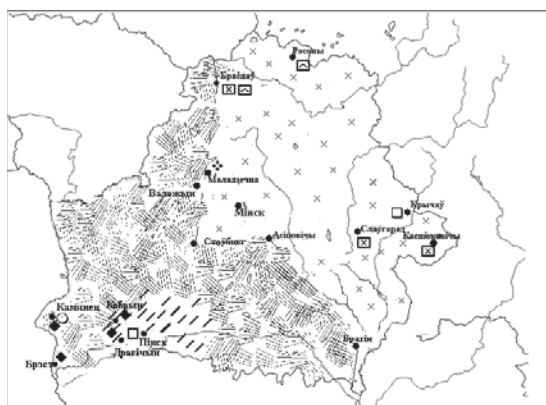
Карта 2 – Ужыванне назоўнікаў м. р. з асновай на з, х у М. скл. адз. л. (бераз)

- –е – на беразе;
- / –і – на беразі;
- –я – на беразі;
- × –у – на берагу;
- × –аві – на берагаві;
- ⊠ –і – на берагі;
- –овэ – на бэрыговэ

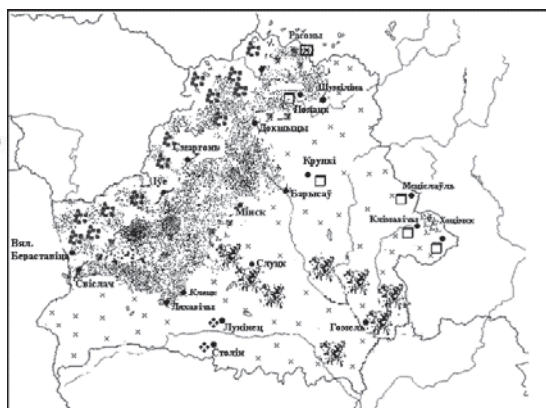
Карта 3 – Ужыванне назоўнікаў ж. р. II скланення з асновай на адні зычны (ліна, хата) у Р. скл. мн. л. XX – О – літ.

- –аў – лінаў;
- ⊠ –іні – літні;
- ⊠ –уў – літуў;
- –ьў – літ'ў;
- ◆ –ув – літув, літув;
- –оў – літоў;
- ◆ –оў – літоў;
- –эв – лепэв;
- ⊠ –эй – літэй;

Карта 4 – Ужыванне назоўнікаў ж. р. II скланення з асновай на збег зычных (лесня, вішня) у Р. скл. мн. л.

- × – О – вішань, песень;
- –яў/ О – вішняў, песняў/ вішань, песень;
- ⊠ –яў – вішняў, песняў;
- ◆ –ей – вішней, песней;
- –іў – песніў, вішніў;
- ⊠ –юў – вішнюў

Карта 5 – Ужыванне
назоўніскаў ж. р. III
скланення (ноч) у
Р. скл. мн. л.

■	– ду – <i>ночаў</i> .
•••	– ой – <i>ночы</i> .
□	– ыв – <i>ночы</i> .
▣	– ув – <i>ночу</i> .
◆	– ів – <i>ночы</i> .
⊗	– оў – <i>ночу</i> .
⊠	– о – <i>ноч</i> .

1. *Вайтовіч Н.Т.* Да пытання аб фарміраванні нацыянальнай літаратурнай беларускай мовы. Мн. 1958.
2. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Мн. 1963.
3. *Зінчук Р.С.* Словозміна іменніків у заходнополіських говірках: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Луцьк. 2010.
4. *Крывіцкі А.А., Падлужны А.І.* Фанетыка беларускай мовы. Мн. 1984.
5. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак: у 5 т. Мн. 1993–1998. Т. 5. Семантыка. Словаўтварэнне. Націск. 1998.
6. *Цыхун Г.А.* Арэальныя аспекты фарміравання славянскіх літаратурных моў. Мн. 1993.
7. *Wexler P.* The rise (and fall) of the modern Byelorussian literary language // *The Slavonica. East Europ. Rev.* 1979. Vol. 57 (4).

THE INFLUENCE OF DIALECTS ON FORMATION OF NOUN'S VARIANT GRAMMATICAL FORMS IN MODERN BELARUSIAN LANGUAGE

This paper shows common processes of formation of noun's variant grammatical forms in dialects and modern Belarusian language. There the analysis of spreading of noun's grammatical variants in forms of masculine type in Local singular and feminine type in Genitive plural in Belarusian dialects is made. Material is based on special maps.

Вербалізація категорії кількості в говірках середньонаддніпрянсько- степового порубіжжя

Одним із виявів буття людини є цілий комплекс кількісних уявлень. Результатом пізнання та осмислення квантитативних характеристик довкілля стала диференціація людиною точної (визначеної) та неточної (невизначеної й приблизної) кількості. Сучасні лінгвістичні дослідження свідчать, що засоби омовлення детерміновані специфікою позначуваних предметів, типом мислення носіїв мови, інгерентними ознаками конкретної мови. У діалектних текстах відображено ментальність нації, тому вивчити структуру функціонально-семантичного поля кількості можна за умови використання записів зв'язного мовлення діалектоносіїв, що створить підґрунтя для повного й об'єктивного системного опису засвідченого мовного матеріалу. Метою дослідження є докладний аналіз способів і засобів змістового вираження категорії кількості (означеної й неозначеної) у говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя на матеріалі зв'язних діалектних текстів, записаних автором та представлених на електронних і паперових носіях.

У досліджуваних говірках центр мікрополя означеної (конкретизованої) кількості репрезентують числівники, що в поєднанні з іменниками вказують на кількісно-предметні чи кількісно-часові характеристики: *купили два|нац':ат |тис'ач кирпич|ча / та зробили |хату / ми|н'і було |с'емдц'ат год / йак йа в |хату пирийш|ла* (Дбр). Значення точно визначеної кількості вербалізують інформанти, називаючи свої метричні дані, пригадуючи дати важливих подій: *во|на двац'ат' |вос'мого |году / а йа пйат|нацц'атого* (Свр); *це було в с'ім|нацц'ат'ім |год'і / бо йа са|ма ш'іс|нацц'атого* (Пв).

На окрему увагу заслуговують слова інших лексико-граматичних класів, що становлять периферію конкретизованої кількості. Зокрема, це іменники зі значенням точно окресленої опредмеченої кількості (*десяток, сотня, трійка, п'ятірка*): *торгу|вала |мати пйат|сот рубл'ів / а |сотн'а хл'і|бина була*

(Лст); *запр'агайт' коней тройку* (Лкр); *дала їм дві с'аток* *йа'йец' / йа ни забага'т'їу на ту п'а'т'орку* (Жр). Квантитативна семантика притаманна й іншим іменникам, в основі яких – кількісний числівник: *то ж був п'яте'ричок* *лампочка / ше й вос'ме'рика ни було* (Стц); *один син одинак* (Бр). Якісна характеристика означеної кількості реалізована в прикметниках: *косинки крипда'шинові / одинарні* (Лст); *йа дитину в двойне од'їяло мотала* (Кр); *с'уди тр'охвугол'ний с'толик був* (Жр); прислівниках: *о'то мар'а уд'воє збирай'ї'ца* (Млн); *с'тароста по'переду йде / і т'рич'ї кругом с'толу* (Мрв).

Семантика точно окресленої кількості характерна для термінів на позначення мір ваги, довжини, часу: *йа вс'ї'да робила к'вашу / о'це од'наково / шо л'їтра кип'їачої вод'и / шо л'їтра хол'дної вод'и* (Кл); *с'вал'ба тиждин' гу'лалас'а* (Мрв); *т'реба шоб с'утки во'но сто'їяло соло'дало* (Млн). Конкретні числові значення мають слова-історизми на позначення різних мір: *у нас ко'рова бу'ла / с'їм фунт'ів з'били мас'ла* (Дм), де *фунт* “міра ваги, що дорівнює 409, 5 г” [ВТССУМ, 1552]), причому частина цих найменувань у словниках літературної мови представлена з іншою, невимірною семантикою. Наприклад, номен *пасмо* у Великому тлумачному словникові української мови подано зі значенням “одна з частин, на які поділена кількість ниток” [ВТССУМ, 892], лексема *мотовильник* – “той, хто працює біля мотовила” [ВТССУМ, 692], а в говірці с. Лікарівка Олександрійського р-ну Кіровоградської обл. засвідчено використання цих слів як одиниць вимірювання: *Гал'а / ц'а було ни вс'тане / по'ка ни нап'ра'де мот'овил'ник / це дес'ат' пасм / о'це йак ц'ївку по'вну нап'ра'де / то в 'ней в'же мот'овил'ник*.

Одним зі складників макрополя кількості є функціонально-семантичне поле неточної кількості, до структури якого належать чотири мікрополя кількісної оцінки: неозначено великої (НВК), неозначено малої кількості (НМК), невизначеної й приблизної кількості.

Центр мікрополя НВК формує гіперонім “багато”: *то дл'а ба'б'ів ба'гац'ко роботи* (Тмш); *ч'оботи шили / і ми ни'мало йїх пир'шили* (Пдв); *чи'мало мо'лод'аж'ї йшло на с'вайбу* (Лб). Значний ступінь вияву кількісної ознаки властивий для слів *гарно, повно, страшно*: *на с'чок вата ст'роци'а гарно*

товс'та (Пст); на¹миста було ¹повно (Плв); він так ст¹рашно ту¹жив (Глн). Дещо слабший вияв неозначено великої кількості репрезентовано за допомогою словотвірних засобів: з'їмоу підс¹пайут' гу¹стен'ко (Крсп); му¹жик / то йіс'т' гар¹нен'ко (Мт).

Варіативними найменуваннями-прислівниками представлено значення “здебільшого”: там¹поп'іл'б'іл'ше гри¹чаний (Плв); б'іліш¹іс'т' на Р'ізд'во с'ходилис' (Ус); бо¹т'інки на каблук'ку б'іліш¹ин'ко (Блц); шап'ки зде¹б'ілішого / в'б'ілішос'т' с:ук'на (Глн); с'вита / це поб'іліш¹инст'во мужі'ки но¹сили / вал'анки б'іліш¹инст'во були б'ит'і (Ол); жі'нки бол'ш¹инст'во бос'і ходили (Івц); тод'і по¹б'іліше ру¹ками шили (Дбр).

До периферійних засобів вираження НВК належать прикметники, що називають параметри предметів з огляду на їхню квантитативну семантику: у нас с'ім'йа ви¹лика була (Нрб); ставили стовп такий ¹сил'ний (Жр), йак ¹сушит' плат'ки / то ¹повин дв'ір (Стц); друз'ко р'іже ота¹кий же книш ¹здоровий (Кт). Маркування кількісно великої ознаки властиве й для іменника маса: л'ент ба¹гато було / ¹маса (Ус), а також для давнього числівника т'ма “десять тисяч”, який пізніше став іменником на позначення неозначено великої кількості: т'ма на¹роду с'ходилас' (Тр). З категорією кількості пов'язані займенники, оскільки позначають всю сукупність елементів якогось класу (всі) чи один із елементів цієї сукупності (кожний): то ¹ранче все сво'йе / а те¹пер ус'о куп'л'айут' (Дбр); по¹билас' ¹чисто вс'а по¹суда (Жр); в ¹каждо ¹хату моло¹да йде (Дібр). Семантика невизначено великої кількості притаманна займеннику (о)такий, який інформанти використовують із метою підсилення: ни готу¹вали та¹кого ¹зараз бл'уд'ів / йак кол'ис' (Прг); ¹жито було ¹довге / от:а¹ке (Крсп). Лексичне вираження НВК характерне й для дієслів, які номінують не саму кількість, а відображають динаміку кількісних відношень у бік збільшення: при¹ход'у з ро¹боти / і ¹мазат' / і с'т'їрат' / все / на¹робилас'а (Плв); а ба¹б'ів же на¹с'ходилос'а (Кр); за¹ставили ¹йже сто¹ли / тод'і с'їдат' об'їдат' (Прт); тод'і ба¹гато ді¹тей во¹дили / бо роз¹водили йїх (Дбр).

Як периферійний засіб вираження НВК розглядаємо фразеологічні одиниці зі значенням великої необчислюваної кількості просторових і часових характеристик: піш'ла св'їт

заочі / шоб і ни бачит' його (Лз); *к'вашу йа часто й густо робила* (Лкр).

Лексичних засобів вияву НМК, на відміну від НВК, у досліджуваних говірках менше, що, ймовірно, пов'язано зі специфікою оповіді, прагненням інформанта привернути увагу слухача, увиразнити, виокремити головні моменти у своїх спогадах, використовуючи збільшувальні квантитативні оцінки. Осередок мікрополя НМК формує гіперонім “мало”, значення якого представлене неозначено-кількісними числівниками: *зараз йак свайби / так там і столу мало* (Блц); *ше йак менше стиран'а / то нічого* (Блц); *йак пикли хліб / то лишали трохи тїста* (Нрб). Словотвірні засоби можуть підсилювати семантику неозначено малої кількості: *те гроші / те коноплів трохи / а те полотна трошки* (Дбр); *запарку вийат' зроби / трїшки сахарцу* (Пгр); *натерти картоплї / а тоді туди трошечки / грамулку соди* (Івц); *було все потрошку після війни* (Пнк); *це ж каблучок чуточку так випуклий* (Івц); *були ширтанї платочки / але рїденко в кого* (Пдр). Периферійними засобами вираження НМК є прикметники, квантитативну семантику яких увиразнюють суфікси здрібності: *була в нас ма'ненка коровка* (Крсп); *такі були каралики малесин'кі* (Прг); *ни пили так / колис' такі ман'їн'кі чарочки були* (Прг), а також іменники *крапля, ковток: там краплу того сахарцу / а то й так йїли* (Снк); *хоч ковток води пийнеш / і знов до молотарки* (Сб).

Мікрополе невизначеної кількості репрезентують іменники, які виражають кількісні відношення поліаспектно та різнонаправлено. Вони екстеріоризують невизначену кількість у “чистому” вигляді, безвідносно до квантитативних оцінок: *були такі годда / шо в постолах ходили* (Снк); *місаці там мїн'ї заичитали в стаж* (Лб). Семантика невизначеної кількості реалізована й на синтаксичному рівні: *чирвоне наместо разкїв с'тїки* (Стц); *типер оце годів с'тїки ни чу* (Івн); частинами складного речення: *йа вже розчїнила / скїл'ки мїн'ї нуужно* (Дм); *підкладайш коноплї / с'тїки ти воз'миш / і бйеш* (Лкр). Інколи такі синтаксичні одиниці сприймають із семантикою невизначеної кількості лише респонденти, а для інформанта вони мають значення точно окресленої кількості: *оце скїл'ки доцї: і год / с'тїл'ки й ма'кїтрї* (Ндл).

Функціонально-семантичне мікрополе приблизної кількості репрезентоване на синтаксичному рівні. Найпоширеніша в діалектних текстах конструкція *род. відм. ім. + числ.:* *на¹ч.у то¹нен¹ко¹ валу / та прос¹телимо / моташок¹ дес¹ам¹ / чи й¹біл¹ше* (Івн); *в¹сил¹у ложчик¹ів дві / с¹кіл¹ки ми¹ні т¹реба* (ТБ); *й¹йдут¹ він¹ча¹а / й¹іде під¹від п¹ят¹на¹ц¹:ам¹* (Мрв). Різновидом названої конструкції є іменниково-числівникові сполучення з прийменниками *на, з, до:* *в¹ін стар¹р¹ишчий був год¹ів на п¹ят¹* (Дбр); *та¹ке кор¹отен¹ке / а то¹д¹і з на три п¹ал¹ц¹і накл¹далос¹ / пасок чи йак* (Вх); *х¹лоп¹ці хо¹дили год до ш¹існа¹ц¹ати биз шта¹н¹ів* (Ндл).

Представлені в мовленні діалектоносіїв і порівняльні конструкції: *очкур¹і бу¹ли тов¹ст¹і / та¹кі йак на п¹алиц¹* (Плв); *л¹енти пл¹ту / ши¹року та¹ку / йак на три п¹ал¹ц¹і* (ТБ).

Інший різновид словосполучень зі значенням приблизної кількості репрезентують поєднання числівників зі сполучником *чи* (*чи ... чи*): *уз¹а¹ла приг¹ірич чи дві* (Лкр); *т¹реба під¹бит¹ о¹парку / шоб полу¹чилис¹а у мене чи п¹ят чи ш¹іст¹ чи с¹ім х¹л¹їбин* (Дм).

Специфіку вияву формально-семантичного поля кількості в говірках середньоадніпряньсько-степового порубіжжя репрезентує його розподіл на мікрополя означеної (точно окресленої), неточної (невизначеної, неозначено великої, неозначено малої, приблизної кількості). Центр категорії кількості формують числівники (означено-кількісні й неозначено-кількісні), кількісно-означальні прислівники, іменники. Периферійні – прикметники, займенники, дієслова, а також словотвірні, фразеологічні, синтаксичні одиниці. Особливостями вербального вираження категорії кількості в досліджуваному ареалі є переважання гіпероніма “багато”, використання в значенні слів з вимірною семантикою тих мовних одиниць, які в літературній мові не мають квантитативних характеристик; функціонування фонетичних і словотвірних варіантів кількісних найменувань.

Список населених пунктів

ВЯ – Велика Яблунівка; Тш – Ташлик; См – Самгородок; Пст – Пастирське Смілянського р-ну; Лз – Лозоватка; Мт – Матусів; Лб – Лебедін; Кр – Кримки; Жр – Журавка; Сб – Соболівка; Кв – Каунівка Шполянсько-

го р-ну; Кн – Княжа Звенигородського р-ну; Рг – Райгород; Бл – Баландине; Тм – Тимошівка Кам'янського р-ну; Пг – Погорільці; Рз – Розсошинці; Ів – Іванівка; Ст – Стецівка Чигиринського р-ну; Вк – Вікнине; Пч – Пальчик; Птр – Петраківка Катеринопільського р-ну; Дбр – Доброводи; Дб – Дубова Уманського р-ну **Черкаської обл.**; Нрб – Нерубайка; Пдв – Підвисоке; Нд – Надлак; Клн – Калинівка; Вш – Вільшанка Новоархангельського р-ну; Прг – Перегонівка Голованівського р-ну; Вх – Вільхове; Сн – Синьки Ульяновського р-ну; Пнк – Пенькіне; Кпт – Капітанівка; Тр – Турія; Тшк – Тишківка; Ос – Оситняжка; Бр – Бурти; Дбр – Дібрівка Новомиргородського р-ну; Ус – Успенівка; Пл – Паліївка; Крсп – Краснопілка Маловисківського р-ну; Ств – Ставидла; Івг – Івангород; Сс – Соснівка; Свр – Северинівка; Кт – Кітайгород Олександрівського р-ну; ТБ – Талова Балка; Гл – Глинськ; Пд – Подорожнє; Блц – Білецьківка Світловодського р-ну; Івц – Іванківці; Цб – Цибулеве; Дм – Дмитрівка Знам'янського р-ну; Мл – Млинок; Мр – Мар'ївка Онуфріївського р-ну; Лкр – Лікарівка; Ндг – Недогарки; Ол – Олександрівка; Прт – Протопопівка Олександрійського р-ну **Кіровоградської обл.**; Пв – Павлівка Верхньодніпровського р-ну **Дніпропетровської обл.**

ВТССУМ Великий тлумачний словник української мови (з додатками і доповненнями) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь. 2005.

VERBALIZATION OF NUMMBER IN DIALECTS ZONE BETWEEN MIDDLE DNIEPER UKRAINE AND STEPPE UKRAINE

The peculiarities of verbal expression of quantity in bordering dialects of middle Dnieper Ukraine and Steppe Ukraine are researched in the study. In the standard language, the grammatical number is realized by means of quantity and numeration. But in dialects, the number are performed only by quantity based on the lexical, morphological, syntactical and word formative levels. This research is executed on dialect texts.

Функціонування назв платових головних уборів в українських говірках

Назви платових головних уборів об'єднують дві інтегральні архісеми: “хустка” і “намітка”; в основі такого поділу – домінантна ДО “форма реалії”.

Найпоширенішими номенами серед назв хусток на Поліссі є *хустка*, *хуста*; на Волині – *хусця*; у регіоні Карпат – *фустка* ‘літня хустка’; на Бойківщині – *хустка*, *хустина*; на Наддніпрянщині – *платок*. Лексеми *хуста* (*хусто*, *хуст*) (псл. [xusta] розглядають як праслав'янський діалектизм, властивий насамперед польському ареалу [ЕСУМ, 224]) належать і до інших семантичних полів, зокрема: “полотно”, “одяг”, “білизна” (правобережнополіські говірки). За вторинними функціями хустка – полотно, що могло використовуватися для покривання молодої, для підстилання під святий хліб, під коровай та подарунки на весіллі, для зв'язування рук молодих під час вінчання. На периферії назв хусток лексема *хустка* в українському просторі має значення ‘носова хустинка’.

ДО “колір” виявлена у двокомпонентних назвах хусток.

На диференціацію назв хусток вплинула і ДО “матеріал”, де значну групу також складають двокомпонентні номенні, їх семантична варіативність виявлена на рівні атрибутивних компонентів. Розрізняють, насамперед, хустки полотняні і вовняні. До цієї групи належать назви домотканих лляних, конопляних, фабричних лляних, бавовняних хусток; на периферії номінативного поля – назви хусток, виготовлених технікою вибійки, шовкові хустки тощо. До назв хусток з білої бавовняної тканини належать, наприклад, номенні: *довга хустка* (Лемківщина); *тибеткова хустка*, *упо'ясова хустка*, *тифтикова хустка* (наддністрянський, бойківський, покутсько-буковинський, надсянський говори) тощо. У групі назв вовняних хусток функціонують, зокрема, номенні: *фуста*, *хустка*, *хустина* ‘тепла вовняна хустка’; *шал'янова хустка*, *шал'нинівка* ‘хустка з тонкої вовни’; *тернова хустка* ‘хустка виготовлена з *терно* – тонкої матерії з козячого пуху і шерсті’ (південно-західні говори); *салісуха*, *б'родська хустка* (Лемківщина) тощо.

В основі диференціації окремих назв хусток – “наявність / відсутність оздоблення”; оздоблені хустки передавали ознаку “спосіб оздоблення”. Так, на Поліссі функціонує назва *по̀писа-на хустка* ‘хустка переткана і в довжину і в ширину дрібними червоними смужечками, які утворювали клітинку’. Для наддністрянського, бойківського, покутсько-буковинського, надсянського говорів характерними є назви *про̀мітка* ‘з візерунком, перенесеним на тканину способом “промітки”’, *виб`ійчана хустка* ‘оздоблена технікою вибійки’. У говірках Закарпаття простежуємо найстрокатішу картину назв хусток: *пулка*, *пулочка* ‘хустка’; ‘біла полотняна хустка з вишитим кутиком’; *чепець* ‘мала хустка’; *цуратка*, *дел`анка*, *шоу`ківка*, *гатла`санка*, *гара`ненка*; *ширїнка* (*ширїнка*) ‘вилиняла хустка’.

Поряд з ДО ‘спосіб зав’язування’ у номінативному полі представлена ДО ‘місце виготовлення’, адже кожен регіон мав свої особливості носіння хусток. Хустка могла бути зав’язана кінцями спереду або на потилиці. На Волині ситцевою кольоровою *крам`ною хусткою* об’язували очіпок. До всіх чотирьох кутів хустки пришивали червоні або сині *ку`таси*; такий головний убір називали *ким`балка*.

Намітка – платове вбрання голови, яке завдовжки до 5 м і завширшки до 50 см – донедавна була поширеною в одязі українок. Характерним способом запинання намітки було обгортання її навколо очіпка та зав’язування пишним бантом ззаду. За спостереженнями П.Ю. Гриценка [1, 163], у семантичній структурі семантими *намітка* представлені архісеми: ‘жіночий головний убір’, ‘полотно’, ‘рушник’; зокрема, у семантичному комплексі “жіночий головний убір” у складі семантими *намітка* представлені семеми: ‘намітка’, ‘фата’, ‘хустка’, ‘косинка’, ‘шарф’, ‘кісник’, ‘пов’язка у дівчат’. Семантику ‘жіноча намітка’, крім лексеми *намітка*, *плат*, в українських говірках передають номени: *зави`вало* (Полісся), *сер`панок* (Південне Полісся), *ск`лендячка* (Чернігівщина), *наміт* (Прикарпаття), *завійка*, *перемітка* (Гуцульщина), *рантух* (Львівщина, Гуцульщина, Буковина, Івано-Франківщина), *рубок* (Лемківщина), *намітець* (Полтавщина). Зближення семантичних полів різних назв на позначення жіночої намітки зумовлені схожістю форми, розміром жіночих наміток і способом їх зав’язування.

Лексема *плат* як назва ‘жіночого головного убору у вигляді полотняної смуги до 2 м завдовжки’ історично належала до групи назв наміток. Назва переважає у говірках Західного Полісся і Волині. В українській, як і в інших слов’янських мовах, лексема *плат* загалом функціонувала в межах обох досліджуваних груп лексики і репрезентує семантими: ‘хустка’ і ‘намітка’. Крім значення ‘головний убір’, лексема *плат* є репрезентантом семем ‘жіночий фартух’, ‘рушник’, ‘ковдра’, ‘жіноча запаска’, ‘юбка’, ‘сукня’, ‘верхня спідниця’. Похідною від *плат* на Закарпатті є назва *плат* ‘велика хустина’. У говірках Наддніпрянщини, як засвідчує діалектний матеріал, представлений у працях Г.І. Мартинової [2, 155, 174, 177] і Т.В. Щербини [3, 6], функціонує назва *платок* – дериват з коренем *плат-* і суфіксом *-ок*, що є компонентом семантичного поля “назви хусток”, наприклад: *бжезовий платок*, *маковий платок* тощо.

У межах семантичного поля “назви наміток” функціонували також лексеми *старовіцька хустка*, *пінка*, *півка* (Лемківщина); *завійка* (Лемківщина, Буковина); *рубець* (Покуття); *пелена*, *оковита*, *рубова хустка* (Рівненщина); *обрус*, *убрус* (Волинь, Полісся). Обруси суттєво відрізнялися способом зав’язування від інших видів наміток: їх накидали на голову й скріплювали під підборіддям, або кінці вільно опускали на плечі. Лексема *обрус*, як і *намітка* функціонувала також у складі семантичного поля “назви хусток” (Волинь, Лемківщина). Крім значення ‘головний убір’, лексема *обрус* є репрезентантом семантем: ‘скатерка’, ‘рушник’ як компонентів семантичного поля “полотно”.

Характерними ознаками досліджуваної групи лексики є гіперо-гіпонімічні відношення компонентів. Аналізовані семантими диференційовані за рядом ознак, найбільш типовими з яких є: “форма”, “колір”, “призначення”, “матеріал виготовлення”, “наявність / відсутність оздоблення”. В українському діалектному континуумі виявлено високу лексичну та формальну варіативність репрезентантів зазначених сем.

1. Грищенко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. К. 1990.
2. Мартинова Г.І. Середньонадніпрянський діалект. Фонологія і фонетика. Черкаси. 2003.
3. Щербина Т.В. Середньонадніпрянсько-степове діалектне порубжжя у світлі ізоглос: автореф. дис. ... канд. філол. наук. К. 2003.

FUNCTIONING OF KERCHIEF HEADDRESSES NAMES IN UKRAINIAN DIALECTS

The words from dialects of Ukrainian language which mean the semantics 'kerchief headdress' are presented in this study. A semantics and functional analysis of these dialect words is done here.

Діалектне підґрунття “Біблійної історії” (початок ХХ ст.): фонетичний аспект

Неоціненними джерелами, що репрезентують певний історичний період, є писемні тексти. Вони “мають важливе значення для виявлення діалектних особливостей української мови, показу їхньої живучості в мові, визначення діалектної основи давньої української літературної мови, а також діалектного поділу в минулому” [4, 76]. Саме таким зразком західноукраїнського варіанта української мови в Галичині початку ХХ ст. є “Біблійна історія”. Вона стисло переказує історію Старого і Нового завітів. Такі біблійні оповідання були призначені для релігійного навчання вірян, а тому їхні автори (чи укладачі) намагалися писати зрозумілою, народною мовою.

“Біблійна історія”, як і переклади Святого Письма українською мовою (М. Шашкевича, А. Кобилянського, П. Куліша, М. Лободовського, П. Морачевського, О. Бачинського та ін. [див.: 3, 46–53; 7]), є “відображенням даноетапного (II половина ХІХ ст. – початок Першої світової війни. – Т.Я.) розвитку місцевих варіантів нашої літературної мови: під аспектом перспектив її обслуговувального територіяльного засягу – Галичини-Буковини, а чи – Поділля, Чернігівщини-Київщини-Волині-Харківщини”, адже перекладачі намагалися “наближувати слово Боже в зрозумілій формі своєму найближчому довкіллю” [3, 46].

Аналізуючи українські переклади Святого письма, В. Лев відзначив, що елементи народної мови “збільшуються в кожному столітті як вияв потреби вживати народну мову в Святому Письмі, тому що посполитий нарід шораз менше розумів цел. (церковнослов’янську. – Т.Я.) мову. Переписувачі чи автори церковних книг – творів вичували потребу наблизити богослужбову мову до розуміння народу, хоч церква офіційно старалася дотримуватися в богослужбах церковнослов’янської мови” [7, 169].

“Фрагменти для читання, що являли собою обробку біблійних текстів” містили ще підручники для галицьких українців, серед яких “Біблійна Гисторія Ветхаго Завѣта”, яку

переклав М. Малиновський, видана в Перемишлі 1844 року (мовна основа праці – церковнослов'янська), “Повѣсти изъ Святыхъ Книгъ” М. Шашкевича 1850 та 1853 років (текст орієнтований здебільшого на українську народномовну мову) та віденське видання 1859 року “Повѣсти біблійні изъ Письма святого нового и старого завѣта” (значною мірою базується на народній мові з незначними церковнослов'янськими елементами) [8, 548–551].

Початок ХХ ст. репрезентує “История Біблійна Старого Завѣта” у двох частинах, яку написав о. Теодозій Тит Галушчинський [БІ 1914; БІ 1921]. У вступі до неї пояснено поняття “історія біблійна”, зазначено її предмет та завдання [БІ 1914: XII–XV]. Ще одна “Біблійна Історія в образах” [БІ 1935] побачила світ 1935 року у видавництві “Криниця” в Перемишлі. Однак, звичайно ж, це неповний перелік текстів “Біблійної історії”, виданих у той час.

Об'єктом дослідження є віднайдені в родинному архіві тексти “Біблійної історії”, за якими вчили “релігію” моя Бабця (1920–2009) і Прабабця (1895–1979). На жаль, перша й останні сторінки тексту відсутні, тому точно датувати його неможливо, як і встановити прізвище автора чи переписувача (дотеперішні спроби віднайти аналогічний примірник “Біблійної історії” виявилися невдалими, але пошуки не припинено). Імовірно, тексти репрезентують мовлення галичан злам у ХІХ–ХХ ст. або початку ХХ ст. Це підтверджують і правописні особливості, характерні для західноукраїнського правопису цього часу – т.зв. “желехівки”, яку “з ініціативи Степана Смаль-Стоцького було запроваджено 1892 року до обов'язкового вжитку в шкільництві й урядовому діловодстві Австро-Угорщини <...>. Желехівка була чинна до розвалу Австро-Угорської імперії 1918 року, в Галичині проіснувала до 1922-го ” [9, 5–6]. Відзначено, зокрема, написання *ї* замість *і* після м'яких зубних приголосних: *ні нѣба, ні землі, ні всѣго того, що є в нѣбі; зїля; в вѣздусі; в водї; днїв; тїло* та ін.; написання постфікса *ся* окремо від дієслова (*піднялі ся, показало ся, стало ся, звав ся, отворять ся* та ін.); відсутність апострофа (*обявив, убють, пє, пять, пятій, мѣсо, полумѣ, памѣтка* тощо); написання окремо прислівників на зразок *в день, в ночї, сейчас, з далѣка* тощо [пор.: 11, 24, 161, 164; 10, 168] та ін.

Із погляду граматики аналізовані тексти відображають стан розвитку літературної мови в Галичині, виявляючи специфічні риси, притаманні говорам південно-західного наріччя, зокрема надністрянському, які – як “мовне запліччя львівського культурного осередку” [2, 1676] – слугували основою формування галицького варіанта української літературної мови у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. [див. також: 5, 356–357; 6, 89; 12].

Далі на матеріалі текстів цієї “Біблійної історії” продемонструємо риси говорів південно-західного наріччя (передусім надністрянського) на фонетичному рівні, зіставляючи їх із сучасними надністрянськими говірками.

У системі вокалізму виявлено такі особливості аналізованих текстів:

– перехід **а** в **е**, спорадично в **і** після м’яких і після шиплячих приголосних [1, 57, 98; 5, 356; 6, 91, 109; 13, 969; АУМ, кк.41–47, 49; Глібчук, 102, 104, 111, 116, 129, 130; ЗА]: *сотворене, благословене, жертвоване, посвячене, богослужене, значіне, щасте, нещасте, жите, терне, збіже, ідовитий*; виявляємо форми із закінченням **-а** (графічно **я**): *зіля, розуміня, каміня*;

– відсутність заміни етимологічного **о** на **а** у словах *богатий, богато, богатство* [1, 57; АУМ, к. 59; Глібчук, 112, 115, 120, 129 (перев. *богáто, бугáто*); Осташ, 376]: *Йосиф дав брáтям богáті дару́нки; богáто люді́й; ста́ли тіка́ти і богáто їх погі́бло; дам то́бі вели́ке богáтство*;

– наявність форм без протетичного **в** у словах *огонь, óстро* [АУМ, к. 62, 125; Шило, 189; Осташ, 404];

– відсутність лабіалізації **е** в **о** після м’яких приголосних (перев. шиплячих) та **й**: *ше́стого дня, се́мого дня* [1, 51; 13, 197; АУМ, к. 38; Шило, 236; ЗА];

– реалізація давніх сполук **рь** (**рѣ**), **ль** (**лѣ**) як **-ер-** у слові *керніця* (*Вода́ (...) в керні́цях пере́мінила́ ся в кров; керні́ці повисиха́ли*), як **-ел-** – *слѣзи* (*не хо́чу диві́ти ся на слѣзи і плач ві́тця*) [1, 210; АУМ, к. 68, 71; Глібчук, 116, 120; Шило, 142; ЗА];

– збереження давнього звука **у** в слові *глибокий* [1, 53; АУМ, к. 61]: *глубо́кі во́ди, глубо́кий рі́в* та ін.

У системі консонантизму відзначено, зокрема, такі риси:

– м’якість **с’**, **з’**, **ц’** [1, 69, 210; 6, 94; 13, 970; АУМ, кк. 77, 116; Глібчук, 102, 109, 110, 112, 130 та ін.; Осташ, 352; ЗА]: *свѣ́т*,

світло, свѣчник, свѣято, свѣяткувати, свѣятій, свѣяцієник, первосвѣяцієник, освѣятіти, Свѣтая Свѣятіх, осьміліти ся, сьміти, засьпівати, сьвідчіти, зьвірі, зьвірята, зьвізди, цьвіти;

– відсутність подовження приголосних у формах іменників середнього роду [1, 84, 210; 5, 357; 6, 94; 13, 970; АУМ, к. 94; Глібчук, 102, 108, 109, 119; Шило, 126, 142, 218; ЗА]: *сотворене, розуміня, зіля, житє, жертвованє, каміня, благословєне, братя, значіне, збіже, путя, богослужєне, приміреня, посьвяченє, зіпсутя;*

– диспалаталізація *с, ц* у суфіксах *-ськ-, -цьк-* [1, 69–70, 75; 6, 111; АУМ, кк. 102, 115; Глібчук, 104, 110, 114, 119, 122; ЗА]: *раїський, батьківський, єгипетський, морський, мужеский, ізраїльський, війско, пасовіско;*

– рефлексія *р* як *р* [1, 77, 209; 6, 94; 13, 812, 969, 970; Осташ, 281]: *мрака* ‘туман, імла, мряка’ (*мраки в горі*), *чирак* ‘чиряк; фурункул’ (*болючі чираки*).

Аналіз мови аналізованої “Біблійної історії” значною мірою підтверджує, що текст відображає чимало специфічних рис говорів галицько-буковинської групи південно-західного наріччя, зокрема наддністрянського, і репрезентує народну мову Галичини зламу ХІХ–ХХ ст.

1. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. К.1980.
2. Горбач О. Наддністрянські говірки // Енциклопедія Українознавства / За ред. В. Кубійовича. Т. 5. Париж, Нью-Йорк. 1966.
3. Горбач О. Мовостиль новітніх перекладів св. Письма на українську мову в 19–20 вв. // Наукові записки. Ч. 13: Збірник Мовознавчої Комісії Наукового Конгресу в Тисячоліття Хрищення Руси-України. Мюнхен. 1988.
4. Гринчишин Д. Фіксація діалектних рис у документах з Гуцульщини // Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. Львів. 2000.
5. Гриценко П.Ю. Наддністрянський говір // Українська мова: Енциклопедія. К. 2000.
6. Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. К. 1955.
7. Лев В. Боротьба за народну мову в церковному вжитку (Спроби перекладу Святого Письма від 16-го ст. почавши) // Наукові записки. Ч. 13: Збірник Мовознавчої Комісії Наукового Конгресу в Тисячоліття Хрищення Руси-України. Мюнхен. 1988.
8. Мозер М. Уживання української мови греко-католицькою Церквою в Галичині (1772–1859) // Мозер М. Причинки до історії української мови. Х. 2008.

9. *Нахлік Є., Нахлік О.* Іван Франко та Євгеній Желехівський: амплітуда взаємин // Українська мова. №3. 2011.
 10. *Півторак Г.* Желехівка // Українська мова: Енциклопедія. К. 2000.
 11. *Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф.* Граматика руської мови. Відень. 1914.
 12. *Шевельов Ю.* Внесок Галичини у формування української літературної мови. Львів, Нью-Йорк. 1966.
 13. *Шевельов Ю.* Історична фонологія української мови. Х. 2002.
- АУМ Атлас української мови: в 3 т. Т. 2. К. 1988.
- БІ 1914 Історія Біблійна Старого Завіта для руського народу. Ч. I: Від створення світа до смерти Мойсея. Жовква. 1921.
- БІ 1921 Історія Біблійна Старого Завіта для українського народу. Ч. II. Жовква. 1921.
- БІ 1935 Біблійна Історія в образках. Перемишль. 1935. < <http://bibliyna-istoriya.org.ua> >.
- Глібчук Говірки південно-західного наріччя української мови: збірник текстів. Львів. 2000.
- ЗА Записи автора (в с. Присівці Зборівського району Тернопільської області).
- Осташ *Осташ Р., Осташ Л.* Словник говірки села Стриганці Тисменицького району Івано-Франківської області (А–В) // Діалектологічні студії. 9: Запозичення та інтерференція. Львів. 2010.
- Шило *Шило Г.* Наддністрянський регіональний словник. Львів, Нью-Йорк. 2008.

DIALECTAL BACKGROUND OF THE “BIBLICAL HISTORY” (FROM THE BEGINNING OF THE 20TH C.): THE PHONETIC FACET

The thesis analyzes the phonetic features as the “Biblical History” representing speech Galician beginning of the 20th c. It is an example of the western version of the literary language, based on south-western dialect of the Ukrainian language.

УДК 81'28
ББК Ш 141-5я43
Д44

Д44 **Діалекти в синхронії та діяхронії: загальнослов'янський контекст** [тези доповідей міжнародної конференції] / За ред. П.Ю. Гриценка. Ін-т укр. мови НАН України. К.: КММ, 2014. 524 с.

ISBN 978-966-1673-22-8

У книзі вміщено тези доповідей учасників міжнародної конференції “Діалекти в синхронії та діяхронії: загальнослов'янський контекст” (Київ, 31 березня – 2 травня 2014 року), присвячені актуальним питанням сучасної діалектології української та інших слов'янських мов. Висвітлено проблеми діалектної лексикології, фонетики, акцентології, ономастики та граматики.

У дослідженнях порушено теоретичні й практичні питання старожитніх і новостворених говірок слов'янських мов у синхронії та діяхронії; з'ясовано питання контактування різних за структурою українських говірок та міжмовну взаємодію.

У збірнику – праці мовознавців України, Росії, Білорусії, Польщі, Молдови та Норвегії.

Для науковців, викладачів, студентів.

The proceedings contain the studies on actual issues in modern dialectology of Ukrainian and other Slavic languages. There are the studies that was presented on international conference “Dialects in synchrony and diachrony: the Slavic context” (Kyiv, March 31 – April 2, 2014). Problems of dialectal lexicology, phonetics, accentology, onomastics and grammar are raised in the book.

The investigations in dialectology of Ukrainian and other Slavic languages presented in proceedings are done both in view of synchrony and diachrony, both in light of language systems and interlanguage features.

There are researches of linguists from Ukraine, Russia, Belarus, Poland, Moldova and Norway in the book.

For scientists, lecturers, students.

*До друку схвалила вчена рада Інституту української мови НАН України
(протокол № 2 від 4 березня 2014 р.)*

Редколегія:

П.Ю. Гриценко, доктор філологічних наук, професор (голова редкол.);

О.С. Іщенко, кандидат філологічних наук (секретар);

Н.С. Вербич, кандидат філологічних наук;

Г.С. Кобирилка, кандидат філологічних наук;

М.В. Поїстогова, кандидат філологічних наук;

М.М. Ткачук, кандидат філологічних наук.

Інститут української мови НАН України © 2014

Автори © 2014

М ТОВ «КММ» © 2014

Наукове видання

**ДІАЛЕКТИ В СИНХРОНІЇ ТА ДІАХРОНІЇ:
ЗАГАЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ КОНТЕКСТ**

Художній редактор: Л. М. Чуприна
Технічний редактор: І. П. Тарасов
Комп'ютерна верстка: І. І. Тарасов

Підписано до друку 04.03.2014. Формат 60х90/16.
Друк офсетний. Папір офсетний. Ум. др. аркушів 32,75.
Шрифт Times. Наклад 100 прим.

Видавництво ТОВ “КММ”

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2373

Віддруковано на ТОВ “АТОПОЛ”,
м. Київ, просп. Московський, 9

